

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

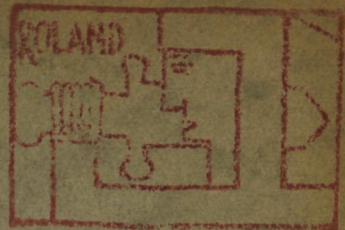
The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/107610>

Please be advised that this information was generated on 2018-07-08 and may be subject to change.

10

BIBLIOTHEEK

SCHOLA HEMSTERHUSIANA

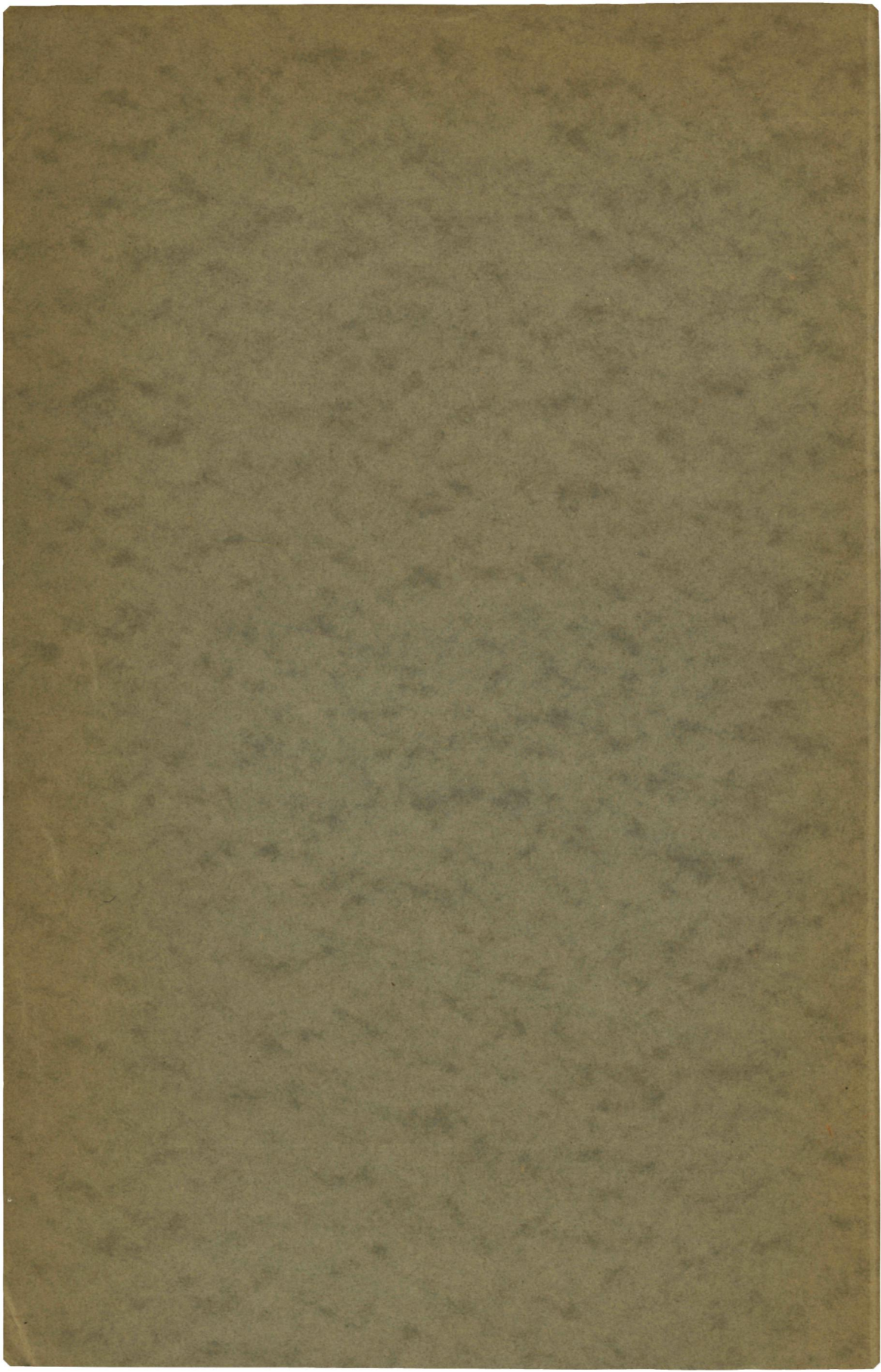
DE HERLEVING DER GRIEKSCHE STUDIËN
AAN DE NEDERLANDSCHE UNIVERSITEITEN IN DE
ACHTTIENDE EEUW VAN PERIZONIUS
TOT EN MET VALCKENAER

DOOR

J. G. GERRETZEN

1940

DEKKER & VAN DE VEGT N.V., NIJMEGEN-UTRECHT

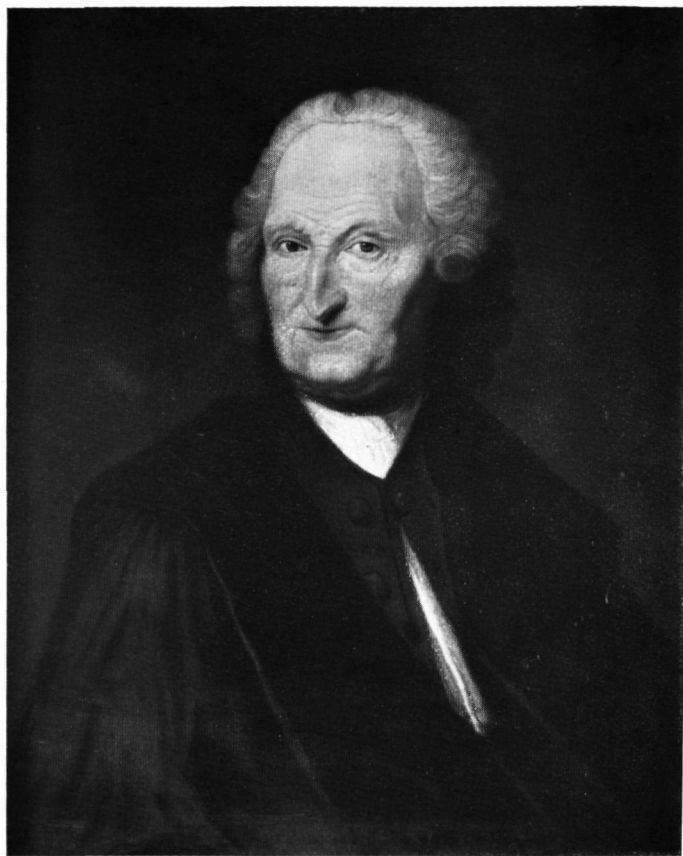

SCHOLA HEMSTERHUSIANA

DE HERLEVING DER GRIEKSCHE STUDIËN AAN DE NEDERLANDSCHE
UNIVERSITEITEN IN DE ACHTTIENDE EEUW VAN
PERIZONIUS TOT EN MET VALCKENAER

PROMOTOR : PROF. Dr. E. DRERUP

N.V. CENTRALE DRUKKERIJ — NIJMEGEN

Tiberius Hemsterhuis

*Naar een schilderij van J. Palthe, berustend
in de Universiteits-Bibliotheek te Groningen.*

SCHOLA HEMSTERHUSIANA

DE HERLEVING DER GRIEKSCHE STUDIËN
AAN DE NEDERLANDSCHE UNIVERSITEITEN IN DE
ACHTTTIENDE EEUW VAN PERIZONIUS
TOT EN MET VALCKENAER

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT TER VERKRIJGING
VAN DEN GRAAD VAN DOCTOR IN DE LETTEREN
EN WIJSBEGEERTE AAN DE KATHOLIEKE UNIVER-
SITEIT VAN NIJMEGEN OP GEZAG VAN DEN
RECTOR MAGNIFICUS MAG. Dr. G. KRELING O.P.,
HOOGLEERAAR IN DE FACULTEIT DER H. GOD-
GELEERDHEID, VOLGENS BESLUIT VAN DEN
SENAAT IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN IN
DE AULA DER UNIVERSITEIT OP DINSDAG
9 JULI 1940, 'S NAMIDDAGS TE 2 UUR

DOOR

JAN GERARD GERRETZEN

GEBOREN TE AMSTERDAM

*In singulorum plerique hominum operibus conquiren-
dis, enumerandis, dyjudicandis nimis occupati, alteram
historicae explorationis et graviolem fortasse partem,
quae in rerum connexu causisque indagandis versatur,
fere neglexerant. G. Kramer, Elogium Jacobi Periz-
onii, Berolini 1828, p. 2.*

DEKKER & VAN DE VEGT N.V., NIJMEGEN—UTRECHT

AAN HAAR,
DIE DIT WERK BEGREPEN HEEFT
IN DE VELE STILLE UREN,
WAARIN WIJ ONS VEREENIGD WISTEN
IN ÉÉN GEDACHTE:
ONZE KINDEREN.

INHOUDSOVERZICHT

Voorwoord, p. I-III.

Inleiding, p. 1-13.

1. De philologie in de zeventiende eeuw, p. 1-4.
2. Het cartesianisme in de Nederlanden, p. 4-8.
3. Het empirisme en de philologie der achttiende eeuw, p. 8-12.

Eerste deel.

Opleving: Tiberius Hemsterhuis (1685-1766), p. 13-193.

HOOFDSTUK I.

De grieksche studiën vóór Hemsterhuis, p. 15-76.

1. Algemeene toestand, p. 15-17.
2. Universiteit van Utrecht, p. 18-27.
 - a. Graevius, p. 18-27.

Werken, p. 18; invloed, p. 19; geesteshouding, p. 20; het grieksch, p. 21; Henninius en de uitspraak van het grieksch, p. 22; invloed van het latijn, p. 24; Graevius' kring en nawerking, p. 25.
 - b. Burman, p. 27.
3. Universiteit van Groningen, p. 27-33.
 - a. Gousset, p. 27-29.
 - b. Rossal, p. 29-33.

Waardeering der grieksche cultuur, p. 31; uitspraak van het grieksch, p. 32.
4. Universiteit van Harderwijk, p. 33-38.

Karakter dezer hoogeschool, p. 33; van Almeloveen, p. 35; zijn polyhistorische eruditie, p. 36.
5. Athenaeum van Amsterdam, p. 38-43.
 - a. Francius, p. 39-42.

Waardeering van het grieksch, p. 40; zijn geesteshouding, p. 41.
 - b. Surenhuys, p. 42.

6. Universiteit van Franeker, p. 43-55.
 - a. Blancardus, p. 43-45.
 - b. Bos, p. 45-55.
Zijn houding ten opzichte van de grieksche cultuur, p. 46; zijn taalstudie, p. 48; etymologie en taalvergelijking, p. 51; grieksche antiquiteiten en accenten, p. 53.
7. Universiteit van Leiden, p. 55-76.
 - a. Jacobus Gronovius, p. 55-56.
 - b. Perizonius, p. 56-76.
Ontwikkelingsgang, invloed van zijn vader, p. 56; karakter en beteekenis, p. 59; eruditie boven eloquentia, p. 62; definitie der philologie, p. 63; opvatting der geschiedenis, p. 66; standpunt tegenover de Oudheid, p. 68; taalwetenschap, p. 70; analogie, p. 70; oorsprong der taal, p. 73; beteekenis voor het grieksch, p. 75.

HOOFDSTUK II.

Tiberius Hemsterhuis, p. 77-156.

- A. Leven en werken, p. 77-106.
 1. Levensloop, p. 77-88.
 - a. Studiejaren, p. 77.
Afkomst en karakter, p. 77; op de latijnsche school, p. 79; aan de universiteit, p. 82.
 - b. Hoogleraar in Amsterdam, p. 83.
Pollux (1706), p. 83; betrekkingen met Bentley, p. 84.
Luciani colloquia (1708), p. 86.
 - c. Hoogleraar in Franeker, p. 87.
 - d. Hoogleraar in Leiden, p. 88.
 2. Werken en onderwijs, p. 88-106.
 - a. Werken, p. 88.
Lucianus en Plutus (1743), p. 88; verdere werken, p. 90; oraties in Franeker, p. 91; oraties in Leiden, p. 94.
 - b. Methode, p. 95.
Progrediundi ratio, p. 95; annotandi consuetudo, p. 97; specialisatie, p. 98; antieke lexica, p. 99; doel van zijn onderwijs, p. 100.
 - c. Colleges, p. 101.
Collegedictaten, p. 101; lectio publica, p. 101; dictaat over

grieksche antiquiteiten, p. 102; litteratuurgeschiedenis, p. 106.

B. Hemsterhuis en het geestesleven van zijn tijd, p. 107-120.

1. Cartesiaansche en empiristische elementen, p. 107-112.

Cartesiaansche invloed, p. 107; philosophische taalwetenschap, p. 108; empiristische methode, p. 109; verwantschap met Alb. Schultens, p. 111.

2. De analogie en de oorsprong der taal, p. 113-117.

a. Analogie, p. 113.

b. Oorsprong der taal, p. 115.

3. Standpunt tegenover de Oudheid, p. 118-120.

C. Wetenschappelijke principen, p. 120-152.

1. Wezen en taak der philologie, p. 120-128.

a. Verschillende opvattingen der philologie, p. 120.

b. Definitie van Hemsterhuis, p. 121.

Rectorale rede van 1739, p. 121; inaug. rede van 1740, p. 125; *aesthetica*, p. 126.

2. Taalstudie, p. 128-133.

a. Beteekenis der *lectio publica*, p. 128.

b. Karakter of *genius eener taal*, p. 131.

3. Over de eigenschappen van het grieksch, p. 133-140.

a. In de *lectio publica*, p. 133.

Ubertas, p. 134; *elegantia*, p. 135; waarde van vertalingen, p. 136.

b. In de *or. de linguae Graecae praestantia*, p. 137.

4. Origines en etymologie van het grieksch, p. 140-147.

a. Origines, p. 140.

b. Etymologie, p. 142.

Etymologie van *etymologos*, p. 142; van *dialektos*, p. 144; van *Ionia*, p. 147.

5. Taalverwantschap en dialecten, p. 147-152.

a. Verhouding van het grieksch en het hebreuwsch, p. 147.

b. Grieksche dialecten, p. 149.

D. Samenvatting, p. 152-156.

1. Beteekenis van Hemsterhuis, p. 152-155.

2. Waardeering in binnen- en buitenland, p. 155-156.

HOOFDSTUK III.

De grieksche studiën tijdens Hemsterhuis, p. 157-193.

A. Universiteit van Utrecht, p. 157-178.

1. Duker, p. 157-162.

Leerling van Perizonius, p. 157; houding tegenover het grieksch, p. 159; Thucydides-editie (1731), p. 161.

2. Wesseling, p. 162-178.

a. Ontwikkelingsgang, p. 162.

Studiejaren, p. 162; invloed van Hemsterhuis, p. 164.

b. Historische critiek, p. 165.

Wesseling en Perizonius, p. 165; critiek en traditie, p. 167.

c. Werken, p. 169.

Werken in Franeker, p. 169; Diodorus (1746), p. 171; dissertatio Herodotea (1758), p. 173; Herodotus (1763), p. 174.

d. Beteekenis, p. 177.

B. Universiteit van Groningen, p. 178-181.

Schroeder, p. 178.

C. Universiteit van Harderwijk, p. 181-184.

1. Rungius, p. 181.

2. Sieben, p. 181.

3. Struchtmeyer, p. 182.

D. Athenaeum van Amsterdam, p. 184-191.

1. d'Orville, p. 184-196.

Studie en reizen, p. 184; hoogleeraar, p. 185.

2. *Miscellaneae Observationes*, p. 186-191.

Aanleiding tot deze uitgave, p. 186; de tijdschriften, p. 187; invloed van het latijn, p. 188; invloed van het grieksch, p. 189; het nederlandsch, p. 191.

E. Universiteiten van Franeker en Leiden, p. 192, 193.

1. Franeker, p. 192.

2. Leiden, p. 192.

Burman, p. 192; Haverkamp, p. 192; beteekenis van Leiden, p. 193.

Tweede deel.

Volle bloei: L.C. Valckenaer (1715-1785), p. 195-368.

HOOFDSTUK I.

Lodewijk Caspar Valckenaer, p. 197-302.

- A. Leven, werken en onderwijs, p. 197-251.
1. Afkomst en studiejaren, p. 197-206.
 - a. Afkomst, p. 197.
 - b. Studiejaren, p. 202.

In Franeker, p. 202; in Leiden, p. 204; Ammonius (1739), p. 205.
 2. Academisch docent, p. 206-242.
 - a. Hoogleraar in Franeker, p. 206.

Inaug. rede (1741), p. 206; eerste rectorale rede (1745), p. 208; Virgilius illustratus (1747), p. 210; or. de rerum Belg. vicissitudine (1749), p. 212; dictaat over grieksche antiquiteiten (1755/63), p. 214; Phoenissae (1755), p. 218; tweede rectorale rede (1760), p. 220.
 - b. Hoogleraar in Leiden, p. 222.

Inaug. rede (1766), p. 222; diatr. in Eurip. perdit. dram. reliquias (1767), p. 224; Hippolytus (1768), p. 229; Theocritus, Bion en Moschus (1773/79), p. 232; Callimachi fragmenta (1782), p. 235; orationes van Joan. Chrysostomus en Corollarium (1784), p. 240; posthume werken, p. 241.
 3. Onderwijs en persoonlijkheid, p. 242-251.
 - a. Valckenaer als docent, p. 242.

Colleges, p. 242; zijn werken dienstbaar aan zijn onderwijs, p. 243; methode van werken, p. 244.
 - b. Karakter en persoonlijkheid, p. 245.
 - c. Standpunt tegenover de eloquentia, p. 247.

Zijn latijnsche stijl, p. 247; afwijzing der latijnsche eloquentia, p. 248; een nieuwe eloquentia, p. 249; zijn wel-sprekendheid, p. 250.
- B. Valckenaer en het geestesleven van zijn tijd, p. 251-268.
1. Het empirisme, p. 251-260.

Oorsprong en opkomst, p. 251; verbreiding, p. 252; voorloopers, p. 254; de analogie van het empirisme, p. 255; de

philosophie der *Verlichting*, p. 256; Frankrijk en de *Verlichting*, p. 258.

2. Valckenaer en het empirisme, p. 260-262.
Empiristische methode, p. 260; probabilitas en analogie, p. 261.

3. Valckenaer en de *Verlichting*, p. 262-268.
Zijn wijsgeerige en politieke beginselen, p. 262; het stadhouderschap van Willem V, p. 264; Valckenaer als patriot, p. 265; Valckenaer en de nederlandsche taal, p. 266.

C. Wetenschappelijke principen, p. 268-298.

1. Zijn opvatting der philologie, p. 268-273.
Wezen en doel, p. 269; definitie der critiek, p. 271.

2. Zijn meening over het grieksch, p. 273-276.
Het grieksch vergeleken met het latijn en het hebreuwsch, p. 273; rijkdom en regelmaat (analogie) van het grieksch, p. 274.

3. Zijn opvatting der analogie, p. 276-279.
De analogie bij Valckenaer, Hemsterhuis en Schultens, p. 276; Valckenaer's toepassing der analogie, p. 278.

4. De origines en etymologie van het grieksch in zijn *Observationes academicae*, p. 280-290.
Verba simplicia (primitiva en derivata), p. 280; *composita*, p. 281; verdwenen en nieuw ingevoerde woorden, p. 282; reconstructie van verdwenen woorden, p. 283, a. door overeenkomst in vorm, p. 283, b. door verwantschap in beteekenis, p. 285; voorbeeld van etymologie, p. 285; de methode der *observationes academicae*, p. 287.

5. Aesthetische waardeering der Grieken, p. 290-298.
Colleges over literatuurgeschiedenis, p. 290; Frans Hemsterhuis, p. 291; Valckenaer's *aesthetica*, p. 294.

D. Samenvatting, p. 298-302.

1. Beteekenis van Valckenaer, p. 298, 299.
2. Waardeering door tijdgenooten en nageslacht, p. 299-302.

HOOFDSTUK II.

De tweede periode der schola Hemsterhusiana, p. 303-368.

A. Leerlingen van Hemsterhuis en Valckenaer, p. 303-329.

1. Segaar, p. 303-305.

2. Koen, p. 306-312.

Vormende waarde der grieksche humaniora, p. 306; oorsprong der talen, analogie, p. 307; zijn Gregoriuseditie (1766), p. 309.

3. Joh. Dan. van Lennep, p. 312-329.

a. Leven en werken, p. 312-323.

Student in Franeker en Leiden, p. 312; zijn editie van Coluthus (1747), p. 312; hoogleeraar in Groningen, p. 314; inaug. rede over de analogie, p. 314; rectorale rede „de altitudine dict. sacrae”, p. 316; hoogleeraar in Franeker, p. 318.

b. Posthume werken, p. 319: de brieven van Phalaris, p. 319; zijn collegedictaat „de Analogia”, p. 320; Etymologicum Linguae Graecae, p. 325.

c. Beteekenis en waardeering, p. 328.

B. Leerlingen van Wesseling, p. 329-356.

1. Jac. de Rhoer, p. 329-337.

a. Leven en werken, p. 329.

b. Wetenschappelijke beginselen, p. 333. Onzekerheid van het weten, p. 333; oorsprong der taal, p. 334; taalverschillen, p. 334; analogie, p. 335; waardeering der letteren, p. 335; nederlandsche taal en geschiedenis, p. 336; ouderdom der letterteekens, p. 337.

2. Tydeman, p. 337-344.

a. Levensloop, p. 337.

b. Wetenschappelijke beginselen, p. 338. Doel en omvang der humaniora, p. 338; humaniora vormen goede burgers, p. 340; eloquentia los van het latijn; de moedertaal, p. 341; zijn houding tegenover het grieksch, p. 343.

3. van Goens, p. 344-356.

a. Leven en werken, p. 344.

b. Wetenschappelijke beginselen, p. 346. Inaug. rede, p. 347; dissertatio Homerica, p. 349.

- c. Verklaring van zijn geesteshouding, p. 350. Utrechtsche en leidsche richting? p. 350; van Goens als literator, p. 353; zijn beteekenis, p. 354.

C. Buiten de schola Hemsterhusiana, p. 356-368.

- 1. *Burmannus secundus*, p. 356-361.
 - a. Vorming, levensloop en werken, p. 356.
 - b. Beoordeeling, p. 359.
- 2. *Saxe*, p. 361-368.
 - a. Geesteshouding, p. 361.
 - b. Enge begrenzing der humaniora, p. 363.
 - c. Persoonlijkheid en beteekenis, p. 366.

Samenvatting, p. 369-383.

Summarium, p. 385.

Namenregister, p. 399.

Alphabetisch register op den inhoud, p. 406.

VOORWOORD

In 1923, twee jaren na het einde mijner studiën aan de universiteit van Amsterdam, werd het grieksch op het Gymnasium door een wetsontwerp ernstig bedreigd en tijdens de hierop volgende discussies kwam voor mij vast te staan, dat een wetenschappelijk onderzoek naar de beteekenis van het grieksch voor de nederlandsche cultuur in vorige eeuwen zeer gewenscht was. Toen is voor het eerst de gedachte bij mij opgekomen om de geschiedenis der grieksche studiën in Nederland als onderwerp voor een proefschrift te nemen, doch andere bezigheden, waaronder de zorgen voor een jonge, zich snel ontwikkelende onderwijsinrichting, verhinderden mij om dit voornemen terstond ten uitvoer te brengen.

Toen in 1932 deze plannen eindelijk vasteren vorm begonnen aan te nemen, was ik zoo gelukkig in Prof. Dr. E. D r e r u p een promotor te vinden, die door zijn groot werk over de schooluitspraak van het grieksch (Paderborn, 1930-32) reeds diep in de terra incognita der nederlandsche philologie was doorgedrongen. Hoewel ik hem persoonlijk onbekend was, toonde hij zich terstond bereid om de leiding van deze dissertatie op zich te nemen.

De uitgebreidheid van het onderwerp maande tot beperking. Want om de cultuur-historische beteekenis van het grieksch vast te stellen, moesten verkenningstochten ondernomen worden in het gebied van andere wetenschappen, in casu de filosofie, het recht, geschiedenis, studie der nederlandsche taal, bijbelcritiek, wiskunde, natuurwetenschappen en medicijnen, ten einde in de geschiedenis dier vakken aanrakingspunten met het grieksch en eventueele inwerking op te sporen. Een dergelijk uitgebreid onderzoek is echter slechts mogelijk binnen de grenzen van een bepaalde tijdsruimte en het hiervoor aangewezen tijdperk was m.i. de achttiende eeuw, omdat in die jaren het grieksch in Nederland tot hernieuwden bloei is gekomen. Doch ook uit deze periode konden niet alle geleerden, die zich met het grieksch bezig hebben gehouden, behandeld worden, zoodat ik mij ten slotte heb moeten bepalen tot de hoogleeraren, die gedurende deze eeuw aan een nederlandsche universiteit grieksch doceerden. Biografische

bijzonderheden zijn hierbij slechts opgenomen, in zooverre als zij voor het onderwerp van belang waren, een volledige levensbeschrijving der behandelde figuren moet men derhalve niet verwachten.

Slechts langzaam is dit werk gevorderd, omdat mijn werkring den volledigen persoon en den volledigen dag opeischte, zoodat alleen de late avonduren en een gedeelte van den nacht beschikbaar bleven voor eigen studie, die in examentijd dikwijls voor maanden, soms zelfs voor een half jaar onderbroken moest worden. Verder is dit werk geschreven in den zoogenaamden dissertatie-stijl, hetgeen voor een dissertatie overigens niet onnatuurlijk is. Ik meende nl. mijn beweringen te moeten staven met citaten uit — vaak onuitgegeven — bronnen en dit is noodzakelijkerwijze van invloed geweest op den zinsbouw.

Deze geschiedenis der grieksche studiën is gegroepeerd rond haar hoofdfiguren, Hemsterhuis, Valckenaer, Ruhnkenius, Wyttenbach, en vervolgd tot haar overgang in de grieksche school van Cobet in de negentiende eeuw. Maar, ofschoon deze stof uitgewerkt in manuscript gereed ligt, maakten de onzekere toestanden en verhoogde drukkosten het noodzakelijk deze, voor een dissertatie te veel omvattende, studie voorloopig met de onmiddellijke leerlingen van Hemsterhuis, Valckenaer en Wesseling af te sluiten. Hierbij moet ik in dankbaarheid gedenken de personen en instellingen, die mijn studies geleid hebben of mij in mijn onderzoekingen behulpzaam waren. Van mijn amsterdamsche hoogleeraren zijn tot mijn leedwezen Prof. J. W. Beck, U. Ph. Boissevain, J. V. de Groot O.P., K. Kuiper en Jhr. J. Six niet meer in leven. Alleen Prof. F. Muller, thans hoogleeraar in Leiden, kan ik hier nog mijn erkentelijkheid betuigen voor de colleges, welke ik bij hem heb mogen volgen. Ook heb ik nooit tevergeefs een beroep gedaan op de bekende dienstvaardigheid der universiteitsbibliotheken van Amsterdam, Groningen, Leiden en Utrecht, waarbij nog genoemd moeten worden de Provinciale bibliotheek van Friesland en de Buma bibliotheek, beide in Leeuwarden, alsmede de Athenaeum bibliotheek te Deventer. Vervolgens hielpen mij bereidwillig met inlichtingen Mr. H. de la Fontaine Verwey, conservator der U.B. te Groningen, Dr. A. L. Heerma van Voss, conservator der handschriften van het Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde te Leeuwarden, de rijksarchivaris te Utrecht en de gemeentearchivarissen van Deventer, Dordrecht, Groningen en Zwolle. Ten slotte erken ik mijn verplichting aan het Bestuur der Vereeniging tot het bevorderen van de beoefening der wetenschap onder de katholieken in Nederland voor

de subsidie, waardoor deze uitgave mogelijk werd gemaakt.

Het onderwerp dezer dissertatie is thans in 1940 nog even actueel als vroeger in 1923, want, indien de voortteekenen niet bedriegen, is binnen afzienbaren tijd een nieuwe, nog gevaarlijker aanval op het grieksch te verwachten onder zeer ongunstige omstandigheden. Want voor sommigen zal het onzinnig lijken om op dit oogenblik over cultureele waarde van het grieksch te spreken, nu kanonnen en distributiekaarten veel belangrijker schijnen en het — helaas — ook zijn. Maar des te meer is het daarom plicht van een ieder, wien de cultuur der menschheid ter harte gaat, de fakkel der beschaving brandend te houden om, als de huidige verdwazing zal hebben opgehouden, haar nog sprankelend aan het nageslacht over te reiken. Moge Nederland, dat in de zestiende eeuw een Erasmus voortbracht, waar in de zeventiende het grieksch niet uitstierf en in de achttiende in tegenstelling met bijna geheel Europa, weer opleefde, waar in de negentiende een Cobet werkte, thans in de twintigste eeuw zijn grieksche traditie niet prijsgeven. De grieksche studiën zijn nl. vergroeid met het wezen der nederlandsche beschaving, hetgeen wij in dit werk hopen aan te toonen.

INLEIDING

1. De philologie in de zeventiende eeuw

De studie der grieksche taal en letterkunde werd in de zeventiende eeuw vrijwel verwaarloosd; de belangstelling der philologen beperkte zich voornamelijk tot het latijn. In enkele landen boden de hoogeschoolen aan a.s. theologen nog de gelegenheid (waarvan echter slechts weinigen gebruik maakten) om zich eenige kennis van nieuwtestamentisch grieksch eigen te maken; dit was althans in de Nederlanden¹⁾ het geval. Maar daarnaast vinden wij in Europa aanzienlijke universiteiten, waar het grieksch in het geheel niet meer gedoceerd werd. Doch kort na 1700 komt hierin verandering: in de Nederlanden wordt het grieksch weer bestudeerd met als gevolg een groeiende belangstelling voor de letterkunde en cultuur van Hellas. Deze ommekeer is te danken aan een jongen hoogleeraar met buitengewone gaven, Tiberius Hemsterhuis (1685-1766).

De beteekenis van Hemsterhuis' optreden wordt ons duidelijk, als wij bedenken, dat hij na honderd en vijftig jaren de eerste was, die zich uitsluitend aan het grieksch wijdde; dit was sinds Erasmus, Budaeus en Melanchthon niet meer voorgekomen. Ook zijn bekende tijdgenoot Richard Bentley was niet enkel graecist, maar tevens latijnsch philoloog²⁾. Verder heeft Hemsterhuis — en hierin verschilt hij eveneens van zijn juist genoemden engelschen

¹⁾ In de achttiende eeuw worden de Nederlanden in het buitenland naar het voornaamste gewest gewoonlijk genoemd: Holland of Hollande; een bijzondere kwaliteit papier heet thans nog: papier de Hollande. Les Pays Bas zijn in dezen tijd de zuidelijke Nederlanden, zooals bijv. in de *Journal des sçavans*. In den jaargang 1741 van dit tijdschrift, p. 625 wordt onder het hoofd: Hollande het verschijnen van een werk in Brussel aangekondigd, doch dit is blijkbaar een vergissing. In de spaansche encyclopedie van Espasa worden Hemsterhuis en Valckenaer in deel 27 en 66, verschenen respectievelijk in 1925 en 1929, nog aangeduid als filólogo holandés.

²⁾ Richard Bentley (1662-1742) was sinds 1717 te Cambridge hoogleeraar in de.... theologie.

collega — een talrijke schaar leerlingen gekweekt, de schola Hemsterhusiana. Deze wisten in korten tijd de grieksche leerstoelen aan alle nederlandsche universiteiten te bezetten en hebben gedurende de geheele achttiende eeuw hun invloed tot ver buiten de landsgrenzen doen gelden. De oorzaken echter van deze herleving, die met Hemsterhuis begonnen is, liggen dieper en kan men tot ver in de voorafgaande eeuw nagaan. Een geschiedenis der schola Hemsterhusiana omvat dan ook meer dan eenige biografieën van bekende graecisten; zij vormt een belangrijk onderdeel der nederlandsche cultuurgeschiedenis tusschen de jaren 1650-1850, met de achttiende eeuw als voornaamste periode.

Omstreeks het midden der zeventiende eeuw waren onder de nederlandsche philologen andere leiders opgetreden. Gerh. Joh. Vossius was in 1649 gestorven en in 1650 vertrok Salmasius uit Leiden om zijn reis naar Stockholm te ondernemen. Ziek is hij het volgend jaar hiervan teruggekeerd en in 1653 overleden; in dit jaar werd ook Dan. Heinsius emeritus. De leiding ging thans over op Joh. Friedr. Gronovius¹⁾, sinds 1658 professor te Leiden, en op diens leerling Graevius²⁾, die in 1661 te Utrecht hoogleeraar werd. Eerstgenoemde is de grondlegger der zoogenaamde nieuwere latijnsche school, die, zooals haar naam reeds zegt, het latijn als hoofdzaak beschouwde³⁾. Door zijn ijveren voor een zuiveren latijnschen stijl toonde Gronovius zich nog geheel een professor eloquentiae, gelijk de latijnsche hoogleeraar in dezen tijd genoemd werd. Voor het grieksch daarentegen had hij nog minder belangstelling dan zijn voorgangers, want in 1668 liet hij dit aan een extraordinarius over⁴⁾.

Toch is deze tijd een periode van voorbereiding geworden voor de grieksche philologie der volgende eeuw, omdat Gronovius naast de eloquentia ook een zakelijke interpretatie der oude schrijvers gaf,

1) J. F. Gronovius (1611-1671) was in Hamburg geboren, doch stamt uit Bremen, waar hij ook de grieksche colleges van Coccejus volgde, en heeft later nog in Leiden bij Salmasius en G. J. Vossius en in Groningen gestudeerd, cfr. F. A. Eckstein, *Nomenclator Philologorum*, Leipzig 1871, p. 212 en W. Boeles, *Frieslands Hoogeschool, Leeuwarden*, 1879, II, 1, p. 158. Zie voor Coccejus ook verder p. 6 en voor Gronovius verder p. 7.

2) Voor Graevius zie verder p. 18 en volg.

3) A. Gudeman, *Grundriss der Gesch. der klass. Philol.* Leipzig, Berlin, 2e Aufl. 1909, p. 200: „G. ist alles in allem der hervorragendste Latinist Hollands“.

4) Zie hiervoor verder p. 46¹.

waarbij hij den nadruk legde op de antiquiteiten; in dit opzicht is hij, evenals *Blancardus*, in 1669 hoogleeraar in het grieksch te Franeker, een leerling gebleven van *Salmasius* en de fransche school, die zich bij voorkeur op de studie der antiquiteiten toelegde¹⁾. *Graevius* is hem hierin gevolgd in zijn twaalfdeeligen *Thesaurus antiquitatum Romanarum* en deze antiquiteiten namen ook een voorname plaats in bij *Rijckius*, die in 1672 te Leiden *Gronovius'* opvolger werd. In de leeropdracht van *Rijcke* stond ook het grieksch vermeld, maar terstond kreeg hij *J. C. Nuber* als lector in deze taal naast zich²⁾. Een karakteristiek vertegenwoordiger daarentegen der vroegeren eloquentia is de amsterdamsche hoogleeraar *Francius*, die in 1672 zijn eerste academische redevoering hield „de studio Eloquentiae”, en vijf jaar later nog eens sprak over het onderwerp: „de Conjugendo Literarum et Eloquentiae studio”³⁾.

Het jaar 1650 is ook het sterfjaar van *Cartesius*, die, in 1649 uit de Nederlanden naar Stockholm vertrokken, na korten tijd aldaar overleden is. Bij dezen filosoof, wiens leer als het ware de resultante is van de krachten, die in zijn tijd richting gaven aan het denken, vinden wij de houding der zeventiende eeuw ten opzichte van de klassieken het zuiverst weerspiegeld. *Cartesius* stond niet principiëel vijandig tegen de Oudheid en de oude letteren, zooals wel eens ten onrechte beweerd wordt: *J'ai été nourri aux lettres dès mon enfance* is zijn bekentenis. Maar hij had een andere opvatting over het ideaal van het onderwijs: dit moest voor het practische leven voorbereiden. Zijn oordeel over de eloquentia, volgens hem slechts een ars, geen disciplina, heeft hij als volgt geformuleerd: *J'estimais fort l'éloquence et j'étais amoureux de la poésie; mais je pensais que l'une et l'autre étaient des dons de l'esprit plutôt que des fruits de l'étude*. Hij erkende echter, dat de vooruitgang der natuurwetenschappen in zijn dagen mede te danken was aan de herleeftde studie der antiëken; hij was dan ook van meening, dat de Ouden den echten mathematischen geest bezeten hadden, doch thans was deze bedorven. En alleen door de mathematica kon zekerheid verkregen worden, slechts deze zekerheid gaf ware „wetenschap”. *Je me plaisais surtout aux mathématiques à cause de la certitude et de l'évidence de leurs raisons*. Ten slotte leefde in hem sterk de „idée du progrès”, waardoor

1) *Gudeman*, o.c., p. 194. Voor *Blancardus* zie verder p. 43.

2) Zie hiervoor verder p. 46¹.

3) Voor *Francius* zie verder p. 39 en volg.

de zeventiende eeuw zich met haar wetenschappelijke ontdekkingen boven de Oudheid superieur begon te gevoelen: *et enfin notre siècle me semblaît aussi florissant et aussi fertile en bons esprits qu'ait été aucun des précédents*¹⁾.

Bij Cartesius vinden wij dus reeds alle argumenten bijeen, die kort hierna door de „modernen” gebruikt zijn in de bekende Querelle des anciens et modernes. In 1670 is deze strijd in Frankrijk geopend door den cartesiaan Desmarests, gevolgd door den grooten aanval van Ch. Perrault in zijn gedicht „Le siècle de Louis le Grand” in 1687 en zijn Parallèles, I (1688) en IV (1697). Ook in de Nederlanden werd deze controversie met belangstelling gevolgd, waarbij Francius zich natuurlijk bij de „anciens” schaarde²⁾, maar de publieke opinie in meerderheid aan de zijde der modernen stond. Dit bleek uit de houding der meeste bladen en tijdschriften, zooals de Journal littéraire de la Haye³⁾, waaraan ook Justus van Effen medewerkte. De geesten hier waren nl. sterk door het cartesianisme beïnvloed⁴⁾.

2. Het cartesianisme in de Nederlanden

Door zijn twintigjarig verblijf in de Nederlanden (1628-1649) had Cartesius hier veel aanhangers gewonnen en waren deze gewesten, waar hij zijn eerste volgelingen gevonden en zijn voornaamste werken geschreven heeft, geworden *le premier berceau du cartésianisme*⁵⁾. Vooral na zijn dood konden zijn beginselen aan de nederlandsche universiteiten doordringen, het eerst in de natuurwetenschappen en in de theologie, doch hier onder krachtigen tegenstand van het zich bedreigd gevoelende orthodoxe calvinisme.

Omstreeks 1650 vinden wij in Groningen twee hoogleeraren, die zijn opvattingen huldigden, nl. den mathematicus en medicus

1) Descartes, Discours de la méthode, ed. E. Gilson, Paris 1925, p. 4, 5, 7.

2) Zie verder p. 9 en 41.

3) H. Rigault, Histoire de la querelle des anciens et des modernes, Paris, 1856, p. 85, 121, 150, 167, 247, 422.

4) Zie voor de verbreiding van het cartesianisme in de Nederlanden het nog altijd waardevolle werk van F. Bouillier, Histoire de la philosophie cartésienne, Paris, Lyon 1854, 2 dln., vooral I, chap. XII, p. 235 en G. Monchamp, Histoire du cartésianisme en Belgique, Bruxelles 1886. Volledige litteratuur bij F. Sassen, Geschiedenis van de nieuwere wijsbegeerte tot Kant, Nijmegen, 1933, p. 140, 141.

5) P. Brunet, Les physiciens hollandais et la Méthode expérimentale en France au XVIIIe siècle, Paris, 1926, p. 39.

Deusing en den graecus Tobias Andreae, die in 1653 eene „Assertio methodi Cartesianae” uitgaf¹⁾). In 1680 kwam hier ook de theologie onder cartesiaanschen invloed door de benoeming van Johannes Braun, die een der leermeesters van Hemsterhuis is geworden²⁾).

In Franeker trad in 1659 de cartesiaan de Grau als hoogleeraar in de wiskunde op, een vriend van Perizonius, die in 1683 zijn lijkrede hield. Doch vooral sedert 1667 bezat deze universiteit een zeltisch aanhanger der cartesiaansche leer in den filosoof Wubben, opgevolgd door zijn geestverwanten Schotanus (1678) en Gulichius (1679). Ook hier ging in 1680 de theologie „om” door de benoeming van Wubben's leerling Campegius Vitringa, in wien Hemsterhuis een geestverwant en wegbereider zijner critische methode erkende³⁾), terwijl in de philosophie optrad Tobias Andreae, een neef van den gelijknamigen groningschen hoogleeraar⁴⁾).

Nog tijdens het leven van Cartesius waren zijn beginselen reeds in Utrecht verkondigd door Renerius en Regius onder heftig verzet van den rechtzinnigen Voetius. Maar in 1662 kreeg deze den cartesiaan Fr. Burman als collega naast zich en moest het nog beleven, dat tusschen 1667 en 1671 de wijsbegeerte in handen was van den cartesiaan Regnerus Mansveldius⁵⁾).

In Leiden⁶⁾ was de ex-jezuïet Fr. du Ban, die vroeger in La Flèche een leeraar van Cartesius was geweest, reeds in 1636 hoogleeraar geworden en heeft zijn collega Heereboord voor het stelsel van Descartes gewonnen. Toen de rector magnificus Heurnius in 1641 tegen het cartesianisme wilde optreden, hebben du Ban en Heereboord dit weten te verijdelen. In 1662 werd een werk van Descartes door den leidschen professor Schuyt⁷⁾ vertaald en werd Arnold Geulincx in Leiden lector philosophiae, vervolgens in 1665 extraordinarius. Geulincx, reeds in zijn studietijd te Leuven met het cartesianisme vertrouwd geraakt, kan een zelfstandige voortzetter der wijsbegeerte van Cartesius genoemd worden, in zekeren zin is hij een occasionalist.

¹⁾ Boeles, Levenschetsen der Groninger hoogleeraren (achter in het Gedenkboek der Hoogeschool te Groningen), Gron. 1864, p. 23, 34, 47.

²⁾ Zie voor Braun verder p. 27³ en 29, 111 en 113.

³⁾ Cfr. verder p. 92².

⁴⁾ Boeles, Frieslands Hoogeschool I, 1, p. 226, 223, 276, 284, 286, 288, II, 2, p. 843.

⁵⁾ M. J. A. de Vrjjer, Henricus Regius, 's Gravenhage, 1917 passim; C. Burman, Trajectum Eruditum, Traj. ad Rhen. 1750, p. 50, 208, 288, 301, 396.

⁶⁾ Zie voor cartesianisme in Leiden ook verder p. 55.

⁷⁾ Voor Schuyt zie de Vrjjer, o.c. p. 31, 32, 168¹.

Doch na zijn dood in 1669 (du Ban was reeds in 1643 overleden) werd het verzet tegen de cartesianen weer sterker, zoodat in 1676 de theoloog Heidanus om zijn cartesiaansche sympathieën ontslagen werd. In de natuurphilosophie echter wist Burchard de Volder, sinds 1670 hoogleeraar, eindelijk te bereiken, dat hij deze beginselen openlijk op zijn colleges kon voordragen zonder hierin door curatoren of ambtgenooten gehinderd te worden. Doch toen had het cartesianisme zijn grootste werfkracht al verloren; een nieuwe richting kondigde zich aan en de Volder zou dezen overgang nog mede maken.

Dit cartesianisme had er veel toe bijgedragen om de heerschende critieklooze vereering der Oudheid te ondermijnen en twijfel gewekt aan het nut der eloquentia. Cartesius, die de waarde van het latijn als eloquentia ontkende, geraakte in Stockholm in een heftig dispuut met Is. Vossius over het nut van het grieksch. In zijn gedachtengang was het leeren dezer taal doelloos, omdat het onderwijs daarin nog minder methodisch was dan bij het latijn; hoogstens kon het voor theologen van eenig nut zijn en dit was nog problematisch, wijl het niet absoluut noodzakelijk was¹⁾.

Maar het cartesianisme had ook nog iets anders gebracht en hiervan heeft ten slotte het grieksch — zij het ook indirect — geprofiiteerd. Door zijn methodischen twijfel heeft Cartesius nl. de critiek sterk bevorderd. Een zekere twijfelzucht was toen in ruimen kring aanwezig; dit zien wij o.a. bij een figuur als Coccejus²⁾, den vader der coccejaansche richting in de theologie. Deze was sedert 1636 hoogleeraar in Franeker en is onafhankelijk van Cartesius tot de opvatting gekomen, dat bij den uitleg der H. Schrift minder invloed aan de philosophie toegekend en meer de nadruk gelegd moest worden op talenstudie. De philosophie, waartegen hij zich keerde, was de aritotelisch-scholastieke wijsbegeerte en hierin liep zijn streven derhalve met dat van Cartesius parallel. Het is dan ook geen toeval, dat vele coccejaansche theologen tevens cartesianen waren. Door dit propageeren van talenstudie bij de bijbelexegese heeft Coccejus den grondslag gelegd voor de zoogenaamde philologia sacra; het grieksch kreeg nu, naast het hebreuwsch, ook werkelijk practische waarde voor een theoloog³⁾.

1) In de „querelle” uitten zich de aanvallen op het grieksch voornamelijk op den grootsten griekschen dichter Homerus, zie Rigault o.c. p. 116, 150, 268, 375.

2) Cfr. hierboven p. 21.

3) Johannes Coccejus (1603-1669), eigenlijk Koch genaamd, was geb.

In 1650, het sterfjaar van Cartesius, is Coccejus als hoogleeraar naar Leiden gekomen en breidde zich zijn invloed nog uit. Ook Gronovius moet een voorstander der philologia sacra geweest zijn, maar van belangstelling voor het grieksch is bij hem niet veel te merken. Zijn zoon Jacobus Gronovius echter, die in 1679 zijn professoraat in Leiden aanving en in de antiquarische richting van zijn vader verder werkte, heeft zich meer met het grieksch bezig gehouden door zijn Thesaurus antiquitatum Graecarum in 13 deelen en door zijn edities van meestal grieksche auteurs. Voor den jongeren Gronovius, die overigens nog zonder veel critiek te werk ging, had het grieksch althans eenige waarde voor antiquiteiten en geschiedenis en naast de philologia sacra was dit dus een nieuw terrein, waarop het zijn werkzaamheid kon ontplooien¹⁾.

Ondertusschen had deze geest van critiek zelfs ingang gevonden bij de jongere, na 1650 geboren, generatie der klassieke philologen. De eerste hiervan is geweest Jacobus Perizonius, geboren in 1651. Deze had bij de antiquarisch geörienteerden Graevius en Rijckius gestudeerd en gaf in zijn dissertatie nog een vrucht van deze studie. In 1682 werd hij professor in Franeker en in 1685 (het geboortjaar van Hemsterhuis) verschenen zijn *Animadversiones historicae*, waarin hij de overlevering der oudste Romeinsche geschiedenis aan durfde tasten, omdat hij daarin de zekerheid miste, die door Cartesius als voorwaarde gesteld was voor iedere ware wetenschap²⁾. Hiermede wordt een geheel andere houding ten opzichte van de Oudheid merkbaar en het teekent Hemsterhuis, dat hij in 1702 naar Leiden gaat om Perizonius te hooren, die daar sinds 1693 een leerstoel bekleedde. Ditzelfde gezonde criticisme heeft eenige jaren later ook in de Querelle des anciens et modernes een oplossing gebracht, de kwestie zuiver gesteld en de Oudheid verdedigd door opbouwende critiek. Dit geschiedde in Engeland door Wotton (geboren in 1666) in zijn *Reflections upon Ancient and Modern Learning* in 1694³⁾

in Bremen, maar studeerde in Franeker bij Pasor, Amesius, doch vooral bij Amama, 1616-1629, hoogl. in het hebr. aldaar. Bij dezen, die zelf een leerling was van den bekenden Drusius (1550-1616), eigenlijk van den Driesche uit Oudenaarden in Vlaanderen, heeft Coccejus zijn vrijzinnige exegese en waardeering voor de studie der bijbeltalen opgedaan. Zijn eerste professoraat in zijn geboortestad aanvaardde hij dan ook met een or. de philologia sacra (1630). Cfr. Boeles, o.c. II, 1, p. 46, 98, 156.

1) Voor Jacobus Gronovius zie ook verder p. 55.

2) Voor Perizonius zie verder p. 56 en volg.

3) In ditzelfde jaar werd de Universiteit van Halle gesticht, waarmede mo-

en door Bentley (geboren in 1662) door zijn dissertatie over de brieven van Phalaris in 1697¹⁾. Dit zijn juist de leerjaren van Hemsterhuis, die in 1696 op de latijnsche school kwam en in 1698 zijn academische studies is begonnen.

3. Het empirisme en de philologie der achttiende eeuw

De critische geest, die in de zeventiende eeuw reeds leefde en in het cartesianisme een bondgenoot had gevonden, vertoonde dus de neiging om door eigen onderzoek de overlevering op de proef te stellen en zich op deze wijze zekerheid te verschaffen. De eigen waarneming of het experiment werd hierbij een zekerheidsfactor van buitengewone beteekenis en de geesten werden ontvankelijk voor een denkrichting, die de zintuigelijke waarneming als de bron van alle menschelijke kennis beschouwde: het empirisme²⁾.

Het begin van het empirisme dateert al uit den aanvang der zeventiende eeuw; het heeft vooral in twee landen veel invloed gehad: in Engeland, waar de theorie ontwikkeld is, en in de Nederlanden, waar men het practisch heeft doorgevoerd. Francis Bacon had met zijn *Novum Organum scientiarum* in 1620 de grondslagen gelegd, maar door Thomas Hobbes is het eenigszins in zijn ontwikkeling gestuit in zijn *Leviathan* (1651) en zijn verhandeling *de corpore* (1655), waarin hij het ontoereikende der zinnelijke waarneming erkende. In deze jaren was bovendien het cartesianisme in opkomst en beheerschte het denken³⁾. Doch de cartesiaansche, mathematische methode, waarbij men, uitgaande van kennisbronnen, niet aan de ervaring ontleend, de aangeboren ideeën, door deductie tot een conclusie kwam, die mathematische zekerheid verschafte, kon op den duur in de natuurkunde niet bevredigen. De *physica* was sterk experimenteel geworden; in Engeland was sinds 1669 Newton te Cambridge werkzaam en de Nederlanders voelden zich door hun werkelijkheidszin en nauwkeurigheid van nature tot proefondervinde-

derne opvattingen in het academisch onderwijs beginnen door te dringen. Zoo werd o.a. in de moedertaal gedoecerd en niet meer uitsluitend in het latijn. Zie voor Wotton ook verder p. 120¹.

1) Rigault, o.c. p. 322, 348, 374; J. H. Monk, *The life of Richard Bentley*, London 1833, 2 vol. I, p. 59-126.

2) Zie voor het empirisme ook verder p. 107 en volg.: p. 251 en volg.

3) Hobbes heeft lang in Parijs gewoond en daar Cartesius ontmoet in 1647. Met de opvattingen van den franschen filosoof was hij het sinds het verschijnen van diens eerste werken al niet eens. Mevr. C. Serrurier, *Descartes, Leer en leven*, 's Gravenhage 1930, p. 78, 83, 219.

lijke nasporingen aangetrokken¹⁾. Zij werden hiertoe in staat gesteld door de verbeteringen aan de optische instrumenten, die sinds het einde der zestiende eeuw door hun landgenooten waren aangebracht; de nederlandsche lenzenlijpers waren vermaard. In dezen tijd vallen ook de ontdekkingen van Jan Swammerdam, die in 1669 zijn werk over de lagere dieren en in 1672 zijn *Miraculum naturae* publiceerde, en van Antonie van Leeuwenhoek, die sinds 1665 bekend maakte, wat zijn verbeterde microscopen hem lieten zien; hij stond ook in contact met de Royal Society in Londen.

Bovendien was het aanzien van het cartesianisme in de Nederlanden onderwijl verminderd, omdat men hier, vooral na den franschen oorlog van 1672, de fransche cultuur begon te beschouwen als een gevaar voor geestelijke annexatie, waarop een politieke overheersching zou volgen. In 1686 stelde Francius in zijn oratie „de Usu et praestantia linguae Graecae” de vraag, of wij soms fransch moesten gaan leeren in plaats van latijn om de Franschen hun taal te helpen verspreiden over Europa *tamquam praecursorem Imperii sui*²⁾. Ten slotte is de mathematische methode als ontoereikend voor de natuurkunde verworpen o.a. door den nederlandschen physicus Chr. Huyghens, die in zijn *Traité de la lumière* (1690) er op wees: *On y verra de ces sortes de demonstrations, qui ne produisent pas une certitude aussi grande que celles de Geometrie, et qui mesme en different beaucoup, puisque au lieu que les Geometres prouvent leurs Propositions par des Principes certaines et incontestables, icy les Principes se verifient par les conclusions qu'on en tire.* Doch dit is volgens Huyghens geen bezwaar: *Il est possible toutefois d'y arriver à un degré de vraisemblance, qui bien souvent ne cede guere a une evidence entiere*³⁾. In ditzelfde jaar verscheen ook de „*Essay concerning human understanding*” van John Locke, waardoor het empirisme der achttiende eeuw zijn filosofischen grondslag kreeg.

Locke had als een der engelsche émigré's, die onder Karel II en Jacobus II uit waren geweken, in de Nederlanden vertoefd, toen de fransche invloed aldaar dalende was en men in zijn geesteshouding

1) Zie voor de zucht der Nederlanders naar experimenteeren ook verder p. 254.

2) Petri Francii, *Orationes in unum collectae*, Amstelod. 1692, p. 108.

3) Chr. Huyghens, *Traité de la lumière*, in de uitgave van W. Burckhardt, Lipsiae zonder jaartal, p. 2. Huyghens laat bijna overal de accenten weg. „La raison est que je l'avois escrit assez negligemment en la Langue où on le voit, avec intention de le traduire en Latin, faisant ainsi pour avoir plus d'attention aux choses” (ibidem, p. 2).

dichter bij de Engelschen kwam staan (1683-1688). In de natuurwetenschappen begon door zelfstandige en onbevooroordeelde onderzoekingen de empirie te overheerschen, zelfs de laatste cartesiaan in Leiden, de Volder, is naar Engeland gereisd om natuurkundige instrumenten aan te schaffen¹⁾. Maar ook in andere wetenschappen brak eenzelfde geest zich baan; de *Animadversiones historicae* van Perizonius zijn tijdens Locke's verblijf in 1685 verschenen²⁾. Ongetwijfeld zal deze uit den omgang met zoovele geestverwanten in de Nederlanden voordeel getrokken hebben voor zijn „*Essay concerning human understanding*”. Dit werk moet nl. reeds gedurende zijn nederlandsche jaren geschreven zijn, omdat zijn vriend le Clerc, hoogleeraar in Amsterdam, al in Januari 1687 in de *Bibliothèque universelle* een uittreksel plaatste *d'un livre Anglais, qui n'est pas encore publié, où l'on montre quelle est l'étendue de nos connoissances certaines et la manière dont nous y parvenons; communiqué par M. Locke*.

Uit het jaar 1690 zijn nog eenige feiten te vermelden, die er op wijzen, dat een tijdperk afgesloten wordt en een nieuwe periode in aantocht is³⁾. In Leiden overlijdt Gronovius' opvolger Rijcke en promoveert Boerhaave in de filosofie. Met dezen leerling van de Volder heeft het empirisme voor het eerst zijn intrede gedaan aan een nederlandsche universiteit. Als in 1693 Perizonius de opvolger van Rijcke is geworden en Boerhaave door zijn tweede promotie, thans in de medicijnen te Harderwijk, zijn studies heeft voltooid, staan de nieuwe leiders gereed: de achttiende eeuw begint.

In 1701 werd Boerhaave lector en hield bij deze gelegenheid een inaugurale rede „de *Commendando studio Hippocratio*”, waarin deze grieksche medicus aan a.s. medici als een navolgenswaardig voorbeeld

¹⁾ Brunet, o.c. p. 40.

²⁾ Over deze *Animadversiones* zie verder p. 49, 61 en 67.

³⁾ Een overzicht over de filosofie der juist afgesloten zeventiende eeuw geeft ons in 1700 de later als orientalist bekend geworden Adr. Reland in een oratie „de *incremento, quod Philosophia cepit hoc saeculo*”, Amstelodami 1700. Hij is zich blijkbaar van een overgang uit cartesianisme naar empirisme niet bewust, en schrijft den vooruitgang der filosofie in de afgelopen eeuw toe aan de ontdekkingen van Kepler, Galilei, Torricelli, Harvey, Boyle e.a. (p. 11-14). In Cartesius, met wien hij het niet overal eens is, waardeert hij vooral de methode „*Mathematico, id est, accuratissimo ordine*” (p. 15). Uiteindelijk is hij wars van ieder systeem, het besluit van zijn rede is: „*Libere philosophandum est, Auditores*” en „*Soli Deo et rationi, quae Numinis donum est, fasces submittit Philosophus*” (p. 29). Zie ook verder p. 252⁴⁾.

voorgehouden wordt. Deze aanbeveling der oude grieksche geneeskunde, waarheen Boerhaave verwijst als naar een onuitputtelijke bron, heeft wijde perspectieven geopend voor de waardeering der grieksche cultuur in het algemeen en der grieksche taal in het bijzonder. Volgens Boerhaave is Hippocrates het ideaal van een medicus, omdat hij waarneming met redeneering verbindt en op deze wijze uit de ziekteverschijnselen het ziektebeeld weet op te bouwen¹⁾. In deze schildering der hippocratische methode herkennen wij zonder moeite de methode van het empirisme: waarnemen alleen is niet voldoende, de verkregen resultaten moeten vergeleken en getoetst worden en daaruit volgt dan door inductie een (analogie-)conclusie.

Boerhaave gebruikt nog niet het woord analogie, die zoo'n belangrijk onderdeel der inductie uitmaakt en in de achttiende eeuw vaak in plaats daarvan gebezigd wordt. Ook komt zij nog niet voor in zijn rectorale rede van 1715 „de Comparando Certo in Physicis”, die als *le manuel de la méthode expérimentale* beschouwd wordt²⁾. Maar twee jaar later handelt 's Gravesande in zijn oratie „de Evidentia” meer in het bijzonder over de inductieve methode van het empirisme, die wel geen mathematische zekerheid, maar een moreele evidentie oplevert, en als *auxilia* dezer evidentie noemt hij: *Sensus, Testimonium et Analogia*³⁾. Deze analogie zal binnenkort een voorname factor gaan worden bij Hemsterhuis' taalonderzoek, zoodat zij het karakteristieke kenmerk is geworden der geheele schola Hemsterhusiana.

In dezen overgangstijd van cartesianisme naar empirisme liggen de studie jaren (1696-1704) van Tiberius Hemsterhuis. Van zijn cartesiaansche opleiding in Groningen is hem een hooge waardeering voor de vormende waarde der wiskunde bijgebleven, hetgeen hij met vele zijner tijdgenooten gemeen heeft. Zoo heeft Boerhaave in zijn rede over Hippocrates nog betoogd, dat men wiskunde moet leeren om het menschelijk leven te begrijpen⁴⁾. Verder is Hemsterhuis cartesiaan in zijn afkeer van schoolsche eloquentia, de vrijheid was de beste leermeesteres der welsprekendheid⁵⁾. In Leiden

1) G. C. Nijhoff, Schets van het leven en de physiologie van Herman Boerhaave, Amst. 1881, p. 5, 8, 21. Zie voor Boerhaave ook verder p. 109, 251 en volg.

2) Brunet, o.c. p. 42.

3) 's Gravesande, oratio de Evidentia, L.B. 1724, p. 19, 20. Deze drie *auxilia* vinden wij ook al in 1702, hoewel nog niet onder deze benaming, bij Perizonius, zie verder p. 65. Voor 's Gravesande zie verder p. 109, 251, 252, 253, 277.

4) Nijhoff, o.c. p. 9.

5) Zie verder p. 78 en volg.

werd hij een leerling van den critischen Perizonius. Dit criticisme leidde tot bronnenonderzoek en hierbij is hij uitgekomen bij de leermeesters der Oudheid, de Grieken. In de grieksche cultuur vond hij de grondslagen van onze beschaving en de studie der grieksche taal bleek dus van groot nut te kunnen zijn. Deze taal heeft hij tot in haar eersten oorsprong onderzocht en is hierbij volgens de empiristische methode te werk gegaan; de analogie neemt hij als leidend beginsel en langs inductieven weg komt hij tot zijn conclusies. Bij Locke had hij gelezen, dat „complexes ideas” herleidbaar zijn tot „simple ideas”¹⁾ en deze theorie heeft hij in de taalkunde toegepast door de grieksche woorden terug te brengen tot hun allereenvoudigste wortels van eenige letters.

De bronnenstudie, waarvoor de critische tijd van Hemsterhuis veel belangstelling toonde, heeft dus de beteekenis der Grieken meer doen uitkomen²⁾. De studie der grieksche taal, die nu een doel had gekregen, heeft Hemsterhuis door zijn empiristische methode op het wetenschappelijk peil van zijn dagen gebracht. Ook heeft hij aan deze taal meer aanzien gegeven door ze los te maken van het hebreuwsch en tot een zelfstandig vak te verheffen. Toch zou zijn succes niet zoo volledig zijn geweest, als hij daarnaast geen zeldzame kwaliteiten als mensch en als docent had bezeten. Slechts hierdoor is het te verklaren, dat de herleving van de studie der grieksche taal en letteren in de geheele achttiende eeuw zulk diepe sporen achter heeft gelaten en is geworden: *een nieuwe grieksche Renaissance*.

1) Cfr. A. J. de Sopper, David Hume's kenleer en ethiek, Eerste, inleidend deel. Van Bacon tot Hume, Leiden 1907, p. 57.

2) Zie verder p. 30.

EERSTE DEEL:

OPLEVING:
TIBERIUS HEMSTERHUIS (1685-1766)

HOOFDSTUK I

DE GRIEKSCHE STUDIËN VÓÓR HEMSTERHUIS

1. ALGEMEENE TOESTAND

Omstreeks 1700 hadden de Nederlanden het toppunt bereikt van hun politieke machtsontwikkeling, die echter na den vrede van Utrecht (1713) tot stilstand gekomen is. De langzame achteruitgang, die daarna inzette, bleef aanvankelijk onopgemerkt, zoodat Hemsterhuis nog in 1740 kon zeggen: *Patria nostra, nondum duobus abhinc seculis ex dira servitute in libertatem adserta, tanto opere praeifulget, ut cum omnium paene populorum monumentis jure contendere possit* ¹⁾.

In hun strijd tegen Spanje hadden de Nederlanden zoowel bij Frankrijk als bij Engeland aansluiting gezocht, maar, toen onder Lodewijk XIV een fransch imperialisme begon te dreigen, werden de betrekkingen met Frankrijk lossen, ook op cultureel gebied. Toch had men er geen gevaar in gezien om na de herroeping van het edict van Nantes in 1685 tienduizenden Hugenoten binnen de grenzen op te nemen, omdat men hen als geestverwanten beschouwde ²⁾. Deze Hugenoten hebben wel een fransch element in de nederlandsche beschaving gebracht, maar zijn geheel in het nederlandsche volk opgegaan. Een hunner afstammelingen, de bekende graecus C. G. Cobet (1813-1889), die bovendien de zoon eener fransche moeder was, heeft zijn nederlanderschap tegenover de Franschen met kracht beklemtoond ³⁾.

Met de Engelschen is men zich echter altijd stam- en geestverwant blijven gevoelen en hierin hebben eenige felle handelsoorlogen geen verandering gebracht: de zoo geliefde vrijheid werd immers niet be-

¹⁾ Ti. Hemsterhusii et L. C. Valckenari Orationes. L.B. 1784, p. 88. Zie voor deze „or. de literarum humaniorum studiis ad mores emendandos virtutisque cultum conferendis” verder p. 94 en 125.

²⁾ Hun aantal was ongeveer 75.000, zie C. Serrurier: Pierre Bayle en Hollande, Lausanne 1912, p. 28.

³⁾ R. Fruin en H. W. van der Mey: Brieven van Cobet aan Geel, Leiden, 1891, p. 12, 21 en 98. Zie ook verder p. 197, 198.

dreigd, noch politiek noch geestelijk. Zoo zijn deze relaties, die al sinds de Middeleeuwen bestonden, door de Hervorming nog versterigd¹⁾ en op het einde der zeventiende eeuw door het gemeenschappelijke fransche gevaar nog nauwer geworden. In 1700 vinden wij zelfs een nederlandschen vorst op den engelschen troon: *Septem Populorum amantissimus Princeps, Belga natus, Rex Magnae Britanniae renunciatur*²⁾.

Deze Septem Populi waren de Zeven Provinciën, want de Nederlanden vormden geen politieke eenheid, doch bestonden uit een losse Unie van zeven republikeinsch bestuurde staatjes en er was veel staatsmanskunst toe noodig om deze afzonderlijke deelen bijeen te houden: *vix enim, ne vix quidem, ullam gentem invenies, quae Majorum . . . nostrorum constituendae conglutinandaeque ex diversissimis membris Reipublicae sollertiam vel superavit vel aequavit*³⁾.

Deze sollertia is voornamelijk bij buitenlandsche gevaren aan den dag getreden, want tusschen de afzonderlijke leden der Unie is altijd een zekere naijver levend gebleven. Dit provincialisme was de oorzaak, dat van de zeven gewesten er vijf een hoogeschool of universiteit⁴⁾ hadden nl. Holland in Leiden, Utrecht in zijn gelijknamige hoofdstad, Gelderland in Harderwijk, Friesland in Franeker en het gewest Groningen in de stad Groningen. Bovendien onderhield Amsterdam nog een Athenaeum. Een dergelijke toestand vond men tengevolge van de staatkundige versnippering ook in Duitschland: *jedes Staatsgebiet wollte wenn möglich eine eigene vollständige Universität haben; reichten die Mittel durchaus nicht, so errichtete man wenigstens ein sogenanntes gymnasium academicum oder illustre*⁵⁾.

Van de twee provincies, die geen eigen universiteit bezaten, behield Zeeland zich met zijn Illustre school in Middelburg, die

1) J. F. Bense: The Anglo-Dutch relations from the earliest times to the death of William the Third, 's Gravenhage 1924.

2) Valckenaer: „or. de prisca et nupera rerum Belgicarum vicissitudine“, 1749 in orationes L.B. 1784, p. 193. Zie voor deze rede verder p. 212.

3) Hemsterhuis, o.c. p. 89.

4) Hoewel de inrichtingen van hooger onderwijs in de achttiende eeuw gewoonlijk hoogeschool genoemd worden, hebben wij deze ook dikwijls als universiteit aangeduid, ofschoon deze naam eerst officieel is ingevoerd door de wet van 1876, welke een onderscheid maakt tusschen een hoogeschool en een universiteit.

5) F. Paulsen: Gesch. des gelehrten Unterrichts, Leipzig, 1919/21³, I, p. 258; cfr. ook ibidem p. 328, 329. D. Buddingh: Gesch. van Opvoeding en Onderwijs in Nederland, 's Gravenhage 1842, 3e dl., p. 58.

echter niet tot bloei is gekomen. Pogingen om in 1756 een Academie of hoogeschool in Zierikzee op te richten, zijn lang volgehouden, maar in 1766 door Willem V „finaal gedeclineerd”, hoewel het benodigde kapitaal er voor gelegateerd was. Vooral de tegenstand van Leiden, dat zich beriep op het octrooi van 1575, deed deze plannen mislukken, ook de Rekenkamer durfde het niet aan¹⁾. Overijssel had, nadat in 1580 plannen voor een hoogeschool te Deventer opgegeven waren, sinds 1629 in die stad een Illustre school. Dit Athenaeum van Deventer heeft een goede reputatie bezeten onder de inrichtingen van dien naam in de Nederlanden²⁾, maar wij vonden het niet noodig dit afzonderlijk te behandelen, omdat zijn hoogleeraren, die de nieuwe richting in de klassieke letteren gevolgd zijn, besproken worden bij de universiteiten, waaraan zij na hun deventer jaren werkzaam zijn geweest.

De gunstige economische toestand der Nederlanden maakte het mogelijk zooveel instellingen van hooger onderwijs te onderhouden, want de wereldhandel was een steeds vloeiende bron van welvaart. Talrijk zijn de berichten van buitenlanders, die hun verbazing uitdrukken over den rijkdom, dien zij hier aanschouwden. De benaming „das steinreiche Holland” is ook in dezen tijd ontstaan³⁾. Deze rijkdom der Nederlanden, waardoor zij in deze periode van huurlegers een militaire macht konden ontwikkelen, waarmede op de slagvelden van Europa rekening gehouden moest worden, kon ook de wetenschap en haar beoefenaars van de noodige geldmiddelen voorzien⁴⁾.

Zoодоende vinden wij omtrent 1700 de volgende hoogleeraren, die grieksch doceerden of dit althans als leeropdracht hadden:

Utrecht:	Graevius (Graeve)	1661-1703
Groningen:	Gussetius (Gousset)	1691-1704
Harderwijk:	Almeloveenius (van Almeloveen)	1697-1712
Amsterdam:	Francius (Fransz)	1686-1704
Franeker:	Blancardus (Blankaerts)	1669-1703
Leiden:	Gronovius (Gronov)	1679-1716
	Perizonius (Voorbroek)	1693-1715

¹⁾ J. J. Westendorp Boerma: De Zierikzeesche Academie, in Brugman's Jubileum Bundel, Amst. 1929, p. 256.

²⁾ J. C. van Slee, De illustre school te Deventer, 's Gravenhage 1916, p. 6, 7, 8, 141. Zie ook verder p. 330^a en 332.

³⁾ Albr. von Haller, Tagebuch seiner Reisen, ed. Hirzel p. 29; Z. C. von Uffenbach, Merkwürdige Reisen, Frankfurt, Leipzig, Ulm, 1753/54, passim.

⁴⁾ Bengt Ferrner's dagboek van zijne reis door Nederland in 1759, uitgegeven door G. W. Kernkamp, Utrecht 1910, p. 474.

2. UNIVERSITEIT VAN UTRECHT

a. Graevius

Deze hoogeschool, waar Graevius in 1700 hoogleeraar in het grieksch was, bestond toen nog geen volle eeuw: in 1634 was zij geopend als illustre school en twee jaar later omgezet in een universiteit. Het cartesianisme vond daar al zeer spoedig ingang door Renenius in 1635, maar na diens dood in 1639 wist Voetius een verderen voortgang voorloopig te stuiten en in 1642 gelukte het hem zelfs van curatoren een besluit los te krijgen, waarbij het als kettersch verboden werd. Na 1660 werd het cartesianisme weer sterker¹⁾. Omstreeks 1700 en daarna was deze universiteit niet druk bezocht, hetgeen geweten werd aan het gemis van een eigen forum academicum, zooals bijv. te Leiden bestond, en aan het philisterachtige optreden van den magistraat der stad tegenover de studenten. Het schijnt ook, dat de schout zich aan afpersingen schuldig maakte door delicten uit te lokken, waardoor hij hooge boeten kon incasseeren. Om deze redenen zouden vele studenten Utrecht verlaten hebben en naar Leiden zijn gegaan²⁾.

Werken. Johann Georg Greffe of Graeve (Graevius)³⁾, geboren in 1632 te Naumburg (Saksen), was in 1700 reeds bejaard en is kort daarop, in 1703, gestorven. Hij behoort dus bijna geheel tot de zeventiende eeuw. Hij verdient evenwel vermeld te worden, omdat hij door zijn persoonlijke eigenschappen een heel bijzondere plaats inneemt onder de nederlandsche philologen en misschien meer invloed heeft uitgeoefend dan J. F. Gronovius. Hij heeft weliswaar het grieksch niet zoozeer door zijn wetenschappelijken arbeid omhoog gebracht, want van zijn grieksche uitgaven is thans alleen nog zijn Hesiodus, Amstelod. 1667, van waarde, *da hier nebst den Lectiones des Graevius notae ineditae des Joseph Scaliger und Franz Guyet enthalten sind*⁴⁾. Zijn „Omnia Luciani Opera”, ibidem 1687, hebben

1) de Vrijer, o.c. p. 45; cfr. boven p. 5.

2) von Haller, o.c. p. 55; Bengt Ferrner, o.c. p. 408-425.

Sinds 1657 was de vrijdom van accijnzen voor de studenten opgeheven en het aantal inschrijvingen daalde na dit jaar zeer sterk, G. W. Kernkamp, Acta et Decreta Senatus etc. II, Utrecht, 1938, p. 55⁴, cfr. ook o.c. p. 208, 210.

3) Eckstein, o.c. p. 207; C. Burman, o.c. p. 112; J. E. Sandys, Classical Scholarship, Cambridge, 1903-8, II, p. 327; Gudeman, o.c. p. 200.

4) A. Rzach in P.W.R.E. VIII Sp. 1235.

niet veel bijval verworven¹⁾ en zijn editie van Callimachus (1697) eindelijk, die hij onder den naam van zijn jong gestorven zoon het licht deed zien²⁾, dankt haar beteekenis vooral aan de medewerking van Bentley. Het grieksch had niet zijn voorkeur, *he limited his attention mainly to writers of Latin prose, and primarily to Cicero*³⁾ en een vrucht van deze belangstelling is zijn thans nog waardevolle uitgave van Cicero, die echter onvoltooid gebleven is. Verschenen zijn: Epist. ad fam. 2 vol. Amstelod. 1677 cum notis variorum, een editie met alleen de aant. van Graevius, ibidem 1689; Epist. ad Atticum, 2 vol. Amst. 1684; de officiis, Amst. 1688 en alleen met de aant. van Graevius ibid. 1691 en 1699 en ten slotte de Orationes, Amstelod. 1695-1699, 3 dln.

Invloed. Maar zijn vaderlijke en bemoedigende belangstelling in het werk van jongeren, ook van diegenen, wier opvattingen hij niet kon volgen, schonk hem een invloedrijke, centrale positie onder de aankomende krachten van zijn tijd, die met vereering naar hem opzagen⁴⁾. Door den biograaf van Bentley wordt hij ons voorgesteld als *regarding the cause of classical learning with parental fondness*. Benamingen als *veteran scholar, literary veteran, the literary patriarch of literature, whose authority sanctioned this recommendation* geven verdere bewijzen voor de hoogachting, die men hem over het Kanaal toedroeg⁵⁾. Want Graevius is ook ongeveer tien jaar met Bentley in correspondentie geweest; de draad van Bentley naar de nederlandsche philologie loopt over Graevius⁶⁾. Hoe jong deze sympathieke grijsaard kon voelen, bewijst zijn felicitatiebrief aan Bentley in 1699 bij diens succes in zijn polemieek met Boyle over de brieven van Phalaris, hoewel de ouderen over het algemeen Bentley's opvattingen niet konden deelen⁷⁾.

Graevius had eerst in Leipzig gestudeerd. Hij was hier in kennis gekomen o.a. met Chr. Daum, die later Weller's grammatica op-

1) C. Burman, o.c. p. 117.

2) Ibidem, p. 114.

3) Sandys, o.c. II p. 328.

4) Vader was Graevius in geheel zijn wezen; achttien kinderen werden hem in zijn huwelijk geboren. Zijn levensspreuk moet geweest zijn: „Si vis amari, ama”. Cfr. C. Burmann, o.c. p. 113.

5) J. H. Monk, The life of Richard Bentley, London 1833, 2 vol. I p. 51, 158.

6) Ibidem p. 31, 49, 52, 76, 77, 159, 196, 199.

7) Frid. Fr. Friedemann, „Richardi Bentleii et Doctorum Virorum Epistolae partim mutuae”, Lipsiae 1825, p. 96.

nieuw bewerkt heeft, en met Th. Reinesius, die een goed beoelde, doch minder geslaagde, aanvulling op Gruter's Corpus heeft uitgegeven, Leipz. en Frankf. 1682. Door laatstgenoemde aan J. F. Gronovius aanbevolen, is Graevius tusschen 1650 en 1652 in Deventer gekomen, waar hij twee jaar verbleef¹⁾ en geheel een volgeling van Gronovius geworden is. Daarna stelde hij zich nog twee jaren onder leiding van eenige hoogleeraren aan het Athenaeum in Amsterdam²⁾, waar hij ook later de meeste van zijn talrijke werken heeft laten drukken. Van 1656-1658 was hij prof. in Duisburg, daarna 1658-1661 in Deventer als opvolger van Gronovius en werd ten slotte in dit laatste jaar te Utrecht benoemd ter vervanging van Aemilius.

Geesteshouding. Het gemak, waarmede hij van godsdienst veranderde (in Saksen was hij lutheraan, in Nederland werd hij gereformeerd) maakte hem van den beginne bij de orthodoxen verdacht. In Utrecht stond hij als middenman tusschen zijn orthodoxe en moderne collega's, maar met de laatsten was hij meer bevriend, zooals met den cartesiaansch-coccejaanschen theoloog Fr. Burman den ouderen³⁾, wiens lijkrede hij in 1679 gehouden heeft. In dit jaar had hij ook de oratio fun. uitgesproken bij de lijkbaar van zijn collega Regius, den bekenden tegenstander van Voetius. Een in 1674 verschenen pamflet: „Het collegie der scavanten van Utrecht" noemt Graevius dan ook onder de cartesianen en hij was stellig hun geestverwant, al bekende hij ook aan een vriend nooit iets van Descartes gelezen te hebben⁴⁾. Van zijn geestesgesteldheid getuigt ook zijn Oratio de Cometis in 1681⁵⁾. Hij is hiermede een der eersten in

¹⁾ Hij is in Deventer niet als student ingeschreven geweest. Cfr. van Slee, o.c. p. 125.

²⁾ C. Burman, o.c. p. 113 noemt de professoren Blondel en Morus. Daar Blondel in 1653 door Morus is opgevolgd, valt het verblijf van Graevius in Amsterdam waarschijnlijk tusschen 1652 en '54.

³⁾ De eerste uit de bekende professoren-dynastie, vader van Petrus Burman en grootvader van Petrus Burmannus secundus. Chr. Sepp, Johannes Stinstra, Amsterdam 1865, 2 dln., I, p. 118: „Maar wat Burman heette, heette ook graag hoogleeraar". De geslachtstafel der Burmanni verder p. 356.

⁴⁾ de Vrijer, o.c. p. 57¹ en p. 68.

⁵⁾ Graevius toonde zich hierin ongetwijfeld geestverwant met Descartes, die in 1637 tegelijk met zijn Discours de la méthode een verhandeling over de Meteoren liet verschijnen, waarin hij een natuurlijke verklaring gaf van atmosferische verschijnselen, die vaak aanleiding gaven tot bijgeloof, zooals kringen om hemellichamen, bijzonnen enz. Cfr. Serrurier, Descartes, p. 65, 66.

de Nederlanden geweest, die aantoonde, dat het verschijnen van hemellichamen geen ongeluk aan de aarde kan voorspellen, terwijl de „orthodoxe” theologen daarentegen in dien tijd dit als een kwaad voorteken beschouwden. Deze oratie had zoo'n succes, dat zij in het nederlandsch vertaald werd¹⁾.

Graevius is door Saxe gekarakteriseerd als *Rhetor, Historicus, Philologus, Criticus, uno verbo Polyhistor*²⁾ en als zoodanig vertoont hij zich ook in zijn meest bekende werken, zooals den „*Thesaurus Antiquitatum Romanarum*”, Leidae en Trajecti 1694-1699 in 12 dln., waarvan in 1732 nog een herdruk in Venetië uitkwam. Verder in zijn „*Syntagma Dissertationum rariorum*”, Trajecti 1702, waarin ook de „*diatribe de causis amissarum Latinae Linguae radicum*” van Chr. Daum voorkomt, waarover later³⁾. Na zijn dood verschenen nog zijn „*Thesaurus Italiae*”, waarvan Jac. Perizonius de drie eerste deelen in 1704 uitgaf en de overige deelen tusschen 1722 en 1725 door Petrus Burman werden ingeleid. Deze gaf in 1723 ook een nagelaten „*Thesaurus Siciliae*” uit en schreef de voorrede voor het „*Corpus Inscriptionum Gruteri*” van Graevius, Amstelod. 1707, dat als de eerste verbeterde en vermeerderde editie beschouwd wordt van dit bekende werk na zijn eerste verschijnen in 1603 te Heidelberg⁴⁾. De groote duitsche polyhistor J. A. Fabricius heeft Graevius dan ook op verschillende plaatsen geprezen en hem genoemd: *virum numquam satis laudandum et elegantissimae doctrinae*⁵⁾ en zijn geestverwanten Major en Morhof te Kiel hebben met Graevius' leerlingen in betrekking gestaan⁶⁾.

Het grieksch. Toch heeft Graevius ook voor het grieksch in de Nederlanden beteekenis, zij het dan ook indirect door toedoen van zijn leerlingen. In het onderwijs is zijn invloed nl. aan te toonen

1) Een jaar later, in 1682, verscheen tegen deze bijgeloovige vrees voor de kometen, de „*Lettre sur les Comètes*” van Pierre Bayle, „à Cologne chez Pierre Marteau”, kort daarop gevolgd door het werk van Balthasar Bekker: „*Onderzoek van de Betekeninge der Kometen*”, Amst. 1683; cfr. Serrurier, o.c. p. 47 en volg.

2) *Onomasticon Literarium*, Traj. ad Rhen. 1785, V, p. 35.

3) In de *Syntagma* op p. 446-535. Zie voor Daum verder p. 23, 26, 54, 58, 59, 71 en 113.

4) W. Larfeld, *Griechische Epigraphik* in Iwan v. Müller's *Handbuch I*, 5, München, 1914, p. 18.

5) C. Burman, o.c. p. 114.

6) Zie hiervoor verder p. 26 en 36.

bij de invoering van een nieuwe spraakkunst en uitspraak van het grieksch. Een zijner oudste discipelen, Joannes Verwey (1648-1692) liet in 1684 te Gouda zijn bekende grammatica „Nova Via Docendi Graeca” verschijnen en beroept zich in zijn voorwoord uitdrukkelijk op Graevius, die hem tot deze uitgave zou hebben aangespoord¹⁾. Verwey wil de leerlingen van het gebruik der accentteekens vrijstellen en ook hiervoor is Graevius zijn voorbeeld: *Nemo rectius, clarius et solidius hoc mysterium aperit, quam viri magni toto orbe clarissimi, ex quorum numero Is. Vossius, Joh. Georg. Graevius, aliique*. Graevius had hem in een brief van October 1682 geschreven, dat de accenten een uitvinding waren van latere grammatici: *Nec in pronunciando secuti sunt veteres nostri temporis depravatissimam consuetudinem, secundum quam nunc dicimus ἄθροπος, perinde ac si scriberetur ἄθροπος, et mille talia*²⁾. Dit is derhalve volkomen het standpunt van Is. Vossius, die in zijn werk: „de Poematum Cantu et Viribus Rhythmi”, Oxford 1673 beweerd had, dat de accenten, wjl eerst later ingevoerd, niets zeggen over de oorspronkelijke uitspraak van het grieksch. Noch Graevius noch Verwey schijnen echter verdere consequenties getrokken te hebben uit deze foutieve opvatting der grieksche accenten, die geen verschil maakt tusschen het musicaal accent (τόνοι) en de quantiteit (χρονοί)³⁾. Dit is gedaan door een anderen leerling, Henninius, waarbij wij ook de meening van Graevius over de taal leeren kennen, die wij bij een medeleerling, Perizonius⁴⁾, terug zullen vinden en na dezen bij Hemsterhuis en diens school.

Henninius en de uitspraak van het grieksch. Henr. Christ. Henninius (1658-1704) studeerde sinds 1677 te Utrecht bij Graevius en heeft ook medegewerkt aan het tiende deel van diens Thesaurus Antiquitatum Romanarum (1699), waarin hij de „Histoire des Grands Chemins de l'Empire Romain” van Nic. Bergier vertaalde. In 1684, hetzelfde jaar dus van Verwey's Nova Via, gaf hij te Utrecht uit: „Ἑλληνισμος ὀρθῶδος seu Graecam Linguam non esse

¹⁾ E. Drerup, Schulaussprache des Griechischen, Paderborn 1930-32, 2 dln., I, p. 273, 274, 428 en volg. Behalve de hier op p. 273 vermelde uitgaven bezit de Buma Bibliotheek een ed. Amstelod. Ultraj. 1687, waarnaar geciteerd wordt, praef. p. 6, 9.

²⁾ Praef. p. 30. Cfr. Drerup, o.c. p. 428, 429.

³⁾ Drerup, o.c. p. 417-427.

⁴⁾ Zie voor Perizonius verder p. 70.

pronunciandam secundum accentus dissertatio paradoxa". Hierin stelt hij voor het grieksch niet volgens de accenten uit te spreken, zooals men tot nu toe deed, doch quantiteerend, zooals het latijn¹⁾. Bij de sterke analogie tusschen deze taal en het grieksch in verbuiging en vervoeging enz. meende hij voor de uitspraak eenzelfde overeenkomst te mogen aannemen. Deze analogie tusschen beide talen was reeds door J. C. Scaliger aangetoond in „de caussis Linguae Latinae" en in de Nederlanden nog meer bekend geworden door de ruime verspreiding van Sanctius' werk *Minerva*; een nieuwe editie hiervan was nog in 1664 te Amsterdam verschenen en al een paar jaar na deze dissertatie van Henninius, zal de bekende bewerking der *Minerva* door Perizonius uitkomen (1687). Naar deze beide werken wordt door Henninius uitdrukkelijk verwezen, maar hij had hier de reeds genoemde diatribe van Daum nog bij kunnen voegen²⁾.

Henninius baseert zijn theorie op de vijf volgende stellingen. 1. Een taal, die nog in het volk leeft, heeft geen accentteekens noodig, daar men de uitspraak *una cum lacte materno* in zich opneemt (p. 13). 2. De accentteekens zijn eerst ingevoerd, als de taal onder grammaticale regels gesteld wordt. 3. De accenten zijn dus door de grammatici uitgevonden (p. 14). 4. Hoe meer een taal gebruikt wordt, des te minder heeft zij zulke schriftteekens noodig, want eerst, als talen in onbruik geraken of door buitenlanders gesproken worden, stelt men regels vast *ad facilitatem discentium*. Deze regels zijn dan onveranderlijk en blijvend *et omnis ratio in auxilium vocatur pro facilitanda ejus doctrina et pronunciatione* (p. 15). 5. De accenten hebben nu eens het doel om gelijkkluidende woorden te onderscheiden, dan weer om de uitspraak aan te geven of om den zin in grootere of kleinere deelen te schikken. Ook dienen zij wel om de harmonie van het gezang te regelen en geven dus lang niet altijd de uitspraak aan (p. 12, 15)³⁾.

Aan het slot van zijn boekje verdedigt Henninius nog zijn nieuwe uitspraak van het grieksch tegen mogelijke opwerpingen van de aanhangers der oude methode volgens de accenten, die hun argumenten ontleenen *ab hodierna Graecorum consuetudine* (p. 106). De *usus* en *consuetudo* worden echter door hem in hun algemeenheid afgewezen, daar hij onderscheid wil maken tusschen de levende volks-

1) Drerup, o.c. p. 435 en volg.

2) Henninius: *Hellenismos* § 119, p. 91. Voor deze werken van J. C. Scaliger en Sanctius zie verder p. 73 en volg.

3) Cfr. Drerup, o.c. p. 446.

talen (linguae vernaculae), waarvoor de usus doorslaggevend is, en de vaste, onveranderlijke, die wij doode talen zouden noemen, doch waarvoor hij den term *Linguae Liberae* gebruikt, omdat zij *tralatitiae consuetudini exemptae sui juris fiunt* (p. 107). Deze *linguae liberae* zijn *constantis Rationis* (p. 108), want zij hebben de consuetudo uit den tijd van hun ἀκμῆ als regel aangenomen en worden sinds dien door de ratio beheerscht. Tot de eerste soort behoort het Romaïcisme der hedendaagsche Grieken, tot de tweede het oude, echte Hellenisme, waartoe wij moeten terugkeeren (p. 108). Tot degenen, die beweren, dat deze ratio toch eigenlijk consuetudo is en met Seneca tegenwerpen, dat de „consuetudinis ratio” is „ipsa consuetudo”, zegt hij, dat consuetudo niet met corruptela verward moet worden: *Consuetudo rei non bonae, non est consuetudo, quia non rationalis est: rationalis autem non est, quando clare est contra legem aeternae Rationis* en hij haalt hierbij aan het woord van Scaliger: *Consuetudinem, qua legem habent reclamantem, corruptelam esse, non Consuetudinem* (p. 109) ¹⁾.

Invloed van het latijn. Deze verkeerde consuetudo, welke tot taalbederf leidt, komt bij alle levende talen voor; zij heeft zelfs vaak hun ondergang veroorzaakt (p. 123). De *linguae liberae* of *eruditae* echter zijn hier vrij van, *cum sub regulas perpetuae constantiae ab eruditis Cultoribus sint revocatae* (p. 124). De litteraire producten der vulgaire talen zullen dan ook spoedig in vergetelheid geraken en niet meer verstaan worden (p. 123), doch werken, in de *linguae liberae* geschreven, zijn onsterfelijk (p. 124) ²⁾. Deze *linguae eruditae* zijn drie in getal: het hebreuwsch, dat zich door sanctitas, het grieksch, dat zich door eruditio onderscheidt, en het latijn, dat beide genoemde talen overtreft *hodierna frequentatione* (p. 124). Hier hebben wij dus de reden, waarom de zeventiende eeuw aan het latijn de voorkeur heeft gegeven boven het grieksch, dat immers alleen voor eruditie van belang kon zijn, terwijl het latijn van direct practisch nut was als de algemeene, internationale geleerdentaal. Het is de cartesiaansch getinte opvatting der taal als instrument tot het uitdrukken van de gedachten, waarbij de consuetudo, die de woorden hun scherp omlinjende beteekenis doet verliezen ³⁾, door Henninius

1) Cfr. Drerup, o.c. p. 460-463.

2) Dit was ook de meening van Valckenaer, zie verder p. 199.

3) K. Jungmann, René Descartes, Leipzig 1908, p. 133: „Sie (die Sprache) setzt ein denkendes Sein voraus. Keine Seele, keine Sprache! und umgekehrt: keine

z66 bij de ratio achtergesteld wordt, dat een taal, als zij zich van den voortdurend veranderlijken usus los gemaakt heeft, door hem libera genoemd wordt. Men zou deze henninische uitspraak van het grieksch een laatste overwinning van het overheerschende latijn kunnen noemen, voordat het grieksch zich hiervan heeft bevrijd en een zelfstandige positie is gaan innemen.

Graevius' kring en nawerking. De praefatio van Henninius leert ons, dat hij voor deze taalopvattingen in den kring rond Graevius algemeene instemming gevonden heeft: *haec Dissertatio, cum apud Amicos nostros circumvolitasset, cum magnorum quoque Virorum iudicia, cum Doctorum*¹⁾ *censuram, cum denique omnium favorem esset experta, officiosi Amici, aliaeque animae candidae et eruditae, quibus dignum publico argumento videbatur, sollicitarunt a me ejus editionem* (p. 4)²⁾. Bovendien treffen wij hier nog meer uitspraken aan, die uit de school van Graevius moeten stammen, daar wij ze ook bij andere leerlingen, Perizonius bijv., terugvinden. Zoo verdedigt Henninius zich tegen het verwijt, dat hij als medicus zich met taalkwesties onledig houdt, en geeft als zijn overtuiging te kennen, dat de severiora studia zonder humaniora tot „mera barbaries” worden. Doch dan moet men onder humaniora niet verstaan, wat *illud umbraticum hominum genus* er onder begrijpt, *qui paedagogico fastu tumentes alios superbissimo supercilio despiciunt et tum demum sapere se pu-*

Sprache, keine Seele!” Descartes schrijft over zijn ideale taal aan Mersenne in 1629: „Et si quelqu'un avoit bien expliqué quelles sont les idées simples qui sont en l'imagination des hommes, desquelles se compose tout ce qu'ils pensent, et que cela fust recue par tout le monde, i'oserois esperer ensuite une langue universelle fort aisée à aprendre, à prononcer et à écrire, et ce qui est le principal, qui aideroit au iugement, luy representant si distinctement toutes choses, qu'il luy seroit presque impossible de se tromper; au lieu que tout au rebours, les mots que nous avons n'ont quasi que des significations confuses, auxquelles l'esprit des hommes s'estant accoutumé de longue main, cela est cause qu'il n'entend presque rien parfaitement” (Oeuvres, ed. Adam et Tannery, Paris, 1897, I, p. 81) en in *Meditationes de Prima Philosophia* in 1641: „Itaque dicam tantum nomina rebus ut plurimum imposita fuisse ab imperitis, ideoque non semper satis apte rebus respondere; nostrum autem non esse illa mutare, postquam usu recepta sunt” (o.c. VII, Paris, 1904, p. 355).

¹⁾ Doctor beteekent vaak leermeester, zoo Verwey in zijn praef. p. 9: „impulit et cohortatus est Phoenix ille eloquentiae Graecae et Latinae, omnisque doctrinae column Johannes Georgius Graevius, Doctor olim meus”. Ook Valckenaer zegt, zijn leermeester Hemsterhuis bedoelend: „si propius a Doctore meo abfuissem”, cfr. verder p. 205.

²⁾ Cfr. Drerup, o.c. I p. 445³.

tant, si vibrare norint pictas quasdam sententiolas, mellitisque ludere verborum globulis, si levissimam quandam Literarum tincturam habuerint, si sciverint, cur Achilles Pelides dicatur, et quare Hecuba in canem versa feratur (p. 7) ¹⁾. De schoolsche eloquentia en de zoogen. lagere critiek beginnen blijkbaar voor den polyhistor hun waarde te verliezen en in discrediet te komen ²⁾.

In Duitschland is de henninische uitspraak van het grieksch door Joh. Dan. Major (1634-1693), toen prof. in Kiel, terstond met ingenomenheid begroet en van nog meer bewijsmateriaal voorzien in zijn „de Nummis Graece inscriptis epistola”, Kiliae 1685, en tot ver in de negentiende eeuw is deze uitspraak in sommige deutsche landen in zwang geweest ³⁾. Hoe zij in de Nederlanden verspreid is geworden, is tot nu toe nog niet verklaard, daar ieder bericht hierover ontbreekt, maar het is een feit, dat tot den dag van vandaag het grieksch volgens de étacistisch-quantiteerende methode van Henninius uitgesproken wordt. Een jaar na Major gaf Chr. Daum zijn bewerking van Weller's grammatica graeca uit (1686) ⁴⁾ en hierin vermeldt hij de henninische uitspraak zonder ze af te keuren, maar ook zonder ze over te nemen ⁵⁾; hij houdt zich neutraal, waarschijnlijk in het belang van het debiet van zijn boek. Maar toch toont hij hierbij zijn verwantschap met den kring rond Graevius door de erasmiaansche uitspraak over te nemen. Terwijl de voorafgaande bewerkingen van Weller's grammatica door Teller nog weifelden tusschen itacisme en étacisme, is zijn spraakkunst de eerste grieksche grammatica in Duitschland, die de reuchliniaansche uitspraak verlaten heeft ⁶⁾. De gramm. van Weller werd in de Nederlanden reeds vroeger om haar methode gewaardeerd en nog vóór 1703 moet er in Amsterdam een uitgave van verschenen zijn ⁷⁾, maar, omdat in Neder-

¹⁾ Het schrikbeeld van den doctor umbraticus vinden wij hier dus al tachtig jaar voordat Ruhnkenius het in zijn bekende rede nog eens opgeroepen heeft. Bij Henninius' medeleerling Perizonius hooren wij twee jaar hiervoor bijna letterlijk dezelfde woorden: „umbratici Doctores, qui tantum mellitos verborum globulos spargerent”; zie verder p. 62.

²⁾ Dezelfde gedachten over eloquentia en lagere critiek ontmoeten wij bij Perizonius, zie verder p. 62 en 64.

³⁾ Drerup, o.c. I, 470 en II, hoofdst. VII en VIII.

⁴⁾ Drerup, o.c. II, p. 634 en volg.

⁵⁾ In een door Bos (zie verder p. 54, 55) bewerkte uitgave, Traj. ad Rhen. 1762 (Buma Bibliotheek), die ik in de bibliographie overigens nergens vermeld vond, op p. 63. cfr. Drerup, o.c. II p. 635.

⁶⁾ Drerup, o.c. I p. 372, 373.

⁷⁾ Van deze amsterdamsche uitgave is weinig bekend, wij weten alleen, dat

land altijd de erasmiaansche uitspraak gevolgd is, vormde het onzekere standpunt van deze spraakkunst in zake de uitspraak een bezwaar voor ruimere verbreiding. Door zijn connecties met de nederlandsche philologen kan Daum er gemakkelijk toe gebracht zijn deze zwenking naar het êtacisme te maken en dit bezwaar hiermede op te heffen. Na 1686 zien wij het gebruik van deze gramm. in de Nederlanden dan ook sterk toenemen en als Hemsterhuis tien jaar later op de latijnsche school in Groningen komt, zal hij zijn grieksch uit deze spraakkunst kunnen leeren ¹⁾).

b. P. Burman

Graeve's leerling en opvolger in Utrecht Peter Burman den ouderen (1703-1715), een zoon van zijn vriend Franciscus, kunnen wij snel voorbijgaan. Eerst was ook hij een correspondent van Bentley, maar na den dood van den beiderzijds vereerden bemiddelaar, die deze connectie bewerkt had, moest deze betrekking wel verbroken worden. Daarvoor liepen beider richtingen te veel uiteen en waren hun karakters te lastig, zoodat wrijvingspunten moesten ontstaan. In 1710 is het tot een breuk gekomen. Trouwens Burman zou de laatste geweest zijn om den nieuwen koers te begrijpen of te volgen, hij is altijd een karakteristiek vertegenwoordiger gebleven der latijnsche verzenmakers. Van verdiensten ten opzichte van het grieksch, welke taal hij zelf nauwelijks voldoende kende, kan geen sprake zijn ²⁾).

3. UNIVERSITEIT VAN GRONINGEN

a. Gousset

Jacques Gousset, geboortig uit Blois ³⁾, was in Groningen van 1691 tot 1704 hoogleeraar in grieksch en in de filosofie voor de theologische studenten. Bij hem zal Hemsterhuis, die sinds 1698

een editie nà deze: Lipsiae, 1703 de vijfde genoemd wordt.

¹⁾ Zie hiervoor verder p. 79-82.

²⁾ Drerup, o.c. I, p. 410¹. Cfr. G. W. Kernkamp, Pieter Burman, van 1696 tot 1715 hoogleeraar te Utrecht, in Versl. Prov. Utr. Genootschap, 1933, p. 66-136. Voor de leidsche periode van Burman, zie verder p. 86 en 192.

³⁾ Volgens Hoefler, Nouvelle Biographie générale, Paris 1877, dl. 21, kolom 465 was Gousset te Blois geboren in 1635. J. Nat, de studie der oostersche talen etc., Purmerend 1929, p. 34 zegt, dat Gousset een réfugié was uit Poitiers, waar

te Groningen studeerde, den grondslag niet gelegd hebben voor de nieuwe richting in de philologie, die hij later is ingeslagen. Want Gousset was hoofdzakelijk hebraicus en van de nieuwe richting in de studie der oostersche talen was hij een verwoede en verklaarde tegenstander. Teekenend voor zijn opvatting van de wetenschap is zijn houding tegenover *Schultens*, die het hebreewsch niet langer als de semietische taal bij uitstek wilde zien, maar ook andere oostersche talen en vooral het arabisch in zijn onderzoek betrok. Volgens Gousset was het hebreewsch echter het woord van God, die wel niet het leeren van tien andere talen noodig gemaakt zou hebben om Zijn heilig woord te laten verstaan¹⁾. Zijn belangstelling voor het grieksch bewees Gousset door de uitgave van een . . . hebreewsch woordenboek, „*Commentarii linguae Ebraicae*”, Amstel. 1702. Aan hem heeft het grieksch in Nederland niets, maar dan ook niets te danken gehad. Zijn grieksche colleges bleven beperkt tot het lezen en verklaren van het Nieuwe Testament.

In Groningen was de universiteit, gesticht in 1614, nog lang een burcht van het calvinisme gebleven, een hoogeschool van predikanten voor predikanten, die hier ook buiten de godgeleerdheid vele leerstoelen bezetten. Onder deze professoren waren vele buitenlanders, Duitschers, Franschen en Fransch-Zwitsers. Hierdoor heeft het cartesianisme, na een aanvankelijk succes omstreeks 1650²⁾, in Groningen eerst vrij laat weer ingang gevonden. Deze richting wordt hier eerst aangetroffen, als elders het empirisme reeds opkomt. Want de fransche en zwitsersche³⁾ hoogleeraren, die in Groningen doceerden, hadden, gelijk Gousset, Cartesius eerst leeren kennen, toen hij in Nederland reeds uit de mode begon te raken.

Het hebreewsch was evenwel in Groningen niet in handen van

hij predikant was geweest; er wordt echter niet bij vermeld, dat hij daar niet geboren is, hetgeen tot misverstand aanleiding kan geven. Bij *Boeles*, Groninger hoogleeraren o.c. p. 50 lezen wij, dat hij benoemd was door toedoen van den Groninger hoogleeraar *Johannes Braun*.

¹⁾ Gousset's eigen woorden, medegedeeld door *Nat. l.c.*, zijn: „*Nec crediderim Deum, ut a populo suo nobisque intelligeretur, onerare nos tot Linguis descendis voluisse*”. Bij *Hoefler*, o.c. kolom 466 vernemen wij hierover: „*Gousset, considerant cette langue comme un soleil qui s'éclaire lui même, selon ses propres expressions, prétendait qu'elle peut et qu'elle doit s'expliquer par elle même, sans aucun secours étranger*”.

²⁾ Cfr. boven p. 4.

³⁾ Over de zwitsersche professoren cfr. *von Haller*, o.c. p. 94, die in 1726 bij Nieuwe Schans Nederland binnenkwam, en in Groningen vooral zijn landgenooten bezocht.

Gousset, maar van Johannes Braun, die ook de theologie doceerde. Deze was in 1628 geboren te Kaiserslautern en had in Leiden theologie gestudeerd bij Coccejus en de oostersche talen bij l'Empereur. Hij was cartesiaan en als leerling van Coccejus aanhanger der philologia sacra, waarbij hij een juist taalkundig inzicht aan den dag legde. Zijn invloed kan bij Hemsterhuis aangewezen worden, vooral in semasiologie en talenvergelijking¹⁾. De mathematica werd in deze jaren in Groningen gegeven door den wereldvermaarden Joh. Bernouilli, die in 1705 weer naar Bazel terugkeerde. Hij was ook een der leermeesters van Hemsterhuis.

Het buitenlandsch element was in Groningen eveneens sterk vertegenwoordigd onder het kleine aantal studenten, dat in 1713 niet meer dan 23 bedroeg en tusschen 1725 en 1730 rond de 50 bleef schommelen; velen hiervan waren uit Oost-Friesland afkomstig. Deze gewestelijke hoogeschool had veel te lijden van de oneenigheid in de Statenvergadering tusschen de stad Groningen en de Omme-landen. Voorstellen tot verbetering kwamen hierdoor niet tot uitvoering²⁾.

b. Rossal

Gousset kreeg in 1706 een opvolger in Michaël Rossal. Ook deze stamde uit een hugenotenfamilie en was in 1672 te Cahors geboren. Maar hij was nog een kind, toen hij in 1685 uit zijn vaderland moest uitwijken en heeft zijn vorming in Nederland ontvangen³⁾. In Groningen volgde hij de latijnsche school en kwam daar in 1688 op de Universiteit. Hoewel hij slechts weinige jaren ouder is dan Hemsterhuis en aan dezelfde hoogeschool gestudeerd heeft, is er een groot onderscheid tusschen beiden. Dit zal eerstens aan zijn afkomst, maar verder ook aan zijn leermeester Johannes Mensinga geweten moeten worden, die 1669-1698 prof. eloq. te Groningen geweest is en als een groot redenaar gevierd werd. Deze schijnt meer invloed op hem gehad te hebben dan Braun, bij wien tien jaar later ook Hemsterhuis gestudeerd heeft. Na den dood van Mensinga in 1698 zette Rossal als lector diens colleges in de geschiedenis voort en werd in 1706 extraordinarius voor het grieksch. Dit professoraat werd in 1717, het jaar, waarin Hemsterhuis te Franeker optrad, in een ordi-

¹⁾ Boeles, o.c. p. 47; zie verder bij Hemsterhuis p. 111 en voor l'Empereur, den leermeester van Braun, verder p. 113.

²⁾ W. J. A. Jonckbloet, Gedenkboek der Hoogeschool te Groningen, Gron. 1864, p. 97. In 1713 waren er nog 3 gewone en 2 buitengew. hoogleraren.

³⁾ Boeles, o.c. p. 60.

nariaat omgezet, dat hij tot zijn dood in 1744 heeft waargenomen.

De rede, waarmede hij in 1706 zijn hoogleeraarschap aanvaardde, dat hij zelf noemde: *professionem Linguae Graecae et Artium*, handelde „de Praestantia Linguae Graecae ad artium, quibus liberales doctrinae continentur, cognitionem adipiscendam¹⁾. In deze oratie kunnen wij naast oude, bekende klanken ook hier en daar, zooals de titel reeds laat vermoeden, een nieuw geluid waarnemen, wat er op wijst, dat de tijd van Hemsterhuis nadert. Eerst stelt hij vast de afhankelijkheid der romeinsche beschaving van de grieksche, hoewel hij hierbij uitdrukkelijk meent te moeten waarschuwen, dat hij den roem der Romeinen niet wil verkleinen, hetgeen tegenwoordig nog al eens gebeurt. Maar de Grieken zijn *scientiae Principes, Auctores et Doctores* (p. 2) en Griekenland noemt hij *fontem doctrinae omnis* (p. 2) en *sapientiae doctrinaeque Magistram* (p. 8). De grieksche taal doet ook in rijkdom voor de latijnsche niet onder en de Romeinen hebben zelf al geklaagd *de Latinae Linguae egestate* (p. 3)²⁾. En thans sinds de Renaissance zijn wij in staat de gulden woorden der Grieken zelf te hooren, *jam licet ad fontes accedere* (p. 4)³⁾.

Maar den Franschman of den leerling van Mensinga kunnen wij nog herkennen in zijn aansporing tot de studenten om uit de grieksche auteurs *ea scientiae suavitas*⁴⁾ te putten, die bij de menschen zoozeer in den smaak valt (p. 7) en bij zijn bespreking van den historicus Thucydides geeft hij ons citaten uit de redevoeringen van Pericles en Alcibiades bij dezen schrijver (p. 22, 23). Hij wijst er vervolgens op, dat de tabula Cebetis ons de Eruditio met haar dochters Veritas en Eloquentia op de hoogste plaats voorstelt (p. 32), maar deze Regina Eloquentia mag geen ijdele woordenklank zijn; een goed redenaar moet een uitgebreide wetenschappelijke kennis bezitten, waarna de lof van Demosthenes bezongen wordt (p. 33-35)⁵⁾.

¹⁾ Groningae, 1708, 44 bldz.

²⁾ Chr. Daum, „de caus. Amiss. Radic. Latinae Linguae” in Syntagma Graevii, p. 447: „Notetur autem hic obiter, pleram Radicum Lat. Linguae partem, quae jam amissa est, Graecae Originis esse”.

³⁾ Toen Francius in 1686 zijn professoraat in het grieksch te Amsterdam aanvaardde, sprak hij: „Graecorum addiscenda est Lingua, ut... ex ipsis fontibus haurire possimus”, zie verder p. 41. Rossal moet tusschen zijn vertrek uit Frankrijk en zijn komst in Groningen, dus tusschen 1685 en '88 ook in Amsterdam vertoefd hebben, maar zal nog te jong geweest zijn om onder invloed van Francius te komen.

⁴⁾ Dezelfde gedachte bij Francius, zie verder p. 39.

⁵⁾ Bij Francius ontmoeten wij eenzelfde bewondering voor Demosthenes..

Waardeering der grieksche cultuur. Toch heeft Rossal, die zich prof. artium voelde, wel besef gehad van de geesteseigenschappen der Grieken, die ons in hun werken *animorum suorum simulacra ac virtutum effigiem, aeternis litteris expressam reliquerunt* (p. 5, 6) en hij wil in dit verband spreken over de utilitas van het grieksch en de ongeloofelijke sapientia en prudentia der Grieken (p. 6). Voor de geestelijke waarden in de grieksche cultuur blijkt hij een open oog te hebben, als hij ons verzekert, dat in de Orpheus-figuur elementen van beschavingsgeschiedenis verborgen liggen (p. 9). Deze Orpheus is voor hem *legum et sacrorum Graeciae institutor en auctor et repertor et constitutor Humanae sapientiae*¹⁾. Daarom is de oorsprong der wetenschap niet bij Thales of Pythagoras te zoeken, want aan het begin der beschaving zullen wij steeds Orpheus vinden (p. 9-12). Over Homerus heeft hij nog de opvatting der „anciens"; deze dichter is voor hem de bron van alle wetenschappen en de leermeester van astronomen, geografen, vorsten, wetgevers en veldheeren (p. 14-16)²⁾. Een belangrijk deel van de grieksche letteren wordt verder gevormd door de geschiedenis, *Principum Magistra*, doch vooral de *Politica*³⁾ wordt door hem hoog geschat: *Regis scientia en omnium rerum humanarum Moderatrix* (p. 21). Herodotus is wel een vloeiend stylist, maar heeft door zijn vele fabels voor de geschiedenis minder waarde⁴⁾, veel beter is Thucydides (p. 20, 21). Ten slotte vermaant hij in zijn peroratie de studenten om hun geest te ontwikkelen, *rationem ac mentem qua brutis praestamus*⁵⁾ en hiervoor kunnen ons de grieksche voorbeelden dienen. Vertalingen, vaak om geldgewin ondernomen, zijn hiervoor niet betrouwbaar (p. 39)⁶⁾.

zie verder p. 40, doch zonder dat de noodzakelijkheid van eruditie betoogd wordt. Dit vinden wij bij Perizonius, zie verder p. 62 en 63.

1) Zijn deze talrijke nomina auctoris een overblijfsel van Rossal's *fransche afkomst*? Zij doen nl. onwillekeurig denken aan de fransche woorden: instituteur, auteur, inventeur.

2) Rigault, o.c. passim. G. Finsler, Homer in der Neuzeit, Leipzig und Berlin 1912, p. 122, 123.

3) Ook voor Perizonius is dit het voornaamste doel der geschiedenis, zie verder p. 63 en 66.

4) Ook Perizonius denkt niet gunstig over de historische betrouwbaarheid van Herodotus, zie verder p. 68.

5) Voor de meening van Francius en Perizonius zie verder p. 40 en 62.

6) Ongeveer dezelfde waardeering voor vertalingen hebben ook Hemsterhuis en Valckenaer, zie verder p. 136 en 200, 207, 211 en 297.

In de wijsbegeerte is Rossal tot onze verrassing geen cartesiaan, maar platonicus (p. 31). Socrates is volgens hem de *novae philosophiae parens*, doch hield zich niet bezig met *Geometriae subtilitates* (p. 27). Plato is de *Deus Philosophum* en de dichters hebben een idee van het schoone in zich, waarnaar zij hun kunst en poëzie ontwikkelen (p. 17, 29). Deze inaugurale rede zou ons van het professoraat van Rossal veel doen verwachten, maar de practijk stelt teleur. Want in Groningen had hij zoo goed als uitsluitend a.s. theologen onder zijn gehoor en daarom heeft hij, in tegenstelling met Hemsterhuis, gemeend zijn onderwijs op hen te moeten instellen. Aan het einde van zijn oratie hooren wij hem ook zeggen: Als de geschriften der profane grieksche auteurs U niet interesseeren, dan toch zeker wel de Kerkvaders en de vertaling der Septuaginta (p. 40). Dit komt geheel overeen met de berichten, die wij over zijn colleges hebben, waarop hij bijna uitsluitend het grieksche O. en N. Testament behandelde 1).

Uitspraak van het grieksch. Werken van beteekenis zijn ons van Rossal niet bekend. Van eenig belang is alleen zijn „*Observatio de Christo, per errorem in Chrestum commutato*”, Gron. 1717, omdat wij ook hierin iets aantreffen, waardoor Rossal zich onderscheidt van zijn collega's in het grieksch aan de overige nederlandsche universiteiten, evenals wij dit hierboven opmerkten in de philosophie. Het onderwerp, dat hem aan de hand gedaan is door de gewijde teksten, die hij las, brengt ons op het gebied van de uitspraak van het grieksch en hier vertoont hij nl. een duidelijke sympathie voor de nieuwgrieksche uitspraak 2). Bovendien laat hij dit nog blijken, omdat hij er bij laat afdrukken een honderd jaar te voren (1615) verschenen *Discursus de Pronunciatione Graeca antiqua* van Erasmus Schmidt, een bekend voorstander der reuchliniaansche uitspraak 3).

Een beslist oordeel heeft Rossal in deze verhandeling niet willen uitspreken, maar het is toch zijn meening, dat, wat de klanken η, ι, υ, εΙ en οΙ aangaat: *has litteras diphthongosque interdum sonum similem habuisse* (p. 89). Ook was het volgens hem niet onwederlegbaar bewezen, dat de η door è weergegeven moest worden. Het was daarom niet juist de mondelinge traditie der Grieken ter zijde te schuiven

1) Boeles, o.c. p. 61.

2) Drerup, o.c. II, p. 494.

3) Drerup, o.c. I, p. 323.

en een fictieve uitspraak der oude Grieken op te stellen. Dit laatste moet rechtstreeks tegen het henninisme en niet zoozeer tegen het erasmianisme gericht zijn, omdat hij er op laat volgen: *non modo ut verisimilem, sed tanquam veram et certam Europae nostrae praecipere ad imitandum*. Rossal is ongetwijfeld tot deze meening gekomen onder invloed van het christelijk grieksch, waarmede hij zich hoofdzakelijk bezig heeft gehouden, maar met dit al wordt de invoering van de henninische uitspraak in de Nederlanden nog minder duidelijk, daar het blijkt, dat ruim dertig jaar na Henninius op dit punt nog geen eenstemmigheid geheerscht heeft. Le Clerc, die deze observatio van Rossal besproken heeft in zijn *Bibliothèque Ancienne et Moderne* VII, 1717, p. 288-305, is het niet met hem eens en vindt de erasmiaansche uitspraak beter, uit practische overwegingen echter: *Mais comme on n'apprend pas le Grec, pour s'entretenir avec les Grecs, mais seulement pour entendre les Livres: il faut tomber d'accord, que la prononciation, établie par Erasme, est plus commode, que celle des Grecs, à cause de l'ambiguité des sons, que la dernière renferme, à nos oreilles* (p. 302). Maar zooals prof. Drerup¹⁾ terecht opmerkt, is uit deze woorden niet op te maken, of le Clerc hier de oude erasmiaansche uitspraak volgens de accenten of de nieuwe erasmiaansche of henninische, volgens de quantiteit der woorden uitgesproken, bedoelt.

Aan het slot van zijn inaugurale rede had Rossal over de studie van het grieksch in Groningen gezegd: *Conquiescit equidem in hac Academia, ac penitus interiisse videri potest Graecarum litterarum Studium, quod saepenumero deplorantes viros eruditos audivi* (p. 42). Dit is niet vriendelijk tegenover zijn voorganger Gousset, doch daarom niet minder waar, want vergeleken bij Gousset is het optreden van Rossal in ieder geval als een vooruitgang te beschouwen.

4. UNIVERSITEIT VAN HARDERWIJK

Karakter dezer Hoogeschool. Hier was in 1700 het grieksch een der vele vakken, die gedoopt werden door van Almeloveen. Sinds 1616 bestond in deze stad voor het kwartier de Veluwe een gymnasium illustre, dat in 1647 tot provinciale Academie werd verheven. Door de twisten tusschen de kwartieren van Gelderland was deze niet tot bloei kunnen komen en had reeds in 1651 de subsidie

¹⁾ o.c. II p. 493.

van het kwartier Nijmegen moeten missen¹⁾. Nijmegen richtte toen in zijn eigen stad een hoogeschool op, die van 1656 tot 1679 bestaan heeft. Wel werd in 1675 het voortbestaan van Harderwijk door Willem III verzekerd, doch haar werkzaamheid bleef beperkt door het ontbreken van voldoende geldmiddelen; eerst in 1692 was de betaling door de kwartieren voor goed geregeld²⁾. Misschien is het aan deze omstandigheden toe te schrijven, dat men in Harderwijk doctorstitels kon koopen, hetgeen tot ver over de grenzen bekend was. In ieder geval is het aantal gepromoveerden in deze stad opvallend groot en het toppunt is wel de promotie in 1748 van een franschen arts in diens afwezigheid³⁾. Ook Boerhaave is hier in 1693 gepromoveerd tot doctor in de medicijnen, wellicht om in Leiden, waar hij theologie studeerde, geen aanstoot te geven door zijn voorkeur voor een ander vak. In 1705 werd Hemsterhuis, toen al hoogleeraar in Amsterdam, in Harderwijk tot doctor honoris causa bevorderd; de bul werd mede onderteekend door van Almeloveen⁴⁾.

In 1735 kwam de plantkundige Linnaeus uit Zweden. Zijn a.s. vrouw had hem 100 ducaten gegeven, *um nach Harderwijck in Holland zu gehen und dort den Doctorgrad anzunehmen, zurückzukommen und sie zu heirathen. Es war damals eine beständige Gewohnheit der Schweden, in Harderwijck den medizinischen Doctorgrad anzunehmen, ob sie gleich selbst 3 Akademien im Lande hatten*⁵⁾. In een paar weken timmerde Linnaeus te Harderwijk zijn dissertatie over de wisselkoorts in elkaar. Nog veel later spreekt Levin Schücking over *junge eben in Harderwick für Holländische Dukaten zu Doctoren promovierte Patricier*, die in regeeringsambten benoemd werden⁶⁾. Bekend zijn ook de voordrachten van curatoren in Harderwijk voor het vervullen van vacante hoogleeraarsplaatsen, waarop

¹⁾ H. Bouman, Geschiedenis van de voormalige Geldersche Hoogeschool, Utrecht, 1844, 1847, 2 dln., I, p. 257.

²⁾ o.c. I, p. 283, 308.

³⁾ o.c. I p. 370 en II, p. 186, 403, 405. Sepp, o.c. I, p. 63, 70. v. Wilamowitz-Moellendorff verhaalt echter in zijn *Erinnerungen*, 2e dr. Leipzig, 1928, p. 194, dat in Göttingen de promotie in absentia in 1876 eerst kort geleden was afgeschaft.

⁴⁾ Bouman, o.c. II 193, 195.

⁵⁾ Hirsching, *Hist. lit. Handbuch*, Leipzig, 1794-1815, 17 dln., IV, p. 307.

⁶⁾ Levin Schücking, *Frauen und Räthsel*, Leipzig, 1865, 2 dln., I, p. 39. Deze beide citaten staan bijgeschreven (doch zonder jaar van uitgave) in het ex. van Bouman in de Kon. Bibliotheek, 's Gravenhage.

soms tot achttien namen voorkwamen, alsof er geschikte kandidaten in overvloed waren ¹⁾).

van Almeloveen. Theodorus Jansonius van Almeloveen, geboren te Mijdrecht in 1657, was eerst geneesheer in Amsterdam, daarna (1687) in Gouda. *Hij behoorde tot die philologische medici, die er bij den overgang der 16e naar de 17e eeuw veel gevonden werden, maar wier richting in zijn dagen haar tijd had gehad* ²⁾. In de querelle des anciens et des modernes ³⁾ had hij zich reeds als student een volbloed „ancien” getoond ⁴⁾ en zal dus met het optreden van Bentley ⁵⁾ wel niet accoord gegaan zijn. Want hij was zóó overtuigd van de voortreffelijkheid der antieken, dat hij de nieuwe vondsten van zijn tijd geringschatte en beweerde, dat dit alles den Ouden reeds lang bekend was geweest.

Deze veel-omvattende belangstelling teekent zich ook af in zijn hoogleeraarsloopbaan. In 1697 te Harderwijk professor geworden in de oude letteren, waarbij hij op de nominatie stond o.a. met Henning of Henninius ⁶⁾, nam hij kort na 1700 ook het professoraat in de medicijnen er bij en bleef beide waarnemen tot zijn dood in 1712 ⁷⁾. Deze samenvoeging van grieksch en geneeskunde in één hand lijkt ons onbegrijpelijk of onverantwoordelijk, zij was in die dagen mogelijk, omdat de medicijnen toen nog in hoofdzaak theoretisch en op den grondslag der klassieke overlevering bestudeerd werden, terwijl de letteren geen afzonderlijke faculteit vormden, maar slechts dienden als propaedeuse voor de studierichting, waarin men wenschte te promoveeren nl. godgeleerdheid, rechten of medicijnen ⁸⁾. Op elk van deze drie gebieden bewegen zich dan ook de

¹⁾ Sepp, o.c. I, p. 69. Bouman, o.c. II, p. 161, 246, 267, 292, 315.

²⁾ Nieuw Nederl. Biogr. Woordenboek, Leiden, 1924, VI, kolom 31.

³⁾ Rigault, o.c. passim. Monk, o.c. I, p. 58-126. Finsler, o.c. p. 180-201.

⁴⁾ Nieuw Nederl. Biogr. Woordenb. ibidem.

⁵⁾ Rigault, o.c. p. 297-374, 469, 477. Finsler, o.c. p. 304 en volg. Zie ook hierboven p. 7, 19.

⁶⁾ Drexler, o.c. I, p. 435, 438. Zie ook hierboven p. 22 en volg.

⁷⁾ Evenzoo was zijn studiegenoot Henninius sinds 1690 prof. in de geschied. en welsprekendheid in Duisburg en tegelijk extraordinarius voor de medicijnen, waarin hij in 1702 gewoon hoogleeraar werd tot zijn dood in 1704.

⁸⁾ Bouman, o.c. I p. 142 spreekt van drie hoofdfaculteiten nl. Godgeleerdheid, Rechtsgeleerdheid en Geneeskunde, omdat de linguae en de philosophie tot de propaedeusis behoorden. cfr. G. J. Loncq, Historische Schets der Utrechtsche Hoogeschool, Utrecht, 1886, p. 80, 131 en Paulsen, o.c. I, p. 545.

talrijke werken van v. Almeloveen¹⁾. Voor het grieksch in eigenlijken zin zijn alleen van belang de edities van grieksche medici: Hippocratis Aphorismi (Amstelaed. 1685) en Coelius Aurelianus (Amstelod. 1704, 1709), een uitgave van Strabo (Amstelod. 1707), verder een vita van den philoloog Is. Casaubonus in de uitgave van diens Epistolae (Roterod. 1709) en een levensbeschrijving van de Stephani, de bekende uitgevers te Genève en te Parijs: de vitis Stephanorum (Amstelod. 1681).

Zijn polyhistorische eruditie. Deze *encyclopedische* eruditie, waardoor van Almeloveen tot de *polyhistoren* van zijn tijd gerekend moet worden, valt ons vooral op in een werkje, dat hij in 1688 te Gouda²⁾, toen hij daar nog medicus was, uitgegeven heeft, de „Bibliotheca promissa et latens”. De eigenaardige titel wordt door hem in de dedicatio verklaard en door Bouman als volgt omschreven: *Men vindt hier eene opgave van boeken en geschriften, niet slechts door de Geleerden beloofd, maar ook reeds vervaardigd, en veelligt onder den een of ander berustende*³⁾. Het is een aanvulling op den Polyhistor literarius door Dan. Georg Morhof in 1688 te Lübeck uitgegeven. Deze was sinds 1665 prof. te Kiel tot 1691, toen hij in Lübeck kwam te overlijden, en een collega derhalve van Major, die in 1685 de uitspraaktheorie van Henninius verdedigd had. Ook Morhof heeft in zijn werk Henninius en Is. Vossius vermeld, *cuius ego iudicio multum in hoc negotio tribuo*⁴⁾.

1) Cfr. Visscher en van Langeraad, Protestantsch Vaderlandsch Biogr. Woordenboek, Utrecht, 1903, I, p. 91-94 (later als 1e deel opgenomen in het Biographisch Woordenboek van Protestantsche godgeleerden van de Bie en Loosjes), 's Gravenhage zonder jaartal.

2) Zoo zegt Bouman althans, o.c. II, p. 42, volgens wien al zeer spoedig heruitgaven verschenen in Gouda 1692, 1698 en 1699 Noribergae et Lips. cum accessionibus Meelführeri. Het ex. dat ik bezit van deze Accessiones (ed. van 1699), is echter een op zich zelf staand supplement van het werk van v. Almeloveen zonder den tekst van de eigenlijke Bibliotheca. Ik ken als vroegste uitgave der Bibliotheca alleen de ed. van 1692. De dedicatio, die het overlijden van Morhof (in 1691) vermeldt, kan dus niet dezelfde geweest zijn als in de ed. van 1688, indien deze ooit bestaan heeft, hetgeen ik zeer betwijfel, want de Bibliotheca is een vervolg op den Polyhistor literarius en deze is eerst in 1688 verschenen. Volgens de ed. van 1692 wordt geciteerd. Waarschijnlijk is Bouman op een dwaalspoor gebracht door het titelblad, waar aangegeven wordt: Gaudae, CID IO CIIXC, hetgeen hij gelezen zal hebben als 1688. De dedicatio is echter gedateerd CIC IDC XCII.

3) Bouman, l.c.

4) Cfr. Drerup, o.c. I, p. 470 en II, 619^a. Zie ook hierboven p. 21, 26.

In het eerste boek van zijn Polyhistor, cap. VII, had Morhof het betreurd, dat zijn litteratuuropgaven niet volledig konden zijn, omdat er zooveel werken nooit verschenen waren en, geheel of gedeeltelijk voltooid, in bibliotheken of bij erfgenamen van de schrijvers verborgen lagen. Men zou dus een zeer nuttig werk verrichten met deze op te sporen, want er bestond gevaar, dat zij òf verloren zouden gaan òf in oneerlijke handen geraken en gelegenheid zouden geven om plagiaat te plegen. Deze taak heeft van Almeloveen, overtuigd van het nut, dat er gelegen is *in vera librorum cognitione* (dedic. p. 2), willen vervullen en, bij de goede betrekkingen, die tusschen de philologen uit de utrechtische school en Kiel (Lübeck) bestonden, is het zeker, dat hij van dit voornemen aan Morhof kennis gegeven heeft. Hij noemt dezen *amicus noster, dum in vivis esset, officiosissimus* en zegt, dat hij *Clarissimi vero Morhofii adhortatione qua publica qua privata animatus* tot deze uitgave is gekomen (p. 3). Na zijn inleiding drukt hij dan drie bladzijden af uit het bovengenoemde hoofdstuk van Morhof, waarin deze over de onbekende werken zegt: *Excerpta illa sunt et seorsim notanda*¹⁾. Hierna volgen in alfabetische volgorde de schrijvers uit bijna alle landen van Europa, waarvan van Almeloveen nog niet bekende werken over de meest uiteenlopende onderwerpen heeft kunnen opsporen (p. 1-70). En ten slotte een uitvoerige: Georgii Hieronymi Velschii *Epistola de scriptis suis ad Bibliopolas et Typographos S. Rom. Imperii* (p. 73-155).

Dit werk blijkt bij de duitsche polyhistoren in een behoefte voorzien te hebben, zooals wij zien uit het vervolg, dat de litterair-historicus R. M. Meelführer reeds na enkele jaren hierop gegeven heeft²⁾. En dat het in de omgeving van Major en Morhof succes zou hebben was te verwachten en kan ook bewezen worden, want mijn ex. der Bibliotheca prom. et lat. heeft toebehoord aan Caspar Henric. Starckius, Lubecens.³⁾ en is een duplicaat uit de Bibliotheca Lubecens.

van Almeloveen moet dus geheel tot den kring rond Graevius gerekend worden, waartoe Verwey en Henninius behoorden

¹⁾ Bladz. 2 (ongenummerd).

²⁾ *Accessiones ad Celeber. Viri Theodori Jansonii ab Almeloveen, med. et polyhistoris Hardervic. Bibliothecam promissam et latentem, Noribergae et Lipsiae, 1699.* Zie voor Meelführer Saxe, *Onomasticon*, V, 502.

³⁾ Dit moet zijn de luthersche predikant Kaspar Heinrich Starck of Starke (1681-1750), die te Lübeck geboren, eerst aldaar studeerde, vervolgens 1698 in Wittenberg en 1701 in Leipzig. Van 1708 tot aan zijn overlijden was hij predikant in Siebenbäumen bij Lübeck. Cfr. *Allgem. Deutsche Biogr.* Bd. 35, Leipzig 1893, p. 466 en volg.

en in zekeren zin ook Perizonius, die nog later behandeld wordt. Ook schijnt hiervan deel uitgemaakt te hebben Richard Ketel, opvolger van Verwey als rector te Gouda¹⁾. Van hem vinden wij immers een latijnsch felicitatievers in de Bibliotheca van v. Almeloveen en een uitvoerigen Index vocum Graecarum achter de Nova via docendi Graeca van Verwey²⁾.

5. ATHENAEUM VAN AMSTERDAM

Deze Doorluchte School was in 1632 niet opgericht om met een universiteit te wedijveren of deze te vervangen, maar, zooals wij in de vroedschapsresolutie van 31 Dec. 1629 lezen, omdat men onderzonden had, *dat de kinderen, die alhier de latijnsche scholen frequenteren meestendeel te vroege, voordat zij de beginselen der Philosophie, nodigh tot het vervolgh van hare studiën, ghevat hebben, op de Academiën raecken, en dat oock eenighe van de selve door hare jongkheyd, ende doordien zij uyttet oogh van haren ouderen zijnde, gheen ontsagh aldaer onderworpen sijn, tot desbauches geraecken*. Om hierin te voorzien was geen groot getal professoren noodig; één bequaem persoon zou philosophie en historie geven opdat se door dat middel alhier ter stede langher gehouden ende met meerder bequaemheyd tot de Academiën gepromoveert moghen worden³⁾. Doch reeds bij het begin is men van dezen oorspronkelijken opzet afgeweken door' de philosophie aan Caspar Barlaeus (gestorven in 1648) en de historie of letteren aan Gerard Vossius op te dragen, maar het aantal hoogleeraren is toch de geheele zeventiende eeuw in Amsterdam klein gebleven, hoogstens vijf of zes. Voor het doel van het Athenaeum waren de propaedeutische of litteraire vakken voldoende en aan de natuurwetenschappen werd minder aandacht geschonken. Om deze reden en omdat de onmiddellijke opvolgers van Barlaeus en Vossius geen eerste-rangs figuren waren, heeft het Athenaeum van Amsterdam bij de opkomst van het cartesianisme geen rol van beteekenis gespeeld. Toch zal deze onderwijsinrichting naast de vijf universiteiten behandeld worden, omdat zij voor het grieksch hoogleeraren heeft gehad, die alleen of voornamelijk in Amsterdam werkzaam zijn geweest, zooals Francius, dien wij hier in 1700 aantreffen.

1) Eckstein, o.c. p. 286.

2) Althans in de door mij geraadpleegde editie van 1687.

3) Medegedeeld in het Voorwoord v. h. Album Academicum v. h. Athenaeum Illustre en v. d. Universiteit van Amsterdam, Amst. 1882, p. III.

a. Francius

Petrus Francius was geboren in Amsterdam in 1645 en had te Leiden gestudeerd o.a. bij Gronovius. Na eenige reizen door Engeland, Italië en Frankrijk, waar hij te Angers tot Doctor U.J. promoveerde, werd hij in 1674 prof. Hist. et Eloq. te Amsterdam en, toen daar in 1686 een leerstoel voor het grieksch was opgericht, werd hij ook hiervoor benoemd. Zijn werken bestaan uitsluitend uit latijnsche gedichten en redevoeringen¹⁾, welke laatste hij in 1692 als een „Eloquentiae fructum” gezamenlijk liet verschijnen²⁾. Door Saxe is het volgende, juiste oordeel geveld over het latijn van Francius, *cuius tamen versus antiquam latinitatis elegantiam magis assecuti sunt, quam Orationes*³⁾. Deze redevoeringen zijn voor ons echter van belang, omdat zij de opvattingen over de oude letteren en het grieksch weer geven uit de jaren, die aan het optreden van Hemsterhuis onmiddellijk zijn voorafgegaan.

Wij herkennen Francius terstond als een kind zijner eeuw, als wij hem in den aanvang van zijn „Oratio de studio Eloquentiae” van 1672 hooren zeggen: *in hoc praecipue saeculo delicatoque versamur, cui nihil arridet, nisi quod sit accurate cogitateque scriptum, et nescio quid habeat oratoriae facultatis* (p. 2) en zonder de eloquentia, *ars bene scribendi ac dicendi*, zijn de letteren *steriles*, zoo verklaart hij in zijn redevoering „de conjungendo Litterarum et Eloquentiae studio” van 1677 (p. 42). Bij Hemsterhuis is het vooral de vrijheidszin, welke bij voldoende aanleg een natuurlijke welsprekendheid voortbrengt: *In omni autem scribendi genere non solum ingenium, sed et animus dominatur. Ut ingenium ad expoliendam elegantiam multum facit, sic animus libertatis suae conscius nobilis animi et liberi styli notas inurit. Qui tali animo scribit necessario naturam sectatur*⁴⁾; volgens Francius daarentegen blijft een natuurlijke aanleg onvruchtbaar, als deze niet door de eloquentia ontwikkeld wordt: *Ut enim*

1) J. Kok, Biogr. Woordenboek, Amst. 1786, deel XV, p. 296 over Francius: „muntte vooral uit in welsprekendheid”. d'Orville, Orat. in centesimum natalem, Amstelod. 1732, p. 38 teekent Francius met de woorden: „Francio mortuo sola Barbaries exsultavit atque gavisata est”. Cfr. ook Sepp, o.c. I, p. 172 en Eckstein, o.c. p. 168.

2) Petri Francii Orationes in unum collectae, Amstelod. 1692. Naar deze uitgave worden zijn redevoeringen geciteerd.

3) Saxe, o.c. V, p. 247.

4) Hemsterhuis, lectio publica in J. H. Halbertsma: Letterkundige Naooogst, Deventer, 1840-1845, p. 337. Zie voor deze lectio publica verder p. 79, 101 en 128.

naturalem dicendi impetum, copiam, alacritatem, plurimum posse confiteor, sic aures quidem afficient, ad animum non penetrabunt (p. 48). En wat de vrijheid betreft, reeds in zijn oratio de studio Eloquentiae had hij gezegd, dat deze juist de eloquentia noodig heeft om haar te verdedigen, zooals dit bijv. gedaan is door Demosthenes (p. 8, 17), voor wien Francius een groote bewondering koestert in tegenstelling met de schola Hemsterhusiana. Vooral Valckenaer zullen wij als een fellen tegenstander van dezen redenaar leeren kennen¹⁾. Met Hemsterhuis' leerlingen heeft Francius ook de waardeering gemeen voor het verstand, die kostbare Godsgave, waardoor *a brutis animalibus distinguimur humanum genus*²⁾, maar de eloquentia is weer volgens hem *egregia illa mentis humanae comes, instrumentum rationis atque subsidium* (p. 43) en zonder deze is het verstand van weinig nut.

Waardeering van het grieksch. Francius' standpunt ten opzichte van het grieksch leeren wij kennen uit zijn „Oratio de Usu et Praestantia linguae Graecae”, waarmede hij op 4 Maart 1686 zijn professoraat in deze taal aanvaardde. Hieruit spreekt een waardeering voor de grieksche cultuur, die wij niet verwacht hadden op het eind der zeventiende eeuw aan te zullen treffen. De erkenning echter van de hooge waarde der grieksche taal is niet met Hemsterhuis uit de lucht komen vallen, maar sinds de Renaissance voortdurend, nu eens sterker dan weer zwakker, blijven voortleven, totdat Hemsterhuis het accent juist wist te leggen en de voor het grieksch gunstiger strooming in heeft geschakeld in den gedachtenkring van zijn tijd.

Door Hemsterhuis en zijn school zijn twee eigenschappen van het grieksch voortdurend naar voren gebracht: de ubertas en de elegantia³⁾. Francius denkt natuurlijk vooral aan de laatste en

¹⁾ Zie verder p. 224, 237¹ en 249⁵. Deze definitie der eloquentia bij Francius zullen wij weer vinden bij Saxe, cfr. verder p. 365. Reeds in de Oudheid werd Demosthenes zeer verschillend beoordeeld. Ongunstig is vooral de vita Demosthenis van Plutarchus, welke in verschillende gedeelten op Theopompus teruggaat. De 19e eeuw heeft over het algemeen een gunstiger meening gehad, vooral Schäfer, Demosthenes und seine Zeit, 1856-58. Zoo ook nog Christ, Griech. Litt. Gesch. I⁴, 1905, p. 413 en Thalheim in P.W.R.E., Bd. V, kol. 181, beiden uit het begin dezer eeuw. Tegenwoordig is de bewondering voor de politiek van Demosthenes weer gedaald, zoo bij Drerup, „Aus einer alten Advokatenrepublik”, Paderborn, 1916 en „Demosthenes im Urteile des Altertums”, Paderborn, 1923. Cfr. het overzicht bij Ant. Brink. De Democratie bij Demosthenes, Groningen, Batavia, 1939, p. 1-24. Zie ook boven p. 30⁵.

²⁾ Cfr. hierboven p. 31⁵ en verder p. 62.

³⁾ Zie verder p. 133 en volg.

noemt het grieksch *jucunda* of *rotunda* (p. 88) en spreekt van *dulcedo* en *suavitas* (p. 108). Ook beschouwt hij het grieksch als de moeder van alle andere europeesche talen (p. 88) en acht hij het noodig voor een goed verstaan van het latijn (p. 109). Zelfs de dialecten hebben zijn aandacht en worden in enkele woorden gekarakteriseerd: *Quid enim Attica purius? quid Dorica gravius? quid Jonica mollius?* (p. 109). In zijn rede „de conjung. Litt. et Eloq. studio” had Francius al verklaard, dat het romeinsche recht het grieksche als grondslag heeft (p. 37), in zijn „or. de Usu et Praest. ling. Graec.” wordt dit thema nog uitgebreid: alle artes en disciplinae hebben aan de Grieken hun ontstaan te danken (p. 92), de romeinsche dichters zijn navolgers der grieksche (p. 93), zoodat: *Quid enim habent Romani quod non habent e Graecis?* (p. 94) en de conclusie is: *Graeci adeundi sunt ipsi: Graecorum addiscenda est Lingua, ut... ex ipsis fontibus haurire possimus* (p. 110) ¹⁾.

Zijn geesteshouding. Derhalve terug naar de bronnen! Maar deze waren voor Francius onfeilbaar, een onderzoek naar de waarde dier bronnen wordt niet ingesteld. Criticisme was hem vreemd en het cartesianisme is grootendeels langs hem heen gegaan. Vooreerst zijn de filosofen voor hem mathematici en een ars wil hij niet *ratione aut Mathematica demonstratione* onderwezen zien. De filosofie heeft al genoeg verwarring gesticht in de wetenschappen, wijl ieder *pro suo ingenio* (p. 104) te werk wil gaan. Verder heeft hij in het cartesianisme blijkbaar een politiek gevaar gezien, wijl hij daarvoor versterking van den franschen invloed duchtte (p. 107, 108) ²⁾. Ook is Francius nog geen empirist, al zegt hij ook van de geneeskunde, dat zij *usu et experientia, longaque tum observatione tum exercitatione* geleerd moet worden (p. 100); want hij bedoelt hiermede geen eigen waarneming, die de overlevering critisch onderzoekt, maar hij wil voortbouwen op *aliorum ante nos observationes et communis tot saeculorum consensus* (p. 100), omdat, gelijk hij het in de or. de conj. Litt. et Eloq. stud. uitdrukt: *nec unus omnia animadvertere possit, cum ne unius quidem ea saeculi sit* (p. 37). Francius is dus niet verder gekomen dan het eerste begin van het empirisme ³⁾.

Francius was student in Leiden, toen Coccejus daar doceerde. Hij is dan ook aanhanger der philologia sacra, maar vooral het

¹⁾ Cfr. boven p. 30, 31.

²⁾ Cfr. boven p. 9.

³⁾ Cfr. Boerhaave, boven p. 10.

hebreeuwsch acht hij hierbij van belang. Volgens zijn meening zijn het grieksch en hebreeuwsch verwant (p. 105) en de eene taal is noodig om de andere te kunnen verstaan: *In Sacris praesertim, ubi nec Hebraea facile sine Graecis, nec Graeca sine Hebraeis intelliguntur* (p. 106). Eerst door Hemsterhuis is hierin een beter inzicht verkregen.

Francius, die zelf nog op gevorderden leeftijd bij een tooneelspeler les genomen heeft om zijn voordracht te verbeteren¹⁾, had ook veel bewondering voor de bekende middelen, waarmede Demosthenes er in geslaagd is zijn dictie te corrigeeren (p. 16) en stelde ook — doch alleen als redenaar — belang in de vraag, hoe was de uitspraak van het grieksch? Hij betreurt het, dat deze met de actio voor ons verloren is, maar de natuur zelve schrijft ons voor, *ut sublimia graviter... laeta jucunde, dolenter tristia... pronuntientur* (p. 51).

Wat het grieksch ten slotte voor Francius beteekende, heeft hij al in zijn eerste oratie verraden, waarin hij over Griekenland sprak als *eruditionis et eloquentiae nutrix* (p. 4). De groote romeinsche dichters zijn door de grieksche letteren, die zich onderscheiden *tum Eloquentia tum Eruditione* tot zulk een hoogte van eloquentia gekomen (p. 93, 94), in Oratoria en Poetica danken de Romeinen alles aan de Grieken (p. 95). In Leiden bloeiden vroeger de Poesis en Oratoria *et utriusque mater, communis Eloquentiae parens, Lingua Graecanica* (p. 99)²⁾. En, als om te toonen, wat met het grieksch bereikt kan worden, besluit Francius zijn redevoering over het nut der grieksche taal met ruim tachtig grieksche verzen van hem zelf (p. 112-115).

b. Surenhuys

Na den dood van Francius in 1704 trad voor het Athenaeum een tijd van verval in, die tot 1730 duurde en bij het tweehonderd-jarig bestaan in 1832 openlijk geweten is aan de *magistratum vel socordia vel turpis parsimonia*³⁾. Dit zou ook de reden zijn geweest, waarom Hemsterhuis niet in Amsterdam gebleven is. Deze was in 1704 aldaar

¹⁾ Kok, l.c.

²⁾ Hij noemt hierbij de namen van Scaliger „divinus ille Josephus” (p. 100), Dan. Heinsius, Vulcanius en Meursius.

³⁾ D. J. van Lennep, „Oratio in altera Illustris Amstelodamensium Athenaei Saecularia” in het Gedenkboek v. h. 200 j. bestaan der Doorluchtige School te Amsterdam, uitgegeven door zijn zoon Mr. J. van Lennep, Amsterdam 1832, p. 45. Cfr. d'Orville, Oratio in centesim. natalem, Amstelod. 1732, p. 21.

benoemd, maar voor filosofie en mathesis, niet voor het grieksch ¹⁾. Dit werd in 1706 weer bij de oostersche talen gevoegd en tot 1729 gedoceerd door Willem Surenhuys. Deze was echter geen graecus, doch orientalist. Als leermeester van Reland is hij in de geschiedenis der semietische talen bekend gebleven ²⁾, maar voor het grieksch heeft hij geen beteekenis. Eerst in 1730 treedt met Jacques Philippe d'Orville een leerling van Hemsterhuis in de rij der amsterdamsche professoren. Hemsterhuis zelf was al in 1717 naar Franeker vertrokken, dáár zou hij de nieuwe richting in de studie van het grieksch beginnen, die een Renaissance van het grieksch in Europa is geworden.

Naast het Athenaeum bestond in Amsterdam ook een Remonstrantsch Seminarie, waar in deze jaren (1684-1736) de bekende Jean le Clerc (Clericus) hoogleraar in het grieksch was ³⁾.

6. UNIVERSITEIT VAN FRANEKER

a. Blancardus

Deze universiteit, slechts tien jaar jonger dan Leiden en reeds in 1585 opgericht, stond al spoedig bekend om haar „moderne” opvattingen. Want haar curatoren zochten van Franeker een klein Leiden te maken en ook buitenlandsche studenten aan te trekken. Daar zij als Friezen een sterk gevoel voor onafhankelijkheid hadden, stonden zij a priori niet afwijzend tegenover een nieuwe wetenschappelijke richting en zagen er geen bezwaar in deze aan hun hoogeschool

¹⁾ Hoewel hij daar toch privatim wel onderwijs in het grieksch schijnt gegeven te hebben, zie hiervoor verder p. 86.

D. J. v. L e n n e p, l.c. over Hemsterhuis: „mutare Amstelodamensem stationem mallet Franequerana, civitatis huius proceribus tum non magis de retinendo illo, quam antea de non offendendo sollicitis”.

²⁾ Reland noemt hem in zijn inaug. rede „pro lingua Persica et cognatis literis Orientalibus”, Traj. 1701: „peritia linguarum orientalium praecellentem”. Nat, o.c. p. 12, 32, 104 zegt dat hij de man is geweest van het ± 1700 in Nederland heerschende Rabbijnisme in de oostersche talen, dat door Schultens zoo'n gevoeligen slag heeft gekregen: „mannen als Surenhuys zal men ná Schultens tevergeefs zoeken”. Surenhuys was geboren te Groningen ± 1666, studeerde aldaar theologie en hebreuwsch, werd in 1704 prof. oost. talen te Amsterdam en 1706 bovendien in het grieksch, overleden te Amsterdam in 1729.

³⁾ Sandys, o.c. II, p. 441-443. D r e r u p, o.c. II, p. 489-493. F i n s l e r, o.c. p. 151, 152.

toe te laten¹⁾. Op deze wijze is een nieuwe theorie soms nog eerder in Franeker dan in Leiden verkondigd en is deze friesche universiteit een pépinière van hoogleeraren geworden, daar de overige hoogeschoolen hun vacatures gaarne met franeker-professoren aanvulden. Vooral Leiden is hierin vaak geslaagd. Deze reputatie van Franeker zal ook Descartes er toe gebracht hebben om zich bij zijn komst in de Nederlanden hier te vestigen; in 1629 is hij er als student ingeschreven²⁾. De geestelijke atmosfeer in Franeker was gunstig voor de ontwikkeling van het cartesianisme, te meer daar de aristotelische wijsbegeerte spoedig daarna veel aan gezag verloor door het optreden van den reeds genoemden Coccejus³⁾; bij Holwarda, die in 1639 hoogleeraar in de logica werd, zijn al sporen van cartesianisme te ontdekken. Deze philosophie heeft hier minder verzet ondervonden dan in Leiden, want de actie tegen Wubben a ging meer tegen diens weinig achtenswaardige persoonlijkheid dan tegen het stelsel, dat door hem gepropageerd werd⁴⁾.

In 1700 was te Franeker het onderwijs in het grieksch al ruim 30 jaar in handen van Nicolaas Blankaerts⁵⁾. Geboren in 1625 te Leiden, waar hij studeerde o.a. bij Salmasius, was hij een der laatsten, die de traditie uit de school van dezen grooten philoloog bewaarde. Nadat hij reeds in (Burg) Steinfurt in Westfalen en in Middelburg leeraar was geweest, begon hij daarna nog met de studie der medicijnen, promoveerde hierin in 1656 — natuurlijk te Harderwijk — op een proefschrift over de pest, had sedert 1666 ook eenige jaren practijk uitgeoefend in Heerenveen in Friesland⁶⁾, toen hij in 1669 in Franeker werd aangesteld tot prof. hist. Graecarum et linguae Graecae.

Blancardus, zooals hij volgens de mode van die dagen meestal genoemd wordt, is voor het grieksch niet zonder beteekenis. Hij zette een goede leidsche traditie voort (door Vulcanius en Daniël Heinsius ingevoerd) en gaf ook college over grieksche antiquiteiten⁷⁾, een gewoonte, die door zijn opvolgers in Franeker zal worden voortgezet. Maar ook een andere traditie bracht hij uit Leiden mede nl. belang-

1) Sepp, o.c. I, p. 20, 62.

2) Serrurier, Descartes p. 31.

3) Cfr. hierboven p. 6.

4) Boeles, Frieslands Hoogeschool, II, 1, p. 176, 234, 237.

5) Boeles, o.c. II, 1, p. 247 en volg.

6) Eckstein, o.c. p. 48 schrijft: „Haeren-Veen”.

7) Boeles, o.c. II, 1, p. 248.

stelling voor de woordenschat van het grieksch. Dit wordt bewezen door zijn uitgaven van de lexica van Harpocraton (1683) en van Thomas Magister (1690), maar de studie van de taal is voor hem hierbij niet de hoofdzaak; deze auteurs leveren hem bouwstoffen voor zijn kennis der antiquiteiten, zooals Harpocraton voor het Attisch recht en de *idiotisma oratorum*¹⁾. Aan het glossarium van Cyrillus is hij begonnen, maar door ziekten en ouderdomsgebreken, die zijn laatste jaren verduisterden, is het niet tot een uitgave gekomen. Waarschijnlijk was dit niet geheel zonder eigen schuld. Boeles weet hiervan weinig stichtende bijzonderheden te verhalen²⁾. Tijdens zijn laatste jaren traden als lectoren op voor het grieksch Joh. Sibrand a (1693-1696) en sinds 1697 Bos.

b. Bos

Lambertus Bos, die in 1704 opvolger van Blancardus werd, was in 1670 te Workum geboren³⁾. Hij is zeker de beste Graecus geweest, dien Nederland in het begin der achttiende eeuw gehad heeft⁴⁾; Perizonius was breeder, doch meer historicus. Als Bos niet zoo jong was gestorven en een aantal leerlingen had kunnen vormen, zou hij waarschijnlijk voor het grieksch in Nederland een beteekenis gekregen hebben, die door Hemsterhuis' naam niet verkleind was geworden. Hij opent de rij der *friesche* geleerden, die het grieksch met voorliefde en succes hebben beoefend. Misschien heeft deze taal met haar streng-logischen bouw een aantrekkingskracht uitgeoefend op den frieschen geest, die zich tot verstandelijke speculaties aange trokken voelt en voor taalkunde van ouds belangstelling heeft gehad⁵⁾. Het is opmerkelijk, dat aan deze kleine friesche hoogeschool,

1) E. L. Vriemoet, *Athenae Frisiae, Leovardiae*, 1758, p. 504; D. van Hoogstraten, *Algem. Hist. Woordenboek*, Leiden 1725-'33, II, p. 269.

2) Boeles, o.c. II, 1, p. 250.

3) Workum ligt in het W. van Friesland en niet in West-Friesland, zooals Eckstein, o.c. p. 58, in de war gebracht door het deutsche Oost-Friesland, beweert. West-Friesland is, gelijk bekend, het N.O. deel van de provincie Noord-Holland.

4) Boeles, o.c. II, 2, p. 353 en volg. Toen Hemsterhuis in 1721 te Franeker zijn inaug. rede hield, zeide hij: „quum enim Clarissimi Viri Lamberti Bos, cujus excellens Graecarum literarum cognitio egregiis ingenii monumentis immortalitati est consecrata, vices suscipiam”, Hemsterhusii et Valckenari orationes, p. 79.

5) De friesche dichter Gysbert Japix (1603-1666) blijv. in zijn connecties met Franciscus Junius betreffende de bestudeering van het Friesch en in de negentiende eeuw J. H. Halbertsma (1789-1869) met zijn *Lexicon Frisicum*.

van haar oprichting in 1585 af, voor het grieksch steeds een afzonderlijke leerstoel heeft bestaan naast dien voor het latijn en een voor de oostersche talen. Franeker is altijd „drietalig” geweest, ook in tijden, toen Amsterdam, Groningen, Utrecht en Harderwijk het grieksch onderbrachten bij de oostersche talen of de *historia sacra*. Zelfs Leiden, de geboorteplaats der nederlandsche philologenscholen, behielp zich in deze jaren voor het grieksch met een lector of een extraordinarius ¹⁾. *Van deze friesche universiteit is dan ook de Renaissance van het grieksch in Nederland uitgegaan* en de dragers en volgelingen dezer beweging zijn grootendeels van friesche afkomst geweest. Zoo vinden wij na Bos de namen van Hemsterhuis, Valckenaer, Pierson, Koen, van Lennep, Wassenbergh, Ruardi, Bosscha, Terpstra en Sluiter. Uit de negentiende eeuw zouden nog hierbij genoemd kunnen worden Borger, Halbertsma en van Herwerden.

Toen Bos als student in Franeker aankwam (1694), was Blancardus reeds sukkelend; derhalve volgde hij voor het grieksch de colleges van lector Sibranda en ontwikkelde zich nog meer dan Blancardus in taalkundige en etymologische richting ²⁾. Zijn werken, die alle te Franeker verschenen zijn, leggen hiervan getuigenis af. Hij was nog lector, toen hij in 1698 uitgaf „*Animadversiones ad Thomae Magistri Dictionum Atticarum Eclogas*”, waarop in 1700 volgden zijn „*Exercitationes philologicae ad loca nonnulla N.T.*” ³⁾. De gewijde schrijvers hebben blijkbaar bij zijn onderwijs een voorname plaats ingenomen, want in 1706 gaf hij als hoogleeraar nog „*Observationes miscellaneae ad loca quaedam, cum N.T. tum exterorum Scriptorum Graecorum*” ⁴⁾ en durfde zelfs in 1709 de uitgave aan van het „*Vetus Testamentum ex versione LXX Interpretum*”.

Zijn houding ten opzichte van de grieksche cultuur. Maar in 1704, toen hij als opvolger van Blancardus optrad, sprak hij in zijn inaug.

¹⁾ In 1668 werd de overigens onbeduidende Allard Uchtmans, die sinds 1648 te Leiden als extraordin. de litterae Hebraicae doceerde, ook met de litt. graecae belast. Cfr. boven p. 2 en 3. Daarna was Joh. Conr. Nuber 1672-1681 in Leiden lector voor het grieksch en werd in 1684 extraord. en in 1690 ordin. prof. te Harderwijk in geschied. en welsprekendheid.

²⁾ *Vriemoet*, o.c. p. 723, 725. In de taalkunde heeft hij zich meer bewogen op het terrein der syntaxis dan op dat der etymologie.

³⁾ Hiervan gaf hij nog een 2en dr. in één band met zijn *Dissertatio de Etymologia Graeca, Franekeruae 1713*, cfr. verder p. 51.

⁴⁾ Een 2e editie verscheen na zijn dood, *Leovardiae 1731*.

rede „de eruditione Graecorum per colonias eorum propagata”¹⁾ en hierdoor leeren wij hem als graecus ook van een andere zijde kennen. Francius was dit jaar overleden en een vroegere periode voor het grieksch afgesloten. Bos spreekt thans niet meer van eloquentia, hoogstens van elegantia, maar dan als een eigenschap der Grieken. Hij legt daarentegen den nadruk op hun eruditio en ingenium, dit zijn de redenen, waarom het nuttig is de grieksche taal te bestudeeren, *in quo fundamentum omnis Eruditionis et Humanitatis est positum* (p. 61). De studenten worden door hem aangespoord om goed grieksch te leeren, *ut ita tandem Patriae vestrae et Ecclesiae Dei, utilitati, commodo et ornamento sitis* (p. 60). Dit is een nieuw geluid, dat wij in de geheele achttiende eeuw steeds sterker zullen hooren, het eerst natuurlijk door Hemsterhuis, die in 1720 zijn rede hield „de Graecae linguae praestantia, ex ingenio Graecorum et moribus probata” en in 1740 het grieksch aanpreef „ad mores emendandos virtutisque cultum”²⁾.

Hemsterhuis is geen leerling van Bos te noemen in den strikten zin van het woord, want hij heeft tijdens diens leven Franeker op een doorreis in 1701 en 1702 slechts even aangedaan, maar de gedachten, die door Bos in zijn inaug. rede ontwikkeld zijn, vertoonen in verschillende punten verwantschap met de opvattingen van Hemsterhuis, zooals het voorkomen van Phoenicische woorden in de grieksche taal³⁾, de verklaring der elegantia van het grieksch uit den grieksch geest⁴⁾, het vele reizen en trekken der Grieken — ook uit weet-

1) Uitgegeven te Franeker bij Fr. Halma, 1704. Sandys, o.c. II, p. 447 eindigt zijn zeer korte bespreking van Bos aldus: „He also produced a folio volume on the spread of Greek learning by means of the colonies of Greece” (1704). Dit „folio volume” is niets anders dan deze inaug. rede. In deze jaren worden redevoeringen van hoogleeraren vaker in klein folio formaat uitgegeven, zooals bijv. de oratie van Perizonius: „Panegyricus Seren. Britanniae, Franciae, Scotiae et Hiberniae regi Wilhelmo Auriaco A.D. III idus April, quo die pariter cum Augusta eius coniuge Maria Stuartia solemn. regno fuit inauguratus”, Franeker 1689, kl. fol.

2) Zie hiervoor verder p. 91, 94, 125 en 137.

3) Bos, or. inaug. p. 11: „ut Phoenicia vocabula artium non pauca in Lingua Graecam irrepserint”, in een noot vermeldt hij als bron o.a. Bochart. Hemsterhuis, lect. publica, p. 352: „Praeterea Phoenices, clari coloniis per orbem terrarum sparsis, sine dubio multas insedere Aegaei maris insulas et partes quasdam Graeciae attigerunt, in Cretam et Cyprum novas habitationes intulere, unde pluribus locis inhaerent vocabula Phoenicia, ut docet Sam. Bochart in Sua Geographia Sacra” (verschenen in 1646). Voor Bochart zie verder p. 149¹.

4) Bos, o.c. p. 8: „nullam unquam habuit Europa gentem, quae ingenio, ele-

gierigheid¹⁾ — als één der oorzaken van de ubertas hunner taal²⁾, de gevolgen voor het grieksch van de uitgebreide colonisatie³⁾, de overeenkomst tusschen het grieksch en het oud-latijn, waaruit geconcludeerd wordt tot de afstamming van het latijn uit het grieksch⁴⁾, en ten slotte weerlegt hij de bewering, dat het grieksch overbodig is, omdat wij toch vertalingen hebben, door aan te toonen, dat de waarde dier vertalingen gering is⁵⁾.

Zijn taalstudie. De mathematisch denkende zeventiende eeuw beschouwde methode en regelmaat als het eerste beginsel van iedere wetenschap, dus ook van de taalkunde. Het zou onjuist zijn dit enkel

gantia, artibus ac disciplinis ditior fuerit quam Graeca". Hemsterhuis, o.c. p. 334: „Hujus elegantiae prima ratio est petenda a politissimo Graecorum ingenio”.

¹⁾ Bos, o.c. p. 11: „Sed postea Graeci discendi cupiditate ducti in longinquas terras profecti sunt”. Hemsterhuis, o.c. p. 333: „Adde jam in Graecia illud diligentissimum studium omnes artes et scientias excolendi” en Orat. inaug. (Orationes p. 65): „pars, ut impressam a natura, atque insatiabilem sciendi voluptatem expleret” en p. 67: „immensam cognoscendi cupiditatem... superatis civilis prudentiae finibus, ad inspiciendam rerum naturam animos sumerent”.

²⁾ Bos, o.c. p. 6: „Praeter ceteros autem populos Graeci praecipue sedes suas mutarunt, et per orbem terrarum longe lateque sese diffuderunt”. Hemsterhuis, lectio publ. p. 331: „Primo ea (de ubertas nl.) orta ex peregrinandi studio, quod Graecis ab ipso initio Rerumpublicarum constitutarum fuit familiarissimum”.

³⁾ Bos, o.c. p. 21: „Haec Graecia vetus quum non tantum fama et doctrinae gloria, verum etiam hominum multitudine brevi abundare coepisset, angustis illis quibus clauderetur finibus... contineri non potuit” en p. 41: „Vidimus, Auditores, non mansisse Graecos, eorumque Eruditionem in prima sua sede, sed longe lateque per Europam sese effudisse” en p. 58: „Graecia scientiarum artiumque velut aquis orbem totum inundavit: Graecia Linguam suam per omnes pene terras dispersit”. Hemsterhuis, or. inaug. p. 62: „Graeciam, non quod Geographi solent, arctissimis circumscriptam limitibus propono... coloniis in diversissimas orbis terrarum partes deductis” en lect. publ. p. 327: „Nam quo latius est imperium eo rerum forensium major est necessitas et amplitudo; quo major haec, eo fons est amplior ad gignendas loquendi formulas”.

⁴⁾ Bos, o.c. p. 28: „ipsae voces Latinae plures sunt eadem cum Graecis” en p. 31: „Linguae suae primordia Romani Graecis debent”. Hemsterhuis, lect. publ. p. 341: „Est enim sine dubio Lingua Latina ex eodem fonte unde Graeca. Si quaerenda sit ratio linguae Latinae, sane Graeca est noscenda; ex hac Latinae origines sint petendae”.

⁵⁾ Bos, o.c. p. 62: „Scitote, multes Interpretum non satis in Graecis politos fuisse, nec res quas transtulerunt, intellexisse. Fieri etiam non potest, ut ea vis, ea proprietates, ea verborum figurarumque lumina, sic in alienam transfundantur linguam, ut non in ipsis fontibus multo sint illustriora”. Hemsterhuis, lect. publ. p. 339: „Sed dixerit quis...” zie verder hiervoor p. 136, 137: „Raro vertentes...” en „Juvare possunt, qui Graece discere volunt...”

als invloed van Cartesius te willen verklaren: het hing blijkbaar in de lucht. Want een der grieksche spraakkunsten, die zich op dit standpunt begonnen te stellen, was de, later in de Nederlanden veel verspreide, „Grammatica Graeca nova” van Weller en deze was reeds in 1635 te Leipzig verschenen¹⁾, dus nog twee jaar vóór de Discours de la Méthode van Descartes. Deze grammaticale richting, die lang het odium van haar mathematischen oorsprong is blijven meedragen, ontving nieuwen steun, toen men, zooals Bos, de eigenschappen der grieksche taal aan het ingenium der Grieken begon toe te schrijven en het grieksch derhalve ging beschouwen als een uiting van den grieksch geest. Aan deze taal werd dus een eigen karakter toegekend, de natura linguae en vele schijnbare mysteries en onverklaarbare taalverschijnselen vonden thans een natuurlijke verklaring²⁾ in tegenstelling met de voorafgaande grammaticale methode, die zuiver descriptief en constateerend te werk was gegaan³⁾. In Franeker was dit taalkundig beginsel reeds gedoceerd door Perizonius, die hier 1682-1693 prof. hist. et eloquentiae was geweest en in deze periode, behalve de reeds genoemde Animadversiones historicae, ook in 1687 zijn uitgave van Sanctius' Minerva liet verschijnen; in zijn annotationes bij dit werk zijn aanwijzingen in deze richting te vinden⁴⁾.

Maar Bos is een der eersten geweest, die deze studie systematisch aanpakte en zijn onderzoek tot een bepaald onderdeel beperkte

¹⁾ Drerup, o.c. I, p. 372.

²⁾ Op den regelmaat in de grieksche taal wordt in de gramm. van Weller sterk de nadruk gelegd, zij noemt in de praef. p. 5 (ongenummerd) een „analogicam formationem”, die men „per analogiam” vinden kan, en een substantief, dat men „analogice” bij een bepaalde declinatie kan onderbrengen en p. 6: „cum haec omnia ex Generali Graecae Linguae natura dependeant”. Op p. 290 lezen wij: „quae a Latinae Linguae Analogia vel recedunt, vel a quovis ad Analogiam Latinae primâ statim fronte revocari nequeunt”. Ook in de germaansche taalkunde, voor zoover deze bestond in dezen tijd, zijn deze opvattingen doorgedrongen. Lambert ten Kate zegt in zijn: Gemeenschap tussen de Gottische Spraeke en de Nederduytsche, Amst. 1710, p. 12, 14: „de menigte dezer bij misslag onge-regelt genoemde Verba is vrij groot”; zie ook l.c. p. 18, 19. Voor ten Kate zie verder p. 110 en 114.

³⁾ Voor zoover men zich hierbij baseerde op de „usus”. Hiernaast komt slechts spaarzaam een poging voor om de taalverschijnselen taal-philosophisch te verklaren, dus steunend op de ratio. Een der eersten die deze methode gevolgd heeft was Julius Caesar Scaliger (1484-1558) in zijn werk: De causis linguae latinae libri tredecim, Lugduni, 1540, maar dit was nog een „phantastischer Versuch”, Drerup, o.c. I, p. 169. Zie ook verder p. 73 en 110.

⁴⁾ Zie hiervoor verder p. 73. De definitie van ellips in Perizonius' bewerking lijkt zeer veel op die van Bos (zie verder p. 50 en 73).

om dit „erschöpfend” te behandelen, want het werk van Küster: „de vero usu verborum mediorum apud Graecos dissertatio” is eerst in 1714 te Parijs uitgekomen¹⁾. Een vrucht van Bos' arbeid op dit gebied is zijn „Mysterii Ellipseos Graecae expositi specimen” van 1702²⁾. Het werk vangt aan met een verklaring van den term: ellips. Ἑλλειψις est Defectus vocis unius, duarum vel plurium, quae ad integram et justam structuram requiruntur... Voces autem illae, quae desunt, sive omittuntur aliquando in oratione Graeca, sunt omnium fere orationis partium; aliquando enim nomen deest, aliquando verbum, aliquando praepositio etc. (p. 1). Dit werk heeft een buitengewoon succes gehad; in 1712 was al een tweede druk noodig, dien Bos zelf nog verzorgde. Deze uitgave wordt in de bibliografie vaak gemist, omdat bijna gelijktijdig (1713) te Leipzig een nadruk uitkwam met aantekeningen van Schoettgenius³⁾; deze wordt dan gewoonlijk als de tweede uitgave vermeld. De geschiedenis van deze editie leert ons, dat men al in het begin der achttiende eeuw nederlandsche philologische werken nadrukte, waarover de uitgevers echter weinig gesticht waren. In 1712 had Schoettgen de meening van Bos gevraagd over zijn plan, maar nog vóór Bos kon antwoorden, verscheen de tweede editie te Franeker. Hierna kwam het antwoord van

1) Van dit werk is mij nog een uitgave bekend te samen met verhandelingen van le Clerc, Clarke en Er. Schmidt over hetzelfde onderwerp door Chr. Wolle, Lipsiae 1752, met een opdracht aan Wesseling in Utrecht. Ludolf Küster (1670-1716) uit Westfalen heeft eenigen tijd in de Nederlanden vertoefd, o.a. in 1696 te Utrecht bij Graevius, met de meeste nederl. philologen van zijn tijd heeft hij in verbinding gestaan, ook was hij door Graevius aanbevolen bij Bentley en bij dezen in Cambridge geweest, Monk, o.c. I, p. 154.

2) Een jaar te voren (1701) was de Aelianus van Perizonius uitgekomen, waarin ook vele voorbeelden van ellipsen in het grieksch door Perizonius gegeven waren, cfr. de voorrede van Leisner voor zijn 5en druk van Bos' Ellipses in 1742 (Lipsiae).

3) Chr. Schoettgen (1687-1751). Saxe o.c. VI, p. 650 noemt bij zijn uitgaven deze bewerking van Bos niet. Schoettgenius achtte het werk van Bos blijkbaar vooral nuttig voor het verklaren van plaatsen bij gewijde schrijvers, waar de ellips veelvuldig is (Sch. was ook de uitgever van een Nov. Testam. Graecum en van een Novum Lexicon Graeco-Latinum in Novum Testamentum) en vond de methode van Bos uitstekend: „In Scholis sane merebatur hic libellus juventuti majorem in modum commendari, longe sane melius, quam syntaxis illa Posseliana, quae huc usque tantopere celebrata fuit. Nam haec regulas profert sine ratione, et contra omnem linguae Graecae indolem, quo fit, ut lingua ista juventuti fit longe difficilior. Auctor vero noster omnia facillima methodo, cum rationibus profert, quas exemplis optimorum Auctorum confirmat”, praef. der 3e en 4e uitgave, opgenomen in de ed. van Leisner, L.B. 1750.

Bos, waarin deze te kennen gaf: *non admodum gratum fore tum Auctori, tum Franequerano bibliopolae, si nova editio, et quae prelum exercere vix desierat, apud nos recuderetur*. Doch zonder blikken of blozen gaat Schoettgenius verder: *Nec tamen erat, quod nos a nostro proposito quidquam abstertere potuisset*¹⁾. Een vierde, vijfde, zesde en zevende druk verschenen respectievelijk in 1728, 1742 (Leipzig), 1748 (ibid.) en 1750; deze laatste L.B. apud Cornelium Haak. Verder zijn nog bekend uitgaven in 1755 Traj. ad Rhen. en Nurimbergae 1763²⁾. Op het einde der eeuw (1794) lezen wij nog: *für das Studium der Griechischen Sprache ist diese Schrift unentbehrlich*³⁾ en de negentiende eeuw kent nog vier uitgaven: in Leipzig (1808) door Schaefer, in Glasgow (1813), in Londen (1825) en een engelsche vertaling in Londen (1830).

Etymologie en taalvergelijking. Bos hield zich ook bezig met woordafleiding, zooals blijkt uit zijn „dissertatio de Etymologia Graeca”, die in één band met den tweeden druk der Exercit. philolog. verschenen is Franequerae, Apud Wibium Bleck, 1713. Hij heeft, al was hij nog ver verwijderd van de methode, die wij bij Hemsterhuis zullen vinden, toch hierover vele verstandige dingen gezegd. In deze dissertatie behandelt hij uitsluitend de woordvorming; over de ontwikkeling der oorspronkelijke, letterlijke, beteekenissen tot overdrachtelijke, over verenging of verruiming — iets, wat wij bij Hemsterhuis steeds onmiddellijk naast den vorm vinden, — treffen wij hier bij Bos nog weinig of niets aan. Bos had hierover terloops gesproken in het prooemium van de voorafgaande Exercit. philolog.⁴⁾ en blijk gegeven van een juist inzicht door sommige lexica af te keuren, *in quibus ne prima quidem et propria significatio, ex qua aliae sive per Metaphoram, sive per Synecdochen sive per Metonymiam erant deducendae, ostenditur* (p. 3), al blijkt uit de terminologie nog de invloed der eloquentia. In deze diss. etymologica echter wordt dit onderwerp slechts in de inleiding even aangeraakt: *Est autem Etymologiae cognitio apprime utilis Linguarum studiosis et necessaria. Quando enim novimus unde ductum sit vocabulum aliquod, et qua de caussa*

1) Praef. voor de 3e editie p. 2 (ongenummerd) opgenomen in de uitgave van Lelsner, L.B. 1750.

2) Cfr. Drerup, o.c. I, p. 276¹ en II, p. 992 bij S. 276.

3) Hirsching, o.c. Leipzig, 1794, I, p. 359.

4) Waarvan de eerste druk afzonderlijk in 1700 verschenen was, cfr. hierboven p. 46.

ita appellatum, melius multo illud memoria tenemus, melius etiam vim ejus intelligimus, proprietatem cognoscimus, et planius rei naturam perspicimus (p. 1). Onder de latere etymologen vermeldt Bos met waardeering Perizonius voor het latijn, maar voor het grieksch vallen er op dit oogenblik niet veel prestaties te roemen.

Betreffende de *verhouding van het grieksch tot het hebreewsch*, waarin Hemsterhuis eerst klaarheid zal brengen, is het standpunt van Bos nog wankelend ¹⁾. Hij verwijt aan de oude grieksche grammatici, *quod peregrinis vocabulis quae ex Hebraea, aliave lingua petenda erant, ex Graecis fontibus derivare voluerint* (p. 3), hetgeen Avenarius ²⁾ beter gedaan heeft: *Cujusmodi vocabula plurima videri possunt apud Avenarium in Lexico, qui multas voces Graecas feliciter admodum ex Hebraeis radicibus derivavit, sive per prothesin, sive per aphaeresin, sive per mutationem literarum ejusdem organi, sive per conversionem radicis etc.* (sic!). Maar Bos ziet toch in, dat Avenarius overdreven heeft: *ex nimio Hebraeae studio multa etiam ad illam referre voluit linguam, quae eo referenda non erant* en een zeer juiste opmerking voegt hij eraan toe: *Sic composita Graeca saepe retulit ad radices linguae Hebraeae, perperam: nam simplicia ab radicibus Hebraeis sunt derivanda, non composita* (p. 5). Daartoe zouden de grieksche composita eerst tot simplicia teruggebracht moeten worden: *Themata Graeca posteriora et producta, ab Hebraeis radicibus aliquando petiit. minus recte. nam prima et antiquissima themata graeca ad radices Hebraeas sunt referenda; non vero ea quae dein terminationem productionem vel in principio reduplicationem acceperunt* (p. 6). Hierna worden in de paragrafen VI-XVI verschillende gevallen besproken, waarbij tegen het zoojuist genoemde principe gezondigd is en met voorbeelden geïllustreerd. Maar het doet vreemd aan na dit alles de volgende bewering van Bos te lezen: *Certum tamen est et extra omnem dubitationis aleam positum, quamplurimas voces Graecas ab Hebraea aliisque Orientalibus Linguis esse accessendas* (p. 9) ³⁾.

¹⁾ Hetgeen reeds door Valckenaer is opgemerkt, cfr. verder p. 274.

²⁾ Avenarius 1516-1590 (Hofer, *Nouv. Biogr. Générale*, III, kol. 826 geeft 1520 als geboortjaar) eigenlijk Johannes Habermann geheeten, is, behalve door zijn *Grammatica Ebraica*, vooral bekend door zijn „*Liber radicum sive Lexicon Ebraicum*” (1568), waarin hij het hebreewsch ook wilde verklaren door vergelijking met grieksche, latijnsche en duitsche woorden. Cfr. *Allgem. Deutsche Biogr. s.v.* over „diese philologischen Arbeiten von ziemlich zweifelhaftem Werthe”.

³⁾ Van p. 14 tot het einde worden in alfabetische volgorde de etymologieën van ongeveer 35 woorden behandeld, beginnend met ἀδημονέω en eindigend met χεῖλος.

Samenvattend kunnen wij dus vaststellen, dat Bos, hoewel nog niet genaderd tot het standpunt van Hemsterhuis, verhelderend gewerkt en er toe bijgedragen heeft, dat op het gebied van woordafleiding gezondere beginselen post gevat hebben. Dat dit noodig was, wordt duidelijk, als men kennis neemt van de staaltjes van etymologiseeren, welke Bos bestrijdt. De oplossing, welke hij voorstelt, is niet altijd de juiste, maar vergeleken bij zijn voorgangers, die nog steeds voortgingen met varianten te leveren op het: *lucus a non lucendo*, beteekent zijn verhandeling een grooten stap vooruit in de goede richting.

Volgens Wyttenbach zouden wij bij Bos ook reeds een begin kunnen vinden van de analogie, die later de grondslag van Hemsterhuis' taalkundige studies geworden is¹⁾, doch slechts op één plaats van de *diss. etymologica* (p. 17) wordt over analogie gesproken in de gewone beteekenis van analogieverschijnsel, waarin het reeds lang gebruikt werd en wij het ook in Weller's *grammatica* aantreffen²⁾. Bos behandelt nl. de afleiding van ἀρετή en zegt dan: *Scilicet ab antiquo themate ἀρέω (unde ἀρέσκω) bonus sum et placeo. Haec analogia est magis propria. ab ἀρέω, ἀρετός, ἀρετή, ut ab ἀρκέω, ἀρκετός, ἀρκετή.*

Grieksche antiquiteiten en accenten. Zeer grooten invloed heeft Bos ten slotte uitgeoefend door zijn „*Antiquitatum graecarum praecipue Atticarum descriptio brevis*”, verschenen te Franeker in 1714, waarschijnlijk anoniem. Deze was bestemd voor handleiding op zijn antiquiteiten-college en heeft verschillende herdrukken beleefd. In mijn bezit is een anonieme uitgave van 1727 Franquerae. Apud Wibium Bleck en ongetwijfeld een onveranderde herdruk van de editie van 1714³⁾. Van verdere uitgaven zijn bekend: Bern (1716), Frankfort (1716), Kopenhagen (1721), in Frankfort opnieuw (1730), Helmstadt (1739) en de edities van Leisner te Leipzig (1749 en 1767)⁴⁾. In Nederland kennen wij nog een herdruk in Leiden (1740) en in Franeker (1773 en 1809), beiden verzorgd door Wassenbergh (ano-

1) Dan. Wyttenbach, *Vita Ruhnkenii* L.B. 1799, p. 27: „nisi forte brevia quaedam et inchoata Aegidius Menagius et Lambertus Bosius (in ed. v. Bergman, L.B. et Amstel. 1824, p. 88). Cfr. Drerup, o.c. II, p. 500.

2) Cfr. hierboven p. 49².

3) Ontbreekt gewoonlijk in de vermelding der uitgaven.

4) Deze edities worden genoemd in de voorrede van Leisner in Zeitz, 1749.

niem). Door Hemsterhuis en zijn leerlingen is deze *descriptio brevis* van Bos als grondslag voor hun antiquiteitencolleges genomen, zooals de handschriften van hun collegedictaten ons leeren ¹⁾).

Bos' „*Animadversiones ad scriptores quosdam Graecos*” van 1715 vinden wij aangekondigd in den *Journal des sçavans* van 1716 (*journal*. 17), waarbij instemming blijkt met zijn voorzichtige tekstcritiek door zijn woorden aan te halen, dat sommige conjecturen den tekst bedorven hebben.

Ten slotte heeft Bos de eerste uitgave in Nederland van Weller's *grammatica graeca nova*, Amst. 1715 mede doorgelezen en daaraan toegevoegd „*Regulae praecipuae accentuum*” en een *syntaxis Graeca* ²⁾). Wij vonden dit in het voorwoord van de editie Traj. ad Rhen. 1762 ³⁾, maar volgens de recensie in de *Acta Eruditorum* van 1715 (p. 548) moeten deze *regulae* ook gestaan hebben in de uitgave van 1715. Een nieuwe editie van deze *syntaxis graeca* van Bos is nog door Ottema gegeven in Leeuwarden, 1840 ⁴⁾. De *accentregels*, die Bos aan zijn *syntaxis* laat voorafgaan zijn een korte samenvatting van cap. II van Daum: de *Accentibus* ⁵⁾, doch Bos laat zich behalve korter, ook positiever uit. Terwijl Daum zegt, dat hij geen uitspraak wil doen over de theorie van Henninius en Major, die *accentuum graecorum antiquitatem satis verisimiliter impugnarunt* (p. 63) ⁶⁾, en over den *circumflexus*: *Constat ex acuto et gravi: sonus ejus hodie incertus est* (p. 64), weet Bos zonder eenige aarzeling mede te deelen: *Accentibus vetustissimi Graeci scribendo usi non sunt* en over den *circumflexus*: *constat ex acuto et gravi, sustinet et quasi circumagit vocem. Nomina ab re Musica petita videntur* (p. 379). Omtrent de uitspraak echter van het grieksch worden wij niet veel wijzer. Het standpunt van Daum was ons reeds bekend; hij heeft de erasmiaansche uitspraak gekozen, maar nog volgens de accenten: *Observetur, accentum, et quantitatem syllabarum apud Graecos distingui, et in pronunciatione non quantitatis, sed accentûs rationem haberi, cujus contrarium fit apud Latinos* (p. 64). Bij Bos daarentegen blijft het onzeker, welke uitspraak, de erasmiaansche of henninische, hij gevolgd heeft. Hij zegt wel: *Accentus est pronuntiandi ratio*, maar

1) Zie verder p. 102 en 214.

2) Drerup, o.c. I, p. 275, II, p. 634¹.

3) In de Buma bibliotheek te Leeuwarden. Zie over deze editie ook verder p. 80².

4) Drerup, o.c. II, p. 992 bij S. 276.

5) In de ed. Traj. ad Rhen. 1762, p. 63-90.

6) Cfr. boven p. 26⁵.

dit is een letterlijke herhaling van Daum's woorden op p. 63, en uit het vervolg van zijn definitie: *qua syllaba alia in pronunciando attollitur, alia deprimitur, alia inflectitur et tardius trahitur* (p. 379) merken wij, dat hier met uitspraak niet alleen de τόνοι, maar ook de χρόνοι bedoeld worden ¹⁾).

In 1717 is Bos, wiens innemend karakter geroemd wordt, overleden, slechts 47 jaar oud en opgevolgd door Tib. Hemsterhuis. Zoo is *Franeker de geboorteplaats der schola Hemsterhusiana* geworden en haar zetel gedurende de eerste helft der achttiende eeuw. Daarna is zij te Leiden gevestigd geweest en is de beteekenis van Franeker's universiteit, ook in andere wetenschappen, minder geworden.

7. UNIVERSITEIT VAN LEIDEN

a. Jacobus Gronovius

Leiden, 's lands oudste en grootste universiteit, was in 1575 opgericht en reeds spoedig in het buitenland beroemd door haar philologen Lipsius en Scaliger. Deze roem bleef in de eerste helft der zeventiende eeuw gehandhaafd door Salmasius en Daniël Heinsius, maar daarnaast werden ook de natuurwetenschappen met veel succes beoefend. Hierdoor aangetrokken liet Cartesius zich in 1630 te Leiden inschrijven en kwam hier in relatie met Snellius, den ontdekker der naar hem genoemde wet der lichtbreking. Hij sloot ook vriendschap met den hoogleeraar in de wiskunde Frans van Schooten, den leermeester van Chr. Huyghens. In van Schooten won Descartes een overtuigd aanhanger en was gewoon te zeggen, dat deze de eenige was, die zijn Géometrie begreep. De invoering van het cartesianisme ging echter in Leiden minder gemakkelijk dan in Franeker, omdat vooral de theologen het vinnig bekampten ²⁾).

Bij den overgang van de zeventiende naar de achttiende eeuw waren aan deze hoogeschool twee hoogleeraren in de klassieke letteren werkzaam, maar er is een groot verschil tusschen beiden. Jacobus Gronovius (1645-1716), geboren in Deventer en leerling van zijn vader ³⁾, behoort, wat zijn werkwijze aangaat, geheel tot de zeven-

1) Cfr. boven p. 22.

2) Cfr. boven p. 5.

3) Cfr. boven p. 7.

tiende eeuw. Naast zijn compilatiewerken, waaronder de dertien deelen van zijn „Thesaurus antiquitatum graecarum” (Lugd. Bat. 1697-1715), heeft hij ook vele tekstedities gepubliceerd. De grieksche schrijvers, die hij uitgaf, zijn Stephanus Byzantius (L.B. 1681), Henrici Valesii Annot. et Animadv. in Harpocratonem (L.B. 1682), Valerii Harpocratonis de Vocibus Lib. (L.B. 1696), een bewerking van Manetho, een soort editio princeps (L.B. 1698), Suidas (L.B. 1712) en Herodotus (L.B. 1715)¹⁾. Deze laatste is wel zijn beste werk, waarbij de tekst bijna geheel gebaseerd is op den Mediceus, dien hij in 1675 zelf te Florence had geraadpleegd. Abicht heeft nog in 1869 zijn instemming hiermede betuigd²⁾, maar de meeste Herodotuskenners zijn hem hierin niet gevolgd. Ook Wesseling is reeds eclecticischer te werk gegaan³⁾. De jongere Gronovius, die op den roem van zijn vader teerde en vrij arrogant was, hetgeen hij overigens door zijn vlot optreden eenigszins wist te maskeeren, heeft tijdens zijn leven wel eenigen naam gemaakt, maar is na zijn dood spoedig vergeten. Met zijn collega's, o.a. met Perizonius, is hij vaak in botsing gekomen. Voor het grieksch heeft hij echter geen nieuwe wegen gebaad, dit is gedaan door zijn collega, den reeds bij Franeker vermelden Perizonius, die met Lambert Bos als een voorlooper van Hemsterhuis aangemerkt moet worden en daarom een nadere beschouwing verdient.

b. Perizonius

Ontwikkelingsgang; invloed van zijn vader. Antonius Perizonius, de vader van dezen geleerde, heeft een beslissenden invloed gehad op de ontwikkeling van zijn zoon, hetgeen uit het volgende blijken zal. Antonius liet zich in 1643 te Groningen inschrijven en studeerde o.a. theologie bij Maresius⁴⁾. De naam der familie Perizonius, die uit Schüttorf in het graafschap Bentheim afkomstig was, luidde eigenlijk: Voorbroek⁵⁾ en in de lijkrede op Jacobus⁶⁾ hooren wij hierover: *Nomen majoribus obvenit a praedio quod praejacebat depressus ac palustris locus, qui nostra lingua broecken appel-*

1) Nieuw Nederl. Biogr. Woordenb. I, kolom 987, 988.

2) C. Abicht, Herodoti Historiae, Lipsiae 1869, p. XXXII.

3) Cfr. verder p. 173 en volg.

4) Nieuw Nederl. Biogr. Woordenb. V, kol. 466.

5) Eckstein, o.c. p. 430. Schüttorf is de tegenwoordige hoogduitsche naam.

Op oude kaarten uit dien tijd wordt de naam nog in het nederduitsch aangegeven als Schüttorp of Schuddorp.

6) Ant. Schulting, or. funebr. in Jacobum Perizonium, L.B. 1715.

lantur, Voorbroeck : qualium nominum ab ejusmodi locis ductorum in illo tractu, ut et circumjacentibus, nec non hic quoque, ubi solum plurifariam paludosum invenitur, centuriam etiam totam enumerare non esset difficile : nec id cuiquam linguae nostrae vel tantillum gnaro incognitum est (p. 13). Een oudoom zou het eerst een gedicht onder-teekend hebben met Perizonius *inconcinne admodum et perperam : quando nec praepositioni Belgicae voor respondeat Graeca περί, sed πρὸ : ac broeck, palus, Graecis non sit ζώνη, sed ἔλος. Quin nec si a vestimento, quod hoc nomine etiam indigitatur, quoque ima ventris pars et femora teguntur, Belgicum nomen descenderet, vel sic verbum ζώνη cingulum quadraret* (p. 14) ¹⁾.

Aanvankelijk moet de verhouding tusschen Antonius en Maresius in Groningen uitstekend zijn geweest, want bij den tweeden druk van diens Collegium Theologicum, Groningae 1649 vinden wij een lofdicht van den dankbaren leerling ²⁾. Doch later zien wij hem zeer bevriend met den coccejaansch gezinden theoloog Alting, collega en tegenstander van Maresius; blijkbaar is hij van hem ver-vreemd door diens scherpe aanvallen op Coccejus, met wien hij zich verwant gevoelde ³⁾; hij heeft zich althans duidelijk uitgesproken over de noodzakelijkheid van het klassieke grieksch voor theologen ⁴⁾. Toen hij in 1643 te Groningen aankwam, bestond tusschen zijn ge-boorteland en de Nederlanden nog niet de scherpe scheidingslijn, die de vrede van Munster in 1648 getrokken heeft ⁵⁾, en zoo wordt het begrijpelijk, dat hij later in Deventer in een brief aan Coccejus zich verklaarde tegen het beroepen van buitenlanders aan nederlandsche

¹⁾ Deze verwisseling kan ook verklaard worden door de uitspraak, waarbij het westfaalsche „brook” (ook geschreven „broek”, vgl. Coesfeld, Soest : uitgesproken met lange o) verward is met het nederlandsche „broek”.

²⁾ D. Nauta : Samuel Maresius, Amsterdam, 1935, p. 11.

³⁾ Nauta, o.c. p. 336, 369, 372. van Slee, o.c. p. 91 noemt hem een cocce-jaan en de Vrijer, o.c. p. 198 vermeldt een pamflet van Leonardus Ryssenius, getiteld : „De Oude Rechtsinnige Waerheyt Verdonckert, en Bedeckt door Des Cartes, Coccejus, Wittich, Burman, Walzogen, Perizon, Groenewegen, Allinga, etc.” Middelb. [1674].

⁴⁾ van Slee, o.c. p. 78 : het grieksche N.T. was volgens Perizonius niet voldoende. Het oude gezegde „Graeci sunt, legi non possunt” was volgens hem „barbaries”.

⁵⁾ Dit geldt, wat de oostelijke deelen der Nederlanden aangaat, ook voor de taal. In 1644 schreef een curator der Universiteit van Harderwijk bij de aanstelling van een hoogleeraar, die uit Westfalen geboortig was „dat syn spraeck, als noch wat treckende op 't hoge duyts . . . bij ons, die wat naeder aan hoog-duytsland grensen, weynich swaricheyt soude geven”. Cfr. Bouman, o.c. I, p. 109, 110.

hoogescholen¹⁾. Na zijn studietijd in Groningen was hij tot 1655 rector te Appingedam in de groninger Ommelanden en daar is in 1651 zijn zoon Jacobus geboren²⁾.

Na van 1655 tot 1661 professor te zijn geweest aan het gymnasium illustre te Hamm in Westfalen³⁾ is Antonius Perizonius in dit laatste jaar naar Deventer gekomen als hoogleeraar in de theologie en het hebreuwsch aan het Athenaeum aldaar; in 1672 is hij in den leeftijd van 46 jaren overleden⁴⁾. Als hoogleeraar heeft hij ook in relatie gestaan met den rector van Zwickau, Chr. Daum (1612-1687)⁵⁾, den bekenden uitgever van de grammatica van Weller, die zijn taalkundige beginselen uiteen heeft gezet in een „diatribe de caussis amissarum radicum Latinae linguae” en in contact stond met Graevius⁶⁾. Dit zal wel de reden geweest zijn, waarom hij zijn zoon Jacobus, die eerst vijf jaar⁷⁾ onder zijn hoede in Deventer gestudeerd had, niet naar Groningen heeft gezonden, waar hij zelf zijn opleiding had ontvangen en zijn broer professor was geweest⁸⁾, doch naar Graevius in Utrecht⁹⁾.

1) i.c. De woorden van Perizonius zijn in dit verband te belangrijk om ze niet letterlijk weer te geven. „Miror, quid nunc vestri Curatores acturi, et an etiam porro, praeteritis doctissimis quibusque in Belgio Theologis, cum aperto patriae ac praesertim nostri ordinis probro, ad exteros, illis fortasse nihilo meliores, se sint conversuri”.

2) Eckstein, i.c. „geb. zu Dam”. Schulting, o.c. p. 18: „Lucem primum adspexit Dammonae”. Westhovius in Perizonii vita vóór de uitgave van diens orationes L.B. 1740: „natus est Dammonae (vulgo Ajpengadam vel Ajpingedam) in provincia Groningana”. G. Kramer, Elogium Jacobi Perizonii, Berolini, 1828, p. 5: „Damonae in Omlandis”.

3) Hier zullen zijn coccejaansche sympathieën nog versterkt zijn, wijl hier Coccejus' bekende medestander Adrianus Pauli prof. in de theologie was.

4) van Slee, o.c. p. 77, 78, 144.

5) Abrah. Torrenius, Valerii Maximi Libri Novem, Leidae 1726, praef. p. 6.

6) Cfr. hierboven p. 19 en 21^a.

7) Van 1666-1671, zie het Album studiosorum bij van Slee, o.c. p. 221. Hij staat ingeschreven als Hammonensis. Dit kan een verschrijving zijn voor Dammonensis, maar waarschijnlijk is Hamm, waaruit hij met zijn vader in 1661 naar Deventer was gekomen, abusievelijk als zijn geboorteplaats beschouwd.

8) Deze Perizonius wordt vermeld onder de eerste leerlingen van Coccejus, toen deze 1630-36 hoogleeraar in Bremen was; cfr. Boeles, Frieslands Hoogeschool I, 1, p. 158.

9) In Deventer kunnen Ant. Perizonius en Graevius elkaar slechts even ontmoet hebben. Perizonius, reeds vóór de zomervacantie van het jaar 1661 benoemd, aanvaardde zijn ambt eerst in het najaar, cfr. von Slee, o.c. p. 77. Graevius werd 19 (Bouman, o.c. p. 113) of 21 Aug. (v. Slee, p. 126) naar

Jacobus Perizonius is hier in 1671¹⁾ aangekomen en moet met de voornaamste leerlingen van Graevius eerst later bekend zijn geworden, omdat deze toen nog niet in Utrecht waren. Henninius, die door zijn 'Ελληνισμος ὀρθωιδος (1684) zoo'n ingrijpende verandering heeft gebracht in de erasmiaansche uitspraak van het grieksch in de Nederlanden en daarbuiten²⁾, moet hij in ieder geval persoonlijk gekend hebben, want mijn exemplaar van zijn Aelianus, L.B. 1701, is voorzien van een eigenhandig geschreven adresseering: *V.C. Henr. Christ. Henninio d.d. Jac. Perizonius*. Zoowel bij Perizonius als bij Henninius ontmoeten wij eensluidende uitspraken over de consuetudo of usus in de taal, die zich vooral bij de veranderlijke volkstalen openbaart, en over de ratio, die den grondslag vormt der onveranderlijke geleerdentalen, hetgeen op een gemeenschappelijken oorsprong wijst, nl. Graevius³⁾. Ook in zijn studies over de analogie⁴⁾ en de verloren woorden in het latijn vertoont Perizonius duidelijk verwantschap met het boven vermelde werk van Daum, maar dit kan hij reeds in Deventer door zijn vader hebben leeren kennen, zooals wij zagen. Zijn studietijd in Utrecht is trouwens kort geweest, want reeds in 1672 is hij tengevolge van den inval der Franschen moeten vertrekken en toen hij eenige jaren daarna zijn studies weer kon hervatten, nu in Leiden bij Rijkke, was dit ook slechts voor korten tijd, 1674-75. Aan zijn eerste periode van vijf jaren te Deventer bij zijn vader moet derhalve voor zijn ontwikkeling grooter gewicht gehecht worden dan gewoonlijk gedaan wordt.

Karakter en beteekenis. Na het beëindigen zijner studies is deze groote geleerde gedurende vijf jaren, van 1675 tot 1680 ambteloos geweest, verschillende sollicitaties mislukten, terwijl zooveel middelmatigheden bijna terstond een plaats vonden. Eindelijk werd hij conrector in Delft en na een jaar is hij tot hoogleeraar in Franeker benoemd; zijn inaug. rede hield hij in 1682⁵⁾. Door den naam, dien

Utrecht beroepen. Perizonius heeft zelf in zijn praef. voor Sanctius' Minerva (p. 4) gewezen op den invloed van zijn vader bij de richting zijner studiën: „in disciplinam tunc Viri Egregii, Joh. Georgii Graevii, a Patre meo traditus”.

¹⁾ Eckstein, l.c. geeft foutief 1661.

²⁾ Cfr. hierboven p. 22 en volg.

³⁾ Zie hierboven p. 23, 24 en verder p. 70 en volg.

⁴⁾ Zie verder p. 70.

⁵⁾ „Oratio de Ciceronis Eruditione et Industria”, in de ed. van Westhovius: *Jacobi Perizonii Ant. Fil. Orationes XII*, L.B. 1740, p. 1-50. Naar deze uitgave worden de redevoeringen van Jac. Perizonius geciteerd. Perizonius had zijn be-

hij zich daar vooral door zijn historische colleges verwierf, werd hij in 1690 na den dood van Rijcke in Leiden als diens opvolger aangezocht, doch eerst in 1693 nam hij deze benoeming aan.

Perizonius is in 1715 te Leiden overleden, 64 jaar oud. Zijn vrijgezellenleven had hij geheel aan de wetenschap gewijd¹⁾ en was met de jaren stroever in den omgang geworden. Daarom sloeg hij in zijn polemieken, o.a. met Francius en Gronovius, harder van zich af dan wel zijn bedoeling geweest is: zijn wetenschap verdedigde hij zonder aanzien des persoons. Doch zij, die hem intiemer gekend hebben, roemden zijn bescheidenheid en eenvoud²⁾. Zijn prachtige bibliotheek vermaakte hij aan de universiteit van Leiden met een legaat van 20.000 gld om uit de rente van dit kapitaal een beurs te stichten voor onbemiddelde studenten in de theologie en letteren³⁾.

Perizonius is vrij spoedig in vergetelheid geraakt, want een school heeft hij niet gesticht en slechts twee van zijn leerlingen, nl. C. A. Duker (Utrecht) en Rungius (Harderwijk en Franeker), hebben een hoogleeraarszetel ingenomen⁴⁾. Zijn beteekenis voor de oudste romeinsche geschiedenis is eerst in het begin der negentiende eeuw door Niebuhr erkend en door diens invloed kwam een dissertatie tot stand, die aan Perizonius gewijd is⁵⁾. Doch ook Niebuhr⁶⁾ heeft in Perizonius te veel alleen den historicus gezien, deze toch was het tegendeel van een vak-geleerde, hij was universeel en heeft een veel ruimer beteekenis. Zijn invloed op de studie der oude geschiedenis

noeming in Franeker mede aan den invloed van Graevius te danken, cfr. Boeles, o.c. I, 1, p. 295.

¹⁾ Schulting, o.c. p. 42; Westhovius, Vita Jacobi Perizonii, p. 7 (ongenummerd).

²⁾ Westhovius, o.c. p. 6, 7; Kramer, o.c. p. 88.

³⁾ Westhovius, l.c.; Kramer, o.c. p. 89, de lijst van zijn boeken beslaat bij Westhovius ruim 11 bldz. Cfr. ook Hofman Peerlkamp in zijn recensie van Kramer's Elogium, Bibliotheca critica nova, Vol. V pars I L.B. 1830, p. 551.

⁴⁾ Voor Duker, zie verder p. 157 en volg.; voor Rungius zie verder p. 181.

⁵⁾ Het reeds (boven p. 58²) vermelde „Elogium Jacobi Perizonii Ant. F. Dissertatio inauguralis philologica quam... publice defendet auctor Gustavus Kramer". Berolini 1828.

⁶⁾ Bekend is Niebuhr's uitspraak over de senaatskamer in Leiden: „Es giebt auszer Italien und Griechenland für den Philologen keinen heiligeren Ort als den Saal der Universität zu Leiden, wo die Bildnisse der Lehrer, von Scaliger, im purpurnen Fürstenmantel, bis auf Ruhenkenius, aufgestellt sind", Röm. Gesch., Bd. I, p. 171, ed. 1811, ed. 1828, p. 270. Holwerda in de Gids, jaargang 1888, dl. IV, p. 430¹: „Eerst Niebuhr heeft de beteekenis van Perizonius begrepen”.

heeft zich eerst honderd jaar na zijn dood gemanifesteerd, zóóver was hij hierin zijn tijd vooruit, maar voor het grieksch is volgens zijn beginselen onmiddellijk door Hemsterhuis verder gebouwd en een school gesticht kunnen worden; de tijd was hiervoor rijp.

Ook moet Perizonius als een overgangsfiguur gezien worden om hem recht te laten wedervaren. Afkomstig uit den kring rond Graevius, waar een Morhof gewaardeerd werd ¹⁾, heeft hij nog iets van den Polyhistor, doch de wetenschap, die hij zich wilde eigen maken, door hem Polymathia of *encyclopedie* genaamd, vertoont een diepgaand verschil met de vroegere polyhistorische geleerdheid door de critische en philosophische wijze, waarop zij gehanteerd wordt. De bewijzen hiervoor leveren ons zijn voornaamste werken. Het zijn uit zijn franeker-jaren: zijn inaug. rede aldaar ²⁾, de lijkrede op zijn collega den mathematicus de Grauw, in 1683 gehouden ³⁾, zijn reeds meermalen genoemde „Animadversiones historicae” ⁴⁾, en de aanmerkingen bij zijn uitgave van de Minerva van Sanctius, die in 1687 voor het eerst verscheen ⁵⁾. Uit zijn leidschen tijd: de oratie, waarmede hij als professor daar optrad ⁶⁾, zijn uitgave van Aelianus met commentaar in 1701 ⁷⁾, de rede, die hij in 1702 uitsprak, toen hem ook de vaderlandsche geschiedenis opgedragen was en waarin hij zijn methode van historische critiek, die hij in zijn Animadv. Hist. toegepast had, nog eens uiteen zette, blijkbaar om misverstanden uit den weg te ruimen ⁸⁾, vervolgens een „dissertatio de Dictye Cretensi ejusque interprete” uit 1702 ⁹⁾, verder een rede uit 1708 over het verval, waarin de letteren op dat oogenblik verkeerden ¹⁰⁾ en ten slotte weer een historisch werk de „Origines Aegyptiacae” van 1711 ¹¹⁾.

1) Zie boven p. 36. 2) Voor den titel zie boven p. 59⁵.

3) „Oratio funebris de Vita et Morte Viri Clarissimi et vere Eruditi Abrahami Gravii”, p. 555-592.

4) Amstelod. 1685. Cfr. Drerup, rect. rede: „Perioden der klassieke Philologie”, Nijmegen-Utrecht 1930, p. 26; Drerup, Der Humanismus, p. 42; Sandys, o.c. II, p. 331: „His Animadversiones Historicae (1685) are recognised as a masterpiece of historical criticism, and as a anticipation of Niebuhr's method of dealing with the early history of Rome”.

5) Zie verder p. 73.

6) „Oratio de Usu Graecae Romanaeque Linguae”, p. 51-102.

7) „Κλ. Αιλιανου σοφιστου Ποικιλη 'Ιστορια, Cl. Aeliani sophistae Varia Historia... perpetuo commentario Jacobi Perizonii”, Lugd. in Batavis, 1701.

8) „Oratio de fide historiarum contra Pyrrhonismum historicum”, p. 103-154.

9) Zie verder p. 65.

10) „Oratio de Doctrinae studii nuper cultis, nunc vero neglectis”, p. 155-208.

11) „Jac. Perizonii Aegyptiarum Originum et Temporum antiquissimorum investi-

Eruditio boven eloquentia. In zijn eerste rede over Cicero, den auteur, waarmede ook zijn leermeester Graevius zich bij voorkeur bezig hield, valt het reeds op, dat hij bij deze figuur niet op de eerste plaats de eloquentia zoekt, maar de eruditio, zooals de titel ook aangeeft. De *eloquentia* wordt nog wel vermeld, vooral de Romeinen bezaten deze, volgens Perizonius, meer dan de Grieken (p. 13), maar zij is geen doel meer, slechts middel¹⁾. Het latijn, wereldtaal geworden, *non amplius (est) unius populi propria, sed omnium jam politiorum gentium omnium inprimis Academicarum, artium, scientiarumque liberalium communis*, zoo verklaart hij later in Leiden, heeft deze eigenschap noodig om geschikt te zijn voor de wetenschappen, *cujus instrumento eas deinde commode et perspicue alios, neque unius Gentis, sed totius Orbis Eruditi homines, docere queat*, en opdat de geleerden hun kennis kunnen mededeelen *Erudito Sermone*. De eloquentia is echter van geen nut, als zij geleerd wordt door *umbratici Doctores, qui tantum mellitos verborum globulos spargerent, nihilque ex iis, quae in usu habentur, profferrent*, zij heeft daarentegen waarde voor het practische leven bij hen, die *in ipsa Reip. luce versabantur, et Facundiae vim rebus magnis, ut oportet, multo cum successu et gloria applicabant*²⁾.

Veel meer dan den redenaar heeft Perizonius in Cicero den geleerde bewonderd, bij hem zag hij zijn ideaal van eruditio verwezenlijkt, zooals wij uit verschillende plaatsen van zijn eerste oratie kunnen zien. Want boven alles gaat bij hem ontwikkeling van den geest *meliores partem tui*, en van de wetenschap zegt hij: *te vere hominem efficit, et hominem a vulgo segregatum* (p. 43). In deze laatste woorden klinkt duidelijk de trots van den intellectueel, die zich boven de domme massa verheven voelt en er zich over ergert, dat geleerden, die zich in studie afzonderen *inurbani confestim existimantur et agrestes of conficto ad id Pedantium cognomine palam proscinduntur*³⁾.

Eruditio, zooals Perizonius ze opvat, is niet tot één vak beperkt. Hij meende dit eveneens geconstateerd te hebben bij Cicero, *quod omnium doctrinarum in meditatione summo studio et felicissimo eventu versatus, illustre praebet documentum, quid ab homine praestari queat,*

gatio", geciteerd naar de ed. van 1736, Traj. ad Rhen. verzorgd door Duker, zie verder p. 160.

¹⁾ Cfr. or. de Usu, p. 68.

²⁾ Or. de Usu, p. 61, 62, 70. Cfr. hierboven p. 26¹⁾.

³⁾ Or. de Doctr. stud., p. 196.

et quam non incassum a praeclaris ingeniis cura atque opera impendatur absolutae omnibus numeris eruditioni (p. 9). En bij een andere gelegenheid heeft hij dit als zijn eigen meening herhaald: iemand kan *totius ille variae Eruditionis Orbis, quem Graeci ἐγκυκλοπαιδείαν vocabant*, beheerschen, *si modo per gradus et articulos ordine decenti sua procedant adolescentibus studia*¹⁾. Als gij derhalve U deze uitgebreide kennis van Cicero eigen wilt maken, *Inprimis formanda ad ejus exemplum omnis vestra studiorum ratio. Colendae et percolendae artes ingenuae, quas ille magno semper in pretio et honore habuit. Perlegendi Oratores, evolvendi Poetae, excutienda Historia, pervestiganda tota Antiquitas* (p. 39). Wanneer wij nu hiernaast leggen de volgende woorden uit Perizonius' inaug. rede in Leiden: *Exponam enim earum artium, quas heic profitebor, rationem atque usum. Ostendam, quid linguae illae eruditae, Latina et Graeca, quid Historiarum cognitio, quid investigatio antiquorum rituum et morum, quid sedula Priscorum lectio ac defaecatum in iis evolvendis iudicium, adjumenti conferat emolumentique, ad veram ac non simulatam Sapientiam, ad variam Eruditionem, ad disciplinas illas majores, inprimis Theologiam, Jurisprudentiam et Politicam* (p. 57), dan achten wij het onjuist om met Kramer den vollen nadruk te leggen op de laatste zinsnede: *ad disciplinas illas majores etc.* en hieruit te concludeeren, dat Perizonius nog geen inzicht had in het wezen der philologie en niets anders heeft kunnen vinden dan de gewone aanprijzing tot nut der *gravioris disciplinae*²⁾. Want uit deze woorden blijkt niets anders dan dat Perizonius nog niet de definitie gevonden heeft, die in Kramers tijd de heerschende was.

Definitie der philologie. Perizonius staat, zooals reeds gezegd, tusschen de vroegere polyhistorie en de latere critische philologie, maar, als men deze woorden in verband beziet met zijn geheele wetenschappelijke werkzaamheid, zal men in deze omschrijving reeds de kiemen ontdekken van de latere opvatting der philologie, die immers bij hem reeds zeer dicht begint te naderen tot de encyclopedische wetenschap, die hij in Cicero bewonderde. Bovendien moet hierbij nog een andere plaats uit deze oratie vergeleken worden, waar hij zegt, dat voor het goed begrijpen der oude schrijvers noodzakelijk is: *Veterum Sacra et Profana, Togae Bellique, Instituta, Leges, Magistratus, Ludos, Historias, omnem denique Romanorum maxime et Graecorum forensam*

1) Or. de Ulu, p. 65.

2) Kramer, o.c. p. 40.

domesticamque vitam (p. 76). Dit is bijna een inhoudsopgave van de „brevis descriptio antiquitatum Graecarum” van Bos¹⁾ en bewijst nogmaals, hoe sterk historisch Perizonius de philologie heeft opgevat, gelijk hij trouwens al door zijn eigenlijke historische werken had getoond. Hij gaat dus al in de richting van Boeckh, hetgeen wij bij Hemsterhuis nog sterker zullen waarnemen²⁾).

Wij moeten bij Perizonius nogmaals aan Boeckh denken, als wij hem in zijn leidsche oratie verder hooren zeggen, dat de *philologie* niet gelijk gesteld mag worden met grammatica in engeren zin, want zij is niet tot de letteren beperkt, doch bestrijkt alle wetenschappen. En hij geeft hierbij het oude standpunt der eloquentia volkomen prijs door als zijn meening te verkondigen, dat de tegenstanders der grammatica deze niet zouden verachten, als zij wisten *eam, quam putant angustis primarum tantum literarum, aut summum, bene dicendi scribendique, contineri finibus, nullis pene terminis circumscribi, sed per omnes se disciplinas quam latissime effundere: nisi, inquam, nescirent, Grammaticos usu Linguae Latinae potissimum dictos, qui Philologi essent, Polyhistores, et, ut Suetonius ait, absolute docti* (p. 83). Hij haalt dan ook de schouders op voor grammatici, die zich bezig houden met futiliteiten als *quae mater Hecubae, quid Sirenes cantaverint* (p. 89)³⁾ en de *Antiquitatis et Historiarum notitia* heeft alleen waarde, mits *modeste quaesita et culta, nec effusa in minutias* (p. 91).

Wat de *tekstcritiek* aangaat, volgens hem stond het vast *nullos jam esse Codices ita antiquos, ita sinceros, quin variis sint faedati mendis* (p. 85)⁴⁾. De tijd van Heinsius, J. F. Gronovius en Graevius was echter voorbij, waarin men aperte fouten in den tekst der auteurs door conjecturen trachtte te herstellen, hoewel de overgeleverde feiten critiekloos aanvaard werden⁵⁾. Perizonius was met conjecturen veel spaarzamer, niet uit *nimia verecundia in servanda vulgari lectione*⁶⁾,

1) Cfr. hierboven p. 53 en verder p. 214 en 218.

2) Zie verder p. 126.

3) Cfr. hiervoor boven p. 26² en verder p. 336³, 354 en 359².

4) In theorie stond Perizonius dus geheel op het standpunt der meeste nederl. tekstcritici vóór en na hem, hetgeen ook de opvatting van Bentley weergeeft, van wien in de Philolog. Wochenschr. 1937, no. 15/16, Sp. 412 de woorden aangehaald worden: „ratio et res ipsa centum codicibus potiores sunt”, doch in de practijk hanteerde hij deze beginselen met voorzichtigheid, zooals verder blijkt.

5) Kramer, o.c. p. 24.

6) Perizonius had niet zó'n eerbied voor den overgeleverden tekst, dat hij deze niet door conjecturen trachtte te verbeteren; cfr. bijv. Hemsterhuis, Aristophanis Plutus, Harlingae 1744, p. 60, 124, 250, 353, die zich over het alge-

dit zou geheel tegen zijn wetenschappelijke beginselen zijn, maar omdat hij liever critiek uitoefende op feiten, die hem verdacht voorkwamen, dan op corrupte tekstwoorden. Bovendien achtte hij het wetenschappelijk niet verantwoord veranderingen aan te brengen zonder voldoende waarborg voor zekerheid en liet dus liever fouten staan dan er door een conjectuur nieuwe bij te maken¹⁾. Dit hangt samen met zijn empiristisch getinte wijze van denken, die wij constateeren kunnen in zijn meening over de zekerheid der dingen. Want deze kunnen volgens hem waar zijn, *licet mathematicis singula rationibus demonstrari nequeant*, als zij tenminste *et sensibus tantum ac testimoniis nitantur hominum*. Nog sterker komt dit empiristisch karakter van zijn wetenschap naar voren in zijn woorden over de zekerheid van historische feiten: *Neque enim, quod in Historia certum duximus, unius tantum auctoritate volumus subnixum, sed quanto plurimum potest, diversi generis, nationis, sectae, atque ipsa insuper rerum serie et eventu firmatum*²⁾. En deze zekerheid konden conjecturen hem niet geven, die meestal op geen andere auctoritas berusten dan van den maker alleen.

In de zoogenaamde *hoogere critiek* daarentegen voelde Perizonius zich geheel thuis, dáár kon hij zijn encyclopedische kennis vruchtbaar maken en bewijzen, dat de *grammatica*, zóó verstaan, inderdaad vele vakken van wetenschap omvat. Zoo wist hij in de praef. van zijn *Aelianus*-uitgave vast te stellen, wie *Aelianus* eigenlijk geweest was, en dat deze niet in den tijd van *Hadrianus*, doch onder *Alexander Severus* thuis hoort (p. 1 sqq.). Ook bewees hij, dat het werk van *Aelianus*, zooals het voor ons ligt, compleet is en geen *analecta*, gelijk men tot nu toe aannam (p. 25). Verder verklaarde hij bij II, 20, welke *Antigonus* daar bedoeld wordt van de drie, die wij uit de Oudheid kennen, en bij X, 9 hetzelfde over den op deze plaats genoemden *Philoxenus*, waar men de keuze heeft tusschen vier personen, die zoo genaamd zijn. Omgekeerd toonde hij bij XII, 35 aan, dat hetgeen van één *Miltiades* verhaalt wordt, verdeeld moet worden over twee dragers van dezen naam³⁾.

Een keurig staaltje van hoogere critiek is ten slotte zijn *grund-*

meen in dit werk met P.'s conjecturen niet kan vereenigen.

¹⁾ o.c. p. 46. Ook *Bos* deed niet anders, cfr. boven p. 54.

²⁾ *Or. de fide hist.* p. 116, 117, 140, 141. Hier vinden wij dus bij *Perizonius* nog vóór 's *Gravesande* de „*Sensus, Testimonium et Analogia*“, die deze als *auxilia* voor zijn moreele evidentie gebruikte, cfr. boven p. 11.

³⁾ Cfr. *Kramer*, o.c. p. 42, 49.

legende¹⁾ dissertatie „de Dictye Cretensi ejusque interprete”²⁾, waarin hij voor het eerst de meening heeft uitgesproken, dat de latijnsche Troje-roman van Septimius geen oorspronkelijk werk, doch inderdaad, zooals Septimius zelf zegt, de vertaling is van een griekschen auteur, die Dictys geheeten zou hebben. Nadat de meeningen pro en contra langen tijd elkander afgewisseld hebben, is in 1907 een papyrus met fragmenten van het grieksche origineel aan het licht gekomen³⁾, waardoor Perizonius na tweehonderd jaren gelijk heeft gekregen. Door zijn critische onderzoekingen van dit gehalte gelijk Perizonius op den lateren Valckenaer en eveneens doet hij aan dezen denken door zijn bezorgdheid over den toenemenden, doch onvruchtbaren rijkdom van zijn landgenooten: *Incubamus enim thesauris, quos majores nobis reliquerunt nec utimur prae ignavia*. Want een Maecenas, dien de artes behoeven en in voorgaande jaren ook bezaten, vindt men thans niet meer onder hen⁴⁾.

Opvatting der geschiedenis. Perizonius' standpunt ten opzichte van de *geschiedenis* vinden wij uiteengezet in zijn rede „de fide Historiarum contra Pyrrhonismum Historicum”. Zooals te verwachten was, wil hij dit vak niet beoefenen in *Verbis Auctorum indagandis* (p. 104), doch wil er uit leeren *sapientia civilis* om de *civitatum vitia* te doorgronden (p. 105). Tevens merken wij op, dat hij een der eersten is geweest, die de Middeleeuwen als noodzakelijk deel der algemeene geschiedenis erkend heeft (van waardeering kan nog niet gesproken worden)⁵⁾ om het verband tusschen de Oudheid en het heden te

1) P. W. R. E. Bd. V Sp. 591.

2) Cfr. Kramer, o.c. p. 58, 59. De eigenlijke titel luidt: „Dissertatio de historia belli Trojani, quae Dictyos Cretensis nomen praefert, Graeca, et ejus interprete latino, Septimio, hujusque aetate potissimum ac stylo”. Zij is opgedragen aan den hoogleeraar in Halle Chr. Cellarius en bevindt zich vooraan in een werk, dat in 1702 verscheen Amstelaedami. Apud Georgium Gallet, tegelijkertijd in 8° en in 4°. De editie, die geïllustreerd is, maakt den indruk op fransch debiet te zijn berekend en is getiteld: „Dictys Cretensis et Dares Phrygius. De bello Trojano... Dissertationem de Dictye Cretensi praefixit Jac. Perizonius”. Na de reeds vermelde opdracht volgt een Syllabus of inhoudsoverzicht en daarna de dissertatio zelf, thans met het opschrift: „de Dictye Cretensi et ejus interprete Septimio”.

3) Tebtunis Papyri 2 (1907) 268. Cfr. v. Christ-Schmid, *Gesch. der Griech. Litteratur*, 5e ed. München, 1913, II, 2, p. 644, waar wij lezen: „Für den griechischen Diktys ist mit Gründen zuerst J. Perizonius aufgetreten”.

4) Or. de Doctr. stud. p. 201, 202.

5) Voor deze belangstelling voor de Middeleeuwen in de 18e eeuw zie verder p. 333, 336 en 366⁴⁾.

kunnen begrijpen (p. 106). De geschiedenis der Grieken en Romeinen is echter meer voor academisch onderricht geschikt, omdat zij *interprete idcirco indigeant, qui Linguae Veteris recondita, qui priscos peregrinosque mores ac ritus, cum publicos, tum privatos civibus Academicis exponat*, terwijl de *hujus temporis Annales* door iedereen gemakkelijk verstaan kunnen worden (p. 108, 109) ¹⁾. In historische critiek wordt volgens Perizonius in beide richtingen overdreven, *quod multi tantum non omnia in Historiis temere credunt, alii ferme nihil* (p. 110). Het is raadzaam om van de verhalen omtrent de stichting van staten of steden niet alles te gelooven, omdat veel hierbij te fraai wordt voorgesteld *a Poetis plerumque excogitata* (p. 111). Doch dit criterium van Perizonius, dat ook het „leitmotiv” van zijn „*Animadversiones historicae*” uitmaakt ²⁾, en waardoor hij een voorlooper van Niebuhr ³⁾ en Mommsen ⁴⁾ geworden is, heeft men gewoonlijk misverstaan ⁵⁾. Het is nog ver verwijderd van scepticisme, zooals wij bijv. bij de Beaufort aantreffen, bij wien het soms op agnosticisme begint te lijken ⁶⁾. Perizonius daarentegen heeft zich duidelijk

¹⁾ Cfr. Saxe, verder p. 367.

²⁾ Ook voor de oudste grieksche geschiedenis waren volgens hem de dichters, vooral Homerus, de oudste bronnen geweest en wel mondeling overgeleverd, omdat het schrift toen nog niet bestond, „*etiam in ea gente, quae caeteroqui parens habetur omnis eruditionis, olim ope canticorum servata fuit memoria rerum gestarum*” (*Animadv. hist. cap. VI*). B. ten Brink is een der eersten geweest, die in de *Algem. Konst- en Letterbode* voor het jaar 1845, Haarlem 1845, II, p. 148 er op gewezen heeft, dat P. hiermede een voorlooper van F. A. Wolf is geworden, hoewel deze hem niet noemt. Cfr. G. Finsler, *Homer in der Neuzeit*, Leipzig und Berlin, 1912, p. 205. Naar den commentaar van P. in zijn ed. van Aelianus te oordeelen (p. 810-815) geloof ik, dat hij niettemin een persoonlijken Homerus heeft aangenomen. — Eenige jaren voor het verschijnen van Perizonius' *Animadversiones* had Bayle in zijn *Lettre sur les Comètes* (1682), cfr. boven p. 21¹, een analoge gedachte neergeschreven over de verkeerde uitwerking der dichters, die volgens hem de oorzaak waren, dat het geloof der menschen vervormd werd tot bijgeloof. Men had er nl. niet aan gedacht „*qu'un homme qui s'est mis dans l'esprit de faire un poème s'est emparé de toute la nature en même temps. Le ciel et la terre n'agissent plus que par son ordre; il arrive des éclipses ou des naufrages si bon lui semble*”. Cfr. Serrurier, *Pierre Bayle*, p. 55, 56. Perizonius schijnt overigens voor dichters weinig belangstelling te hebben gehad, want het is opvallend, dat onder de titels van het *Legatum Perizonianum*, door Westhovius opgenoemd, geen Homerus voorkomt.

³⁾ Kramer, o.c. p. 29 en volg.

⁴⁾ Drerup, *rect. rede*, p. 26.

⁵⁾ Zie hiervoor ook bij Duker, verder p. 160; bij Wesseling, verder p. 165 en volg.; bij Saxe, verder p. 367.

⁶⁾ Kramer, o.c. p. 30, 31, zie voor de Beaufort verder p. 365⁴.

tegen zulk een hypercritiek uitgesproken en dit historisch pyrrhonisme genoemd (p. 113, 114). Ook zijn biograaf Kramer is van meening, dat hij tusschen beide uitersten den juisten middenweg gehouden heeft (p. 57).

In zijn laatste historische werk „*Origines Aegyptiacae*” toont hij niet veel vertrouwen te bezitten in de verhalen van Herodotus over dit land (p. 198-204). Dit kan aan Perizonius niet als hypercritiek aangerekend worden, omdat hij den armenischen Eusebius en — natuurlijk — de moderne opgravingen in Egypte nog niet kende, waardoor wij heden gunstiger over Herodotus als historicus denken¹⁾. In dit werk heeft hij ook de koningslijsten van Manetho kritisch onderzocht, die door Jac. Gronovius weer gereconstrueerd en in 1698 uitgegeven waren²⁾. Niets teekent het verschil tusschen Perizonius en Gronovius beter dan de uiteenlopende wijze, waarop zij eenzelfde auteur benut hebben.

Standpunt tegenover de Oudheid. De toestand der oude letteren vóór Perizonius kan als volgt omschreven worden: *Omnes antiquitatis partes magnorum virorum ingenti labore erant perlustratae, erutae, illustratae; immensa ad elaborandum materies collata; externae formae crisis confecta; sed quae ad internam magis rerum naturam et indolem spectaret nulla fere adhuc erat*³⁾. Doch bij Perizonius begint deze polyhistorische geleerdheid de eerste kenmerken te vertoonen van critische philologie, die een eeuw later tot Altertumswissenschaft geworden is. Volgens Kramer was in Frankrijk al onder Lodewijk XIV een geest merkbaar, die *philosophica magis contemplatione historiarum antiquitatisque indolem eruere studuit* (p. 94), maar dit zou toch alleen maar voor Mabillon (1632-1707) en de Montfaucon (1655-1741) kunnen gelden. Nu zijn de hoofdwerken van deze geleerden eerst tusschen de jaren 1681 en 1719⁴⁾ verschenen en hebben dus de ontwikkeling van Perizonius niet meer kunnen beïnvloeden. Ook Bentley is niet *eodem fere tempore vel paulo post Perizonium in Britannia* opgetreden (p. 95), doch eerst *paulo post*, omdat zijn eerste werk van belang uit 1691 dateert.

Perizonius is inderdaad een der eersten geweest, die de cultuur der

1) Kramer, o.c. p. 63. Zie voor de meening van Wesseling over Herodotus verder p. 173 en volg.

2) Cfr. boven p. 56.

3) Kramer, o.c. p. 93.

4) Cfr. D r e r u p l.c.

Oudheid uit filosofisch oogpunt beschouwde en zich afgevraagd heeft, welk nut het mensdóm in zijn tijd hieruit kon trekken; hij opent hiermede de „philosophische” achttiende eeuw. Maar Perizonius kan geheel verklaard worden uit de in de Nederlanden heerschende geestesgesteldheid, die in de inleiding geschetst werd¹⁾, en in zijn eerste oratie te Franeker „de Ciceronis eruditione” (1682) zien wij dan ook zijn filosofische opvattingen al aan den dag treden.

De philosophie is voor hem gelijk aan sapientia en de *Magistra morum, Medicina animi, Legum inventrix, indagatrix virtutum*, richtinggevend zoowel in voor- als in tegenspoed (p. 10, 11). De wijsbegeerte was echter vroeger geen afzonderlijk vak, zooals nu, maar *olim longe lateque per omnes patebat artes et scientias, omnemque complectebatur eruditionem* (p. 25). En tot deze eruditie behoorden op de eerste plaats de letteren en geschiedenis, want als men over een wijsgeer uit de Oudheid hoort spreken, dan is het *de Viro omnibus artibus ad animi culturam pertinentibus, literis, historiis, denique omnibus divinarum humanarumque rerum disciplinis exculcto abunde ac erudito* (p. 26).

Wij staan hier in de laatste decennia der zeventiende eeuw aan het begin eener ontwikkeling. De letteren en geschiedenis, oorspronkelijk hulpmiddel en belangrijk onderdeel van wijsgeereneruditie, worden gedurende de achttiende eeuw voortdurend nauwer met de philosophie verbonden, totdat zij ten slotte als een onderdeel der wijsbegeerte beschouwd worden. Bij den overgang naar de negentiende eeuw zijn zij bij Wyttenbach een der uitingen der wijsbegeerte geworden om ten slotte bij van Heusde geheel in de philosophie onder te gaan²⁾. Evenals Wyttenbach in de philosophie van Kant niets anders dan een modegril kon zien, heeft Perizonius al een zijner collega's geprezen, omdat deze zich niet liet betooveren door het woord *novitas*, doch eclecticisch te werk ging, noch ultra-platonius of aristoteliaan, noch ultra-modern³⁾. En met de schola Hemsterhusiana toont Perizonius zich ook geestverwant door zijn afkeer van de *metaphysica*; de menschelijke geest moet zich niet overgeven *subtilitatibus Metaphysicis*⁴⁾.

1) En het is dus onnoodig om hiervoor engelschen invloed, speciaal van Bentley, aan te nemen, zooals ook ten onrechte gewoonlijk bij Hemsterhuis verondersteld wordt. Zie hiervoor ook verder p. 84-86.

2) Zie verder p. 305, 330, 353 en 363.

3) Or. funebr. Gravii, p. 586, 587.

4) Or. de Usu, p. 73. Zie ook verder p. 258.

Taalwetenschap. Dit filosofisch karakter van Perizonius' wetenschap komt ook tot uiting in zijn *taalkunde*. Ook hierin heeft hij ons echter geen bepaald systeem gegeven, doch slechts losse *observationes* in zijn editie van Sanctius' bekend werk: *Minerva*¹⁾; hij beweerde geen tijd te hebben om er een geheel van te maken (praef. p. 6). Deze belangrijke *observationes*, waaraan tot nu toe weinig aandacht geschonken is, doen ons Perizonius als een onmiddellijken *voorlooper van Hemsterhuis* kennen. In zijn opvattingen over het wezen en doel van de taal vertoont hij overeenkomst met *Cartesius*²⁾, zonder nochtans een cartesiaan genoemd te kunnen worden, hetgeen ook in strijd zou zijn met z'n eclecticisme. Volgens zijn meening wordt de grondslag eener taal gevormd door de *ratio*; de „*usus*” is ook van belang, doch veronderstelt *ratio*, daar het anders een *abusus* zou zijn (p. 6, 7). De *ratio* overheerscht meer in een geleerdentaal, zooals het latijn, de *usus* daarentegen in de veranderlijke volkstalen (p. 119)³⁾. Deze tegenstelling tusschen de vaste taal der wetenschap en een levende volkstaal vinden wij ook bij *Henninius* en gaat dus waarschijnlijk op beider leermeester *Graevius* terug⁴⁾.

De taal is bij Perizonius een *naturalis facultas cum ratione et scientia loquendi en unicum pene commercii inter homines in hac vita exercendi instrumentum*⁵⁾. Wil de taal echter deze taak naar behooren vervullen, dan moeten de woorden slechts ééne, duidelijk omschreven, beteekenis hebben. De *significations confuses* der woorden waren volgens *Descartes* te danken aan de onwetende, niet helder denkende taalgebruikers en deze opvatting nu vinden wij terug in Perizonius' verklaring, waarom de levende talen *usu* veranderen *eoque magis, quo propius ab inconsulto vulgi dependent usu*⁶⁾.

Analogie. Omdat voor Perizonius de *ratio* het scheppend beginsel eener taal is, zoekt hij de taalverschijnselen door *analogie* te verklaren. Dit is, gelijk wij zagen, vóór hem ook reeds gedaan o.a. door *G. J. Vossius* en ongeveer gelijktijdig door de *grammatica* van *Weller*⁷⁾, daarna door den her-uitgever van deze spraakkunst

1) Geciteerd wordt naar de vijfde editie, een herdruk van de laatste door Perizonius zelf nog herziene uitgave van 1714, Amstelod. 1733.

2) Cfr. boven p. 24.

3) Zie ook *Or. de Doctr. stud.* p. 156, 157.

4) Cfr. boven p. 23, 24.

5) *Or. de Usu*, p. 58; cfr. *Schulting*, *or. funebr. Perizonii*, p. 33.

6) *Or. de Doctr. stud.* p. 157.

7) Cfr. boven p. 49; voor *Vossius*, zie verder p. 74 en 108.

Daum, die in zijn reeds genoemde diatribe schreef: *Analogia, cuius fundamentum est Harmonia Linguae primaevae*¹⁾. Deze beschouwde de harmonia blijkbaar als den oorspronkelijken toestand van een taal. Ook bij Bos hebben wij sporen hiervan gevonden²⁾. Doch dit alles betreft in hoofdzaak slechts den vorm. Bij Perizonius is analogie nog op de eerste plaats de tegenstelling met anomalie en hij haalt hierbij de woorden van Gellius aan uit Noct. Att. II, 25: *Ἀναλογία est similium similis declinatio... Ἀνωμαλία est inaequalitas declinationum consuetudinem sequens* (p. 61)³⁾. Hij spreekt dan ook van *contra analogiam constructionis* (p. 112) en gebruikt dit analogiebeginsel bij woordafleiding: *ἀ φάλω seu φάω [facula] ἀ βάλω seu βάω gradior, incedo, unde et βάκτρον (baculum)* (p. 71)⁴⁾. Hier hebben wij dus de principen, door Perizonius nog incidenteel toegepast, maar door Hemsterhuis nà hem tot een vast systeem opgetrokken, daarbij uitgaande van de gedachte: hoe ouder een taal, hoe eenvoudiger⁵⁾.

Maar naast deze analogie in den vorm, komt bij Perizonius ook sterk naar voren de analogie in de beteekenis der woorden; bij Bos vonden wij nog weinig hierover⁶⁾. Maar Perizonius wil eerst de *primitiva vocis significatio* opsporen *quum analogia significacionis nihil sit aliud, quam similitudo quaedam inter significacionem secundariam et primitivam, ex qua illa recta et commoda quadam translatione sit orta* (p. 6). De letterlijke beteekenis van een woord kan *per metonymiam* bijv. een overdrachtelijke worden, doch er moet verband

1) In Graevius' Syntagma, p. 450. De eerste uitgave dezer diatribe dateert reeds van 1642. Cfr. verder p. 108 en Saxe, Onomasticon V, p. 562.

2) Zie boven p. 51-53.

3) Gellius, ed. Hertz-Hosius, Lipsiae 1903, I, p. 131.

4) Ook Daum had in zijn diatribe (p. 478) er op gewezen, dat veel grieksche wortels verloren waren gegaan, vandaar de verwarring en moeilijkheden bij de flexie en dwaze etymologieën, omdat deze wortels niet zijn opgespoord. Voor het aannemen van niet meer bestaande vormen om hiermede door analogie een woordafleiding te bewijzen had Perizonius ook reeds bij Daum voorbeelden kunnen vinden, die zegt (p. 528): „Quis enim nescit in Graecis obsoleta verba formandorum Temporum causa ubique abs quovis poni?”

5) Georg Curtius, Grundzüge der Griech. Etymologie, 5e ed. Leipzig, 1879 zegt, dat de grondfout hierbij was, dat men dacht met het grieksch tot den aanvang van het mensdome te zijn gekomen en dus de oer-taal voor zich te hebben, vandaar de eenvoud (p. 12), maar hij moet toch toegeven, dat in de 19e eeuw, toen de vergelijkende taalstudie reeds bloeide, ook Lobeck nog zoo dacht (p. 13).

6) Cfr. boven p. 51 en 52.

blijven bestaan tusschen de eerste en tweede beteekenis ¹⁾, dit is de *analogia significationis* (p. 784) ²⁾. Een voorbeeld van een dergelijke overdracht geeft hij op p. 781 bij *cernere*, dat oorspronkelijk gebezigd werd *ad vim oculorum* en overdrachtelijk *ad aciem mentis*. Wanneer dit werkwoord *de oculis* gebruikt wordt, beteekent het *videre*, en *de mentis vi* is het gelijk aan *considerare* of *contueri diligenter* ³⁾. Deze methode van Perizonius om den oorsprong van vorm en beteekenis in de oudste taal te vinden door middel van de analogie kan dus alleen met succes aangewend worden door iemand, die een grondige kennis van den usus eener taal bezit. Dit is ook door Kramer erkend: *linguae illam . . . in significationibus mutandis vim non latuisse eum* (p. 78) ⁴⁾. Door deze gelukkige combinatie van ratio en usus is Perizonius er in geslaagd den juisten weg te wijzen in de semasiologie. Deze weg is verder gevolgd door Hemsterhuis en de beste vertegenwoordigers zijner school en deze *analogia significationis* heeft, in tegenstelling met de analogie in de etymologie, die door de vergelijkende taalwetenschap in de negentiende eeuw onttroond is geworden, haar waarde behouden. De negentiende-eeuwsche linguïstiek heeft dit in haar critiek op de schola Hemsterhusiana moeten erkennen, doch slechts aarzelend en niet lang ⁵⁾, omdat zij, weldra onder invloed der psychologie gekomen, eenigen tijd van meening was, dat logisch en psychologisch elkander uitsluiten.

1) Ook Bos was deze meening toegedaan, maar is niet veel verder dan deze theorie gekomen, zie boven p. 51.

2) Cfr. Sanctius, *Minerva*, p. 769.

3) Ook Curtius, o.c. p. 95 spreekt de hoop uit, dat de these: het abstractum ontwikkelt zich uit het concretum, door voorbeelden bewezen zal kunnen worden en hecht in dit verband veel waarde aan de uitspraak van v. Lennep: „notiones verborum propriae sunt corporeae sive ad res pertinentes, quae sensus nostros externos feriunt” (p. 11). Wij hebben hier echter gezien, dat deze gedachte niet het eerst door van Lennep is geuit (cfr. verder p. 315^b en 323^b), maar reeds bij Perizonius te vinden is.

4) Cfr. Kramer, o.c. p. 49.

5) Zooals Curtius, o.c. p. 9, 10, 11, maar deze laat zich in zijn oordeel over de schola Hemsterhusiana, waarvan hij blijkbaar alleen de overdrijvingen door van Lennep en Scheidius kent (p. 9) te veel beïnvloeden door Gottfr. Hermann (p. 11) en denkt er niet aan, dat de hollandsche school nog geen voordeel heeft kunnen trekken uit de resultaten der vergel. taalwetenschap, die nog niet bestond. Daarentegen wordt Buttman door hem geprezen (p. 16, 17, 18), hoewel hij moet toegeven, dat deze „noch im Jahre 1825, also 6 Jahre nach der ersten, 3 nach der zweiten Auflage von Grimm's Grammatik, 9 Jahre nach Bopp's Conjugationssystem aus diesen Epochenmachenden Werken nichts gelernt hatte” (p. 18).

In de dagen van Perizonius trachtte men in de taal veel door ellipsis te verklaren. Ook Sanctius had hieraan een geheel hoofdstuk gewijd (p. 526 sqq.). De observationes van Perizonius hierbij pogen eenige matiging aan te brengen in de eenigszins wilde redeneeringen van den spaanschen philoloog¹⁾ en aan te toonen, dat de ellips in het latijn minder voorkomt dan in het grieksch (p. 575); in de oudste tijden, toen het latijn nog dichter bij het grieksch stond, werd deze constructie echter meer gebruikt²⁾. Wellicht heeft Bos in deze aanmerking aanleiding gevonden om zijn werk over de Ellips in het grieksch te schrijven; hij moet in elk geval de Minerva gekend hebben, want zijn definitie der ellips doet heel veel denken aan die van Sanctius³⁾.

Oorsprong der taal. Na de Renaissance had de philologie zich al spoedig bezig gehouden met onderzoekingen naar den oorsprong der klassieke talen. Een der eersten was Laurentius Valla (1407-1457), weldra gevolgd door Julius Caesar Scaliger (1484-1558), die in zijn werk „de caussis linguae latinae” (1540) vaste taalwetten in de grammatica wilde opstellen, doch *altioribus legibus quam quae ex usu observando elici possunt*⁴⁾. Hij zocht wel een systeem op te bouwen, maar ging hierbij nog sterk divinatorisch te werk. Tweehonderd en zestig jaar na hem heeft Gottfr. Hermann weer een gramm. systeem uitgewerkt in zijn werk „de emendanda ratione graecae grammaticae” (1801), dat bijna zuiver rationalistisch is, gebaseerd op de kantiaansche filosofie⁵⁾.

Onderwijl had het niet aan pogingen hiertoe ontbroken. Franciscus Sanctius, eigenlijk Francesco Sanchez (1523-1601), professor Rhetorices Graecaeque Linguae aan de universiteit van Salamanca, vertoont in groote lijnen hetzelfde beeld als zijn voorgangers. Hij overtreft hen, omdat hij de *constructionum rationes* niet verwaarloost, maar bederft zijn werk door arrogantie en zucht om te schitteren door nieuwe vondsten⁶⁾. Ook beperkt hij zich tot het latijn, terwijl

1) Kramer, o.c. p. 82, 83.

2) Kramer, o.c. p. 73.

3) Voor de definitie van Bos zie boven p. 49⁴ en 50. Sanctius' woorden zijn: „Ellipsis est Defectus dictionis vel dictionum ad legitimam constructionem etc.” (p. 526).

4) Kramer, o.c. p. 67.

5) Cfr. Curtius, o.c. p. 8, 9, 11. Zie ook verder p. 110.

6) Kramer, o.c. p. 68.

Scaliger bijv. zijn taak ruimer had opgevat. Sanctius' hoofdwerk is: „Minerva seu de causis linguae Latinae”, waarvan de eerste editie te Salamanca verscheen in 1587. Een volgende uitgave werd door Scioppius te Padua verzorgd en is ook in de Nederlanden veel gebruikt geworden, zoodat zij in Amsterdam nog een herdruk beleefde (1664).

De bewerking der Minerva door Perizonius in 1687¹⁾, waardoor dit boek bijna in omvang verdubbelde, gaat meer in de nederlandsche, d.i. experimenteel grammaticale richting, die reeds wijzen kon op een figuur als G. J. Vossius, die in zijn Aristarchus (1635) meer aandacht aan den „linguae usus” geschonken had; want de grammatica was volgens hem geen scientia, maar nog een „ars loquendi”, eloquentia dus²⁾. In dien tijd was dit een vooruitgang te noemen en Herm. Tollius heeft hem nog in 1778 geprezen, omdat hij de taalregels niet kunstmatig bedacht³⁾. Toen Vossius nog student in Leiden was, schijnt hij het al niet goed te hebben kunnen vinden met Jos. Scaliger (1540-1609), den zoon van den reeds genoemden Julius Caesar, die in zijn „Coniectanea ad Varronem” ook een alfabetische lijst van verborum etymologiae gegeven had, maar in den trant van zijn vader de usus linguae nog niet voldoende in aanmerking nam. Vossius volgde meer den hoogleeraar in het grieksch Bonaventura Vulcanius (1538-1614), die van vlaamsche afkomst was en bij wien hij meer geestverwantschap aangetroffen zal hebben⁴⁾.

1) Dus juist 100 jaar na de eerste uitgave. De eerste bewerking door Perizonius verscheen in Franeker, een tweede druk ook aldaar in 1693, doch zonder voorkennis van den bewerker, die dit jaar naar Leiden overging en waarschijnlijk geen tijd had. Reeds in 1702 was een derde druk noodig, door P. herzien en vermeerderd, en in 1714 een vierde, de laatste die door P. zelf is verzorgd. Deze is als vijfde ed. nagedrukt in 1733.

2) Kramer, o.c. p. 68. Zie voor Vossius ook Curtius, o.c. p. 9.

3) Herm. Tollius, „or. de Gerardo Johanne Vossio, Grammatico perfecto”, Amstelodami, 1778, p. 24: „Perspexerit facile vir eximius nullam probari posse praecceptionem Grammaticam, nisi quae ducta sit ex usu et consuetudine scriptorum veterum”.

4) Vossius, die, ook als leerling der latijnsche school te Dordrecht, twee Vlamingen tot leermeester heeft gehad, nl. de Rekenaeere en Nans (Nansius), verschijnt hiermede als voortzetter der leuvensche traditie voor het grieksch, indertijd door Erasmus gevestigd in het „College der drië Tonguen”, welke zoodoende via Vossius weer haar invloed heeft doen gelden op Perizonius, Hemsterhuis en het grieksch in de 18e eeuw. Een andere richting bij de grieksche studiën in West-Europa sinds de Renaissance, de fransche nl., die

Perizonius nu helt meer over naar Vossius door zijn fijn gevoel voor taalgebruik, maar hij is filosofischer, zonder nochtans in overdrijving te vervallen¹⁾). Hiervoor werd hij bewaard door zijn onverschilligheid ten opzichte van eenig systeem. Hij was hierin specifiek nederlandsch²⁾ en wilde met den lateren Valckenaer niet *nimio acumine uti*³⁾ en met Wassenbergh voelde hij niets voor *abusus ingenii*⁴⁾). Zijn meening was, dat zij, die zich *rationis excolendae studio* lieten vervoeren, *nae illi sedulo agunt nihil aliud, nisi ut cum sua ratione insaniant*⁵⁾). En in 1849 zal Jac. Geel, een der grondleggers der nieuwe nederlandsche critische school in de 19e eeuw, schrijven: *ik doe mijn best om, hoe vrij ook denkende, mijn eigen verstand, zooveel ik er van heb, niet voorbij of omver te denken*⁶⁾).

Beteekenis voor het grieksch. Uit het bovenstaande zien wij, dat Perizonius geen eigenlijk taalkundige, derhalve nog minder graecist genoemd kan worden; iemand als Bos, die zich geheel in de grieksche letteren specialiseerde, blijft in dezen tijd een uitzondering⁷⁾). Perizonius heeft het grieksch nooit gescheiden van de overige vakken zijner encyclopedische eruditie. Zijn intrede in Leiden is dan ook geen aanbeveling van het grieksch alleen, maar handelt „de Usu Graecae Romanaeque Linguae”. Ook in zijn waardeering voor de taal van Hellas is hij een overgangsfiguur gebleven; het grieksch verleent eruditio en is de bron van alle wetenschappen, maar bezit ook nog

van Budaeus stamt en in Nederland vertegenwoordigd werd door Scaliger en Salmasius, heeft haar einde gevonden bij Daniël Heinsius in Leiden en bij Blancardus in Franeker (cfr. boven p. 44).

1) Kramer, o.c. p. 69, 75, 85.

2) J. Huizinga, Cultuur-historische verkenningen, Haarlem, 1929, p. 147: „Dikwijls schijnt het, alsof daar, waar de Deutsche wetenschap hartstochtelijk partij kiest, de Nederlandsche geleerde zich vergenoegt met de rustige gewisheid, dat de waarheid in het midden ligt”. Zie ook verder p. 328¹.

3) Zie verder p. 279.

4) Wassenbergh, „Oratio de abusu ingenii. Habita Franequerae 1798”, p. 1, 2, 4, 13, 14, 15. Van deze rede, die nooit gedrukt is geworden, waren wij in staat inzage te nemen door de welwillendheid van het Friesch Genootschap voor Geschiedenis, Oudheid- en Taalkunde te Leeuwarden, bij wie de schriftelijke nalatenschap van Wassenbergh berust. Zie verder p. 247¹, 279, 289, 296.

5) Or. de Usu, p. 61; cfr. Or. de Doctr. stud. p. 156 „ac nihilo plus agant, si maxime id audeant, quam, si cum severa ratione insanire velint et ipsi”.

6) Martha J. Hamaker, Jacob Geel, Leiden 1907, p. 187, 188.

7) Kramer, o.c. p. 12: „Graeca vero antiquitas, quam nostra aetate a praestantissimis viris videmus eximie illustratam, illa non tam exacte indagari solebat”.

eloquentia, ubertas en elegantia¹⁾). Hij heeft den ouden geest niet geheel kunnen afleggen, eruditie is voor hem de hoofdzaak gebleven en het latijn, de erudite taal bij uitstek, bleef hem het meeste trekken. In Cicero heeft Rome zelfs Griekenland in eloquentia en eruditio overwonnen²⁾, niettegenstaande hij zelf gevoeld heeft, dat de Romeinen in alles van de Grieken afhankelijk zijn³⁾. Toch zou, indien hij meer linguïst geweest was, het grieksch voor hem het ideaal van een taal in dien tijd vertegenwoordigd hebben, want hij vond het analogischer dan het latijn en ook rijker in vormen⁴⁾. De primas causas van een taal zou hij ook eerder in het grieksch moeten zoeken dan in het latijn, omdat hij zelf deze laatste taal via het aeolisch uit het grieksch liet afstammen⁵⁾. Doch voor Perizonius bleef *het hebreewsch nog de moeder van alle talen*⁶⁾ en het grieksch de taal, waarin God zijn evangelie aan de menschen bekend gemaakt had. Daarom was het met de grieksche antiquiteiten vooral van nut voor het verstaan der H. Schrift⁷⁾.

De volle waarde van het grieksch is eerst ingezien door zijn leerling Hemsterhuis. Omdat deze de bevoorrechte positie van het hebreewsch als oer-taal niet langer erkende, kwam bij hem het grieksch, als de oudste en oorspronkelijkste der twee klassieke talen, in deze plaats. Bovendien was Hemsterhuis nog meer dan Perizonius doordrongen van het belang der antieke cultuur „ad mores emendandos virtutisque cultum”, zooals hij het in zijn inaug. oratie van 1740 betiteld heeft⁸⁾, en hierdoor kreeg de grieksche taal als draagster der eerste beschaving van Europa voor hem nog grooter beteekenis. Deze redenen hebben hem er toe gebracht om, voortgaande langs de lijnen, door Perizonius uitgestippeld, zich geheel aan het grieksch te wijden.

1) Or. de Cic. erud. p. 26 en Or. de Usu p. 71.

2) Or. de Cic. erud. p. 13.

3) Or. de Cic. erud. p. 12, Or. de Usu, p. 71, Or. de fide hist. p. 151, 152; Or. de Doctr. stud. p. 165.

4) Sanctius' Minerva, p. 118, 121.

5) o.c. p. 61, 115, 751. Daum, o.c. p. 477: „Notetur autem hic obiter, pleram Radicum Lat. Linguae partem, quae jam amissa est, Graecae Originis esse”.

6) Minerva, p. 16, 807. cfr. Kramer, o.c. p. 11. Daum, o.c. p. 528: „Ignorant enim il plane Hebraeam, omnium linguarum matrem, et earundem Auctorem Spiritum Sanctum”.

7) Or. de Usu, p. 74, 75.

8) Zie voor deze rede verder p. 94 en 125.

HOOFDSTUK II

TIBERIUS HEMSTERHUIS

A. LEVEN EN WERKEN

1. Levensloop

a. Studiejaren

Afkomst en karakter. Tiberius Hemsterhuis werd te Groningen geboren en aldaar gedoopt 8 Januari 1685, oude stijl; de juiste geboortedatum staat niet vast¹⁾. Zijn vader, Franciscus, een geneesheer, in Padua²⁾ gepromoveerd, een man van breede ontwikkeling en uitgesproken zin voor de wetenschap, was afkomstig uit Sneek. De Hemsterhuisen vormden een oude, aanzienlijke friesche familie, die altijd tot de Oranje-gezinden behoord had en met de friesche stadhouders nauwe betrekkingen onderhield³⁾.

Tiberius, Tjibbe of Tjebbe, zooals hij in het friesch heette, ver-

¹⁾ 8 Jan. 1685 is 18 Januari volgens onze tegenwoordige, Gregoriaansche tijdsrekening of nieuwen stijl.

Het uittreksel uit het doopboek bij J. W. de Crane, Bijzonderheden, de familie Hemsterhuis betreffende, Leeuwarden 1827, p. 33, 34.

²⁾ De geneeskundige faculteit van Padua, gelegen op het grondgebied der republiek Venetië, was beroemd. De vermaarde chirurg Vesalius (1514-1564) werd er in 1537 hoogleeraar, Harvey promoveerde er in 1602 en Regius in 1623. In de 18e eeuw had Padua ook bekende classici als hoogleeraar in Jacopo Facciolati (1682-1769) en Egidio Forcellini (1688-1768). Cfr. de Vrijer, o.c. p. 7 en Drerup, o.c. I, p. 273¹.

³⁾ Een broer van zijn vader Sibold Hemsterhuis was lijfarts van den frieschen stadhouder te Leeuwarden en diens zoon Johannes werd hoogleeraar in de medicijnen te Franeker (1704-1706); cfr. Boeles, o.c. II, 2, p. 367. L. Brummel, „Frans Hemsterhuis“, Haarlem, 1925, p. 23⁸ zegt: „Hemsterhuis moet oorspronkelijk beteekend hebben: een huis van het geslacht, of, als men wil, de clan der Heemster's wier naam nog in de familienamen Van Heemstra, Hiemstra voortleeft, en in Heemstrastate, dat als naam van tal van Friesche boerenplaatsen voorkomt. Van het huis ging de naam, gelijk zoo dikwijls, over op een familie, die daar woonde.

toonde alle karaktereigenschappen van een echten fries, weinig spraakzaam, een *vir paucorum hominum*, maar niet ongevoelig, al verried zijn uiterlijk dit niet¹⁾. Hij was ook gaarne bereid een ander te helpen, vooral wanneer, naar zijn meening, recht en geestesvrijheid bedreigd werden²⁾, want als rechtgeaard zoon van zijn stam ging hem de vrijheid boven alles³⁾. Ten slotte een vijand van uiterlijk vertoon en zeer bescheiden, een gevolg van zijn critischen aanleg.

Slaafscheid en kruiperij zijn in 'Tiberius' oogen een gruwel en het gemis aan vrijheid heeft volgens hem ook invloed op de taal en stijl. Hiermede wijkt hij sterk af van de tot nu toe geldende opvatting der welsprekendheid als een kunst, die door oefening verkregen kan worden: de schoolsche eloquentia, die door de studie der latijnsche taal ontwikkeld wordt. Volgens hem moet men den oorsprong der ware eloquentia zoeken in de levensomstandigheden en de mores der menschen en deze mores had hij gevonden bij de door hem zoo bewonderde Grieken. Dit was ook een der redenen, waarom hij de studie der grieksche taal zeer nuttig achtte, want wie spreekt of schrijft, zooals de Grieken deden, volgt ook van zelf de natuur. In deze opvatting van Hemsterhuis is dus reeds de kiem aanwezig van de waardeering van de kunst en den kunstenaar, die wij in de tweede helft der achttiende eeuw zullen ontmoeten, wanneer de natuur weer „ontdekt” wordt en de natuurlijke aanleg, het ingenium of de genius⁴⁾. Daarom mogen hier in extenso volgen de woorden, waarmede Hemsterhuis

1) De afbeeldingen bij Sandys, o.c. en A. Gudeman, *Imagines philologorum* stellen niet Hemsterhuis voor, maar Snellinckx (Nieuw Nederl. Biogr. Woordenb. I, kol. 1069). Trouwens het ontbreken der pruik doet al vermoeden, dat deze afbeelding niet van iemand uit het begin der 18e eeuw kan zijn. In de senaatskamer van de universiteit te Leiden en op de universiteitsbibliotheek te Groningen hangen portretten van Hemsterhuis, waarvan het laatste zeker authentiek is, aangezien het afkomstig is van zijn neef Frans Hemsterhuis, den laatsten Hemsterhuis, te Groningen overleden in 1813; cfr. de Crane, o.c. p. 88. Het is geschilderd door J. Palthe en vooraan in dit boek afgedrukt. De karakteristieke trekken van Tiberius zijn er goed op weergegeven. Van den conservator der bibliotheek M. r. H. de la Fontaine Verwey, vernam ik, dat onder het bibliotheekpersoneel nog de herinnering levendig is aan het bezoek van von Wilamowitz, die, zoodra hij het aanschouwde, zou uitgeroepen hebben: „Welch eine Nase”. Cfr. A. G. Roos, *Berliner Philol. Wochenschr.* 9 Dec. 1911.

2) Sepp, o.c. II, p. 258 verhaalt ons van Hemsterhuis' stappen bij de Gouvernante ten gunste van Stinstra.

3) Halbertsma, zelf ook een fries, o.c. (zie boven p. 39⁴⁾) p. 385: „Hemsterhusius occasione data libertatem in coelum effert, et in eo se praestat Frisium, qui libertatem in oculis gerebat”.

4) Door hem ook „animus” of „mens” genoemd, cfr. verder p. 79 en 95.

zich in zijn lectio publica¹⁾ tot een denkbeeldigen opponent richt: *Dices, quid libertas cum stylo commune habet? Immo vero plurimum. Primo quidem quam libertatem intelligam, dicendum. Libertatem voco eam, quae cuilibet homini a Deo tanquam privilegium et pontificium naturae humanae est tributum, per quod libere agit et sibi suae libertatis conscius est. Haec conscientia naturalis libertatis insignes notas omnium hominum, qui eam exercent et cognoscunt, actionibus, scriptis, inurit. In quibus vero haec libertatis conscientia est extincta, eorum animus est humilis, abjectus, adulatorius. Qui vero eam conscientiam animo vere sensit, erectam habebit mentem, nec se ad vana et abjecta demittere potest. Quo magis singuli homines coierunt in civitates hujus libertatis conscii, eo magis eam exercent; quod quisque sibi privum possidet in societatis universae utilitatem vindicabit. Hoc pacto Graeci, cum ejus libertatis naturalis sensum intime gererent, eandem in rebus civilibus sunt tutati. . . . In omni autem scribendi genere non solum ingenium, sed et animus dominatur. Ut ingenium ad expoliendam elegantiam multum facit, sic animus libertatis suae conscius nobilis animi et liberi styli notas inurit. Qui tali animo scribit necessario naturam sectatur²⁾. In stylo quod summum est, est naturale; quidquid autem longe quaesitum, affectatum et phaleris instructum est, a pulchritudine naturali recedit et ad humilitatem vergit. Idque si quis populus conservaverit libertatis sensum et publicam civilemque libertatem, fieri non potest quin stylo assuescat naturali, non affectato, non phalerato. Sin populus amissa libertate prociderit in servitutem, stylus mutatur. Jam stylus non consequitur naturalem nitorem, sed inanes phaleras adulatoriosque concinnos.*

Aan zijn oprecht mannelijk karakter, dat vrij was van elke gekunsteldheid en aan zijn verre-blijven van de onvruchtbare, giftige polemieken, waaraan zooveel van zijn collega's zich te buiten gingen — het genus disputax — dankt Hemsterhuis de bijna afgodische vereering, die zijn leerlingen voor hem hadden en die zij op hun beurt weer hun discipelen inprenten. Dit blijkt bijv. uit de hoogachting, die nog Wassenbergh en Wyttenbach hem toedragen, hoewel zij hem niet persoonlijk gekend hebben.

Op de latijnsche school. Zijn eerste studiën deed Hemsterhuis geheel in Groningen. Op de latijnsche school, die hij 1696-1698

1) Halbertsma, o.c. p. 336, 337. Over deze lectio publica zie verder p. 101 en p. 128 en volg.

2) Cfr. boven p. 39⁴.

bezocht, had hij als rector Johannes Greven en hiermede kwam zijn opleiding in goede handen. Want Greven moet meer grieksch gekend hebben dan de meeste schoolrectoren in die dagen en heeft in ieder geval meer dan gewone zorg besteed aan het onderwijs der grieksche spraakkunst. Omtrent dezen groningschen rector vonden wij slechts weinig vermeld¹⁾ en in geen enkel biografisch woordenboek wordt hij besproken, maar in het voorwoord van Bos' bewerking van Weller-Daum lezen wij: *In doctrina Welleriana de Augmento observari velimus, non satis recte in eo loco Augmenti Attici vocales conjunctim exhiberi, quae suo demum loco fuissent inserendae, quod nos monuit Cl. Greven, scholae Groninganae Rector meritissimus, cui etiam debes, Lector, quod in tironum gratiam formationes temporum Verborum in fine hujus operis, multo clarius quam fieri solet, vides exhibitas*²⁾.

Volgens een vriendelijke opgave van den gemeente-archivaris te Groningen was Greven den 17 Januari 1695 aldaar aangesteld en wordt hij in de rekening van Scholarchen voor het laatst genoemd den 21 Febr. 1726. Op 17 Febr. 1727 is Abraham Bruining rector van de Latijnsche scholen geworden *in de plaetze van Wijlen de overleden rector Johan Greven*, zoodat deze dus tusschen beide data gestorven moet zijn. De brief, waarin hem zijn benoeming gemeld wordt, was gericht aan: *Erentfeste Welgeleerde Heer Johannes Greven J.U.Dr. woonachtich tot Swoll*.

Door deze laatste mededeeling werden mijn nasporingen naar deze stad geleid, waarvan de gemeente-archivaris zoo bereidwillig was om op een desbetreffende vraag te antwoorden: *Hij was vermoedelijk een zoon van Wilhelmus Greven, Borgermeester van Zwolle en Agnes Goetman en hier te Zwolle gedoopt in de Geref. kerk op 11 Mrt. 1660. Bij zijn huwelijk waartoe hij op 10 April 1697 hier te Zwolle werd ingeschreven staat: Joannes Greven j.u. Dr. rector tot Groningen en juffrouw Cornelia van Marle, zij zijn 27 April 1697 te Windesheim getrouwd*. Ten slotte vond ik in het Album studiosorum van Utrecht

1) Enkel als rector in Groningen genoemd bij Boeles o.c. II, p. 392 en de Crane, o.c. p. 32, 34, 65.

2) In de ed. van 1762, p. 4, maar uit een recensie in de Acta Eruditorum van 1715, p. 548 over Bos' uitgave van Weller's grammatica blijkt, dat Greven al aan den eersten druk van 1715 medegewerkt heeft en dat het voorwoord van de ed. van 1762 ook in den eersten druk gestaan heeft. Over Greven's aandeel zegt de recensent in de Acta Erud.: „Tandem quoque Cl. Greven, Rector Scholae Groninganae, temporum Graecorum formationes in tironum gratiam multo clarius, quam fieri solet, exhibuit”. Voor deze editie van 1762 cfr. boven p. 54³.

op p. 78 en 81 een Johannes Greven uit Zwolle ingeschreven in de jaren 1683 en 1685 en hiermede wordt alles duidelijk. Hij heeft dus tot den kring rond Graevius behoord en was in Utrecht student juist in de jaren, waarin de Nova Via van Verwey en het werk van Henninius over de uitspraak van het grieksch verschenen zijn ¹⁾. Zijn voorliefde voor de grammatica van Weller-Daum heeft Greven dus uit Utrecht mede gebracht en zeer waarschijnlijk deze spraakkunst op de latijnsche school van Groningen ingevoerd. Want in de laatste schoolorden vóór hem, in 1670 en 1683, wordt nog gesproken van de spraakkunst van Vossius en de syntaxis van Posselius, maar in de eerste schoolorde na hem, in 1727, staat voorgeschreven de grammatica graeca Welleri. En als een der bronnen, waaruit deze laatste schoolorde geput heeft, wordt uitdrukkelijk genoemd *eene particuliere schoolorde van wijlen den Heer Rector Greven*, waarvan wij helaas verder geen bijzonderheden vernemen, slechts een *Rudimenta Linguae Latinae viri clarissimi Greven* vinden wij vermeld ²⁾.

Zoo is ook Groningen, naast Utrecht en in zekeren zin ook Franeker ³⁾, een centrum geworden, waaruit de grammatica van Weller zich in Nederland verspreid heeft, zoodat wij haar ten slotte zelfs in het uiterste Z.W., in Middelburg, vinden. Want in de wetten en orden omtrent de latijnsche scholen in Middelburg, gearresteerd door heeren curatoren den 12den Febr. 1771 wordt voor de Tertia voorgeschreven: *Welleri anomala met de explicatie der Regelmaat als boven en onder 't opzeggen van 't Grieksch in Tertia zal de Secunda* (blijkbaar hadden beide klassen één praeceptor) *een Conjugatio Anomala uit Wellerus schrijven*; ten slotte voor de Prima: *Welleri Anomala, met alles wat de Formationes Temporum verder specteert, zelfs, zoo 't noodig waar, uit Oudhof* ⁴⁾. Met Oudhof moet bedoeld zijn de „Linguae Graecae Rudimenta praesertim methodo Welleriana composita cum signif. verb. med. ac derivat. temp. brevique syntaxi” van Gerardus Oudhof, Amstelod. 1729. Ook deze Oudhof was een oud-leerling der latijnsche school in Groningen onder Greven en stu-

1) Cfr. boven p. 22.

2) Wijnne, *Bouwstoffen voor een Gesch. der Lat. school te Groningen*, Gron. 1870-73, p. 62, 63, 70, 71, 72, 77, 79.

3) Door Bos' uitgave van Weller, die echter in Amsterdam verscheen; cfr. boven p. 54.

4) Voegler, *Gesch. v. h. Middelburgsche Gymnasium*, Middelb. 1891, p. 532. Bijlage D.

deerde o.a. in Utrecht bij Graevius en in Leiden bij Perizonius¹⁾. Wij kunnen derhalve aannemen, dat hij het eerst bij Greven in Groningen met de grammatica van Weller kennis maakte, waarvan hij later een beknopte uitgave liet verschijnen en dat ook Tiberius Hemsterhuis zijn grieksch volgens Weller's methode geleerd heeft, waaruit zijn sterk ontwikkeld gevoel voor de analogie en de regelmatigheid der grieksche taal verklaard kan worden.

Aan de universiteit. Reeds in 1698, dus op dertien-jarigen leeftijd werd het wonderkind Hemsterhuis te Groningen ingeschreven als student in de theologie. Hij volgde Joh. Bernouilli of Bernouilly voor wiskunde en wijsbegeerte, Jacq. Gousset voor grieksch en Joh. Braun²⁾ voor hebreuwsche taal en oudheden en voor de theologie; de gewone bagage derhalve voor een a.s. predikant. Zijn studietijd in Groningen duurde slechts tot 1701, toen hij met zijn vader een reis over Friesland (Franeker) naar Holland maakte. Bij deze gelegenheid kwam hij in Amsterdam voor het eerst in connectie met den numismaticus Jac. de Wilde, met wiens dochter hij later in het huwelijk is getreden, en in Leiden met Rhenferd, Perizonius e.a.³⁾. Voor de latere carrière van Hemsterhuis is het van gewicht geweest, dat hij reeds op de latijnsche school een grondige kennis van het grieksch had opgedaan, want de universiteit heeft hem in dit opzicht niet veel gegeven: Groningen niet bij Gousset en ook later Leiden niet bij Perizonius, in wien hij niet op de eerste plaats een graecus, maar een critischen historicus zou vinden met een encyclopedische kennis der Oudheid.

In die dagen zag men in Hemsterhuis, behalve een goed graecus, toch nog meer een uitstekend kenner der oostersche talen, hebreuwsch, syrisch, arabisch en perzisch⁴⁾ en hij moet als zoodanig in Leiden zulk een indruk gemaakt hebben, dat de curatoren van deze hooge-

¹⁾ In Middelburg werd gebruikt „*Rudimenta Linguae Graecae Outhovii*”, in de ed. van 1755. Verder is nog bekend een ed. novissima, Traj. ad Rhen. 1788; cfr. Voegler, o.c. p. 544. Gerardus Oudhof of Outhof (1673-1733) geb. te A'dam, stud. ook nog in Franeker onder Roëll en in Leiden bij Spanheim. Hij was, gelijk bij deze leermeesters verwacht kan worden, cartesiaan, werd in 1697 predikant en rector in Embden en 1725-1733 id. te Kampen.

²⁾ Zie voor deze hoogleeraren boven p. 5, 27, 28, 29 en verder p. 111 en 113.

³⁾ Boeles, o.c. II, 2, p. 392³; zie ook verder p. 87.

⁴⁾ Op de bedrevenheid van Hemsterhuis in de oostersche talen is met nieuwe bewijzen nog de aandacht gevestigd door Jac. Geel in: *Anecdota Hemsterhusiana*. L.B. 1825 p. IX en volg.

school besloten om een zekeren student van Groningen te ontbieden, tot het nazien en onderling vergelijken der Arabische Handschriften van de openbare Boekerij. Deze student was niemand anders dan de naderhand zoo beroemd geworden Tiberius Hemsterhuis, van wien ik later in datzelfde jaar vermeld vind, dat door Curatoren, voor het maken van den Oosterschen Catalogus, eene som van vijfenzeventig Guldens werd toegezegd¹⁾. Omdat Hemsterhuis hierdoor tevens de gelegenheid kreeg om de colleges van Perizonius te volgen, nam hij dit aanbod gaarne aan en werd 21 Sept. 1702 te Leiden als Theol. stud. ingeschreven.

b. Hoogleeraar in Amsterdam

Toen hij in 1704²⁾, negentien jaar oud, als professor aan het Athenaeum werd benoemd, was dit ook nog niet voor het grieksch, dat in 1706 aan Surenhuys opgedragen werd³⁾, maar voor de philosophie en de mathesis. Omdat Hemsterhuis nog geen academischen graad bezat, werd hem, zooals dit in dien tijd gebruikelijk was, nog vóór zijn optreden als hoogleeraar een doctoraat hon. causa verleend⁴⁾.

Pollux (1706). In Amsterdam is Hemsterhuis echter nader tot de grieksche letteren gekomen bij de uitwerking van een tweede vereerende opdracht, die hij kort hiervoor ontvangen had⁵⁾ en die bewijst, welke verwachtingen men toen reeds van den nauwelijks achttienjarigen geleerde koesterde. Lederlin was in Amsterdam bezig met de bewerking van het Onomasticon van Pollux, toen hij naar Straatsburg geroepen werd, waar hij tot hoogleeraar was benoemd (1703)⁶⁾. Men zocht naar iemand om dit werk te voltooien en op aanraden van Graevius⁷⁾, den vaderlijken promotor van

1) M. Siegenbeek, *Gesch. der Leidsche Hooges.* Leiden, 1829-'32, p. 254.

2) De juiste datum bij de Crane, o.c. p. 63.

3) Cfr. boven p. 42.

4) Cfr. boven p. 34 en Boeles, o.c. II, 2, p. 393; de Crane, o.c. p. 64.

5) Ruhnkenius, *Elogium Hemsterhusii* ed. Bergman, L.B. et Amstelod. 1824, p. 10 (naar deze uitgave wordt verder geciteerd): „Sed jam ante intervenerat, quod Hemsterhusius cum Graecis Musis artius conjungeret”.

6) Joh. Henr. Lederlin (1672-1737) geb. te Straatsburg, verbleef eenigen tijd in Amsterdam, werd in 1703 prof. in het grieksch en hebreuwsch in zijn geboorteplaats. De zeven eerste boeken van Pollux had hij in 1703 al voltooid; cfr. Monk, o.c. I, p. 196.

7) *Elog. Hemst.*, l.c.: „Graevii auctoritate impulsus”. „It was the venerable Graevius, the patriarch of literature, whose authority sanctioned this recommen-

zoovele jongeren, die waarschijnlijk via zijn leerling Greven, kennis gekregen had van de capaciteiten van den leidschen student, nam Hemsterhuis dit werk op zich. In 1706 is het *Onomasticon* te Amsterdam verschenen¹⁾. Door deze medewerking aan de editie van *Pollux* is hij ook in correspondentie gekomen met Bentley. Hij had diens advies gevraagd over de emendatie van sommige passages en ontving hierop antwoord, waarschijnlijk in 1705²⁾. In 1708 bereikte hem nogmaals een schrijven van den engelschen philoloog, waarvan men wil, dat het een beslissenden invloed op Hemsterhuis gehad heeft³⁾.

Betrekkingen met Bentley. In de meeste berichten omtrent Hemsterhuis keeren twee punten stereotiep terug: zijn analogiesysteem, waarvan niemand weet te zeggen, wat het eigenlijk geweest is, en de invloed van Bentley, die hem door dezen brief eerst geleerd zou hebben, hoe een goed criticus zijn moet. Zeer waarschijnlijk vindt deze laatste meening haar oorsprong in de woorden, waarmede *Ruhnkenius* in zijn *Elogium Hemsterhusii* de geschiedenis van dezen brief verhaalt: *Brevi post a Richardo Bentlejo, Britanniae Aristarcho, literas accipit, quibus quidem opera Polluci navata eximie laudabatur. At eaedem literae Bentlejanas emendationes in Comicorum loca, quibus Pollux a se dictis fidem et auctoritatem conciliasset, complectebantur. In quibus locis restituendis Hemsterhusius quoque consumserat studii plurimum, pulcre intelligens, summam rei in illis verti. Enimvero, lectis animadversionibus Bentlejanis, videt, inanem operam suam fuisse, alterum omnia divinitus expediisse. Quo tum animo Hemsterhusium fuisse putas? Ita conturbatus est, ita sibimet ipse displicuit, ut Graecas literas in perpetuum repudiare statueret. Nec, per mensem unum et item alterum, ausus est scriptorem Graecum attingere. Hoc si alteri evenisset, quam astute id dissimulasset, quam cautionem et diligentiam, ne in vulgus emanaret, adhibuisset? At ille, ô callidum hominem! id*

dation; and at his urgent persuasion the youthful scholar undertook a work requiring no common portion of learning and judgment, before he had attained his eighteenth year!", *Monk*, l.c.

¹⁾ *Julii Pollucis Onomasticon Gr. Lat. c. notis varr. et J. H. Lederlini, ed. Tib. Hemsterhuis, Amstelod. 1706, 2 tom. fol. Boeles, o.c. II, 2 p. 393* wijst er terecht op, dat Hemsterhuis met dit werk reeds kort na zijn aankomst in Leiden moet begonnen zijn, daar *Graevius* al 11 Jan. 1703 is overleden.

²⁾ *Monk*, o.c. I, p. 197.

³⁾ *Monk*, l.c. noemt het „one of the richest literary despatches ever consigned to the post-office”. Beide brieven zijn afgedrukt bij *Bergman*, o.c. p. 34-61 en bij *Friedemann*, o.c. (cfr. boven p. 197) p. 250-289.

narrare discipulis, et crebris sermonibus usurpare solebat. Nescio, quid alii sentiant. Mihi nunquam major, quam cum haec de se ingenue fatebatur, visus est Hemsterhusius (p. 10, 11).

Doch bij de beoordeeling van deze passage mag men niet uit het oog verliezen, dat Ruhnkenius, die een „Elogium” van zijn vereerden leermeester schreef¹⁾, blijkens woordkeus en samenhang deze episode aanhaalt als een voorbeeld van de ongekunsteldheid en bescheidenheid van Hemsterhuis. Natuurlijk zal een dergelijke opmerking over zijn te kort in kennis der metriek, komend van iemand als Bentley, die toen op de middaghoogte van zijn roem stond, niet nagelaten hebben indruk te maken op een beginnening, die de twintig nog maar even gepasseerd was; maar om van beslissende beteekenis te kunnen spreken, zou Hemsterhuis hierna zich ernstig aan de metriek hebben moeten wijden en hierin iets gepresteerd moeten hebben. Hiervan blijkt verder niets; Hemsterhuis heeft de metriek altijd als een bijzaak beschouwd en geen zelfstandigen arbeid op dit gebied geleverd. Verder valt nog op, dat het schrijven van Bentley, hoewel de metriek er het grootste gedeelte van inneemt, overigens Hemsterhuis niet als een debutant behandelt, doch hem blijkbaar als „ebenbürtig” beschouwt, behoudens dan het gesignaleerde te kort in de metriek²⁾. Na dien heeft Hemsterhuis met Bentley geen contact meer gehad. Alleen uit 1712 is ons nog een brief van laatstgenoemde bekend, niet over een philologisch onderwerp, maar over het lettertype, een eventueelen Index, de correctie en de papiersoort van den herdruk zijner Horatiusuitgave, die de uitgeverfirma gebrs. Wetstein in Amsterdam onder handen hadden en waarvan zij het toezicht aan Hemsterhuis hadden toevertrouwd³⁾. Het is ten slotte ook overbodig om invloed van Bentley bij Hemsterhuis aan te nemen, daar deze ongedwongen en op natuurlijke wijze verklaard kan worden uit de nederlandsche geestesstromingen van zijn tijd, zooals wij in de inleiding trachtten aan te toonen en nog verder denken te kunnen bewijzen. Tusschen Bentley en Hemsterhuis heeft hoogstens verwantschap bestaan, omdat de nederlandsche cultuur in die dagen met die der Engelschen punten

1) Cfr. Elogium p. 3 en de slotwoorden: „Tali ingenio, doctrina et sapientia fuit Hemsterhusius” (p. 33).

2) De woorden van Bentley zijn bij Bergman, o.c. p. 41: „Deus bone, quae industria, quae eruditio, quod iudicium, quod acumen, quae fides ubique elucet? Unum tibi defuisse doleo (quod a vera amicitia profectum aequis auribus accipies), majorem rei Metricae peritiam”.

3) Bergman, o.c. p. 342.

van overeenkomst vertoont, vooral in het empirisme. Maar dit verkeert onder Hemsterhuis nog in zijn beginstadium en zal eerst bij Valckenaer duidelijker zichtbaar worden.

Luciani Colloquia (1708). In zijn amsterdamsche jaren schijnt Hemsterhuis als *graecus* hoe langer hoe meer op den voorgrond getreden te zijn en naast Surenhuys, aan wien het grieksch eigenlijk opgedragen was, uit eigen beweging ook private colleges in het grieksch te hebben gegeven¹⁾. Zoo wordt het verklaarbaar, dat de firma Wetstein hem vroeg om eenige samenspraken van Lucianus uit te geven²⁾, omdat zij meende, dat een dergelijke uitgave *in rem esse Scholarum* (praef. p. 1). Maar, al spreekt Hemsterhuis ook van *Graecae linguae tirones* (p. 43, 78), toch schijnen de aantekeningen, waarin hij naar Hesychius en Suidas verwijst, meer bestemd voor studenten dan voor de *pueri*, die in de inleiding (p. 2) genoemd worden. Ook schijnt de inhoud van sommige colloquia voor kinderen nog al bedenkelijk³⁾. Bovendien hebben wij voor zijn academisch onderwijs in het grieksch te Amsterdam het getuigenis van d'Orville. Deze heeft eenige jaren aan het amsterdamsche Athenaeum gestudeerd, voordat hij in 1715 naar de universiteit van Leiden overging, en verklaarde bij het eeuwfeest in 1732 openlijk voor het grieksch een leerling van Hemsterhuis te zijn geweest⁴⁾.

In 1716 schijnt Hemsterhuis reeds ernstig in aanmerking te zijn gekomen voor de opvolging van Jac. Gronovius in Leiden, maar Burman, die daar in 1715 in de plaats van Perizonius gekomen was, wist dit te verhinderen; dezen veelbelovenden ambtgenoot wenschte hij niet als collega naast zich. Hierop doelt de mededeeling, dat Hemsterhuis te Leiden geweerd werd *door lieden, die vreesden, dat hij hun licht zoude betimmeren*⁵⁾. In October 1716 is Hemsterhuis

1) Cfr. boven p. 43¹.

2) „Luciani Samosatensis Colloquia selecta, et Timon. Cebetis Thebani tabula. Menandri Sententiae Morales Graecae et Latine. Colloquia Luciani et Timonem Notis illustravit Tiberius Hemsterhuis. Amstelaedami, 1708, 12°, herdruk in 1732, Basel 1777.

3) o.c. p. 95, 96 en p. 99 van de lat. vertaling.

4) Or. in centes. natalem Amstelod. 1732, p. 29: „nam et hic (= Amsterdam) una cum philosophia easdem Literas (= grieksch) ornarat, quando et mihi egregia ejus eruditione frui licuisse laetor atque gratus agnosco”.

5) Boeles, o.c. II, 2, p. 394. Dit is een treffende vertaling van R u h n k e n i u s' woorden, Elog. Hemst. p. 9: „Verum vacante illa provincia res secus cecidit, non Curatorum voluntate alienata, sed artibus eorum, qui, ne luminibus suis obstrueretur, metuebant”. Cfr. verder p. 192.

te Amsterdam in het huwelijk getreden met **Cornelia Maria de Wilde**, dochter van den boven¹⁾ vermelden numismaticus en comies tot de hoofdelijke betaling in het admiraliteitscollege aldaar²⁾. Van de drie zonen, uit dit huwelijk geboren, is alleen de middelste, **Franciscus**, later evenals zijn vader, beroemd geworden³⁾.

c. Hoogleraar in Franeker

Een krenkende bejegening, die hij van de bestuurders van Amsterdam ondervonden had⁴⁾, deden Hemsterhuis besluiten om in 1717, na den dood van **Bos**, een benoeming als professor in het grieksch te Franeker te aanvaarden. Zijn belangrijkste periode ligt hier aan de friesche hoogeschool, hier vond hij een kring van geestverwante hoogleraren, bestaande uit **Andala**, den laatsten cartesiaan in Franeker⁵⁾, **Heineccius**, **Muys**, **Schultens**, **Venema**, **Wielingius**, **Wesseling** en enkele jaren, tot zijn vroegtijdigen dood in 1723, ook **Rungius**, neef en leerling van **Perizonius**⁶⁾. Hier

1) p. 82.

2) Elog. Hemst. p. 16. 321; **Boeles**, o.c. II, p. 394; **Brummel**, o.c. p. 24.

3) Voor **Franciscus** of **François Hemsterhuis** zie verder p. 100, 127 en p. 291 en volg.

4) **Boeles**, l.c. Zie ook boven p. 43¹.

5) Voor **Andala** zie verder p. 203² en 255².

6) **Heineccius** d.w.z. **Johann Gottlieb Heinecke** (1681-1741) is slechts kort in Franeker geweest (1723-1727). Omdat bij het klimaat niet kon verdragen, is hij weer vertrokken. In 1729 werd hij op een hoog salaris te Utrecht benoemd tot prof. iuris civilis (13 Juni). Hij vroeg een maand uitstel voor zijn beslissing en berichtte 8 Aug. voor het beroep te moeten bedanken, omdat de Koning v. Pruisen hem geen ontslag wilde geven, **Kernkamp**, Acta et Decreta Senatus etc., II, Utrecht, 1938, p. 312. Hij wordt voldoende geteekend door te vermelden, dat hij 1713-1723 en 1733-1741 (1727-1733 was hij prof. in Frankfort a.O.) hoogleraar is geweest aan de kort tevoren (1694) gestichte universiteit van Halle, die een nieuw tijdperk opent voor het hooger onderwijs in Duitschland. Hij is vooral als jurist bekend gebleven, maar heeft zich ook op ander gebied bewogen, antiq. en numismatiek. Uit Halle bracht **Heineccius** mede een geest van vrij onderzoek en critiek op de overgeleverde vormen, hetgeen de richting van Hemsterhuis c.s. begunstigde. Hij was ook bekend met van **Bynckershoek** en had veel waardeering voor de jurid. antiq. jeugdwerken van **Perizonius**. Zie **Boeles**, o.c. II, 2, p. 416 en volg. **Bursian**, Gesch. d. class. Philologie in Deutschland, 1883, p. 372 en volg. **W. Muys**, 1709-1744 prof. in Franeker, leerling van de **Volder** en evenals deze sterk experimenteel, was een anatoom (zie verder p. 255); de taalonderzoeken van Hemsterhuis doen aan taal-anatomie denken. Hemsterhuis prees hem in zijn or. fun. in exequiis **Campegii Vitringae fil.** (die in 1723 overleed) als: „eximium hujus Lycei decus, Collegam Aestimatissimum **W. G. Muis**“, (ed.

heeft Hemsterhuis zijn eerste leerlingen gevormd en zijn school gesticht.

d. Hoogleraar in Leiden

Toen hij in 1740 als opvolger van Burman naar Leiden werd overgeplaatst, was er aan de nederlandsche universiteiten veel veranderd. In 1730 was d'Orville voor het grieksch in Amsterdam gekomen en Struchtmeyer in Harderwijk, wiens optreden, hoewel hij niet tot de school van Hemsterhuis behoort, toch een verbetering voor het grieksch beteekende. In 1734 ging Wesseling naar Utrecht, in 1741 volgde Hemsterhuis' beste leerling Valckenaer hem in Franeker op en in 1752 ten slotte bezette van Lennep te Groningen den laatsten leerstoel, die nog niet door de schola Hemsterhusiana was ingenomen: een nieuwe tijd voor het grieksch was aangebroken!

Te Leiden werkte Tiberius nog vijf en twintig jaar tot 1765. In dit jaar emeritus geworden zag hij tot zijn voldoening Valckenaer hem ook hier opvolgen, terwijl Franeker in handen kwam van een hunner beste jongeren, Gisbert Koen. Kort hierna, in 1766, is Hemsterhuis overleden.

2. Werken en onderwijs

a. Werken

Lucianus en Plutus (1743). De lijst van Hemsterhuis' werken is zeer kort; de twee omvangrijkste zijn zelfs niet eens geheel van zijn hand. Het Onomasticon van Pollux, waarmede Lederlin reeds begonnen was, heeft hij voltooid, gelijk wij zagen¹⁾, en omgekeerd

v. 1784, p. 136). Voor Schultens zie verder p. 111 en volg. en voor Vene-
ma verder p. 202, 204¹, 218. Abraham Wieling (1693-1776) geb. te
Hamm, werd op aanbeveling van v. Bynckershoek in 1727 als opvolger van Hei-
neccius aangesteld. In 1739 vertrok hij naar Utrecht. Hij verkondigde vrijzinnige
denkbeelden op het gebied van het strafrecht. Zie Hemsterhuis over hem in
or. fun. in obitum Georgii Arnaldi in de Verzamelde redev. van Hemsterhuis en
Valckenaer, L.B. 1784, p. 175. Cfr. Boeles, o.c. II, 2, p. 423 en volg. Voor
Wesseling zie verder p. 164 en volg. Voor Rungius cfr. verder p. 181.

¹⁾ Voor den titel zie hierboven p. 84¹. De Acta Eruditorum van 1707,
p. 1 noemen deze Pollux-uitgave een „opus splendidissimum”. Zie ook Bethe,
Pollucis Onom. I, Lipsiae, 1900, praef. XVI: „Optimae autem notae codices et
Aldinis uberiores adhibuerunt editores Amstelodamenses 1706 Henricus Lederlinus
(I-VII) et Tiberius Hemsterhusius”. Volgens Bethe l.c. gaf G. Dindorf, Lips.

is zijn uitgave van Lucianus niet door hem zelf ten einde gebracht, maar voor het grootste gedeelte (vijf zesden ongeveer) verder bewerkt door J. F. Reitz, hetgeen ook duidelijk te bemerken is; verschenen is zij in 1743¹⁾. Na de reeds vermelde Colloquia van Lucianus²⁾ heeft hij nog slechts één eigen werk uitgegeven: de Plutus van Aristophanes, die eveneens voor het onderwijs bestemd is en als handleiding moest dienen voor zijn studenten³⁾. Gudeman o.c. p. 177 heeft deze uitgave „epochemachend” genoemd. Zij is zeker belangrijk, omdat hierin scholiën op Aristophanes niet alleen afgedrukt worden⁴⁾, maar daarbij ook gewezen wordt op hun waarde voor de studie der tirones, *ne fugeret eos illorum veterum Enarratorum stylus, cujus cognoscendi, quod sane, si quis severa disciplinae lege proficere cupiat, per est necessarium, in hoc rudimento facilem aditum habituri videbantur; maxime si vox praemonstrantis*⁵⁾ accesserit. De scholia worden immers gewoonlijk behandeld, *quasi omnia forent unius auctoris, ejusdemque pretii*. Het is echter van het hoogste belang, *ut ipsi tirones intelligerent in studiorum vestibulo, quanti sit vetusta a recentioribus, a genuinis spuria, aurea a quocumque deterioris metalli genere secerni* (Praef. p. XII, XIII)⁶⁾. Naast deze twee werken, voor het

1824 „hanc editionem Amstelodamensem splendidissimam” op een armzalige wijze weer uit, van hem zelf is niet veel meer dan zijn naam.

1) Lucianus Samosatensis, Opera, Amst. 1743; herdrukt in Zweibrücken 1789, 1793 en in Leipzig 1822-1829 en 1831. Volgens Gudeman, o.c. p. 177 verscheen het in 1736, hetgeen niet juist kan zijn, want de Acta Eruditorum van 1736 en 1737 bevatten niets over Hemsterhuis. Een dergelijk werk zou bij zijn verschijnen daar zeker aangekondigd of besproken zijn.

2) Cfr. hierboven p. 86²⁾.

3) ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΟΥΣ ΠΛΟΥΤΟΣ. Aristophanis Comoedia Plutus. Adiecta sunt scholia vetusta. Recognovit ad veteres membranas, variis lectionibus ac notis instruxit, et scholiastas locupletavit Tiberius Hemsterhuis. Harlingae, 1743, Praef. p. V: „ex quo juvenes humanitatis excolendae cupidi . . . Atticorum elegantias percipiant”; p. XI: „Editionem hanc Aristophanei Pluti voluntas peperit inserviendi studiis optimorum juvenum, quibus res Graecae cultissimique sermonis nitor sincerus sunt cordi”.

4) Uitgaven met scholiën vinden wij, hoewel niet talrijk en meestal latijnsche, ook vóór Hemsterhuis. Bijv. Henninius met zijn Juvenalis Satyrae cum scoliis veterum et commentariis integris selectis et conquisitis fere omnium eruditorum, Tr. ad Rhen. 1685.

5) Hierin herkennen wij het stimuleerende onderwijs van Hemsterhuis, waardoor hij zijn leerlingen tot zelfwerkzaamheid wist aan te sporen. Zie ook verder p. 95 en 100.

6) Hierbij dienen nog genoemd te worden praef. p. VI en XV, omdat wij hieruit H.'s opvatting over het nut en doel der grieksche letteren leeren kennen. Aristot-

onderwijs bestemd, heeft hij zelf niets meer gepubliceerd dan in de jaren 1733/35 „Notae et Emendationes ad Xenophontem Ephesium” in het door d’Orville opgerichte tijdschrift *Miscellaneae Observationes* ¹⁾).

Verdere werken. De rest van zijn oeuvre is verspreid in aantekeningen bij uitgaven van collega’s, vrienden en leerlingen. Het was in die dagen de gewoonte om notae of observationes af te staan aan anderen, waarvan men wist, dat zij op het punt stonden een auteur uit te geven, waarover men iets in portefeuille had, en Hemsterhuis is blijkbaar zeer gul hiermede geweest. Twee van deze uitgaven verschenen in het buitenland en op deze wijze is hij ook daar bekend geworden. Zoo vinden wij in de *journal des sçavans* van 1734, p. 696 de aankondiging van een Sappho-editie, verschenen te Londen in het jaar hiervoor. Onder de *foule des Commentateurs* wordt o.a. ook Hemsterhuis vermeld (p. 699). Het is bovendien de eerste maal, dat zijn naam in dit belangrijke fransche tijdschrift genoemd wordt ²⁾. Ook zijn van hem de *Observationes ad Chrysostomi Homiliam in Ep. ad Philemona in Raphaelii Annot. in N.T.* ³⁾. Verder nog aan-

phanes acht hij nl. nuttig voor de kennis der res civiles; A’s woordenschat, alsook die der glossen kunnen du Cange aanvullen.

¹⁾ Zooals een onderzoek op de U.B. te Amsterdam mij leerde, zijn deze bijdragen van Hemsterhuis te vinden in vol. III, tom. III p. 402-422 (Nov.-Dec. 1733) onder teekend: T.S.H.S.; Vol. IV, tom. II p. 282-292 (Maart-April 1734); Vol. V, tom. I p. 17-32 (Juli-Aug.-Sept. 1734) en onderteekend als boven; Vol. V, tom. III p. 49-72 (Jan.-Febr. Maart 1735), waar de titel is: *Observationes et Emendationes ad Xenophontis Ephesiaca* en weer onderteekend T.S.H.S.; Vol. VI, tom. I p. 292-303 (April-Mei-Juni 1735) en ten slotte Vol. VI, tom. II p. 338-352 (Juli-Aug.-Sept. 1735). Volgens Ruhnkenius, *Elog. Hemst.* p. 8 liet d’Orville na Hemsterhuis’ emendaties nog een codex van Xenophon vergelijken en: „Nullus unquam vates Hemsterhusio repertus est verior. Nam vetus codex lectiones et lacunarum supplementa sic, ut ille divinando restituerat, plerisque locis repraesentabat”. Voor de uitgave der *Miscell. Observ.* zie verder p. 186 en volg.

²⁾ Bedoeld is: Sapphus, *Poetriae Lesbiae, Fragmenta et Elogia*, quotquot in auctoribus antiquis graecis et latinis reperiuntur cum virorum doctorum notis integris, cura et studio Jo. Christiani Wolfii, in gymnasio Hamburgensi professoris publici. Qui vitam Sapphonis et Indices adjecit. Londini, apud Abrahamum Vandenhoeck, 1733. In 1735 is deze uitgave van een nieuw titelblad voorzien: *Hamburgi apud Abrahamum Vandenhoeck 1735*. De aanmerkingen van Hemsterhuis zijn echter slechts weinig in getal en hebben, voor zoover ik kon nagaan, niet onmiddellijk betrekking op Sappho, maar zijn genomen uit zijn *Pollux*-uitgave.

³⁾ Volgens Saxe, *Onomasticon, Tr. ad Rhen.* 1785, V, p. 464 zijn de *Annotationes in Sacram Scripturam, Historicae in vetus, Philologicae in Novum Testamen-*

merkingen in den Hesychius van Alberti, vooral in het tweede, door Ruhnkenius uitgegeven, deel (L.B. 1746, 1766); in den Callimachus van Ernesti (L.B. 1761); den Timaeus van Ruhnkenius (L.B. 1754, 1789); den Thomas Magister van J. S. Bernard (L.B. 1757) en ten slotte zelfs bij een latijnschen auteur, den Propertius van Broekhuizen-Vlaming (Amst.² 1727), later uitgegeven door Burman-v. Santen (Traj. ad. Rhen. 1780) ¹⁾.

Toen in het begin der negentiende eeuw, kort na den dood van Wyttenbach, de belangstelling voor de schola Hemsterhusiana weer begon te herleven, heeft Jac. Geel, een der wegbereiders voor de nieuwe leidsche school in die eeuw, uit de nagelaten papieren van Hemsterhuis nog uitgegeven „Tib. Hemsterhusii Animadversionum in Lucianum appendix”, L.B. 1824 en „Anecdota Hemsterhusiana”, L.B. 1825, die aantekeningen bevatten op Lucianus, Pollux, Harpocration en Apollonius Rhodius. Hemsterhuis' nagelaten lexicografische arbeid is daarna nog verschenen als „Additamenta inedita ad H. Stephani Thesaurum Linguae Graecae. Ex autographo descr. J. T. Bergman, Oxonii 1831”.

Oraties in Franeker. Omdat Hemsterhuis zoo weinig uitgegeven heeft, zullen wij vooral uit zijn oraties moeten putten om hem te leeren kennen, maar ook deze zijn slechts zes in getal ²⁾. Zij zijn in 1784 door Valckenaer verzameld en, tegelijk met drie van diens eigen redevoeringen, uitgegeven ³⁾. Daar de tekst na vergelijking volkomen identiek bleek te zijn met dien der oorspronkelijke uitgaven, zal verder uit deze editie geciteerd worden. Uit Hemsterhuis' amsterdamsche jaren zijn ons geen redevoeringen bekend ⁴⁾ en in Franeker hield hij zijn inaugurale rede eerst in 1720, toen hij reeds een paar jaar daar werkzaam was, over het onderwerp: „de Graecae linguae praestantia,

tum van Georgius Raphellius (1673-1740) door diens zoon in één deel uitgegeven L.B. 1750. Cfr. Eckstein, o.c. p. 454 en Elog. Hemst. p. 330.

¹⁾ Nog onbekende bijdragen van Hemsterhuis in een werk van Musgrave en in de Miscell. Observ. worden door Bergman aangegeven in zijn ed. van het Elog. Hemst. p. 330, 331.

²⁾ Want zijn rect. rede in Franeker 1724 is niet verschenen, zijn Oratio panegyrica, Leiden 1747, behoort tot de geschiedenis en zijn laatste rect. rede te Leiden 1748 evenzoo, is bovendien niet gedrukt. Zie verder p. 94².

³⁾ Voor titel zie boven p. 15¹.

⁴⁾ De oratio de mathematicum et philosophiae studio cum literis humanioribus conjungendis is niet te Amsterdam gehouden, gelijk men gewoonlijk aanneemt, doch als rectorale rede te Franeker in 1739. Zie hiervoor verder p. 92 en 93.

ex ingenio Graecorum et moribus probata" ¹⁾). In 1723 herdacht hij een overleden collega en geestverwant in zijn „oratio funebris in exequiis Viri et Theologi Summi Campegi Vitringae Filii" ²⁾). De rede, waarmede hij in 1724 zijn eerste rectoraat besloot, is niet verschenen, maar bij de overdracht van zijn tweede rectoraat heeft hij gesproken „de Paulo Apostolo" ³⁾).

Zijn derde rectorale rede, in 1739 gehouden, is de, voor onze kennis van Hemsterhuis' wetenschappelijke beginselen zoo belangrijke „oratio de mathematicum et philosophiae studio cum literis humanioribus conjungendis". In Valckenaer's editie is deze redevoering opgenomen (p. 99-120) zonder te vermelden, waar en wanneer deze gehouden is, en later heeft men, misleid door de woorden in den titel „de mathematicum et philosophiae studio", welke de vakken zijn, die Hemsterhuis' leeropdracht te Amsterdam uitmaakten, aangenomen, dat deze rede als inaug. oratie te Amsterdam uitgesproken zou zijn, dus in 1704 of 1705. Maar men heeft dan blijkbaar niet meer dan den titel gelezen, want uit den inhoud, die verder (op p. 121) samengevat zal worden, kan men zien, dat de mathesis en de philosophie slechts aan het slot behandeld worden; hoofdzaak zijn en blijven voor den spreker de „literae humaniores", waarmede de wiskunde en de wijsbegeerte als zeer aanbevelenswaardige hulpvakken verbonden moeten worden. Nu kan het zijn, dat Hemsterhuis ook op zijn leerstoel in Amsterdam vóór alles philoloog is gebleven, maar dat hij al in zijn intreerede zijn eigenlijke leeropdracht zóó openlijk als bijzaak voorgesteld zou hebben, lijkt ons niet aan te nemen.

Maar nog overtuigender blijkt, dat deze rede niet uit zijn amsterdamschen tijd kan dateeren, want zij zou dan nog vóór zijn redevoering „de Graecae linguae praestantia" van 1720 gesteld moeten worden. En deze laatstgenoemde bevat nog geen definitie der philologie of iets, wat er op lijkt; de „amsterdamsche" en de leidsche van 1740 echter

1) Franequerae, 1721. In Valckenaer's editie p. 33-80.

2) Campegius (Kempe) Vitringa (1659-1722) was van 1682 tot zijn overlijden prof. theologiae in Franeker (cfr. boven p. 5). Zijn critische eigenschappen worden door Hemsterhuis in deze lijkrede geroemd (p. 145).

3) Met deze redevoering begint, zonder aanduiding van jaar of gelegenheid, de ed. van Valckenaer, hierboven vermeld. Zij was eerst kort vóór 1784 uitgegeven, doch zeer slordig; dit was voor Valckenaer de aanleiding tot een betere editie, waarbij hij ook de overige oraties van Hemsterhuis voegde, waarvan er drie nog nooit verschenen waren (praef. p. 1, 2 ongenummerd). Zie voor deze or. de Paulo Apostolo ook verder p. 153.

wèl, zooals het resumé (verder op p. 125) zal aantoonen. Indien wij nu de oratie „de mathematicum et philosophiae studio” als de inaugurale rede te Amsterdam beschouwen, moeten wij dus aannemen, dat Hemsterhuis, als hij later zijn eerste grieksche professoraat in Franeker aanvangt, over de philologie gezwezen heeft en eerst jaren daarna bij zijn inauguratie te Leiden zijn denkbeelden hierover mededeelde, maar dat hij bij het begin van zijn hoogleeraarschap in de wiskunde en wijsbegeerte reeds in schetsmatigen vorm een omschrijving zou gegeven hebben van de . . . philologie. Bovendien mag men niet vergeten, dat de pas benoemde professor toen negentien jaren telde, een leeftijd, waarop men gewoonlijk voor dergelijke onderwerpen weinig belangstelling heeft en daarvoor ook nog niet rijp is. Al deze bezwaren vervallen echter, als men de oratie een plaats geeft tusschen beide andere. Dan ziet men de opvattingen van Hemsterhuis over de philologie zich geleidelijk ontwikkelen en in zijn leidsche oratie van 1740 vasten vorm aannemen.

Het beslissende argument, dat deze oratie een rectoraatsrede geweest is, vinden wij bij de Crane, o.c. p. 63, 77, die de aandacht vestigt op het exordium dezer rede met de *uitdrukkelijke verklaring, dat de Redenaar alleenlijk sprak om naar gewoonte eenen jaarlijks veranderlijken post neer te leggen; dus als Rector Magnificus*. Deze woorden, waarop de Crane wijst, luiden in den tekst als volgt: *Priusquam hujus diei, qui me mori majorum obsecundantem in hunc suggestum evocavit . . . Nunc quum nec meae me voluntatis arbitrium, neque ulla gloriae reportandae cupido huc evexerit, sed sola muneris annui deponendi ratio paene protraxerit . . .* Verder toont de Crane aan, dat de rede te Franeker geschreven moet zijn, want hij heeft zelf het manuscript der oratie gezien, geschreven op de achterzijde van een brief over huishoudelijke zaken en door iemand, die in Franeker woonde, aan Hemsterhuis geadresseerd. Hierdoor maakt de Crane het zeer aannemelijk, dat de oratie bij de rectoraatsoverdracht in 1739 gehouden is, in het laatste jaar derhalve van zijn professoraat in Franeker. Hierbij passen ook beter de woorden aan het einde dezer rede: *Idem ego severe vobis, si quid auctoritati meae tribuitis interdico, ne . . .* Zulk een vermaning zou eenigszins belachelijk zijn in den mond van een hoogleeraar van negentien jaar, hetgeen toch aangenomen moet worden, als men deze oratie in Amsterdam laat houden.

Onmiddellijk vóór zijn vertrek uit Franeker, in 1740, betreurde hij

nog den vroegen dood van zijn leerling en pas benoemden collega in een lijkrede „in obitum Georgii Arnaldi”¹⁾).

Oraties in Leiden. In Leiden heeft hij ditzelfde jaar zijn colleges aangevangen met de voor ons waardevolle „oratio de literarum humaniorum studiis ad mores emandandos virtutisque cultum conferendis”, maar zijn rectorale rede aldaar in 1748 is wederom niet in druk verschenen²⁾; misschien is het niet tot een uitgave gekomen, omdat zijn jongste zoon Tiberius in dat jaar op 24 j. leeftijd kwam te overlijden³⁾).

Als wij dit resultaat vergelijken met de talrijke geschriften van zijn voorgangers, is de oogst zeer gering, vooral, indien wij hierbij bedenken, dat hij in Amsterdam, Franeker en Leiden te samen niet minder dan één en zestig jaar professor is geweest. Zijn leerlingen hebben vaak deze „stilzwijgendheid” betreurd en er deze verklaring van gegeven, dat hij tē critisch tegenover zijn eigen werk stond en er niet spoedig over voldaan was⁴⁾. Wij meenen echter, dat dit ook toegeschreven moet worden aan zijn flegmatische natuur, die in geestesarbeid behagen vond, maar een afkeer had van ieder werk, dat met

¹⁾ George d'Arnaud (1711-1740), zoon van een waalsch predikant in Franeker, was de eerste der vele talentvolle leerlingen, die de schola Hemsterhusiana op jeugdigen leeftijd in het graf zag dalen. In 1728, dus eerst 17 j. oud, schreef hij een „Specimen animadversionum criticarum ad aliquos scriptores Graecos, nominatim Anacreontem, Callimachum, Hephaestionem, Herodotum, Xenophontem et Aeschylum”. In 1730 volgden „Lectionum Graecarum libri II, in quibus Graecorum scripta passim illustrantur atque castigantur, imprimis Hesychii, Arati, Theonis, Appiani, Apollonii Rhodii” en in 1732 een „De Diis παρέδροις, sive adsectoribus et conjunctis commentarius”. In de Miscell. Observationes IV, V, VI, zijn te vinden zijn „Conjecturae in Alciphronem et Euripidem”. Op aanraden van Hemsterhuis studeerde d'Arnaud rechten bij Wieling en besloot deze studies in 1734 met een „dissertatio de jure servorum”. In 1735 werd hij lector juris en op 3 Juli 1739 als opvolger van Wieling hoogleeraar in het recht, doch kwam reeds 1 Juni 1740 „nondum inauguratus” (p. 179), te overlijden, waarschijnlijk aan de tering. Zie Boeles, Friesl. Hoogesch. II, 2, 453 en volg.

²⁾ De titel was: „de Statu Belgii”. Deze oratie is in ms. aanwezig in de U.B. te Leiden onder B.(ibliotheca) P.(ublica) L.(atina) no. 550. Cfr. boven p. 91².

³⁾ Elog. Hemst. p. 506 en Brummel, o.c. p. 36⁴.

⁴⁾ Elog. p. 28: „Deinde cum nihil, nisi quod omnibus numeris expletum esset, a se exire vellet”. H. G. van Kampen, Beknopte Gesch. der Lett. en Wetensch. 's Gravenhage 1821-26, II, 241: „Misschien verwondert men zich over het kleine getal, misschien ook over de keuze der uitgegevene werken: doch groote bescheidenheid, en zucht, om niets dan hetgeen der volmaaktheid zooveel mogelijk nabij kwam, te leveren, was daarvan de oorzaak”.

physieke inspanning gepaard ging. Liever trad hij als mentor van jongeren op en hierin ligt dan ook zijn kracht, in zijn methode en zijn onderwijs, waardoor hij een schaar geestdriftige leerlingen heeft gevormd, die zijn beginselen volgens zijn methode hebben uitgewerkt en in ruimen kring verbreid: de schola Hemsterhusiana.

b. Methode

Progrediundi ratio. Over de methode van Hemsterhuis heeft Ruhnkenius gesproken in zijn Elogium Hemsterhusii (p. 11, 12), doch slechts terloops. Om een juiste voorstelling hiervan te bekomen zullen wij de gegevens van Ruhnkenius moeten aanvullen met de uitvoeriger beschrijving, die Wyttenbach ons nagelaten heeft in zijn Vita Ruhnkenii (p. 93 en volg.). Deze methode was er geheel op berekend om zelfwerkzaamheid en eigen critisch onderzoek aan te kweken, want naast het volgen van colleges om de critische en grammaticale verklaring der schrijvers aan te leeren, was de voornaamste taak van den student, volgens Hemsterhuis, zelfstudie thuis. Daar moesten alle grieksche auteurs in chronologische volgorde gelezen worden, eerst de dichters, te beginnen met Homerus tot aan de laatsten: Nonnus, Silentiarius en enkele Byzantijnen, en hierna de prozaschrijvers, zooals Herodotus, Thucydides, Plato en vooral Xenophon. Het was raadzaam om met de lectuur der grieksche dichters die der latijnsche te verbinden ten einde het latijn niet te ontwennen en dit is ook de verklaring van de mededeeling, die wij bij Wyttenbach lezen, als zou Hemsterhuis hebben aangeraden, bij de studie *initium a Graecis Literis ducere, earumque scientiae, quasi fundamento, postea Latinarum Literarum ac deinceps aliarum doctrinarum tractationem superstruere* (p. 93). Deze woorden hebben duidelijk betrekking op een student, die zich in de oude letteren verder wil bekwamen, en kunnen niet beteekenen, gelijk men soms aangenomen heeft, dat een jongen op de latijnsche school eerst grieksch en daarna pas latijn moet leeren¹⁾.

Als men mij nu zou vragen, zoo gaat Wyttenbach verder: hoe moest de student al die auteurs lezen, dan zou mijn antwoord heel kort kunnen zijn: volgens de Hemsterhusiana ratio (p. 94). Begonnen werd met de woorden afzonderlijk en hun beteekenis; van nieuwe en minder bekende werd de zin opgespoord òf uit hun oorspronke-

¹⁾ Cfr. de uiteenzetting van Bergman in diens ed. van de Vita Ruhnkenii L.B. et Amst. 1824, p. 376-394.

lijke beteekenis of uit hun gebruik¹⁾. Hierbij kon men den Thesaurus van Stephanus en de nieuwere lexica benutten, maar vooral de oude, zooals Pollux, Suidas, Hesychius e.a. Nadat de student aldus de beteekenis der woorden had vastgesteld, *animadvertēbat ad compositionem et structuram totius loci* en, als hij zodoende de passage begrepen had, moest hij deze eenige malen herlezen, alvorens verder te gaan. Wanneer een schrijver zóó geheel was doorgewerkt, moest deze opnieuw gelezen worden, doch thans *uno et continuo tenore*. Op deze wijze leerde men zich verdiepen in diens *mentem, mores, aetatem, locum, formam dicendi, cogitandi, argumentandi* (p. 94), in één woord derhalve: in diens stijl²⁾, en werd het verstand critisch gescherpt (p. 95).

De eerste schrijvers, die volgens deze methode bestudeerd werden, namen veel tijd in beslag, maar bij iederen volgenden auteur ging het vlugger en ten slotte bereikte men zulk een vaardigheid in het grieksch, *ut Graeci libri aequae promte expediteque intelligentur, quam aut Latini, aut patria adeo lingua scripti*. De oorzaak hiervan lag vooreerst in de grieksche taal zelf, want van het grieksch *ea est indoles, ut et singulorum significatio verborum appareat vel ex origine, vel e nexu cujusque loci: et constructio compositioque dictionum enunciationumque ad simplicem naturae rationem conformata sit; ut neutra in parte opem Lexici tam diu, quam in aliis linguis, desideremus*³⁾. Op de tweede plaats echter was dit resultaat te danken aan een *recta progrediendi ratio*, want door zijn cartesiansche en mathematische vorming had Hemsterhuis geleerd hieraan groote waarde te hechten. Deze *justa ratio* omvatte twee dingen. Eerstens een juist inzicht in den aard der moeilijkheden; deze niet onderschatten, maar ook niet overdrijven, in gemakkelijke plaatsen geen moeilijkheden zoeken en bij een moeilijke passage niet te lang blijven stilstaan. Als men deze,

1) In navolging van Perizonius heeft Hemsterhuis derhalve ook aandacht geschonken aan den „usus linguae” en het ontstaan der afgeleide beteekenissen tot de oorspr. trachten terug te voeren door analogia significationis, cfr. hierboven p. 71, 72.

2) Zie voor dit stijlgevoel ook boven p. 78 en verder p. 128, 133, 154.

3) Door een *verstandige* toepassing van zijn analogie-systeem zou het, volgens Hemsterhuis, niet noodig zijn, voortdurend een lexicon te raadplegen bij de lezing van grieksche schrijvers. Hieraan heeft Wytenbach ongetwijfeld gedacht toen hij in de praef. van zijn „Selecta Principum Historicorum”, Amstelod. 1794 (Opuscula I, p. 229-265) verhaalde over de wijze, waarop hij in zijn jeugd grieksch geleerd had: „Utinam sine Schrevelio” (p. 259). Schrevelius is het bekende woordenboek.

na ze twee- of driemaal te hebben overgelezen, niet begreep, moest men verder gaan en later werd deze door *analoge* plaatsen wel duidelijk.

Annotandi consuetudo. Doch het voornaamste onderdeel van Hemsterhuis' methode is wel de *annotandi consuetudo*, die hij zijn studenten aanleerde. Deze moesten n.l. niet alleen lezen, maar daarbij ook doorlopend aantekeningen maken en wel op deze manier, *ut locum quemque memoratu dignum, item verba dictaque excerpamus, certoque ordine in adversaria referamus* (p. 97) ¹⁾. Daar van Hemsterhuis zelf bekend is, dat hij zijn aantekeningen maakte in margine van de exemplaren der door hem gelezen auteurs, heeft men wel eens betwijfeld, of hij daarnaast ook afzonderlijke bundels *adversaria* heeft aangelegd. Maar reeds *Ruhnkenius* zegt hiervan in zijn *Elogium*: *legit? immo vero excerpit, et in horrea sua congegit* (p. 11) en later heeft *Geel* in de praefatio van zijn „*Anecdota Hemsterhusiana*” het bestaan dezer aantekeningen volgehouden, daar hij ze zelf in handen had gehad: *Certos nimirum habuit Hemsterhusius Adversariorum libros, Historiae gentium, literarum et philosophiae, Antiquitati, Geographiae, Mythologiae, aliisque doctrinae generibus destinatos, quod nisi integri tres servati testarentur, ex aliorum fragmentis suspicari liceret: plurimi enim numquam compacti esse videntur: hoc nempe modo facilis erat novarum plagularum insertio, et commodior Hemsterhusio usus; sed hinc quoque factum censeo, ut non omnes illi adversariorum libri incolumes aetatem tulerint* (p. XX, XXI) ²⁾.

De voordeelen van deze werkwijze worden ons door *Wytenbach* als volgt beschreven: *primum, ut inventa ne perire sinamus, sed custodiamus, unde ea, postulante usu, facile expromamus: deinde, ut expeditior faciliorque quotidie fiat progressus, quum in promptu habemus prius animadversa, quibus revocandis eas, quae postea obveniunt, difficultates expeditamus: tum, ut similibus copiam exemplorum congeramus, quibus inter se comparandis* ³⁾ *et rerum rationem et*

¹⁾ Van een zijner eerste leerlingen zegt *Hemsterhuis* in zijn *Or. in obitum Georgii Arnaldi*, p. 164, dat deze reeds als kind de gr. en lat. schrijvers las „non defunctoria velocitate, nec praepropero nisu iter inceptum emensus, sed, quicquid observatu dignum occurreret infantemque animum ferret, sedulo notans, atque in chartam velut penum literariam referens”.

²⁾ Cfr. verder p. 165².

³⁾ De empiristische methode dus. Cfr. boven p. 11, 12 en *Ruhnken*. *Elog. Hemst.* p. 22: „verba, similibus locis inter se comparatis, cognoscebat”. Deze *similium*

*linguae usum colligamus, quae observatio inductioque*¹⁾ *una est verissima in his rebus via naturae et ingenii humani*²⁾; *denique, ut sub manu ac sensim congeratur ac digeratur sylvae et apparatus omnis interpretationis, emendationis, et omnino grammaticae criticaeque doctrinae* (p. 97).

Deze methode van werken, die de leerlingen van Hemsterhuis overnamen, zooals de schriftelijke nalatenschap van Valckenaer bewijst en Wyttenbach ons van Ruhnkenius in diens *vita* verhaalt, maakt het verklaarbaar, dat zij op betrekkelijk jeugdigen leeftijd reeds werken konden publiceeren, die van zulk een omvangrijke belesenheid getuigen³⁾. Hierin onderscheiden de werken der graeci in Nederland zich opmerkelijk van die van Gesner en Ernesti, wier uitstekende kwaliteiten *copiarum et apparatus penuria obscurari labefactariaeque videmus . . . Quid igitur, vraagt Wyttenbach, an Gesnerus et Ernestus antiquos Scriptores non assidue legebant? Vero, assidue legebant; sed parum annotabant, forte aliarum occupationum multitudine impediti: et ad plerasque etiam Scriptorum editiones faciendas subito et imparati accedebant* (p. 97)⁴⁾.

Specialisatie. Hoe methodisch Hemsterhuis bij zijn onderwijs te werk ging, blijkt verder uit den raad, dien hij aan zijn leerlingen gaf, om bij het maken van aantekeningen zich te specialiseeren tot enkele schrijvers en tot bepaalde onderwerpen. Want hierdoor bleef de aandacht bij het lezen gespannen, oefende men zich in critiek, verzamelde materiaal voor een werk en verflauwde ook niet de lust om notities te maken, wijl men niet in het wilde werkte, maar bepaalde punten voor oogen had, waar men bijzonder op letten moest. Wyttenbach beschrijft ons dit aldus: *eodem auctore Hemsterhusio, in*

copia exemplorum zal later bij Valckenaer een nog grootere beteekenis krijgen.

1) Voor *inductio* of *analogie* cfr. boven p. 9, 11, 70.

2) Deze gedachte is later door van Lennep nog verder uitgewerkt en tot grondslag genomen van zijn geheele taalwetenschap in zijn inaug. rede: de *Linguae Romanae Analogia* in 1752, zie hiervoor verder p. 314 en volg. en 320 en volg.

3) p. 99: „ita paulatim colligebatur materia conscribendi libelli”.

4) F. r. T. h. Rink: „Tiberius Hemsterhuys und David Ruhnken, biogr. Abriss ihres Lebens”, Königsberg, 1801, die bijna geheel het *Elogium Hemsterhusii* van Ruhnkenius en de *Vita Ruhnkenii* van Wyttenbach vertaald weergegeven heeft, volgt ook bij deze passage Wyttenbach bijna op den voet en vraagt p. 114: „Ob also Gesner und Ernesti nicht fleiszig die alten Schriftsteller lasen? Das wohl! aber sie zeichneneten sich wenig aus ihnen aus, und eilten zu schnell und zu unvorbereitet zur Herausgabe mehrerer Schriftsteller”.

Scriptoribus legendis ita versabatur, non ut omnibus aequalem, sed ut nonnullis praecipuam tribueret operam; ut singulis deinceps locis, non solum difficilibus, sed intellectis etiam sua opinione ac facilibus, criticam diligentiam adhiberet; ut quaereret, quo quidque pertineret, quid verum, sanum, germanum, secusve esset, obscura illustraret, corrupta emendaret, spuria argueret. Hoc ad multas utilitates consilium spectabat. Nam ita, in legendo excitabatur animus, ut numquam dormitaret, et vigilans ubique aciem intenderet suspicacem et perspicacem in detegendis interpolatorum fraudibus et librariorum erroribus: ita, ingenium exercebatur ad criticam, cui natum erat, facultatem: ita, paulatim colligebatur materia conscribendi libelli, quo doctrinam adolescentiamque suam ad publicam notitiam, munerisque adeptionem, commendaret: ita denique alebatur annotandi studium, quod saepe refrigescit, quum non nisi universe adversaria instruimus ad incertum et longinquum doctrinae ex iis expromendae tempus; contra, augetur et incenditur proposito opere mox in publicum emittendo (p. 99).

Antieke lexica. Gelijk wij reeds gezien hebben, had Hemsterhuis aangeraden om bij het lezen der schrijvers niet slechts de latere lexica te gebruiken, doch vooral die uit de Oudheid¹⁾. Dit bracht zijn leerlingen behalve het inzicht, hoe nuttig de oude lexicographen voor tekstverbetering der auteurs konden zijn²⁾, ook een diepe en doordringende kennis der grieksche taal en haar woordenschat: *tanta interioris et exquisitae scientia Graecae linguae, ducta illa cum ex accurata grammaticae rationis et originum intelligentia, tum e continua Scriptorum lectione, tum ex assiduo Lexicorum, Hesychii, Suidae, Etymologi, Pollucis, aliorumque omnium et Grammaticorum et Scholiastarum usu* (p. 100). En, gelijk Hemsterhuis zelf nader tot het grieksch was gekomen, toen hij zich bezig hield met de editie van Pollux³⁾, zoo achtte hij het ook voor zijn beginnende studenten uiterst nuttig om zich te wijden aan een schrijver *grammatici argumenti*. Het voordeel hiervan was volgens Wyttenbach het volgende: *Est autem hujusmodi negotium, ut per ejus rite tractandi tanquam gradus adolescens, cui quidem nec ingenium nec studium desit, ad insignem doctrinae facul-*

1) In zijn „or. in obitum Georgii Arnaldi”, p. 171, noemt Hemsterhuis Hesychius „Ingeniorum cotem”.

2) Ruhnkenius heeft in zijn uitgave van Hesychius, L.B. 1766, beweerd, dat alleen reeds Hesychius, mits critisch benut, meer varianten voor den tekst van Homerus kan leveren dan alle codices te samen (Opuscula I, p. 209).

3) Cfr. boven p. 83.

tatem adscendere possit. Primum, libellus edendus debet conferri cum aliis Grammaticis, ut appareat quis alterum secutus sit, quid ab eo habeat ac retinuerit, sive omiserit, sive addiderit, quomodo alter ex altero supplendus, interpretandus, corrigendus sit. Quod ut utilissimam habet ingenii exercitationem, ita tenue et exile est cum ad editionis laudem, tum ad editoris in doctrina progressum. Alterum est majus negotii hujus officium, accurata Scriptorum lectio, cujus et necessitatem imponit, et jucundissimum invitamentum, et acerrimum incitamentum, adhibet probe administrandae editionis munus (p. 109). Het nut en de voordeelen van een dergelijke werkwijze is blijkbaar ook door de discipelen ingezien, zoodat de voornaamste leerlingen der *schola Hemsterhusiana* hun wetenschappelijken arbeid met de uitgave van een ouden lexicograaf zijn begonnen, Valckenaer met een editie van Ammonius¹⁾, Pierson met Moeris Atticista, Bernard met Thomas Magister, Heringa met de Glossaria Hippocratea²⁾, Koen met Gregorius Corinthius³⁾, en ten slotte Ruhnkenius, die zijn Plato-studien aanving met de uitgave van Timaeus⁴⁾.

Doel van zijn onderwijs. Prikkelten tot zelfwerkzaamheid en zelfvinden, op deze twee grondpijlers van Hemsterhuis' opvoedingssysteem berustte ook de vorming van zijn eigen zoon Frans, den lateren filosoof. *Er is een verhaal, hoe Tiberius den kleinen Frans reeds liet spelen met de antieke munten uit zijn verzameling en hem zoo niet alleen de kennis van de voornaamste Romeinsche Keizers bijbracht, doch hem tevens daarna een denkbeeld gaf van het peil door de kunst in verschillende beschavingsperioden bereikt*⁵⁾. Met groote erkentelijkheid gedenkt de zoon later nog de methode van zijn vader, die hem liet lezen, twijfelen en zelf vinden, die hem vrijheid liet en het zelfstandig denken in hem aankweekte: *Hij wilde mij zooveel mogelijk klare ideeën geven, het verstand aansporen tot een geregelden arbeid en geen denkbeelden laten overheerschen; en in den tijd van de ontwikkeling der vermogens trachtte hij alle sporen van verwaandheid uit te roeien* (p. 26)⁶⁾.

1) Zie verder bij Valckenaer p. 205.

2) Cfr. Bergman, Annotaties bij zijn uitgave van de Vita Ruhnkenii, p. 406, 413, 417, aanm.

3) Zie verder bij Koen p. 309.

4) L.B. 1754. Ook het eenige grieksche werk van Herman Tollius was een uitgave van het lexicon van Apollonius, L.B. 1788.

5) Brummel, o.c. p. 25.

6) Zie voor Frans Hemsterhuis ook boven p. 87 en verder p. 127, 291 en volg.

c. Colleges

College-dictaten. *Dictaten* van Hemsterhuis' colleges¹⁾ worden in ms. op verschillende bibliotheken bewaard en in de U.B. bijv. te Leiden kunnen wij onder B.P.L. 466 zijn dictaten vinden op het N.T. en op Aelianus, Theocritus, Apollonius Rhodius, die geschreven zijn door L. C. Valckenaer, E. J. Wiardi en Joh. Luzac. Verder nog onder de nos. 467 en 468: „Tib. Hemsterhusii Dictata in Aristophanis Plutum, scripsit v. Noord” en „Prolegomena in Aristoph. Plutum, manu ignota”. Buitengewoon geprezen worden zijn colleges over de vaderlandsche geschiedenis, die hij, gelijk de meeste hoogleraren in het grieksch, nog naast zijn eigenlijk vak gaf. Na zijn dood in 1766 schreef de Bibliothèque des Sciences et des beaux arts, deel XXVI, Pars I, p. 216: *En 1738 on joignit à la profession de Grec celle de l'histoire de la patrie. Ses leçons sur cette importante matière, sont un modèle qu'on admirera toujours, mais qu'on n'imitera que très difficilement. On y trouvoit en effet tout ce qu'on peut attendre d'un excellent Historien. Un style digne des plus beaux Siècles de la Latinité, une connoissance profonde des hommes, des affaires, de la politique; cet art séduisant, et si nécessaire de lier les faits²⁾, de les présenter de la façon la plus intéressante, une impartialité exacte, un amour dominant de la vertu, de la liberté, de la verité, des reflexions toujours également justes et naturelles; une finesse, une sûreté de pinceau dans les portraits de ses principaux personnages qu'on ne surpassa jamais.* Van deze colleges van Hemsterhuis, die niet verwaarloosd mogen worden door iemand, die de geschiedenis van het onderwijs in de historia patria in de Nederlanden wil nagaan, is in Leiden onder no. 520 een hs. aanwezig in drie deelen: „Dictata de Historia patria, usque ad annum 1625, scripsit anonymus a. 1742”. Een ander exemplaar van een collegedictaat, dat de Mij. der Nederlandsche letterkunde te Leiden bezit: „Excerpta ex ore Tib. Hemsterhusii in Historiam patriam usque ad extinctam Comitum Holl. Domum primam”, laat ons zien, dat Hemsterhuis de vaderlandsche geschiedenis niet bij de Hervorming liet beginnen, doch evenals Perizonius van meening is geweest, dat de Middeleeuwen noodzakelijk zijn als schakel tusschen de Oudheid en het heden³⁾.

Lectio publica. Van Hemsterhuis' colleges over het grieksch is er één uitgegeven: de „Lectio publica de originibus Linguae Graecae”,

1) Cfr. boven p. 95.

2) Cfr. verder p. 104³⁾.

3) Cfr. boven p. 66.

en wel in 1845 door J. H. Halbertsma¹⁾, die terstond, toen hij het in handen kreeg, de belangrijkheid er van inzag, *sed cum autoris ipsius, qui suis de analogia praeceptis tam diu claruit, nullum de hac arte editum extaret monumentum, ad historiam artis facere arbitratus sum, noscere tandem doctos, quae principia analogiae et quo demum modo Hemsterhusius suis discipulis inculcaverit; quos si in genere ex hoc specimine liquet, propositum attigi* (p. 375). Het is daarom onbegrijpelijk, dat deze editie zoo onopgemerkt gebleven is, en men daarna nog in onjuiste opvattingen over Hemsterhuis' analogiesysteem gevangen is gebleven, hoewel dit dictaat anders bewijst. Wij zullen het daarom hierna²⁾ uitvoeriger behandelen, maar willen er nu reeds op wijzen, dat men niet moet verwachten daarin een afgerond systeem aan te treffen, want evenals Descartes achtte Hemsterhuis de „methode” het eerste vereischte, „klare ideeën” moesten iemand worden bijgebracht, zooals wij gezien³⁾ hebben, die den weg openen tot zelfstandig onderzoek. Een volledig stelsel opbouwen, zooals van Lennep bijv. gedaan heeft⁴⁾, zou geheel strijdig zijn met den geest van Hemsterhuis.

Dictaat over de grieksche antiquiteiten. Wij moeten Hemsterhuis echter niet uitsluitend als etymologus zien. Zoo bezitten wij van hem nog een collegedictaat over grieksche antiquiteiten, door een zijner studenten *ex ore excerpta*. Het is in hs. aanwezig in de Buma-bibliotheek te Leeuwarden en draagt als titel: *Dictata in Lamb. Bos Compendium Antiquitatum ex ore Cl. Viri Tiberii Hemsterhuis excerpta ab E. J. Wiardi Franeq. Ao 1723*. Het volgt het bekende werkje van Bos⁵⁾ op den voet tot in de volgorde en titels der hoofdstukken toe en beslaat 175 pagina's⁶⁾. Aan het eerste caput *De Situ Graeciae* (bij Bos *De Situ Graeciae, Atticae et Athenarum*) gaan drie inleidende hoofdstukken vooraf. Bij het grootte gewicht, dat de schola Hemsterhusiana hechtte aan de kennis der antiquiteiten, is het wel interessant het standpunt van Hemsterhuis dienaangaande te ver-

1) Voor den titel zie boven p. 39⁴.

2) Zie verder p. 115 en 128.

3) Cfr. boven p. 100; zie ook Serrurier, Descartes, p. 35, 59.

4) Zie van Lennep, verder p. 320 en volg.

5) Cfr. boven p. 53.

6) De catalogoog van de bibliotheek der doopsgezinde Gemeente te Amsterdam vermeldt ook een: Hemsterhuis, Comm. in Antiq. descriptionem van Bos in ms. In de U.B. te Leiden onder B.P.L. 803: Hemsterhusii Dictata in Antiquitates graecas iuxta Compendium Lamb. Bos.

nemen. Daarom zullen wij het begin van dit dictaat, dat nog nooit gepubliceerd is, en handelt *De Utilitate Antiquitatum Graecarum* hier afdrucken; het kan dan met de inzichten van Valckenaer op dit punt¹⁾ vergeleken worden.

De Utilitate antiquitatum Graecarum.

Graecarum antiquitatum et iucunda est doctrina et utilis in primis ac necessaria, etenim cum in magna plurimarum rerum varietate, tum in origine istius gentis et moribus exponendis versatur, cuius res gestae cum omnium fere populorum, qui Asiam et Europam incoluerunt, historia sunt conjunctae, has qui non indiligenter fuerit perscrutatus, eadem opera non levem neque perfunctoriam aliarum quoque gentium cognitionem sibi comparabit. Deinde perspicuum est, quo magis elegantiae atque eruditionis laude gens aliqua censetur, hoc maiorem ejus antiquitates habituras esse commendationem, qua praerogativa Graecorum natio adeo non destituitur, ut caeteris immo iure merito anteferenda videatur; fuit enim revera in populis qui Graeciam incoluerunt, excellens et acutum a natura ingenium; ad artes ingenuas ac sapientiam percolendam acerrima contentio; politissimi mores, omnique humanitate conditi; praecipuum navigationis et mercaturae studium, quorum virtutum conscientia superbius elati²⁾; reliquos omnes contemserunt, barbarorumque contumelioso sanequam nomine a se disiungere non dubitarunt. Quum autem Graeci, sprete inertis vitae desidia, et sciendi desiderio et lucri spe adducti in longinquas terrarum oras penetrarent, tandem factum est, ut abundante foecundae sobolis multitudine, varias regiones insederint, novisque colonis instruxerint quo finitimas gentes Graecis institutis et suo vivendi genere inbuerunt. Haec nisi quis habuerit explorata, illi plurima necesse est latere in intelligendis aliarum gentium rebus antiquis, quae tum legum fundamenta cum vitae faciem ac modum a Graecis duxerunt. Porro Graecarum antiquitatum usus in Sacris litteris illustrandis longe praestantissimus est, nam in antiqui foederis codice permulta reperiuntur, quae ex cognitis aliarum gentium moribus non tantum perfectius elucidantur, dum immo quae sine hoc eruditionis instrumento plane intelligi nequeunt: praeterquam quod sacrorum vaticiniorum tenebrae per eventus rerumque gestarum comparisonem dispellendae, praeclara, litterarum historiaeque Graecae luce nequaquam carere possint; quicquid enim de Assyriorum, Chaldaeorum, Persarum proximarumque gen-

¹⁾ Zie verder bij Valckenaer p. 214 en volg. ²⁾ hierna volgt in het ms. een .:

tium factis ex rebus antiquis ad notitiam pervenit, id omne Graecis litteris traditum est et perscriptum; quodsi ad novi Foederis sacros scriptores animum attendamus, jam multo gravius apparebit, et praestantius eruditionis Graecae pondus, cum enim illi Graece scripserint, multasque a Graecorum consuetudine et ceremoniis derivatas locutiones ad sacra Christianae religionis explicanda contulerint, quantum ad eas evolendas in linguae rerumque Graecarum cognitione sit praesidium, quis paulo humanior¹⁾ in dubium vocet? Saepe igitur contigit, ut non pauca N. Foed. loca, quae per ignorationem Graecae linguae variis fuerant et ineptis interpretationum tormentis vexata, hoc Graecae doctrinae admoto remedio clarissimam lucem admiserint: illos certe, qui ab his instructi litteris ad Sacri codicis interpretationem accesserunt, maximum operae pretium fecisse experientia liquido testata est, siquidem quae scriptis tradidere in omnibus manibus trita vigeant, ubi contra, qui hoc eruditionis lumine deficiuntur, suo merito in oblivionem recidere soleant. Praeterea ut in omni studiorum genere id in primis sectandum est, ut et ingenium variae cognitionis suppellectile²⁾ instructissimum exacuatur, et iudicii vigor illustribus exercitatus in exemplis corroboretur. Utrumque recta rerum antiquarum consideratio conciliat, neque enim spectari debet sola et simplex historiae narratio, nec tantum instituta populorum et mores grave onus nude in memoriam sunt coacervandi³⁾, dum ad illa quisque pro se animum acriter intendat, quibus republicae legibus et institutis fundatae ad summum increverint potentiae vestigium, quibus infectae vitii desederint fractis viribus, et a pristinae majestatis decore praecipites iverint. Clarissimorum horum ingenia, cogitandi agitationes, consiliorum viae, diversa rerum agendarum molimina et momenta ad examen sunt revocanda; quod in unoquoque populo prae caeteris eximium fuerit ac proprium cum in administranda rep., tum in vivendi consuetudine, quod pervulgatum est cum aliis commune diligenter est expendendum, animus enim ad virtutem conformatus, dum haec omnis exempli documenta in illustri posita monumento intuetur, ab ista boni honestique contemplatione colorem ducit, et quibus alios ad res magnas excitatos videt, iisdem igniculis incalescit⁴⁾: hinc facultas enascitur

1) Cfr. verder Valckenaer p. 216: „nisl experts omnis humanitatis”.

2) De Polymathia, varia eruditio of encyclopedie van Perizonius, zie boven p. 62, 63.

3) Hetgeen hij in zijn colleges over vaderl. gesch. in practijk heeft gebracht, zie boven p. 101.

4) Volgens Hemsterhuis was het nut van de studie der grieksche letteren

de coniunctis et inconiunctis rerum eventibus bene iudicandi, consiliorum rationes et astus, diversos animorum motus, quique alii plures ab horum cognitione fructus capiuntur, pernoscendi¹⁾). Hoc morum antiquitatis studium non sterile nec memoriae grave ad exercendam et perpolendam²⁾ ingenii iudicii que vim plurimum confert. Inter eos autem qui de graecis antiquitatibus cum laude sunt commentati, praecipuum locum obtinent Johannes Philippus Pheifferus³⁾, multis philologiae sacrae scriptis clarus: et Johannes Potterus⁴⁾, cujus ἀρχαιολογία Graeca Anglice primum conscripta, deinde ob utilitatem in sermonem latinum transiit. Horum prior quum nonnulla late ac diffuse tractet, alia non minoris momenti, vel praeterire solet, vel perfunctorie tantum illustrare. Alter, Potterus, in toto scribendi genere aequabilior et rerum delectu melior. Praeter hos Atticas antiquitates singulari libro persecutus est Franciscus Rous, quod scriptum anglica Lingua traditum non nisi in Belgicum sermonem est translatum⁵⁾). Auctor sua laude minime fraudandus, qui in Ateniensis⁶⁾ fori explicanda ratione egregie fuit versatus. Aristoteles scripserat πολιτειας, quibus centum octo et quinquaginta rerum publicarum formam, leges, constitutionem, publicos privatosque mores complexus est: Diogenes Laërtius Lib. 5 Segm. 27. Hic si ad nostram aetatem pervenisset labor, minus multa nobis laterent de Graecarum civitatum institutis, rerumque civilium administratione, quae nunc perpetuis involuta tenebris jacebunt⁷⁾). Has autem Aristotelis πολιτειας saepe veteres Grammatici ad testimonium advocant, quorum nonnullas collegit Casaubonus in posterioribus Aristotelis editionibus⁸⁾); multo plures Meursius in Bibliotheca Graeca. vid. Fabricii Biblioth. Graec. Lib. 3, Cap. 7, pag. 196. Alia porro non diversi generis idem philosophus literis mandarata, cujusmodi sunt Libri 4 νόμων, νομιμων βαρβαρικων, συναγωγη, δικαιώματα πολεων, itidemque κτισεις sive origines plurimarum urbium. Quae scripta, quod do-

juist hierin gelegen, cfr. zijn or. de literarum humaniorum studiis ad mores emendandos virtutisque cultum conferendis, boven p. 76, 94 en verder p. 125.

1) Een omschrijving derhalve der *Politica*, zooals ook Perizonius ze zag; cfr. boven p. 63, 66, 69.

2) Aldus in het ms.

3) De indeeling der antiq. door Pheiffer, was door Bos in zijn *Compendium* overgenomen, cfr. verder bij Valckenaer p. 217.

4) Over Potter zie bij Valckenaer, verder p. 217.

5) Cfr. Valckenaer over Rous, verder p. 217³.

6) Aldus in het ms.

7) Over het terugvinden van Aristoteles' *Politeia* zie bij Valckenaer, verder p. 215⁵.

8) Over deze fragmenten bij Casaubonus, zie ook verder p. 215.

lendum est, non nisi veterum mentionibus a nobis cognoscuntur. Praeterea Theophrastus, Aristotelis apud Platonem condiscipulus; Nicolaus Augusti amicitia insignis, de moribus gentium, aliique plures in eodem argumento sunt versati. Hujus autem Nicolai permulta Stobaeus servavit, quae in unum volumen collecta seorsim edidit, et suae Lacedaemoniorum reip. subjunxit Nicolaus Cragius¹⁾.

Litteratuurgeschiedenis. De studie der antiquiteiten omvatte bij Hemsterhuis echter meer dan een uitbreiding van Bos' Compendium, want in het hs. volgt hierna nog, met nieuwe pagineering: *Selectarum Antiquitatum Compendium praelectionibus publicis propositum ab Cl. Tiberio Hemsterhuisio, Graecae Litteraturae Professore ordinario, excerptum ab E. J. Wiardi, Stud. Franequerae Anno Aerae Salutis MDCCXXII.* De inhoud der hoofdstukken is de volgende: *De Sophistais, De litterarum humaniorum Primordiis, De Litterarum Graecarum origine, usu et ratione, De origine et ratione veterum Poëtarum, De Philophis²⁾ et Historicis, De Rhetoribus, De Grammaticis, De Speciebus rei Grammaticae, De Vita Homeri, De Scriptis Homeri, De Homeri Editionibus, De Scriptis Hesiodi, De Poëtis Graecorum* (behandelt Archilochus, Alexander Aetolus, Jon Chius en Orpheus), *De Orpheo, De Theocrito Poëta antiquo, De Poëtis Graecis (Moschus, Bion Smyrnaeus), De Arato, Nicandro et Callymacho³⁾, Apollonius Rhodius, Manethon, Dionysius Periegeta, Quintus Smirnaeus, Colutus, Triphiodorus, Oppianus, Anacreon, Pindarus, Lycophron, Aeschylus, Sophocles, Euripides, Aristophanes, Menander.*

Hieruit volgt dus, dat Hemsterhuis ook college gegeven heeft over de *grieksche litteratuurgeschiedenis*, dat bij hem nog geen zelfstandig vak is, maar een onderdeel der antiquiteiten. Valckenaer daarentegen heeft de geschiedenis der letterkunde reeds afzonderlijk behandeld⁴⁾.

1) Cfr. Saxe, Onomasticon, IV, 63: „Nicolaus Cragius, Ripensis, Ictus, Historicus, et Philologus Danus, hoc anno (1593) de Republica Lacedaemoniorum Libros IV Heidelbergae ex officina Santandreaana 4. prodire iussit, auctius et emendatius postea repetitos in Thesauri Antiq. Graecar. Gronoviani, Tomo V". Cragius overleed in 1602.

2) Aldus het opschrift in het ms. Bedoeld is natuurlijk: Philosophis.

3) Deze schrijfwijze, alsook de volgende afwijkingen zijn volgens het ms., dat ook vaak de grieksche accenten weglaat.

4) Zie verder p. 242 en 290.

B. HEMSTERHUIS EN HET GEESTESLEVEN VAN ZIJN TIJD

1. Cartesiaansche en empiristische elementen

Cartesiaansche invloed. Om de figuur van Hemsterhuis als wetenschappelijk onderzoeker te teekenen is een blik op den loop zijner academische studiën voldoende; wij leeren hem dan kennen als een wijsgeerig geschoold denker en een critisch-historisch taalvorscher. De grondslag van zijn wetenschap wordt gevormd door de philosophie, waarin hem een doctoraat honoris causa verleend werd (1705) bij het aanvaarden van zijn eerste professoraat¹⁾, dat natuurlijk de wijsbegeerte en daarnaast ook de mathesis omvatte. Voor dit laatstgenoemde vak is hem van zijn cartesiaansch getinte opleiding in Groningen altijd een groote eerbied bijgebleven, een nawerking ongetwijfeld van zijn wereldvermaarden leermeester, den mathematicus Bernouilli. In 1723 hooren wij Hemsterhuis de mathesis noemen *illam certissimarum veritatum titulis praefulgentem, illam reconditissimorum naturae sinuum perscrutatricem*²⁾ en de vormende waarde dezer wetenschap betoogen in zijn or. de mathematicum et philosophiae studio in 1739³⁾. En een jaar hierna verkondigt hij als zijn meening, dat een beoefenaar der litterae humaniores er niet voor moet terugschrikken, *quin scientiae Naturalis et Matheseos elementorum cognitionem prioribus palmis adnecteret; nimirum ex his fontibus tantum sibi sumere decreverat, quantum ad ingenium formandum, excolendasque speciosius delicias suas satis videretur*⁴⁾. Zijn beide zonen, Franciscus en Tiberius, liet hij te Leiden inschrijven als mathem. stud. en voor den eerste was de meetkunde *la Reine des sciences*, niet om zich zelve, maar omdat zij den geest vrijmaakte en den weg baande voor het filosofisch denken en aan prinses Galitzin, die hem geschreven had over het vergeefsche zoeken van den wijsgeer Jacobi, antwoordde hij: *Dat komt ervan als men geen geometrie in zijn jeugd geleerd heeft*⁵⁾. Ten slotte moet ook aan cartesiaanschen invloed toegeschreven worden de waarde, die Tib. Hemsterhuis bij zijn onderwijs hechtte aan de *recta progrediundi ratio*⁶⁾.

1) Cfr. boven p. 83.

2) Or. funebris Camp. Vitringae, p. 135.

3) Cfr. voor deze rede boven p. 92 en volg. alsook verder p. 121. Voor de waardeering der wiskunde zie ook verder p. 255°.

4) Or. in obitum Georgii Arnaldi, p. 168.

5) Brummel, o.c. p. 28, 32.

6) Cfr. boven p. 95.

Philosophische taalwetenschap. Eigenaardig is, dat deze groote graecus van zijn eigenlijken hoogleeraar in het grieksch, Gousset, zoo goed als niets heeft geleerd; hij vertoont meer overeenkomst met de methode van Weller's grammatica en den kring rond Graevius. Van Braun daarentegen, zijn professor in het hebreuwsch, nam hij een kostbare aanwijzing mede over het nut, dat de vergelijking van verwante talen meebrengt¹⁾. Doch eerst bij Perizonius in Leiden leerde hij tenslotte in de geschiedenisstudie meer zien dan een reeks onsamenvangende feiten en maakte hij zich eigen naar de oorzaken der gebeurtenissen en hun logischen samenhang te zoeken: den eersten oorsprong der dingen. Dezelfde werkwijze paste hij ook toe bij zijn onderzoekingen van de griekse taal, waarbij succes uitgesloten is, *nisi prius simplicissimum fundamentum fuerit jactum* en dan nog maar alleen, als *ex ipsis fontibus severa lege sibi comparaverit ejus notitiam* en *nisi earum quatuor dialectorum rationes et primordia sunt cognita*. Hij is van meening *origines dialectorum longe altius evehendas* en dat wij deze slechts zullen vinden, *si originem spectamus et principia*, waarbij aandacht geschonken moet worden aan hetgeen wij bemerken *in iis significationibus, quae ab hoc principio oriuntur*. De methode, die hij volgt *a prioribus ad posteriora descendit*. Verder onderzoekt hij, *quae litera sit primigenia* en spreekt van *radices verborum* en *disciplinarum primordia*²⁾. Men waant soms Lucretius te lezen.

Het begin der onderzoekingen op dit gebied vinden wij al bij de humanisten der 16e eeuw, waarbij hier de namen van Clenardus (*Investigatio thematis*), H. Stephanus, Gretser e.a. genoemd moeten worden. Terwijl in Frankrijk Lancelot zijn „*Jardin des racines grecques*” (1657) uitgaf en in Duitschland Chr. Daum zijn diss. „*de causis amissarum quarundam Latinae Linguae radicum, Uti et multarum Vocum derivatarum . . . De Latinae Linguae Analogia . . .*” (1642) schreef, openbaarde zich ook in de Nederlanden reeds vroeg nieuw leven in de grammaticale studiën, ingeluid door G. J. Vossius' „*Aristarchus sive de arte grammatica libri septem*” (1635)³⁾. Maar eerst bij Hemsterhuis gevoelen wij, dat door al zijn beschouwingen een zucht waait om tot de diepste kern der taal door

1) Zie verder p. 111.

2) Hemsterhuis, *Lectio publica*, respect. p. 326, 339, 366, 370, 325, 331, 344, 354, 340, 342 en 331.

3) Drerup, *Schulaussprache*, p. 86, 228, 362, 389, 462, 501, 2 en 264. Voor G. J. Vossius zie ook boven p. 70 en 74.

te dringen. Hieraan dankt hij zijn methode en aan deze methode dankt hij zijn succes. Want hij is geen graecus uit de oude school, geen humanist. Hij staat voor het grieksch niet als iemand, die vervoerd wordt door de schoonheid der grieksche letterkunde, maar hij bewondert die taal als een ideaal-gebouwd lichaam, en als een anatoom ontleedt hij dit *corpus linguae*, zooals hij het noemt¹⁾), om de fijnste onderdeelen ervan te leeren kennen.

Empiristische methode. In deze opvatting vertoont hij zich aan ons geheel als een kind van zijn tijd, waarin het *empirisme* de gedachtenwereld van Europa begint te boeien, eerst Engeland, dan de Nederlanden en Duitschland, ook Frankrijk zal volgen. Want een der voorname redenen van *Voltaire's* bezoek aan Nederland zal zijn om *Boerhaave* te raadplegen over zijn gezondheid en om bij 's *Gravesande* raad in te winnen voor zijn verhandeling „*Elements de la philosophie de Newton*”²⁾). 's *Gravesande* had omstreeks 1715 *Newton* in Engeland ontmoet en gold aan de leidsche universiteit voor den besten kenner van diens principen³⁾). En bij het nauwe verband tusschen wijsbegeerte en natuurwetenschappen, meestal in één hand vereenigd, en waarbij de *physica* diende ter illustratie van wijsgeerige speculaties, werd door de denkrichting, die alle kennis uit de *empeiria* wilde afleiden, een flinke stoot gegeven tot een snellen opbloei der natuurkunde, botanie en anatomie.

Ook de oude talen komen onder dezen ban, met name de semie-

1) *Lectio publica*, p. 329, 350.

2) *Nieuw Nederl. Biogr. Woordenboek*, dl. VI, kolom 625. In Dec. 1736 vestigde *Voltaire* zich te Leiden en volgde het college van 's *Gravesande* onder den schuilnaam „de Révol.” Hij schreef aan den kroonprins van Pruisen, den lateren *Frederik II*: „Je suis dans une ville où deux simples particuliers Mr. Boerhaave d'un coté et Mr. 's Gravesande de l'autre, attirent quatre ou cinq cents étrangers”. Cfr. van der Aa, *Biogr. Woordenb.* Haarlem, 1859, dl. 6, p. 381 en *Sepp*, o.c. I, p. 152.

3) *Willem Jacob 's Gravesande* was geboren in 1688 te 's Hertogenbosch, studeerde te Leiden, promoveerde 1707 in de rechten, was in 1715 gezantschapssecretaris in Londen, werd 1717 prof. in de sterre- en wiskunde te Leiden en in 1734 ook in de wijsbegeerte. van der Aa, l.c.: „Hij was de man, die de proefondervindelijke wijsbegeerte van *Newton* het allereerst naar ons vaderland overgebracht (heeft)”; cfr. van *Kampen*, o.c. III, p. 309: „Het strekt Nederland tot groote eer, dat, toen men in Frankrijk nog aan de leer van *Cartesius* bleef hechten, op de *Leydsche* en *Utrechtsche* Hoogeschoolen door *Musschenbroek* en 's *Gravesande* de leer van *Newton* werd onderwezen, die zich van daar over Europa verspreidde”. Zie voor 's *Gravesande* ook verder p. 251 en volg., 277.

tische talen en het grieksch. Men had sinds *Cartesius* om methode geroepen, maar de klassieke „philologen” waren doof gebleven en men had zich van hen afgewend: dat was geen wetenschap, die te „leeren” was. Nog een halve eeuw ongeveer waren de philologen voortgegaan met gegevens te verzamelen en op te stapelen in hun *Thesauri* en op deze wijze hadden zij een arsenaal gevormd voor hun opvolgers om deze feiten *critisch-historisch* te verwerken. *Het is de verdienste van Hemsterhuis het grieksch voor menschen der acht-tiende eeuw genietbaar en aannemelijk te hebben gemaakt, omdat hij in hun geestesrichting stuurde.*

De grammaticale methode vóór hem wordt ook wel de empirische genoemd, maar is eigenlijk slechts zuiver *descriptief*. Empirisch kan zij slechts genoemd worden in dezen zin, dat men eenvoudig opneemt, wat men gewaar wordt. De schola *Hemsterhusiana* daarentegen wendt de *empeiria* aan om door middel daarvan tot kennis te komen. Zij verwerkt, wat zij constateert en trekt er haar conclusies uit. Haar methode is dus *critisch-historisch* en staat als een overgangsvorm tusschen de oudere *descriptieve grammatica* en de latere *logisch-rationeele* van *Hermann*, die zuiver *speculatief* dreigt te worden¹⁾. De Renaissance van het grieksch in Nederland wordt dus niet bezielde door humanistische beginselen. Vooral in trek zijn: de studie der taalvormen en de geschiedenis der woordbetekenissen.

Ook voor de studie der nederlandsche taal begint zich belangstelling te openbaren. Reeds in 1665 had *Franciscus Junius* door de eerste uitgave van de gothische bijbelvertaling uit den *codex argenteus* aan de geleerde wereld nieuw studiemateriaal voor de taalwetenschap geleverd²⁾. Dit is het eerst benut door *Lambert ten Kate*, die door taalvergelijking taalverwantschap tusschen het nederlandsch en het gothisch ontdekte. In 1710, toen *Hemsterhuis* nog professor was in Amsterdam, liet ten Kate aldaar verschijnen zijn „Gemeenschap tussen de Gottische Spraeke en de Nederduytsche”. In 1723 volgde hierop zijn hoofdwerk: „Aanleiding tot de kennisse van het verheven deel der Nederduitsche Sprake”, dat *den grondslag legde voor de onderlinge vergelijking der Germaansche talen*³⁾. *ten Kate*, die een autodidact was, vergeleek slechts twee talen; maar het beginsel, dat men meerdere talen in de vergelijking moet opnemen, wil men bij woordafleidingen zuivere resultaten verkrijgen, was reeds

1) Cfr. boven p. 73.

2) *J. te Winkel*, Inleiding tot de Gesch. der Ned. taal, Culemborg, 1905, p. 417.

3) *Ibidem*, p. 18, 417.

aan de oude Humanisten bekend, vooral aan Erasmus, die verscheidene talen beheerschte ¹⁾).

Dit beginsel was opnieuw verkondigd door Braun in Groningen, die de leermeester is geweest van Hemsterhuis en Schultens. Deze vertelt dit zelf, als hij over zijn studietijd spreekt: *Audiebam quoque . . . nihil admodum in Palaestra Linguae Hebraeae profici, aut cum dignitate confici posse, nisi Dialectorum adfinium notitia, atque cultura accederet* ²⁾). Dialectus beteekent hier: een taal, die een onderdeel vormt van een groep verwante talen. Zoo beschouwt Schultens het arabisch en hebreeuwsch bijv. als dialecten der semietische talen. Wij mogen dus voor onze bewijsvoering hier dialecten geheel gelijk stellen aan talen. Alle twijfel op dit punt wordt weggenomen door het volgende bericht van Benthem, die Braun in Groningen had bezocht en als oordeel over hem geeft: *Wegen seiner Wissenschaft der vielen Sprachen ist er in den Etymologien sehr glücklich* ³⁾). Zoo vond deze nieuwe opkomende wetenschap in ons tijdvak niet alleen toepassing bij het nederlandsch en het gothisch, maar ook bij de oostersche talen voor het hebreeuwsch en het arabisch.

De hernieuwde bloei van de bestudeering der grieksche taal nu valt zóózeer samen met die der oostersche talen en volgt zóó opvallend dezelfde methoden, dat zonder de studie der oostersche talen in dezen tijd die van het grieksch niet volledig te verklaren is, te meer omdat beide talen te samen veelvuldig door één hoogleraar gedoceerd werden.

Verwantschap met Alb. Schultens. De groote man van de oostersche talen is zonder twijfel Albert Schultens (1686-1750). Niet alleen valt zijn levenstijd bijna geheel met dien van Hemsterhuis samen, maar hij is ook te Groningen geboren, volgde daar de latijnsche school onder Greven, studeerde in Groningen bij dezelfde professoren en ging daarna ook naar Leiden om bij van Til oostersche codices te raadplegen. Zijn theologische studies

¹⁾ Erasmus in zijn *Dialogus*, cfr. Dreyer, o.c. p. 47 en Hemsterhuis, *Lectio publica* p. 343: „Nam in omnibus linguis est certa analogia; et ex comparatione plurium linguarum cognoscitur Analogia, quae in plurimis linguis invenitur. Apud veteres autem solebant unam aut ad summam duas linguas scire, nec aliquis fere praeter vernaculam aliam discebat”.

²⁾ Schultens, *Vetus et Regia Via Hebr.* p. 5 aangehaald bij Nat, o.c. p. 33. Zie ook verder p. 150^a.

³⁾ H. L. Benthem, *Holländischer Kirchen- und Schulentaat*, Francf. u. Leipz. 1698, II, p. 275.

echter heeft hij voltooid en is ook korten tijd predikant geweest¹⁾. Van 1713-1729 was hij hoogleeraar voor het hebreeuwsch te Franeker, waar Hemsterhuis hem weer trof, toen hij er in 1717 voor het grieksch werd aangesteld. In Friesland's academiestad vonden beide mannen gelegenheid tot een ongestoorde, jarenlange samenwerking, dáár zijn Tiberius' taalkundige theorieën tot rijpheid gekomen, dáár verscheen ook het eerste deel van Schultens' hoofdwerk „*Origines Hebraicae*” in 1724. Hoe ver de wederkerige invloed is gegaan, kan niet meer tot in bijzonderheden aangetoond worden, doch in ieder geval staat vast, dat zij intieme vrienden waren. Schultens was reeds in 1729 naar Leiden overgegaan en als Hemsterhuis in 1740 hem daarheen volgt, vermeldt hij in zijn inaugurale rede zijn voorganger *Burman* met geen enkel woord, hoewel dit tegen de *usance* was, maar tot Schultens richt hij zich *nominatim* en uit zijn vreugde over dit weerzien met de woorden: *Hoc dicere mihi publiceque profiteri licebit, amicitiam nostram, naturae quadam ac studiorum similitudine a prima usque adolescentia conglutinatum, et mutuis officiis summaque voluntatum concordia perpetuo cultam tam sancte constitisse, ut nunquam nobis in gratiam redire fuerit necesse*²⁾.

Deze geestesverwantschap tusschen Hemsterhuis en Schultens is reeds door *Valckenaer* ingezien: *semitam ab Hemsterhusio et Schultensio monstratam nonnihil dilatabimus*, zegt hij³⁾ en ook door *Ruhnken*: *Etenim quod analogiae lumen Hemsterhusii linguae Graecae, id eodem tempore Orientalibus intulit Hemsterhusii civis, aequalis, condiscipulus, collega, amicus, unicus literarum, quas profiteretur, vindex, Albertus Schultensius*⁴⁾. Ten slotte is de eenheid in het streven van deze zoekers op taalkundig terrein duidelijk aangegeven in de volgende uitspraak van *Scheidius*: *veras etymologiae rationes, hoc ipso demum ineunte saeculo, in Graecis reperit T. Hemsterhusius, in Orientalibus A. Schultensius, in Batavis L. ten Kate*⁵⁾.

1) *Nat.*, o.c. p. 38 en volg.

2) *Oratio de litt. hum. stud. ad mores emend.* p. 97.

3) *Observationes ad origines graecas investigandas* ed. *Scheidius*, ed. altera, *Traj. ad Rhen. et L.B.* 1805, p. 6. 4) *Elogium Hemsterhusii*, p. 18.

5) Aldus aangehaald door *Sepp*, o.c. I, p. 14. In zijn uitgave van v. *Lenep's Etymologicum linguae graecae*, *Traj. ad Rhen.* 1805, p. I zegt *Scheidius* het eenigszins anders: „*neminem facile... repertum iri confidimus, qui nesciat, Tiberio Hemsterhusio, in Graecis, Alberto Schultensio in Orientalibus, et Lamberto Ten Cate in Belgicis, novam viam... initio hujus saeculi, praeceuntibus, veras linguarum istarum origines in lucem protrahi coeptas esse*”. (De interpunctie achter *Hemsterhusio* volgens deze uitgave).

2. De Analogie en de oorsprong der taal

a. Analogie

Het grondbeginsel voor alle grammaticale onderzoekingen is voor Schultens en Hemsterhuis de analogie, waarvan reeds de Grieken gebruik maakten bij de verklaring van taalverschijnselen. De grammaticale wetenschap is een erfdeel der Stoa en de analogie d.w.z. overeenstemming van wezenlijke kenteekenen, gelijkheid van verhoudingen is dan ook aan de wijsbegeerte ontleend.

In lateren tijd verschijnt de analogie als hoofdprincipe in de taalkunde al bij Caninius (1555) en daarna bij Scaliger, Salmasius en G. J. Vossius¹⁾, ook bij Daum²⁾. De belangrijke plaats, die zij inneemt in de werken van Henninius en Verwey is verder een aanwijzing, dat zij, behalve door Bos in Franeker, ook door den kring rond Graevius in Utrecht van belang geacht werd³⁾; Graevius was immers met Daum bevriend, zooals wij lezen in de praef. van zijn Syntagma dissertationum, p. 4: *erat (Daum nl.) enim Vir plurimae lectionis, et mihi, cum in vivis esset, a teneris fere meis annis amicissimus*⁴⁾. In Leiden daarentegen bestond in dezen tijd voor dergelijke vraagstukken weinig belangstelling. Bij Daum kunnen wij ook nog uit de volgende plaats in zijn diatribe „de caussis amissarum radicum Latinae linguae” constateeren, hoe nauw de betrekkingen waren tusschen de duitsche geleerden in die dagen en de philologie in de Nederlanden: *Confirmaberis praeterea caeterarum linguarum, praesertim primaevae, quibus par fatum, collatione. Quis enim nescit in Graecis obsoleta verba formandorum Temporum causa ubique abs quovis poni? De Hebraea sic ait Const. l'Empereur Comm. in Middoth, cap. 1 sect. 6 p. 26: Certum est multas Hebraeae linguae Radices in desuetudinem venisse, quarum nihilominus vestigia in cognatis ac derivatis ab ista Linguis videre licet*⁵⁾. Deze l'Empereur nu was de leermeester van Braun⁶⁾, die op zijn beurt weer Hemsterhuis en Schultens onder zijn leerlingen heeft geteld. Hier ligt dus al de kiem der methode van Schultens en der schola Hemsterhusiana.

¹⁾ Zie boven p. 70 en 108.

²⁾ Cfr. D r e r u p, o.c. p. 180, 273, 500, 501².

³⁾ Cfr. boven p. 23 en volg.

⁴⁾ Cfr. boven p. 19, 21, 26.

⁵⁾ In Graevius' Syntagma diss. p. 529.

⁶⁾ Cfr. boven p. 29.

Toen op het laatst der zeventiende eeuw het verzet tegen het grieksch groeide en o.m. als argument aangehaald werd, dat deze taal te moeilijk was om aan te leeren, verschenen hier en daar zoogen. gemakkelijke grieksche grammatica's om dit bezwaar weg te nemen; in de Nederlanden was dit de „Nova Via" van Verwey¹⁾. Men trachtte nu aan te toonen, dat eenige schijnbare anomalïën in het grieksch veel regelmatigiger waren dan op het eerste gezicht leek. De anomalie komt in discrediet en als men kan bewijzen, dat aan een schijnbare anomalie toch een regel ten grondslag ligt, meent men een groote aanwinst te kunnen boeken. Zoodoende moest in de taalwetenschap de analogie veel opgang maken. Wij zagen reeds, dat Hemsterhuis' voorganger Bos er al over gesproken heeft in zijn dissertatio etymologica²⁾ en in de schoolorde van Middelburg hebben wij gelezen³⁾, dat voorgeschreven werd voor de Tertia: *Welleri anomala met de explicatie der Regelmaat*. ten Kate polemiseert met een engelsch geleerde, omdat deze sommige verba anomala noemt, die het niet zijn en zegt: *de menigte dezer bij misslag Ongeregelt genoemde Verba is vrij groot en onbewustheid van 't waere beloop van dezer ten onrecht voor onregelmatig gehoudene Verba is oorzaak van deze en diergelijke afdwaelingen*. Hij constateert met voldoening: *ten onrechte zijn dezelve tot nog toe bij de Letter Konstenaers voor onregelmatig gehouden, dewijl ze eene gants gezette rooij volgen* en geheel achttiende-eeuwer toont hij zich, als hij in die regelmaat een zoet en zinrijk gebruyk meent te ontdekken⁴⁾.

In de achttiende eeuw komt dus de analogie in de taalstudie weer sterk naar voren, door Hemsterhuis nog met omzichtigheid gebezigd. Zijn leerling Valckenaer echter, voor wien analogie *similitudo exemplorum* en *certa rerum ad res proportio ac similitudo* beteekent⁵⁾, is reeds een weg ingeslagen, die gevaarlijk kon worden⁶⁾, en na hem zijn van Lennep en Scheid nog verder ge-

1) Cfr. boven p. 22.

2) Zie boven p. 53.

3) Zie boven p. 81.

4) ten Kate, Gemeenschap tusschen de Gottische spraeke en de nederduytsche, Amst. 1710, p. 12, 14, 18 en 19.

5) Valckenaer, Observaciones, p. 21, 33, 34, 41, 43, 51, 61. Deze opvatting van Valckenaer over de analogie wijst op een verder doordringen der empiristische denkwijze. De exempla van Valckenaer doen denken aan de testimonia van 's Gravesande, cfr. boven p. 11 en verder p. 262.

6) Hetgeen hij echter zelf heeft ingezien (zie verder p. 274-280, 286), zooals ook blijkt uit zijn oordeel over van Lennep (cfr. verder p. 329).

gaan. Zodoende zijn de gezonde beginselen van Hemsterhuis door diens school verlaten of vervormd, waartoe Valckenaer reeds aanleiding heeft gegeven.

De stichter der school had echter gelijk een Socrates niets over de analogie gepubliceerd en daarom is bijna alles, wat van zijn leerlingen bekend is geworden, evenals bij Plato, aan den meester toegeschreven. Eerst in 1845 zijn Hemsterhuis' eigen woorden door de editie van zijn lectio publica openbaar geworden, maar men heeft de beteekenis van deze uitgave niet begrepen¹⁾, alleen Gottfried Hermann heeft reeds in 1801 de vervorming der analogie-gedachte juist aangegeven: *Nam quum magnus ille Tib. Hemsterhusius novam indicasset viam ad origines Graecae linguae investigandas, eamque rationem amplius persequutus esset Valkenarius, Hemsterhusii discipulus: novitate rei atque admirabili specie captus Lennepius ita coniecturis indulsit, ut, in quas ipse se difficultates implicaret, ne animadvertisse quidem videatur. Dum enim totum se ad persequendam analogiae probabilitatem dederet, oblitus est ea conquirere, quae isti analogiae repugnarent, eamque aut labefactarent, aut everterent. Quae quidem plurima sunt. Nihil tamen harum rerum animadvertit editor atque interpres Lennepii, Everardus Scheidius: in quo homine si quid esset dicacitatis, facilius putaretur iis, quae ad Lennepium adnotavit, traducere sectam Hemsterhusii, quam se eius asseclam profiteri voluisse*²⁾.

Deze overdrijving der analogie gaat in laatste instantie op Schultens en niet op Hemsterhuis terug; Valckenaer heeft voor het grieksch willen doen, wat Schultens voor het hebreuwsch gedaan had³⁾, maar Schultens heeft zich, misschien omdat zijn wijsgeerige grondslag niet zoo hecht was als bij Hemsterhuis, niet voor overdrijvingen weten te bewaren.

b. Oorsprong der taal

Deze triumpf der analogie en haar overdrijving kan mede verklaard

¹⁾ Zie hiervoor boven p. 101 en verder p. 128 en volg.

²⁾ G. Hermann, de emendanda ratione graecae grammaticae, Lipsiae, 1801, p. 123, 228. Ook in Nederland wordt Hemsterhuis tot heden nog voor den grondlegger gehouden van het systeem om alle grieksche woorden tot éénlettergrepige wortels terug te brengen, welke alle met de klinkers α, ε, ι, ο en υ gevariëerd kunnen worden. Cfr. van Kampen o.c. II, p. 240: „Hij bragt de taal terug op weinige grondslagen van éne lettergreep”. J. Wille, De literator R. M. van Goens en zijn kring, I, Zutphen 1937, p. 110. Cfr. verder p. 287, 288 en 347.

³⁾ Zie verder p. 276, 288 en 289.

worden uit de zich wijzigende meeningen omtrent den oorsprong der taal. *Natuurlijk draagt het onderzoek naar den oorsprong der taal in verschillende tijden een verschillend karakter, al naargelang van de wijziging, die er gaandeweg gekomen is in de voorstelling van het wezen der taal*¹⁾. Al sedert de Oudheid heeft men zich met dit probleem bezig gehouden en tot nog toe heeft men nog geen bevredigende oplossing gevonden noch voor het ontstaan noch voor het wezen der taal, al zullen de voorstanders der thans heerschende richting dit wel ontkennen. Er zijn zelfs teekenen, die op een beginnende ideeënverandering wijzen en op een terugkeeren in vroegere banen.

Eerst had men de taal beschouwd als te zijn van *goddelijken* oorsprong. Later wilde men de taal van *menschelijke* origine afleiden, omdat het een schepping zou zijn van den menschelijken geest. Maar de geest is van goddelijke afkomst en zoo werd dit standpunt weer gemitigeerd en met het Geloof in overeenstemming gebracht. Sedert John Locke (1690) werd echter de menschelijke oorsprong met meer nadruk naar voren gebracht zonder dat over God gesproken wordt. Van Ruhnkenius weten wij, dat Hemsterhuis van Locke's ideeën kennis heeft genomen: *Nec satis habebat veteres cognosse, sed cum Platone Leibnitium, cum Aristotele Lockium, cum aliis alios conjugebat*²⁾ en sporen hiervan zijn in zijn werken te vinden. Volgens Locke zijn woorden hoorbare teekenen door menschen willekeurig ingevoerd om hun voorstellingen aan anderen mede te deelen. Lambert ten Kate zegt, dat de taal een voortbrengsel is van den mensch met zijn door God geschonken natuurlijken en redelijken aanleg tot taalvorming³⁾.

Hemsterhuis, die hierin het „geloovige” standpunt inneemt, wijzigt Locke's gedachten als volgt: *Infixum est scilicet hominibus a summo rerum auctore Deo*⁴⁾ *principium aliquod tanquam forma analogica*⁵⁾, *ad quam expeditur et explorentur non tantum actiones humanae,*

1) te Winkel, o.c.

2) Elogium Hemsterhusii, p. 15.

3) ten Kate, Aanleiding tot de kennisse enz. Amst. 1723, zegt p. 7, dat God den mensch „bequame werktuigen” gaf en p. 9, dat „taalvoering” een „goddelijke gave” is, aan Adam geschonken en „gevoed met het melk der Rede”. te Winkel o.c. p. 62 laat m.i. te weinig uitkomen, dat ten Kate God als eersten oorsprong aanneemt.

4) Cfr. or. de lit. hum. studii etc. p. 88: „Hanc ut fixerit Arbitrarius universi normam in linguis”.

5) Hieruit zien wij weer cartesianschen invloed: aangeboren ideeën; zie ook boven p. 70, 107 en volg.

sed et quidquid ore profertur, quidquid manibus, quidquid corpore menteque agitur. Hoc principium analogiae internum omnibus est infixum; sine eo principio nil quod gratiam habet agimus, nil dicimus. Dus: wat in de taal als uiting kan gelden van een ordenenden geest¹⁾, vat hij samen onder het begrip *analogie*, want hij verstaat hieronder niet alleen een *lex certissima*, die de schepping van taalvormen bestuurt, *sed etiam, ut tota orationis structura ita sit comparata, ut optime respondeat cogitationibus nostris interpretandis et cum aliis communicandis*²⁾. Deze analogie gaat dus uiteindelijk toch op God terug.

Valckenaer daarentegen noemt de menschen *conditores linguae*³⁾ en vraagt of wij dit tot in bijzonderheden kunnen nagaan: *investigari poterit, quot probabiliter a primis sapientibus illis linguae conditoribus simplicia primitiva fixa fuerint et constituta?* En als hij van het grieksch het gemak laat bewonderen, waarmede deze taal composita kan vormen tot een numerus infinitus, schrijft hij dit toe aan de *componendi et glutinandi rationes, quas primi conditores linguae admirabilis fixisse videntur*⁴⁾. Dit deed Halbertsma spottend opmerken, dat het zodoende leek: *non aliter quam si gens Graeca in comitiis publicis de linguae suae principiis statuisset*⁵⁾.

Nog een stap verder in deze richting is gedaan door Gottfr. Hermann, die van *linguarum inventores* spreekt. Wanneer hij nl. bepaalde gevallen van meervoud behandelt, die door den pluralis alleen niet voldoende uitgedrukt kunnen worden, zegt hij: *quae quum non viderentur satis commode una quadam et constante nominum forma exprimi, factum puto, ut mallent linguarum inventores ipsum hoc nomen „omnia” addere.* Zijn meening is dus, dat de taalvormen hun ontstaan op de eerste plaats aan het menschelijke verstand te danken hebben: *non est obscurum, multa in linguarum conformatione originem debere subtili hominum animadversioni*⁶⁾.

1) Hetgeen later uitgesproken is door Schroeder, cfr. verder p. 131 en 180.

2) *Lectio publica*, p. 325.

3) Hoewel ook bij Hemsterhuis reeds sporen van deze opvatting zijn te vinden, bijv. *Or. de mathem. et philos. studio* p. 110: „ut Philosophiae lumine admoto rimetur, qua via mentis humanae agitatio, societatis ineundae blandimento invitata, in condendis formandisque linguis processerit”. Cfr. nochtans verder p. 316, waar v. Lennep verduidelijkt, wat men verstaan moet onder „linguarum auctores”.

4) Valckenaer, *Observationes* p. 11, 22.

5) *Letterkundige Naoogst*, Deventer 1840, 1845, p. 378. Doch zóó heeft Valckenaer het natuurlijk niet bedoeld, zelfs van Lennep niet, die anders op dit gebied zeer ver ging, zie verder p. 316.

6) Hermann, o.c. p. 133, 134.

3. Standpunt tegenover de Oudheid

Over zijn houding ten opzichte van de Oudheid heeft Hemsterhuis zelf ons ingelicht aan het slot zijner eerste or. „de Graecae linguae praestantia etc”. *Poteram in hoc orationis conquiescere termino, nisi futuros existimarem, qui dicta secus interpretati, quicquid a me Graecorum laudibus accumulatum est, aetatis nostrae gloriae detractum putabunt: cum quibus ut in gratiam redeam, opera mihi studiumque paucis navandum videtur. Etenim sic animum induxi, disciplinarum, quae maximos in hominum vita fructus, praecipuamque habent celebritatem, rationem esse bipartitam: quarum hae nostris ingeniis accommodatae, et ex cognitis fontibus profluentes, humanarum actionum finibus circumscribuntur: aliae, perfractis humanae conditionis claustris, naturam rerum abditasque causas perscrutantur, nec, nisi post longas inanium opinionum experientiarumque ambages, exiguam speratae veritatis particulam adipisci possunt: nam ista, ut videtur, lex nobis est posita, ut per multiplices errorum labyrinthos ad planam veritatis et expeditam viam properemus; quare veterum erga nos haud contemnendum constat beneficium, qui, pluribus erroribus exhaustis, solutoque humanae imbecillitatis debito, eorum nobis gratiam fecerunt. Equidem ut in hac posteriore scientiarum parte multum nos Veteribus antecellere concedo, et ultro profiteor, sic in prima vicissim antiquos palmam nobis praeripere, fidenter asseverare non dubito: illi enim, et nascendi felicitate, et uberrima ingenii vena, et animi magnitudine, et rerum usu, et honorum stimulis adjuti, humanitatis studia sic expoliverunt, ut aliquam istius perfectionis partem attigisse in summa laude poni debeat. Quantum igitur ab hujus seculi, praestantissimarumque, quibus floret, scientiarum contemptu absum, tantum vetustatis honori justisque titulis faveo: quod si quis praeclaras utrorumque doctrinas consociare studeat, is mihi demum ad veram solidamque eruditionem recta via contendere videtur (p. 77).*

Deze woorden en zijn, hierna nog te bespreken, definitie der philologie ¹⁾ maken ons duidelijk, dat Hemsterhuis heeft afgerekend met het humanisme en de philologie der voorgaande eeuw. Deze werden door de „modernen” vooral bestreden met de bewering, dat de wereld sedert de Oudheid vooruit was gegaan, dat de menschen, die nu leefden, „ouder” waren dan de zoogenaamde „Ouden” en dat de wetenschap op ontdekkingen kon wijzen, die aan de Oudheid nog on-

¹⁾ Zie verder p. 121 en volg.

bekend waren. Waarom voortdurend blijven spreken van de superioriteit dezer „Ouden“?

Deze gedachte was al door Francis Bacon (1605 en 1620) geuit¹⁾, eenigszins anders ook door Descartes in zijn *Discours de la méthode* (1637) en eveneens door Leibniz: *Videtur homo ad perfectionem venire posse*²⁾. Vooral in Frankrijk werd deze „idée du progrès“ veel als argument gehanteerd, het eerst door Desmarests in zijn „*Traité pour juger les poètes grecs, latins et français*“ (1670). Na hem heeft Ch. Perrault in zijn werken³⁾ de superioriteit der „modernen“ o.a. op grond van dit beginsel van vooruitgang betoogd. Lang heeft het geduurd, voordat dit argument is weerlegd of liever, voordat het op zijn juiste waarde is geschat. Want de philologen der zeventiende eeuw en hun bondgenooten „les anciens“ beperkten zich tot algemeen gehouden lofprijzingen op de Oudheid en trachtten het feit van vooruitgang geheel te ontkennen of beweerden, zooals Sir W. Temple in zijn „*Essay upon the ancient and modern learning*“ (1692) het tegendeel, nl. dat het menschdom steeds achteruitging. Over het algemeen werd er niet aan gedacht om onderscheid te maken bij deze sterk generaliseerende uitspraak der moderneren, al had ook Fontenelle in zijn „*Reflexions sur la Poétique*“ (1678) reeds dezen vooruitgang tegenover de Oudheid beperkt tot de exacte wetenschappen⁴⁾.

Tegen de stelling van Temple is Wotton opgetreden (1694)⁵⁾, die hierbij voor het eerst het noodige onderscheid heeft aangebracht: *la distinction si longtemps attendue entre les sciences qui ont besoin pour se perfectionner de la lente succession des âges, et les arts qui dès leur premier pas s'élancent à la perfection*⁶⁾. De hierboven aan-

¹⁾ Deze woorden van Francis Bacon (1561-1621), den grondvester van het empirisme in zijn vroegsten vorm (cfr. boven p. 8), staan in zijn *Novum Organum scientiarum* (1620) en luiden: „Non est quod antiquis multum tribuamus propter antiquitatem, sed nos potius iis antiquiores dicendi. Jam enim senior est mundus quam tunc, majoremque habemus rerum experientiam“. Voorbereid was deze uitspraak reeds in zijn geschrift „of the Proficiency and Advancement of Learning“ (1605).

²⁾ Cfr. Rigault, o.c. p. 57. G. Finsler, *Homer in der Neuzeit*, Leipz. u. Berlin, 1912, p. 170.

³⁾ Zie voor deze werken en de „querelle“ boven p. 4.

⁴⁾ Cfr. Finsler, o.c. p. 180 en volg.; p. 184 en volg.; p. 189 en volg.; p. 300 en volg.

⁵⁾ Het werk van Wotton is genoemd boven p. 7. Cfr. ook Finsler, o.c. p. 302 en volg.

⁶⁾ Rigault, o.c. p. 322, 323.

gehaalde woorden van Hemsterhuis: *disciplinarum . . . rationem esse bipartitam* vormen als het ware een samenvatting van Wotton's betoog, dat enkele jaren voor het uitspreken van deze rede, in 1697 nog een herdruk beleefd had¹⁾.

Bij den aanvang der achttiende eeuw is een nieuwe belangstelling voor de Oudheid waar te nemen, niet meer gebaseerd op een geestdriftige vereering, die tegen verstandelijke argumenten niet bestand is, maar gedragen door een geesteshouding die voor een kritisch onderzoek niet terugschrikt, gelijk wij bij Perizonius gezien hebben²⁾, en durft erkennen, dat bij de Ouden niet alles volmaakt is. Hemsterhuis heeft als kind van zijn tijd, dus reeds vroeg, bij het aanvaarden van zijn professoraat in Franeker (1717), het standpunt van Wotton tot het zijne gemaakt en de starre houding der „anciens" afgekeurd. Hiermede heeft hij aan zijn tijdgenooten een nieuwen weg gewezen om weer te komen tot waardeering der klassieken.

C. WETENSCHAPPELIJKE PRINCIPEN

1. Wezen en taak der philologie

a. Verschillende opvattingen der philologie

Het zou verkeerd zijn Hemsterhuis uitsluitend als een taalgeleerde te beschouwen, die uit reactie tegen het voorafgaande humanisme zich enkel bezig heeft gehouden met taalvormen en woordbeteekenissen. Daarom willen wij thans onderzoeken, welke opvatting Tiberius zelf van zijn vak gehad heeft, en welke definitie, welke min of meer stringente omschrijving der philologie, wij bij hem kunnen vinden.

Het woord *philologie* heeft in den loop der tijden een verschillende beteekenis gehad. Dit was reeds zoo in de eerste jaren der leidsche universiteit, waarover Ridderbos zegt: *Zoo had dan bijna ieder der besproken professoren eene eigen opvatting omtrent de studie der philologie*³⁾. Ook door de nieuwe richting, die van Franeker is uit-

¹⁾ William Wotton (1666-1726) studeerde in Cambridge en was bevriend met Bentley en Newton. Zijn „Reflections upon ancient and modern learning" (1694, 2e ed. 1697) „may still be read as the best summary of the discoveries in nature and physical science up to its date", Dictionary of National Biography, vol. LXIII p. 61.

²⁾ Cfr. boven p. 7, 10.

³⁾ S. Ridderbos, De Philologie aan de Leidsche Universiteit, Leiden 1906,

gegaan, te vergelijken met de daaraan voorafgaande jaren ¹⁾, ziet men dat de meeningen over het wezen en de taak der philologie zich in bijna iedere eeuw gewijzigd hebben. Tegenwoordig schijnt het begrip der philologie als „Altertumswissenschaft“, dat in de vorige eeuw, beginnend met den grooten strijd tusschen Gottfried Hermann en Boeckh, vooral in Duitschland is doorgedrongen, algemeen aanvaard te zijn, maar toch weten wij, dat in de vorige eeuw de philologie in Nederland onder leiding van Cobet over het algemeen afwijzend tegenover het deutsche standpunt gestaan heeft. Nu is Cobet een leerling van Bake en van hem vooral heeft Cobet de enge begrenzing der philologie overgenomen.

Maar hierbij wordt gewoonlijk de fout gemaakt van Bake-Cobet te beschouwen als vertegenwoordigers eener leidsche school, die een ononderbroken voorzetting zou zijn der *Schola Hemsterhusiana*. Er is gezegd: *Bake was een geestverwant en jongere tijdgenoot van den engelschen philoloog Gaisford, van wien hij meer geleerd had dan van zijn eigenlijken leermeester Wyttenbach; over dezen heen zag hij terug naar de groote dooden, Hemsterhuys, Valckenaer en Ruhnkenius, die in de 18e eeuw de Leidsche kritische methode hadden gevestigd* ²⁾. Dit is juist, maar hiermede is nog niet gezegd, dat Bake een Hemsterhusiaan genoemd kan worden. Wij hebben zelfs het vermoeden, dat Bake weinig van Hemsterhuis gelezen heeft, want anders had hij in zijn dagboek niet geschreven: *Zelfs onze groote mannen, Hemsterhuys, Valckenaer, Ruhnkenius, schijnen zich eigenlijk geen ideaal te kunnen maken van het wezen en het doel der philologie*. Ongetwijfeld bewoog Bake zelf zich op een zeer beperkt gebied der philologie, hetgeen hij in zijn dagboek van 1846 verdedigde: *Men moet te velde trekken tegen de afwijkingen in den geest van Encyclopaedie, van Philosophie, van realistische studiën, van historie, van politiek, van archéologie, van linguïstiek enz. enz.* ³⁾, maar of hij hiermee handelde in den geest van den stichter der achttiende-eeuwsche leidsche school, valt te bezien.

b. Definitie van Hemsterhuis

Rectorale rede van 1739. Dezen geest van Hemsterhuis ontdekken wij in twee oraties over het grieksch, één, die bij een rectoraats-

p. 100. Zie ook de omvangrijke litteratuur bij Gudeman o.c. p. 9.

¹⁾ Cfr. boven p. 44, 46.

²⁾ Hamaker, Jacob Geel, Leiden 1907, p. 34.

³⁾ Ibidem p. 35 en 79.

overdracht in Franeker is uitgesproken, en één bij zijn intrede te Leiden. De eerste „de mathematicum et philosophiae studio”¹⁾ geeft door haar uitgebreid onderwerp voor ons doel veel bruikbaars. De redenaar wijst er op, dat in elke wetenschap mannen gevonden worden, die, bevangen in hun oordeel en *legitimae libertatis expertes, adfixi deserviebant iis opinionibus, quae nisi melioribus auspiciis quam ante fuerant invectae, tandem ejicerentur, ruinam erant ipsarum disciplinarum tracturae* (p. 101). Ook onder de beoefenaars der letteren worden er aangetroffen, en zelfs menschen van naam, *qui sibi persuadere contendunt: nihil ab officio Philologi longius abesse, quam ut rerum Naturalium scientiam, Mathematicum cognitionem, Philosophiam denique, praepostera et pessime collocata cura consecetur* (p. 101).

Wij zien Hemsterhuis' eigen opvatting over den omvang der philologie reeds doorschemeren, als hij de tegenstanders van wijsbegeerte en natuurwetenschappen de volgende opwerping laat maken: *quid enim ad vetustos scriptores, quid ad historiam rerum olim gestarum, quid ad priscae memoriae ritus antiquos, quid denique ad divinam Poësin . . . illa truculenta mobilisque ingenii inimica rerum Naturalium doctrina faciat?* Doch als die meening der tegenstanders eens zou doordringen, *equidem praevideo fore, ut veris solidisque literarum Humaniorum incrementis periculosus obex opponatur* (p. 102). Want dan zal de philologie beperkt worden *ad literarum apices, comtulos loquendi modos, inconditam quandam historiarum farraginem* en elke weg tot vooruitgang zal dus afgesloten zijn (p. 103).

De bezwaren der tegenstanders worden hierna in andere bewoordingen nog eens herhaald: *quid vetustis scriptoribus eorumque explanationi adcuratae, quid gentium antiquarum moribus, quid ceteris humanioribus doctrinae partibus cum rerum Naturalium et Matheseos principiis est negotii?* Ja, als men meent, dat een philoloog zich moet bepalen tot woordenzifterij en het ontcijferen van half vergane handschriften, *in literarum apicibus exigendis habitet, exesis carie codicibus fixis oculis adsideat*, dan behoeft men niet verder te redeneeren, *nihil ago, frustra contendo: lis decreta est.*

Vervolgens zet hij nogmaals, en nu reeds duidelijker, uiteen, wat de taak van een philoloog behoort te zijn; *si contra Philologo illud quoque muneris incumbere statuas, ut rerum veritatisque cognitioni studeat*²⁾, *minoribus imbutus mysteriis majora adspiret, variam de-*

¹⁾ In de uitgave van Valckenaer (1784) p. 99-120. Zie ook boven p. 92.

²⁾ Dit is als het ware de samenvatting van wat het doel der philologie moet zijn; cfr. verder p. 126, 154 en 155.

nique supellectilem ex vetustis monumentis colligat et commode disponat, qua augustam illam doctrinarum aedem exornet, jam causam susceptam haud difficulter obtinere mihi posse videor (p. 107).

Grondige taalkennis vormt weliswaar de basis, waarop een philoloog moet kunnen steunen: *Prima quidem Philologi materies est, in qua studiosissime occupetur, Graeci Latiniq̄ue sermonis haud mediocris notitia*¹⁾, doch dit moet goed verstaan worden; *quid enim proficias ubi voces loquendiq̄ue formulas in cerebrum constipatas ingereris?* (p. 109). De waarde der taalkennis wordt dus tot haar juiste proporties teruggebracht, nl. middel en aller-belangrijkst middel, doch geen doel, geen *nuda Linguae cognitio* (p. 110).

De wijsbegeerte is een onontbeerlijke gids om de *fontes vocabulorum* op te sporen, waarin zelfs de oude Grieken en Romeinen onherstelbaar gedwaald hebben, ook de modernen tot in onze dagen, en de oorzaak? *Scilicet normam Philosophicam, quae poterat eos sola in viam deducere, omnino nullam adhibuerunt*²⁾, en nu komt iets dat B a k e zeer verwonderd zou hebben: *quo quidem in genere nihil est quod majorem lucem adferat, quam plurium inter se linguarum comparatio*³⁾.

De geschiedenis behoort ook tot de philologie en heeft vooral den steun noodig van twee hulpwetenschappen, de chronologie en de geographie, maar niemand zal beweren *sine ullo Matheseos adjumento utramque posse administrari* (p. 112).

In het voorbijgaan becritiseert de leerling van Perizonius nog de vroegere methode van geschiedenisstudie, *ut historiam non solum intueamini tanquam rerum in hoc orbe gestarum fidam testem, verum ex ea parte spectandam vobis proponatis, quae ingenii humani per omnes aetates cursum, incrementa, fata, mirabilesque mutationes complectitur*. Dus geen enkele opsomming van feiten, maar het aantoonen van het verband, de ontwikkeling en de veranderingen, zoodat hier een ruim arbeidsveld voor een wijsgeer gelegen is, *unde subsidia petantur ad aestimandas humanae mentis vires* (p. 113). Wie dit zonder philosophie denkt te kunnen bereiken, wil iets bovenmenselijks ver-

1) Cfr. or. de lit. hum. studiis etc. p. 87: „Spectemus enim, ut inde incipiam, unde Philologiae principia ducuntur, Linguas, quarum sibi non mediocrem peritiam acquirere Philologi munus est”.

2) Op. p. 103 van deze oratie had Hemsterhuis al gezegd: „Philosophiam . . . et literas Humaniores, si dexteras jungant . . . incredibilem in modum sibi invicem profutura”.

3) Cfr. boven p. 110, 111.

richten. *Haec qui praestiterit sine Philosophiae non perfunctoria scientia, is per me vel lunam digito tangat.* Omgekeerd zal de filosoof hier niet veel kunnen beginnen, nisi *Literarum atque inprimis Critices opem imploraverit.*

De studie van de taal blijft dus het begin en dan verder moet critiek toegepast worden. Op dit laatste gaat de spreker nog even door: *Admonet autem me percommode Critice commemorata, ne se intactam praeteream. Haec quidem, maximis studiis agitata atque in coelum paene evecta, suis pollet viribus, nullumque sibi auxilium externum desiderat. Equidem is non sum, qui veris Critices laudibus invidiam, aut quicquam detractum velim: sed veterum usus et consuetudo loquendi mentis illam nobilissimam subtiliter sentiendi et judicandi facultatem nomine Critices signatam ad literas Humaniores deduxit: quo jure, quave injuria nunc non disputo: illud quidem certissimum in modum liquet, vim illam mentis et sagacitatem, naturae dono tributam, in diversis hominibus longe disparem, in omnibus omnino disciplinis peraeque valere: is optimus esse mihi videtur, quamlibet artem tractet, Criticus, qui acutissime judicat, et ad verum a tenuibus initiis profectus collineat* (p. 114). Dus de critiek staat wel op zich zelf, maar wordt sinds onheugelijke tijden tot de philologie gerekend; wel is een critische gave bij andere wetenschappen evengood gewenscht, maar hij houdt zich aan het oude taalgebruik en noemt criticus dengene, *qui de veterum scriptis pensiculate judicium fert, in iisque purgandis atque emendandis operam collocat.*

Doch het ware te wenschen geweest, dat de critiek vroeger niet met een zekere intuïtie te werk was gegaan, maar vaste regels gevolgd had, zooals de wijsbegeerte die geeft: *Optandum erat, ut ex instructissimo sapientiae aerario depromtas leges normamque sibi adscivissent Critici, non quibus libera vis ingenii et ictus ille mentis divinatorius implicaretur, sed quae, justa cogitandi trutina, certa ab incertis, firma a probabilibus¹⁾, arguta et ingeniosa a veris distinguere docerent . . . Utinam hanc viam praeclari viri fuissent ingressi, non tot futilibus commentis ac conjecturis onerata foret res Literaria, foedati corruptique Scriptores* (p. 115, 116).

¹⁾ *Probabilis* is hier tegenovergesteld aan *firmus*, zooals in de experimenteele physica de *probabilitas* (evidentia) aan de *certitudo mathematica*. Het is zeker onder invloed der empiristische denkwijze, dat deze beteekenis van *probabilis* de oorspronkelijke, nl. „deugdelijk, flink” verdrongen heeft, hetgeen later aan *Saxe*, wien deze denkrichting niet zoo vertrouwd was, vele moeilijkheden bezorgd heeft, zie verder p. 361, 362.

Hemsterhuis eindigt met te zeggen, waardoor hij geheel in tegenstelling komt met Bake en Cobet: *Sic habetote, nihil utilius esse, nihil opportunius, quam ut in latissimis eruditionis humanae campis certos, quos studiose colat, quisque sibi fines designet, neque tamen intra limites semel fixos ita se tanquam glebae adscriptus contineat, ut eos transire religioni ducat, et ceteras doctrinae regiones non secus ac triste bidental contactum fulmine devitet: aliud nos monent mutua, de quibus dixi, disciplinarum commercia, quae liberaliter communicatis opibus sese sustentant* (p. 119). Hier wordt dus zeer beslist afgeraden zich in zijn vak te enge grenzen voor te schrijven, hetgeen juist het tegenovergestelde is van de opvatting, die wij bij Bake lezen. Maar men zal misschien tegenwerpen, dat het onderwerp van deze rede er aanleiding toe geeft om sterk den nadruk te leggen op samenwerking tusschen verschillende vakken en de aangehaalde woorden dus in dit verband gezien moeten worden. Doch Hemsterhuis heeft zich nog duidelijker uitgesproken.

Inaug. rede van 1740. Want ook in zijn volgende oratie „de Literarum humaniorum studii ad mores emendandos virtutisque cultum conferendis”¹⁾ komt al spoedig een diepgaand verschil tusschen hem en Bake naar voren. Over Bake immers lezen wij bij Hamaker (p. 35, 36): *Uit het Dagboek van Bake blijkt dan, dat voor hem het begrip philologie onafscheidelijk is verbonden met de taal-monumenten der Grieksch-Romeinsche Oudheid; door de bestudeering daarvan zoekt hij bevrediging van aesthetische allereerst maar ook van ethische verlangens. Bake is een dienaar der schoonheid; hij stelt zijn intellect in haar dienst en hoopt daardoor de kunst der oratie te verwerven*²⁾. *Uit deze artistieke opvatting van het wezen en het doel der philologie, vloeit vanzelf Bake's enge begrenzing dier studie voort.*

Hemsterhuis daarentegen denkt hier anders over en spreekt den wensch uit, dat men vroeger in de wetenschap meer naar synthese gestreefd mocht hebben: *Optandum fuerat, ut, quae naturae auspiciis et arcta necessitudine sunt conjunctissima, nunquam humano ingenii vitio fuissent divulsa.* Van een beperking der philologie *ad solam discendi contemplandique delectationem* wil hij niets weten, omdat hierdoor de *morum virtutisque cura* verwaarloosd zou worden (p. 83). Een dergelijke enkel aesthetische opvatting der philologie wordt door

1) In de uitgave van Valckenaer p. 81-98. Zie ook boven p. 93.

2) Hiermede keert Bake dus weer naar het oude standpunt der *eloquentia* terug.

hem afgekeurd, wijl hij dit zelfzuchtig vindt. *Verumtamen eam qui so- lam fuerit sectatus* (de „animi delectatio" nl. en de „continuo renovata voluptas") *is mihi in literis excolendis Epicurum aliquem agere videtur, sibi uni suisque commodis serviens* (p. 86).

Hemsterhuis heeft ons de definitie van zijn vak gegeven in de volgende beschrijving van den omvang der „philologia"¹⁾: *parva mihi tabella delineandi sunt et proponendi Philologiae Literarumque Humaniorum latissime porrecti fines . . . ut, cognititis, quas ingenti ambitu complectitur, regionibus, tanto facilius sedes designentur, ex quibus idonea virtutibus excitandis adminicula sumere conveniat. Quicquid igitur eruditae linguae sinu vel expromptum et in aperto positum, vel profundius abditum gerunt, quicquid memoriae veteris politiorumque populorum monumentis vetustis continetur, quicquid a primis ingenii humani incunabilis Sapientes diversissimaeque philosophorum sectae literis comprehenderunt, quicquid denique ad priscos Scriptores, quorum in thesauris nativa omnis aevi indoles gratissima colorum varietate depicta patet, qua declarandos, qua mundissimo nitenti, quem longae aetatis situs junctaque inscitiae negligentia detriverrat, restituendos pertinet, Philologia sibi proprium vindicat, sub suamque vocat ditionem. Zij wil zelfs nog meer omvatten: *severi iudicis personam induit: ergo advocata Critica, inque juris dicundi societatem adscita . . . improba discernit a genuinis, censoriaque nota configit, aut in erroribus tum detegendis tum eliminandis versatur* (p. 84, 85).*

Hier wordt dus de philologie in vier punten omschreven en onderverdeeld: 1. taalstudie, 2. geschiedenis der oude volkeren en archaeologie, 3. cultuur van den menschelijken geest, vooral geschiedenis der philosophie, 4. verklaring en emendatie der oude schrijvers.

Aesthetica. De grenzen zijn hier zóó ruim getrokken, dat dit bijna geen definitie meer is, maar als wij deze omschrijving vergelijken met de stelling uit de vorige oratie, dat een philoloog tot taak heeft, *ut rerum veritatisque cognitioni studeat*²⁾, dan wordt Hemsterhuis een voorlooper van Boeckh, die een eeuw later de philologie definiëerde als *die Erkenntnis des Erkannten*³⁾. De leidsche school

¹⁾ Dit woord gebruikt hij niet dikwijls, wél noemt hij de geleerden soms „philologi", maar de wetenschap zelf heet gewoonlijk: literae, humaniora, meliora studia of grammatica, cfr. Ridderbos o.c. p. 91.

²⁾ Cfr. boven p. 122.

³⁾ Boeckh, Encyclopädie und Methodologie, Leipzig², 1886, p. 10: „Hiernach scheint die eigentliche Aufgabe der Philologie das Erkennen des von menschlichem

der negentiende eeuw is dus geheel afgeweken van Hemsterhuis' standpunt, dat meer overeenkomst vertoont met de richting van Boeckh, ondanks het feit, dat het aesthetische element, zoowel het litterair aesthetische (cfr. Herder, Lessing e.a.) als het aesthetische in de beeldende kunsten (Winckelmann) bij Hemsterhuis ontbreekt.

Natuurlijk beschikte Boeckh in de negentiende eeuw over meer hulpwetenschappen dan zijn voorganger een honderd jaar vroeger, toen de kennis der inscripties zooveel geringer was en ook de vergelijkende taalwetenschap pas haar eerste stappen begon te zetten. Maar omdat het kunstgevoel zich in Hemsterhuis' jaren anders geuit heeft dan bijv. bij de romantici, is men nog niet gerechtigd dezen tijd te typeeren als een koude, rationalistische eeuw zonder meer. Hemsterhuis' kunstzin¹⁾ blijkt o.a. uit zijn nauwe relaties met den kunstliefhebber en schilderijenbezitter de Wilde, van wiens muntenkabinet, dat tot over de grenzen vermaard was²⁾, hij een getrouw bezoeker is geweest³⁾. Van dezen de Wilde, intusschen zijn schoonvader geworden, is voor een gedeelte ook zijn eigen muntenverzameling afkomstig, waarover al gesproken is⁴⁾. Zijn leerlingen spoorde hij aan om zich reeds vroegtijdig op de teekenkunst toe te leggen ten einde hun schoonheidszin te ontwikkelen⁵⁾. Maar het beste bewijs voor de artisticeit van Hemsterhuis' familie is wel zijn zoon Frans, de filosoof, die een uitgesproken teekentalent bezat en zijn werken met vignetten versierde; hij was gezocht als ontwerper van penningen en heeft ook de boetseerkunst beoefend. Verder heeft hij met veel smaak een uitgelezen verzameling antieke gemmen bijeengebracht, die de bewondering van Goethe gaande maakte en thans in het koninklijk penningkabinet berust⁶⁾.

Geist Producirten, d.h. des Erkannten zu sein.... Die Geschichte aller Wissenschaften ist also philologisch". En op p. 11: „Sieht man auf das Wesen der philologischen Thätigkeit selbst, indem man alle willkürlich und empirisch gesetzten Schranken wegnimmt und der Betrachtung die höchste Allgemeinheit giebt, so ist die Philologie — oder, was dasselbe sagt, die Geschichte Erkenntnis des Erkannten". Zie ook aldaar p. 52, 55.

1) Elog. Hemst. p. 16: „animo insidentem pulcri et recti speciem".

2) Uffenbach, o.c. III, p. 630. Voor verdere litteratuur zie Elog. Hemst. p. 321.

3) Brummel, o.c. p. 69.

4) Boven p. 100; cfr. Wille, o.c. p. 209.

5) Elog. Hemst. p. 17: „Auctor igitur erat discipulis suis, ut lineari picturae... mature operam darent".

6) Brummel, o.c. p. 24, 25, 28, 73, 74, 75. Zie voor Frans Hemsterhuis .

Zoals de nagelaten dictaten bewijzen, heeft Tib. Hemsterhuis ook reeds de *litteratuurgeschiedenis* beoefend¹⁾, waarin aesthetische opmerkingen weliswaar zeldzaam zijn, omdat hij, evenals later Ruhnkenius, zal gedacht hebben, dat gevoel voor schoonheid iemand aangeboren moet zijn en niet het object van studie kan uitmaken²⁾. Maar wij mogen niet vergeten, dat Hemsterhuis een der eersten was, die erkend heeft: *In stylo quod summum est, est naturale en ratio scribendi ab ingenio cujusque hominis profecta*. Met deze uitspraak is hij den lateren „genie“-tijd ver vooruit geweest³⁾.

2. Taalstudie

a. Beteekenis der lectio publica

Aan de taalstudie heeft Hemsterhuis groote waarde gehecht, ook al beschouwde hij ze niet als het eigenlijke doel der philologie. Hij heeft de grondslagen gelegd voor een eigen systeem, dat in de taalwetenschap als leer der analogie en als het karakteristieke kenmerk der schola Hemsterhusiana bekend staat⁴⁾. Wij zijn daarom benieuwd te vernemen, hoe hij de beginselen dezer leer aan zijn leerlingen uiteenzette, omdat hij zelf hierover niets gepubliceerd heeft. Over dit onderwerp is ons iets van Hemsterhuis bewaard gebleven in een collegedictaat, „lectio publica Tiberii Hemsterhusii de originibus Linguae Graecae“, dat Justus Hiddes Halbertsma, de bekende friesche taalkundige⁵⁾, in 1845 voor het eerst heeft laten afdrucken

ook boven p. 87, 100 en verder p. 291 en volg.

¹⁾ Cfr. boven p. 106.

²⁾ De *aesthetica* als afzonderlijk vak bestond in H.'s dagen nog niet; cfr. verder p. 294²⁾, 352⁵⁾ en 364, 366³⁾.

³⁾ Cfr. boven p. 79, 96 en verder p. 133, 154.

⁴⁾ In zijn uitgave van Valckenaer's *Observationes*, 2e dr. Traj. ad Rhen. 1805, vermeldt Scheid in zijn opdracht aan de Villoison, p. 1 verso de „*approbata a Te quam maxime Hemsterhusianae scholae disciplina*“ en de instemming van Thomas Burgess in Engeland. Cfr. verder p. 321, 326.

⁵⁾ J. H. Halbertsma (1789-1869) studeerde aan de lat. school te Leeuwarden, in 1807 aan het Doopsgezind Seminarie te Amsterdam, werd 1813 predikant in Bolsward, 1822 in Deventer, 1836 doctor hon. causa van Leiden. Hij deed veel voor de nagedachtenis van den frieschen dialectdichter Gisbert Jacobs of Japix. Door zijn toedoen vooral is in 1823 te Bolsward een standbeeld voor dezen dichter opgericht, hetgeen echter reeds door Wassenbergh was voorbereid. Uit zijn nalatenschap publiceerden de Staten van Friesland het *Lexicon Frisicum*, zijn levenswerk. Prins Lucien Bonaparte verzocht hem om een bewerking van het Mattheus-evangelie in het Land-Friesch voor de verzameling

(p. 324 en volg.) in een verzameling studies op verschillend gebied, door hem genoemd „Letterkundige Naoogst”. Deze uitgave wordt slechts op enkele plaatsen vermeld, bijv. bij Boeles o.c. II, p. 396, die het als een collegefragment opgeeft, maar verder niets. Ook in het Nieuw Nederl. Biogr. Woordenb. I, kolom 1071 lezen wij na de opsomming van Hemsterhuis' oraties: *Een is door Halbertsma in Letterk. Naoogst gepubliceerd: lectio publica de originibus linguae Graecae*. Hier wordt dus blijkbaar deze lectio publica voor één der zes te voren genoemde oraties gehouden, die reeds in 1784 uitgegeven waren!

Omdat men aan deze publicatie van Halbertsma zoo weinig aandacht heeft geschonken, hebben wij aanvankelijk aan de echtheid van het stuk getwijfeld. Ook, omdat de uitgever de herkomst ervan slechts vaag heeft aangeduid: *Penes me erat lectio publica Tib. Hemsterhusii de originibus linguae Graecae, quam theologus quidam Frius admodum senescens, multos abhinc annos mecum communicaverat. Senex ipse eam calamo exceperat, sive potius ex ore Hemsterhusii excerpserat* (p. 374). Een oogenblik hebben wij zelfs aan een mystificatie gedacht. Maar een nadere kennismaking met de persoonlijkheid van Halbertsma heeft ons hem wel doen kennen als iemand met een hoekig karakter, die wel eens van de gewone omgangsvormen afweek¹⁾, doch hem ook leeren waardeeren als een ernstig geleerde en als een man van eer, dien men van zoo iets niet mag verdenken.

Bovendien zijn er zoowel interne als externe argumenten aanwezig, waarmede de echtheid van dit dictaat verdedigd kan worden. Vooreerst sluit de inhoud zich volkomen aan bij hetgeen ons reeds van Hemsterhuis uit diens eerste oratie „de Graecae linguae praestantia etc.” bekend is. Verder is de stijl echt hemsterhusiaansch, achttiende-eeuwsch breedspakig en in herhalingen vervallend, zooals wij in zijn oraties reeds hebben gemerkt. Zelfs in de spelling van het latijn komen bijzonderheden voor, die men ook in de overige werken van hem terugvindt²⁾. Eenige van deze orthografische bij-

evangelie-vertalingen in bijna 100 verschillende talen en tongvallen van Europa, die in 1858 op kosten van dezen prins verscheen.

¹⁾ W. Eekhoff, J. H. Halbertsma, Leeuwarden 1869, p. 38, 40, 48.

²⁾ De consonantische *i* wordt altijd als *j* geschreven, bijv. *cujus* (p. 325) en *juris* (3e or. p. 85). De tweeklank *ae* wisselt af met *e*: *pene* (p. 334) en *paene* (3e or. p. 88; 4e or. p. 111), *caeteri* voor *ceteri* (p. 343), zelfs *fraeni*, teugel (3e or. p. 94) en *faemininum* (p. 344) naast *effeminatam* (2e or. p. 42). Na de *x* wordt de *s* voor een daaropvolgende *t* soms weggelaten: *extiterit*, *extincta*, *extare extitisse* (p. 330, 337, 340, 4e or. p. 101), doch ook een enkele keer geschreven, bijv. op p. 326,

zonderheden kunnen van den editor afkomstig zijn, andere zijn zonder twijfel achttiende-eeuwsch¹⁾. Om slechts één voorbeeld uit dien tijd te nemen: in de praef. van Wesseling voor zijn Diodorusuitgave van 1746 vinden wij op p. 2 depromtas, op p. 2 verso: promptissimae, op p. 3 nuncium, op p. 3 verso: sumta en op p. 4 seculi. Alles bijeen genomen meenen wij aan de echtheid van dit dictaat niet te kunnen twifelen en zullen daarom een kort overzicht van den inhoud geven.

Door Halbertsma is reeds opgemerkt, dat het stuk een inleiding mist en onevenredig lange etymologische uitweidingen heeft. In zijn opdracht aan Monsieur B.B. zegt hij: *Quoiqu'on dise des arguments de l'auteur et de la manière, dont il travaille son sujet, c'est une pièce de conviction, qui manquait encore à l'histoire de la science. C'est pour cette cause, que j'ai publié la leçon telle que je l'ai trouvée, privée de son introduction et entremêlée de discours etymologiques hors de toute proportion à la question, qu'il tâche de résoudre* (p. VI). En eenige bladzijden verder: *Titulus plus promittit quam libellus praestat. Non habet lectionem de analogia linguae Graecae, sed introductionem in scholas de analogia linguae Graecae; postquam haec ad umbilicum perducta est, omnia prius dicta summatim repetuntur, quod Hemsterhusio in more fuit.* Het fragmentarische van het dictaat, dat nl. eindigt, als men denkt, dat het hoofdthema zal komen, denkt hij als volgt te kunnen verklaren: *dixerim Hemsterhusium hac lectione publica suas scholas domesticas fuisse praefatum, quod etiam a Wytttenbachio frequentatum fuit. Istaе scholae domesticae in meo manuscripto desiderantur.* Doch al is het slechts een fragment, de verhouding van Hemsterhuis tot Valckenaer, maar ook hun verschillen, worden ons hierdoor volkomen duidelijk. Dit is al door Halbertsma zeer goed ingezien: *Desideramus igitur praecepta, habemus exempla quibus confirmantur. Quae exempla cum inspicio (inspicio autem saepissime) neutiquam mihi persuadere possum praecepta talia, qualia Valckenarius proposuit, prodiisse ex ingenio Hemsterhusii* (p. 377, 378)²⁾.

330. Opvallend is het weglaten van de *p* tusschen *m* en *t*: *desumtae, contemptus, contemptio, promptum* etc. (p. 326, 1e or. p. 8, 10, 28). De assimilatie van het voorzetsel *ad* komt nu eens voor en blijft dan weer eens weg, waar ze anders gewoonlijk gevonden wordt, bijv. *adpellant*, zij noemen (4e or. p. 111). De pagina's der oraties zijn geciteerd naar de ed. van Valckenaer (1784). Zie verder p. 240³⁾.

¹⁾ Over de *spelling* der lat. woorden in dezen tijd in het algemeen zie Bergman in zijn praef. voor zijn editie van het Elog. Hemst. in 1824, p. V-VII.

²⁾ Cfr. boven p. 115.

b. Karakter of genius eener taal

Het dictaat vangt zonder exordium ietwat abrupt en verrassend aan en in zooverre heeft Halbertsma gelijk, als hij beweert, dat een „introduction” ontbreekt. Maar de zeven eerste bladzijden, die de talen in het algemeen bespreken, vormen wel degelijk een inleiding tot het eigenlijke onderwerp: de *origines linguae graecae*. In de eerste regels wordt gezegd, dat *omnes linguae singulari quadam ratione inter se consentire* en dat zij alle op hetzelfde beginsel berusten. Dit is ook volkomen duidelijk, *si paululum in iis philosophari licet*. Wat zijn de talen anders dan *cogitationum nostrarum interpretes* en bij alle menschen berusten gedachten en daden op eenzelfden grondslag; daarom moet dit ook zoo zijn bij de talen, die de uitdrukking zijn van gedachten. *Ergo sequitur ex his principiis in omnibus linguis debere fundamentum esse perquam simile*. Wij raken hier dus al terstond de analogiegedachte aan, die in alle talen gevonden wordt: *Jam vero ex usu harum, quae reperiuntur in linguis, partium praecipue spectanda est analogia quaedam et congruentia summa, illa quidem non uni vel alteri linguae propria, sed per omnes linguas dispersa. Cur autem dispergi debuerit, ratio ex ipsa rei natura est repetenda*.

Thans volgt de omschrijving der analogie, die reeds boven op p. 116 is medegedeeld: *Infixum est scilicet omnibus hominibus* etc. Onder analogie verstaat Hemsterhuis dus niet alleen een overeenstemming van uiterlijke kenteekenen, die zich in de taalvormen openbaart, maar op de eerste plaats de creatieve eigenschap van den menschelijken geest, waardoor deze zich het middel schept om zijn gedachten te kunnen uitdrukken. De analogie werkt daarom evengoed door in den zinsbouw (syntaxis).

Al hebben alle talen één gemeenschappelijken grondslag, toch zijn er in *usus* en in *loquendi formulae* groote onderlinge verschillen aan te wijzen. Dit is zóó te verklaren: alle talen waren oorspronkelijk in primitieven toestand en er bestonden geen *figurae orationis*. Maar nu begint de werking van de wet der analogie: *Sed usu procedente et illa analogiae lege vim suam exserente, ornatiores cultioresque sunt factae; ab ipsa prima simplicitate significandi et denotandi recessum est aliquantulum, et figurae orationis coeperunt usurpari. In istas figuras incidere non potest, nisi prius simplicissimum fundamentum fuerit jactum; hinc ex ingenio hominum, qui linguas colunt, proficiscuntur figuratae orationes. Quin ipsa nostra natura ita est comparata, ut linguam usurpans sponte defluat ad orationes figuratas*.

Welke is nu de oorzaak, dat deze analogiewerking in alle talen

niet dezelfde is en hoe zijn dus de verschillen tusschen de talen ontstaan? Van de vele redenen noemt hij er twee: 1. het verschil in woonplaats, 2. het verschil in *mores*, *leges*, *instituta* en *consuetudines*.

ad 1. Het is zeer leerzaam, vooral voor degenen, die van meening zijn, dat eerst onze tijd alles heeft ontdekt, te ervaren, hoe een zoo juiste gedachte als de invloed der woonplaats op de taal der menschen, reeds tweehonderd jaar geleden is uitgesproken: *Ex ea habitandi varietate exstitit causa figuras orationis variandi, atque ita ut complures gentes ab ipsa natura petierint quod apud alias non reperiebatur. Sic qui mari proximi vivunt duras et graves orationis figuras sunt a conspectu pelagi et a maritimis ducturi. Compara cum istis habitantibus ad mare mediterraneos, qui montibus et sylvis sunt proximi, et nunquam mare aspexerunt; apud eos de rebus illis, quas oculis inspiciunt, figurae orationis nascuntur. Hinc non mirum est in eorum hominum lingua non reperiri tot figuras et metaphoras a mari sumtas, sed potius a montibus, sylvis, a rebus, quae reperiuntur in mediterraneis regionibus, desumtae conspiciuntur*¹⁾.

ad 2. Ook deze factor wordt tegenwoordig door alle taalgeleerden van beslissenden invloed geacht op de vorming en de ontwikkeling eener taal. Over de wetgeving en de rechtspraak, die welsprekendheid kweekt, wordt het volgende gezegd: *Praecipue huc adscribendae sunt leges et judicia: usu enim constat, nullam rem esse, quae fons sit plurium loquendi formularum, quam forum et judicia, praesertim in illis populis, qui latius habent imperium. Nam quo latius est imperium, eo rerum forensium major est necessitas et amplitudo; quo major haec, eo fons est amplior ad gignendas loquendi formulas. Hoc imprimis ex lingua Latina et Graeca constat. Nam si consideras Latinorum Scripta facile patet infinitas esse loquendi formulas ex foro Romano usuque judiciorum desumtas. Nadat nog gesproken is over den invloed van het krijgswezen en den handel, wordt deze uiteenzetting beëindigd: *Haec principia et origines omnibus in linguis sunt communia.**

Maar soms komt hier nog iets bij, de *aanleg nl. van het volk*, dat die taal spreekt. Bijzondere eigenschappen krijgt een taal, wanneer het volk er niet mee tevreden is een instrument te hebben, waardoor het zijn gedachten kan uitdrukken, maar ook gevoel heeft voor den vorm, waarin dit geschiedt, *venustas enim formas excogitandi ratio pendet ab ipso hominum ingenio*²⁾.... *Omnes enim homines etsi*

1) Een hieraan verwante opvatting vinden wij bij Henninius. Zie hiervoor Drerup, o.c. p. 447 en volg.; p. 461 en volg.

2) Hemsterhuis schenkt dus wel degelijk aandacht aan de schoonheid van

eandem habeant cogitandi facultatem, viam tamen cogitandi diversam instituunt. Want het corpus linguae nudum is nog iets anders dan stijl. Wat is het corpus linguae? Quicumque scriptor in quacumque lingua illam linguam, quam didicit, usurpat, inque ea cogitationes suas explanat. Haec ratio corpus ipsum linguae facit et in omnibus linguis est consentiens.

En hoe ontstaat een bepaalde stijl? *Contra ratio scribendi ab ingenio cujusque hominis profecta, et respondens viribus cogitandi quas habet, facit formam scribendi diversam, unde oritur quaedam ratio scribendi in scriptoribus, alia ab alia discedens.* Een taal op zichzelf is als het ware levenloos, het leven wordt er eerst aan geschonken door de menschen, die ze gebruiken. Deze uitdrukingskracht wordt door hem genoemd: de *genius* eener taal: *Jam vocare solemus linguarum genium quendam, qui in eo est situs, ut exprimat nobis vim ornatumque, cujus quaelibet lingua est capax. Hic genius linguae, haec ratio ornata et elegans non procedit ab ipsa lingua ejusque vocibus, sed ab exercitatione magnorum hominum, qui lingua sunt usi.*

3. Over de eigenschappen van het grieksch

a. In de lectio publica

Na deze algemeene beschouwingen over verwantschap en verschil tusschen de talen, over analogie en haar werking gaat Hemsterhuis in dit dictaat meer in het bijzonder behandelen het grieksch en zijn eigenschappen *ob summam utilitatem, quam hujus linguae cognitio habet in omnibus disciplinis et scientiis, et propter insitas dotes, quibus insignita aliis plerisque linguis palmam praeripit. Graecae linguae in omnibus fere scientiis et artibus usum maximum esse ex ipsis nominibus omnium artium et disciplinarum, quibus utimur, constat. Nam cum a Graecis disciplinarum primordia oriantur, vocabula Graeca in illis per omnes linguas dispersa manserunt; unde is qui in cognoscendis scientiis operam ponit, linguam Graecam cognoscere debet.* Deze argumenten, waarmede het aanleeren van het grieksch verdedigd wordt, hebben in onze dagen nog niets van hun waarde verloren.

Niet alle eigenschappen van het grieksch wil hij bespreken, doch slechts twee: de *ubertas*, den rijkdom, en de *elegantia*, de weldadig aandoende helderheid: *Vindicamus ergo linguae Graecae ubertatem*

den vorm, die door hem onmiddellijk met het ingenium in verband wordt gebracht; cfr. boven p. 128.

summam; deinde ejus elegantiam, cum qua nulla alia lingua potest comparari, considerabimus. Vier redenen worden dan aangegeven van de ubertas en even zoovele oorzaken, waaruit de elegantia kan verklaard worden.

Ubertas. Van de ubertas is de eerste reden het *peregrinandi studium*. Want de nieuwe dingen, die geleerden en filosofen op hun reizen leerden kennen, leidden tot het vormen van nieuwe woorden om deze aan hun landgenooten mede te deelen. De Grieken zijn inderdaad een *gens curiosa* geweest, getuige het reizen van hun historici, met name Herodotus.

De tweede reden is de *mercatura diligentiter exercitata, est enim et haec veluti quaedam peregrinatio* en bij den invoer van verschillende goederen *vocibus quoque et novis loquendi formulis lingua ditatur*. De ligging van Griekenland aan de zee was voor de ontwikkeling van dezen handel zeer gunstig.

Als derde reden wordt opgegeven: *illud diligentissimum studium omnes artes et scientias excolendi*. Hierbij moet een belangrijke plaats worden ingeruimd aan de filosofen, omdat zij zich met minder alledaagsche onderwerpen bezig hielden en voor deze begrippen behoefte hadden aan eigen woorden en uitdrukkingsvormen. Ook hierdoor werd de taal verrijkt, *quippe qui versabantur tum in rebus a vita communi paululum remotioribus, tum in naturalibus experimentis et utilitatibus inveniendis. Haec cuncta sunt signanda suis vocibus phrasibusque.*

De vierde en laatste reden ligt *in ipso gremio linguae Graecae*, het gemak nl., dat het grieksch bezit, *qua voces duae pluresve in unam componuntur et conglutinantur*. Iedereen, die iets van grieksch afweet, kent *illam mirificam facilitatem linguae Graecae in nectendis jungendisque pluribus vocibus*. De invloed hiervan op de taal wordt aldus beschreven: *In quantam utilitatem et decus afferat linguae, ita perpendite. Singulae voces aliquam imaginem cogitandi, quam ideam vocamus, referunt; si junguntur duae diversae in unum voces, duplicem formam, duas ideas in una voce composita componunt. Si tres pluresve eodem modo concipis conjunctas, totidem imagines cogitandi diversae in unam vocem conglutinantur. Jam vero omnes sciunt quantum virium uni voci compositae tribuatur. Quo autem lingua breviores ambitus potest concludere imagines rerum cogitatarum diversissimarum, eo quoque erit fortior, vehementior et majorem habebit accuratorem cogitata exprimendi et penecillo artificiose depingendi. Dit*

verleent dus niet alleen ubertas aan een taal, maar ook meer kracht en scherpte van uitdrukking.

Elegantia. Voor de elegantia is de eerste oorzaak af te leiden *ex politissimo Graecorum ingenio*. Wij zagen reeds, dat het grieksche volk geweest is een *gens curiosa rerumque novarum cupidissima*. *Gens, quae tali ingenio est praedita, et conspirat velut in hunc finem, mores necessario exornat. Ex moribus ornatis similis et par linguae usus sponte sequitur*. Deze elegantia was aan alle Grieken eigen, maar in het bijzonder aan de bewoners van Attica; daarom is het Attisch dialect ook *omnium elegantissima et politissima* en krijgt dit op den duur een overheerschende positie, mede door de politieke hegemonie van Athene en door den invloed van de in het Attisch geschreven comoedie en tragödie.

De tweede oorzaak is de *ingens cultissimorum scriptorum numerus*. Hierbij vinden wij een gedachte, welke wij later in Valckenaer's *Observationes* weer zullen ontmoeten nl. het ontzaglijk groot aantal werken uit de Oudheid, dat verloren is gegaan¹⁾.

De derde oorzaak, waaruit de elegantia ontstaan is, moet in de *critica* gezocht worden, de kunst om scherp en juist een oordeel te vellen. Hierbij voegt hij een woordverklaring om de ware beteekenis van *criticus* te doen uitkomen: *Haec vox adacta est a Graecis ad eos significandos, qui versabantur in iudicio ferendo de scriptis, scriptoribus, stylo, scribendi formis, et quae plura huc pertinent*. Een *criticus* was bij de Grieken niet de eerste de beste, maar altijd iemand van wijsgeerige ontwikkeling, *adeo ut criticam artem invenisse et publice excoluisse dicatur Democritus*. Deze critiek heeft er natuurlijk veel toe bijgedragen om de taal te perfectioneeren²⁾.

De vierde oorzaak en volgens Hemsterhuis een *fons perpetuus* is de *libertas Graecorum*. Hetgeen hij in verband hiermede over de vrijheid zegt, is reeds uitvoerig geciteerd boven op p. 78 en 79. Op dit onderwerp, dat hem zoo na aan het hart ligt, gaat hij dan nog door en neemt latijnsche schrijvers uit den republikeinschen tijd om hun taal en stijl te vergelijken met die uit den keizertijd. Zoo is het ook in het grieksch gegaan. Maar na Philippus van Macedonië en Alexander den Grooten³⁾ en onder de heerschappij

¹⁾ Zie verder p. 283, 298.

²⁾ Cfr. Gudeman, o.c. p. 3 en boven p. 124.

³⁾ Toch dacht Hemsterhuis over den persoon van Philippus geenszins ongunstig; cfr. oratio de Paulo Apostolo, p. 6, waar hij Philippus aanhaalt als voor-

der Romeinen, *si styli scribendique rationem consideras in iis hominibus, qui tunc temporis vixerunt, jam fucata et a naturali cultu longe remotam orationem invenies*. In zulk een tijd zien wij ook sophisten opkomen van het type: Aelius Aristides, die vleiers waren der machthebbers. Maar zij, die in dien tijd nog vrij dachten, keerden tot de Ouden terug, hetgeen de verklaring is van hun archaïseerenden stijl en taal. Dit deden o.a. Dion Chrysostomos, een navolger van den republikein Demosthenes en ook Lucianus, *vir ingenii liberrimi . . . suo stylo expressit rationem naturalem et liberam*. Dit zal ook een der redenen zijn, waarom Hemsterhuis zich zoo tot Lucianus aangetrokken voelde en een editie van diens werken verzorgd heeft¹⁾. Een taal, die zulke eigenschappen bezit, is dus wel waard nader te worden beschouwd, omdat: *In historiis, in rebus antiquis, in scientiis* (hier zeer waarschijnlijk het fransche „sciences”), *sine Graecis scriptoribus nihil potest praestari*.

Waarde van vertalingen. Hemsterhuis zou echter geen ware graecus zijn geweest, geen philoloog uit het begin der achttiende eeuw, die als jong hoogleeraar in Amsterdam nog de laatste phase van de querelle des anciens et modernes had medegemaakt, als hij hier geen stelling had genomen in het toen, evenals thans weer, actueele vraagstuk der *vertalingen*. Een der voornaamste argumenten der modernen tegen het grieksch luidde: *quid opus est Graecos scriptores in lingua sua legere? Habemus plurima eorum scripta in vernaculam transposita; quidni has versiones licet legere?* Ch. Perrault bijv. bevestigde de superioriteit der vertalingen op deze gronden: 1e. de vertaler, die er studie van gemaakt heeft, begrijpt een werk beter dan de lezers van het origineel, 2e. de vertaler geeft steeds de gedachte althans trouw weer, 3e. door onze slechte uitspraak der oude talen kunnen wij de taalmuziek beter in een mooie vertaling genieten, 4e. aandringen op het lezen in origineel is slechts pedanterie. Om stijl nu gaf Perrault niets, vorm was voor hem enkel *une beauté arbitraire* en smaak is niet absoluut, doch afhankelijk van de wisselingen der mode²⁾.

Wat antwoordt Hemsterhuis hierop? Met zijne gewone ob-

beeld van wat bereikt kan worden „non plurimorum consiliis opibusque collatis, sed unius dumtaxat magni alicujus viri sapientia, fortitudine”. Dezelfde meening over Philippus zullen wij vinden bij Valckenaer, zie verder p. 224 en 237¹⁾.

¹⁾ Cfr. boven p. 88.

²⁾ Rigault, o.c. p. 206, 207.

jectiviteit begint hij met toe te geven, dat er enkele uitstekende vertalingen bestaan, maar *si has versiones excipis, quae tamen suos naevos habent, pleraeque aliae erroribus sunt plenae. Raro vertentes eo sunt ingenio vel eruditione, ut mentem auctoris, quem vertunt, assequantur aut styllum recte capiant*. De stijl is wel degelijk van belang, want *in stylo non tantum spectatur ingenium, sed et animus. Has animi notas, ab ipsis auctoribus stylo expressas, non potest exprimere is, qui vertit. . . Certum est, nisi vertens ingenio scriptori sit par aut fere par, non assequetur eam elegantiam quae fuit in ipso scriptore Graeco*. Wat is dus het nut van vertalingen? Zij kunnen degenen helpen, *qui Graece discere volunt, sed male autores intelliguntur, si per eorum versiones intelligantur*. Vertalingen maken het origineel nooit overbodig ¹⁾).

Ten slotte is kennis van het grieksch ook noodig om het latijn goed te verstaan: *Latini scriptores ipsi testantur politam scribendi rationem deberi Graecis. . . Quam ob rem si quis linguam Latinam perspectam habere vult omnino necesse est, ut Latinae linguae Graecae cognitionem adjungat*. Hemsterhuis' gevoel voor taalverwantschap deed hem opmerken, dat het grieksch ook zijn nut heeft voor de kennis van het latijn als taal: *Est enim sine dubio lingua Latina ex eodem fonte, unde Graeca. Si quaerenda sit ratio linguae Latinae, sane Graeca est noscenda; ex hac Latinae origines sunt repetendae. Ipse Varro fatetur antiquissimas Latinorum voces esse Aeolicas* ²⁾).

b. In de oratio „de linguae Graecae praestantia”

Alvorens verder te gaan lijkt het ons hier de goede plaats om eerst Hemsterhuis' oratie „de linguae Graecae praestantia” ³⁾ te vergelijken, omdat de daarin ontwikkelde gedachten in verschillend opzicht zoozeer overeenstemmen met hetgeen in de lectio publica over het grieksch gezegd wordt, dat zij een nieuw bewijs leveren voor de echtheid van dit dictaat.

In zijn inleiding zegt spr. het te betreuren, dat het grieksch tegenwoordig zoo geminacht wordt. Hierna worden de twee voornaamste

¹⁾ Voor Valckenaer's oordeel over vertalingen zie verder p. 200, 207, 211 en 297.

²⁾ Cfr. Henninius, o.c. § 119: „Latinismus plane respondet quoad conjugationes et declinationes Graecismo, praecipue Aeolico”, aangehaald bij D r e r u p, Schulaussprache, p. 456, zie ook aldaar aanm. 1.

³⁾ Cfr. boven p. 91.

eigenschappen van het grieksch, door Hemsterhuis in zijn latere werken als *ubertas* en *elegantia* aangeduid, in deze rede al besproken, zij het ook in minder gedefiniëerden vorm. De *ubertas* wordt genoemd *laeta verborum copia*, de *elegantia* wordt bedoeld, als hij zegt, dat het grieksch zich onderscheidt *amabili structurae varietate*. Ook is een begin van de latere indeeling te herkennen in de woorden: *Quum vero excellentissima linguae forma duabus maxime rebus absolvatur, concinna omnis generis verborum ac multiplici proprietate, et deinceps uberrima translatae atque eleganter inflexae dictionis copia* (p. 44, 59).

De strenge indeeling der *lectio publica* met haar vier oorzaken voor elk der beide hoofdeigenschappen van het grieksch is echter nog niet aanwezig. Zoo wordt hier het gemak om *composita* te vormen nog als een afzonderlijk kenmerk vermeld: *ad unguem facta conglutinationum vocum junctura*, terwijl dit in de *lectio publica* als een der oorzaken van de *ubertas* genoemd wordt¹⁾. Maar deze *indolem ipsius Linguae tum creandis vocibus tum duplicandis facilem* (p. 44, 47) wil hij hier niet uitvoeriger bespreken, al is het ook buiten twijfel: *tantum ab hoc multiplici vocabulorum instrumento posse unam ante alias linguam esse paratiorem, quantum solers cujusdam gentis industria fuerit in majore rerum varietate versata*. Hij wil hiervan afzien, omdat *sine longo exemplorum apparatu collatisque plurium linguarum divitiis illa res obtineri nequeat, et ad liquidum deduci* (p. 48).

Gelijk wij reeds gezien hebben bij de bespreking der analogieleer, vestigt Hemsterhuis zijn aandacht niet alleen op den vorm, maar ook — en misschien nog meer — op den geest en voert hij zóó den oorsprong der taal tot God terug²⁾. Daarom verwondert het ons niet hier aan te treffen: *formator orationis animus en Loquendi sane cogitationesque verborum indicium signandi facultatem tam arcto nexu necessitudinisque vinculo cum ratione Deus colligavit*.

In de *lectio publica* werd het verschil tusschen de talen, hoewel bij alle dezelfde analogie gevonden wordt, hierdoor verklaard, dat alle menschen, al hebben zij hetzelfde denkvermogen, hun gedachten in verschillende vormen uitdrukken. Dit vinden wij hier terug in de regels: *haud aliter in hominum animis, quamvis eadem omnes cogitandi facultate polleant, diversissimi tamen sunt, quibus a perito spectatore facile distinguatur, ductus, et conformatae artificiosissima dextra veluti lineae, quarum itidem imaginem et clara vestigia sermo speculi more repraesentat* (p. 52). De volmaaktheid eener taal vindt, zooals

1) Cfr. boven p. 134.

2) Cfr. boven p. 116 en 131.

wij zagen, haar oorsprong in het *ingenium politissimum* van de menschen, die de taal spreken; de verschillen tusschen de talen onderling zijn dan ook o.a. te wijten aan het verschil in *mores, leges, instituta et consuetudines*¹⁾. Hier worden deze factoren tezamen vermeld: *omnem succum, qui ad perfectam maturitatem quamlibet linguam promoveat, ab ingenio populi naturalique singulorum ac praestanti indole, studiis, moribus, institutisque demanare* (p. 56).

Een zeer groote invloed wordt door Hemsterhuis, zooals wij al weten²⁾, hierbij toegekend aan de *libertas*. Zijn lof der vrijheid is hier in de volgende bewoordingen vervat: *Haeret profecto in hominum animis infixam quaedam libertatis vis, suique privilegii conscia, quae rationi subserviens, quo minus ab externis repagulis coercetur, et in angusto constricta latet, eo splendidius per omnes mentis actiones lumen diffundit: haec generosae et bene natae indolis assidua comes magnas virtutes, nullo fucio illitas, nulla tectas persona, naturalis decoris praerogativo commendat omine, gratiosisque insignibus exornat: quicquid putidum, illiberale, atque ineptum est, haec eadem longe longaeque refugit. . . . quamobrem in populis servituti obnoxiiis enervata, ad omnem assentationis vilitatem abjecta, et Asiatico fastu tumens oratio in honore fuit ac pretio: verum ubicumque libertas viguit, naturalem quandam sermonis et eloquentiae, sanoque colore ac robusto succo plenam pulchritudinem peperit, quae nullis inusta servitutis notis celsam animi vim spiraret* (p. 57, 58).

Ook de oorzaken, die volgens de lectio publica op de ontwikkeling der grieksche taal gewerkt zouden hebben, vinden wij bijna alle in deze oratie terug, zij het dan ook in andere volgorde en minder systematisch gerangschikt.

Vooreerst de invloed van het *forum*, die geschetst wordt in de woorden: *ex quo intelligi potest, cur a principibus viris et civilium rerum usu atque administratione claris potissimum enutrita, et ad legitimum justae corporis robor educta sit eloquentia*, en de ongunstige werking der sophisten, die gebrandmerkt wordt met: *praepilatas sophistarum declamationes* (p. 59, 60). Wat hij zegt over de gevolgen der colonisatie voor de grieksche taal, is reeds vroeger besproken³⁾.

Vervolgens de gunstige ligging van Griekenland voor den handel, waarvan hier eveneens gezegd wordt, *quia plurimarum urbium situs erat ad mercaturam exercendam opportunissimus* en het *studium artes*

1) Cfr. boven resp. p. 135, 131 en 132.

2) Cfr. boven p. 78 en 135, 136.

3) Boven p. 48³.

*et scientias excolendi*¹⁾), dat hij hier noemt *impressam a natura, atque insatiabilem sciendi voluptatem* (p. 65). Natuurlijk ontbreekt ook hier niet de invloed der filosofen (p. 67, 68) en de verrijking der taal door talentvolle schrijvers²⁾), vooral door de dichters: *Poëseos enim vinculis adstricti operam in eo diligentissimam ponere debebant, ut apta verborum collocatio et grata novitas ad varietatem rerum et pondus exquisite congrueret* en ten slotte de uitwerking der critiek, *quod mox orationis severi iudices extiterint ac censores; qui, si quid minus compositae dictum, parum concinne structum, inepta volubilitate oneratum exiisset, veluti pronunciata de tribunali sententia condemnabant* (p. 74).

Bij de passage over het verschil in woonplaats en het ontstaan der dialecten, met name van het Attische dialect³⁾), worden wij getroffen door het beeld der *stammen en takken*, die wij in de lectio publica en later in den „taaltuin” zullen terugvinden⁴⁾): *Quum vero diversa regionum populorumque natura magnum faceret pronunciandi, propriarumque loquendi formularum, discrimen, in varias Lingua Graeca sermonis formas, veluti divisis ex uno trunco ramis, abiit: unaquaeque quidem dialectus praecipuis enituit elegantiae dotibus, eximiorumque scriptorum laude; sed Atheniensium venustas, quae omnium Graecorum admirationem demerebatur, pervicit, ut Attica dialectus pro rectissima dicendi forma haberetur* (p. 74)⁵⁾.

4. Origines en etymologie van het grieksch

a. Origines

Wij keeren thans terug naar de lectio publica, waar Hemsterhuis na een uitvoerige inleiding op p. 341 eindelijk aan zijn hoofdthema is gekomen: de *origines linguae Graecae*. Hij wil echter hierbij niet spreken *de primis illis principiis et vocibus, quae primae rebus sunt impositae. Harum vocum prima ratio in nulla lingua constat. Quae enim fuerit causa, ut sonus ore prolatus adhibitus fuerit ad hanc vel illam rem designandum, et quae similitudo inter quorundam vocabulorum et literarum sonum extiterit et inter res ipsas*, dit blijft voor ons

¹⁾ Cfr. boven p. 134.

²⁾ Cfr. boven p. 134 en 135.

³⁾ Cfr. boven p. 132 en 135.

⁴⁾ Zie verder p. 141 en p. 275.

⁵⁾ Voor Hemsterhuis' oordeel over het grieksch van het N. Testament zie verder p. 153.

verborgen. *In originibus igitur linguarum inquirendis haec pars tanquam obscura et latens est praetermittenda*¹⁾). Uit deze woorden spreekt de exacte mathematicus en empirist, die de grenzen van zijn weten niet overschrijdt en met Newton van meening is: *hypotheses non fingo*.

Onder „origines” eener taal verstaat Hemsterhuis:

1°. *primordia et radices verborum per multiplices formas derivatorum*. Hier ontmoeten wij weer, ongetwijfeld opgeroepen door het woord radix, het beeld van stam en takken, dat de verbinding tusschen de afleidingen en het oorspronkelijke illustreert, *quo diutius linguae usurpantur eo quoque latiores ramos diffundunt. Rami uti cum primis radicibus connectantur, saepe nos praeterit*. Dit beeld is door Valckenaer volgens zijn begrip der analogie uitgewerkt tot de bekende beschrijving van een tuin, een taaltuin, welke voorstelling reeds vóór hem bekend was aan Lancelot met zijn „Jardin des racines grecques”²⁾.

2°. *primas in quibuscumque vocibus proprias significationes*. Het is vaak zeer moeilijk de oorspronkelijke beteekenis na te gaan, want, hoe ouder een taal is, des te talrijker zijn die secundaire beteekenissen, terwijl de oorspronkelijke vaak verdwenen zijn. *Haec res omnibus in linguis, praesertim in Graeca est difficilis*, op de eerste plaats *per se* en vervolgens *vitio virorum eruditorum*.

Eerstens *per se*, want *voces aliquae, quae natae sunt ab antiquis et primis abolitis, in usu remanserunt. Adeoque artis est ingenique illas oblitteratas voces revocare*.

Vervolgens *vitio virorum eruditorum* . . . *Hujus quod dico exemplum illustre est in Vossio. Joh. Gerardi Vossii Etymologicon continet quidem res utilissimas et eruditissimas; sed si, quod de vocum Latinarum origine scripsit, indagamus, constat ne dimidiam quidem partem esse veram aut cum ratione linguae convenire. Id mirum videtur in tam docto homine, et res est pene incredibilis Vossium illum ipsum, qui de analogia eruditissime scripsit, analogiam neglexisse in expediendis*

¹⁾ Deze gedachte vinden wij ook bij Duker en gaat waarschijnlijk op hun beider leermeester, Perizonius, terug; Jac. de Rhoeer is van dezelfde meening, cfr. verder p. 160, 334.

²⁾ Valckenaer, *Observationes*, p. 12: „ex verbis primitivis tanquam totidem stirpibus et radicibus, amoeno linguae horto insitis, derivatorum verborum, tanquam totidem ramorum, foecunda propago emicuit et propullavit”. En ibidem, p. 26: „Consideramus linguam Graecam tanquam hortum etc.”, waar een uitvoerige beschrijving van dien taaltuin volgt (cfr. verder p. 275). Betreffende Lancelot, zie Drerup, o.c. p. 228.

linguae Latinae Etymologiis, unde saepe miserum in modum labitur.

De fout ligt dus in het verwaarloozen der analogie en dit is wel te begrijpen, want deze is eerst te herkennen door taalvergelijking en de Ouden kenden slechts één of hoogstens twee talen. Scaliger was op den goeden weg en Salmasius¹⁾ is hem gevolgd en al was hij ook *analogiae non satis studiosus, hanc tamen partem eruditionis ita excoluit, ut cum eo comparari possit nemo. In Etymologiis unus Salmasius praestitit quantum reliqui non praestiterunt.*

Hemsterhuis wil nu aantoonen, hoe de origines van het grieksch door middel van de analogie opgespoord kunnen worden en als voorbeeld voor een woordaflleiding, zoowel voor den vorm als voor de beteekenis, neemt hij — niet onaardig gevonden — het woord *ἐτυμολόγος* zelve (p. 344). Zóó beschouwd is deze „etymologische” uitweiding in dit dictaat zeer op haar plaats en niet onevenredig lang; zij dient immers als voorbeeld, hoe men de etymologie van een woord moet behandelen. Zijn studenten zullen verder op zijn private colleges ook nog andere woorden volgens dit voorbeeld te onderzoeken gekregen hebben.

Na deze „etymologie van etymologos” volgt in de lectio publica de verhouding van het grieksch tot het hebreuwsch. Hierbij komt Hemsterhuis op het onderwerp: dialecten; en in het grieksche woord „dialektos” vindt hij dan wederom een aanleiding om dit woord etymologisch te verklaren (p. 354). Daarna gaat het dictaat verder met de kenmerken, waarin dialecten van elkander afwijken en verklaart het ontstaan der grieksche dialecten o.a. het Ionisch, waarbij een korte aflleiding van het woord *Ionía* voorkomt (p. 368). De laatste twee pagina's van dit collegefragment handelen dan ten slotte nog over het ontstaan van het Attische dialect uit het Ionische. Wij zullen deze drie etymologische uiteenzettingen, welke de behandeling van het eigenlijke onderwerp steeds onderbreken, vooraf laten gaan en daarna een korte samenvatting geven van de rest der lectio publica.

b. Etymologie

Etymologie van etymologos. Hemsterhuis vangt deze aflleiding aan met de woorden: *Ἐτυμολόγος et ἐτυμολογεῖν est ab ἔτυμος et λόγος, quod a λέγω.* Daarna houdt hij zich uitsluitend bezig met de aflleiding van *ἔτυμος*; later bij *dialektos* zal hij ook over *λέγω* spreken. Als wortel neemt hij aan *ἔω* (*εἰμι*) en daarvan een perfectum *ἦμαι* of

¹⁾ Cfr. boven p. 113.

ἔτιμα¹⁾ met een 3e pers. ἦται of ἔται. *Hinc est adjectivum ἔτος, quod proprie significat, qui existit. Latine diceremus e n s.* Dit is de eerste beteekenis en hiervan komt men onmiddellijk tot de *significatio veri et certi*. Het is karakteristiek voor Hemsterhuis' methode, gelijk wij hierna nog verschillende malen zullen zien, dat hij nooit een vorm of beteekenis opgeeft zonder deze met bewijsplaatsen te staven (bijv. uit Hesychius, Aratus, Suidas, Theocritus e.a.).

Met verwijzing naar het Ionisch, waar een adjectief zooals κένος tot κένεος wordt, laat Hemsterhuis uit ἔτος den vorm ἔτεος ontstaan, en dat ἔτεος in samenstellingen werkelijk voorkomt met de beteekenis *rei veritatem* laat hij zien uit ἑτεόκρητες, i.e. *vere Cretenses, qui in ipsa ea insula nati sunt.*

Op dezelfde wijze als ἔτος (dus via den 3en pers. sing. perf. med.) wordt van dezen wortel het vrouwelijk subst. ἔτυς gevormd, *tanquam si entiam diceret, i.e. rationem, statum et conditionem, qua quid est, se habet, adeoque ejus rei existentis veritatem.* Als bewijzen worden zeven evenzoo gevormde substantiva opgegeven²⁾. Dat ἔτυς zelve ook bestaan heeft, zoekt hij aan te toonen door het compositum εὐετός bij Aratus. Ook ἔστυς moet bestaan hebben, getuige het woord ἀπεστός bij Hesychius in de beteekenis van *absentia*.

Evenals ἔτυς en ἔστυς komen ook naast elkander de woorden ἔτῶ en ἔστῶ voor. De substantiva, die thans op ω eindigen, hadden nl. vroeger nog een ν er achter. De vroegere Grieken zeiden dus: ἔτῶν of ἔστῶν, εὐετῶν en εὐεστῶν. De beteekenis van εὐεστῶ en εὐετω is *constitutio alicujus rei prospera et felix*. Hij wijst hier op het woord van Pythagoras, die aan den hoogsten God toekent τὸν ἀειεστῶ, i.e. *sempiternitatem*.

Weer tot het woord ἔτυς terugkeerend zegt hij, dat hiervan is afgeleid het adjectief ἔτυμος = waar, hetwelk bij Homerus vaak voorkomt. Dit woord bleef in het Dorisch bestaan, maar in andere dialecten werd het verdrongen door ἀληθής. Nog bewaard is het in uitdrukkingen als ἔτυμηγορός, i.e. *homo verax* en in στόμα ἔτυμηγόρον, *os veridicum*.

1) De, vaak onjuiste en misschien door henninische uitspraak te verklaren, accenten zijn hier en op de volgende pagina's overgenomen, zooals zij in de editie van Halbertsma voorkomen. Vaak ontbreken zij geheel, evenals de spiritus. Opvallend is de plaatsing van accent en spiritus bij tweeklanken.

2) Het zijn: ἀλητῦς, vagatio; ἀποδαστῦς, separatio; γενετῦς; κτιστῦς, conditio vel ratio condendi; ληιστῦς, depraeditio; καταπλαστῦς, obvolutio en ἀφραστῦς of ἀσυνεσια.

Het neutrum van ἔτυμος nī. τὸ ἔτυμον heeft de beteekenis gekregen van *veritas originis in quocumque vocabulo adsignata et demonstrata, unde apud veteres* τούτου ὀνόματος ἔτυμον i.e. *origo hujus vocis vera*. En iemand, die zich bezighoudt met het opsporen der ἔτυμα, wordt ἔτυμολόγος genoemd. Van ἔτυμολόγος komt ἔτυμολογικόν, i.e. *illud scriptum, quod continet vocum Graecarum origines*.

Deze „etymologische” verklaring besluit Hemsterhuis met een opgave van latijnsche woorden, die het grieksche ἔτυμολογία kunnen weergeven, waarbij hij niet minder dan 8 verschillende vertalingen vermeldt met bijvoeging der schrijvers, waar zij gevonden worden ¹⁾.

Etymologie van dialektos. Nog uitgebreider wordt de afleiding van dit woord behandeld: *Haec vox venit a διαλέγειν et διαλέγεσθαι cujus vocis ratio est explicanda. Vox διαλέγειν composita ex δια et λέγειν*. Eerst wordt de beteekenis van λέγειν besproken. *Λέγειν prima potestate significat leviter corradere, in unum conducere et adeo colligere*. Ook in het latijnsche „legere” ligt deze beteekenis opgesloten, *nam dicimus legere fructus, legere magistratus, et lectum, i.e. ex pluribus excerptum*. Deze verwante werkwoorden λέγειν en legere bieden Hemsterhuis een ongezochte gelegenheid om te laten zien, hoe de overdrachtelijke beteekenis van hetzelfde woord in verschillende talen uiteen kan gaan. *Λέγειν apud Graecos est traductum ad verba et voces et sermonem; et λέγειν dicitur, qui verba vocesque coäcervata et convexa profert, i.e. dicere. Apud Latinos legere dicitur pro librum evolvere, quasi diceret, legere, colligere literas, et ex literis collectis aliquid sibi legere*. Maar deze laatste *significatio metaphorica* is ook in het grieksch niet totaal onbekend; zij komt voor bij composita van λέγειν, zooals ἀναλέγεσθαι en ἐπιλέγεσθαι.

Ook kan λέγειν beteekenen οἰκοδομεῖν (cfr. Hesychius s.v.) en ἀριθμεῖν. Dit wordt uit denzelfden oorsprong verklaard via het woord λιθολόγος, i.e. *qui lapides colligit, secernit et parat ad aedificium exstruendum*. Maar al deze gevallen kunnen teruggebracht worden tot het oorspronkelijke: verzamelen, hetgeen tevens het inzicht verheldert. *Ea res longe facilius intelligitur, si animadvertamus, quod primae verborum significationes in omnibus metaphoris retinentur, quasi color natus*.

Hemsterhuis komt nu aan het compositum van λέγειν, dat hij voor het woord dialectus vooral noodig heeft nī. διαλέγειν en διαλέγεσθαι,

¹⁾ Nī. veriloquium, notatio, veriverblum (barb.), interpretatio, significatio, significancia, proprietates en causa.

ubi plurimum differunt significationes activi et passivi sive medii. Krachtens de beteekenis van het partikel δια (latijn dis- of di-) wil διαλεγειν zeggen: *separationem accuratam et nitidam earum rerum, quae fuerunt collectae.* In het werkwoord διαλεγειν kan men een tweevoudige beteekenis van δια waarnemen en *ex ista utraque significatione perveniendum est ad propriam virtutem verbi medii διαλεγεσθαι, quum notat primo disserere, deinde colloqui.* Primo δια usurpatur in discrimine ponendo, in rebus sejungendis et separandis. Secundo praesertim verbis mediis adjuncta significat mutuam contentionem, adeoque usurpatur in iis verbis, in quibus est pugnandi certandique cum alio potestas v.c. verbo μαχέσθαι si praefigatur δια, significabit concertationem mutuam inter duos aut plures constitutam. Deze tweede beteekenis van δια, die dus vooral bij verba media gevonden wordt, kan nog bij verschillende grieksche composita gecontroleerd worden ¹⁾.

Uit hetgeen gezegd is over het voorzetsel δια en zijn verbinding met het werkwoord kan men nu ormaken, wat διαλεγειν en διαλεγεσθαι zullen beteekenen: *Primo διαλέγειν per δια notat discrimen, i.e. disjungere et dividere ita, ut apta tamen et discreta existat series, quare pro aedificare sumitur; nam ex separatis partibus apta aedificiorum series et ordo concinnus oritur.* Bij διαλεγεσθαι moet men zoowel aan de andere vertaling van λεγειν als aan de tweede beteekenis van δια denken. Διαλεγεσθαι (a λεγειν dicere) *ex ratione altera praepositionis significat sermonem inter se communicare, adeoque constructio διαλέγεσθαι τινι convenit sermonibus atque mutuis colloquiis.* Zoo zijn wij ten slotte tot de verklaring gekomen van de beteekenissen van dit werkwoord in het actief en in het medium en hoe het is uit te leggen, dat διαλέγεσθαι τινι gebruikt wordt met de beteekenis *mutuo cum aliquo sermone colloqui* en διαλέγειν τη φωνη *articulatam, distinctam proferre vocem.*

Dezelfde twee verschillen zijn natuurlijk ook aanwezig in het woord dialectus, *in qua voce duplex est significandi potestas, et ducta a distinguendi potestate, et ab altera potestate colloquendi.* Διάλεκτος *hoc posteriori modo idem est quod διάλεξις.* Dit laatste geval komt niet zoo veelvuldig voor; toch weet Hemsterhuis, zijn methode getrouw, er nog bewijzen voor te geven ²⁾. Maar de eerste

¹⁾ Διαλοιδορειν, ignominiosis dictis inter se contendere; διαδάκνειν, mordendo cum alio contendere; διαπίνεσθαι, bibendo contendere; διαειδειν, cantu contendere cum aliquo.

²⁾ Bijv. Plato, Symposium, 203 a: διάλεκτον τῶν θεῶν πρὸς τοὺς ἀνθρώπους.

en eigenlijke beteekenis van διαλέκτος blijkt uit de beteekenis van het verbum διαλέγειν, qua significat articulate sive distincte proferre. Adeoque διαλέκτος novam quandam significandi formam induit, et notat vocem articulata[m] et distincte prolatam. Het woord διαλέκτος heeft derhalve twee beteekenissen. *Primo lingua humana in genere vocatur διαλέκτος, adeoque sermo ille articulatus, quo homines cogitata explanant et aliis communicant, vocatur διαλέκτος . . . Alia significatio restrictior est; nam διαλέκτος vocatur etiam quaedam loquendi singularis forma in una et eadem lingua, ita ut lingua jam genus efficiat, quod dividatur in suas species, quae vocantur διάλεκτοι, i.e. diversae et inter se discedentes formae ejusdem linguae¹⁾.*

Zelfs wordt van dialecten gesproken *non tantum de certis linguae ejusdem formis, sed et de illis, quae non sunt certae et non constitutae, solet usurpari, ut Graeci dicant aliam διάλεκτον esse hominum rusticorum, qui rude et non concinne loquuntur, et aliam hominum urbanorum, qui mores in urbe poliunt.* Hieronder moeten dus de zoogenaamde *groeptalen*²⁾ verstaan worden en vanzelfsprekend is zulk een „dialect” niet vast omschreven, maar wordt door gewoonte en taalgebruik bepaald. Een tegenovergesteld karakter vertoont een dialect, als het in de algemeen gangbare beteekenis gebezigd wordt. Bijv. wanneer wij spreken van de *grieksche dialecten*. Dit *genus dialectorum* is *fixum certisque legibus circumscriptum*. Het wordt ook wel ἰδιωμα geheeten, i.e. *proprietas, proprium quid, quo ab alia lingua distinguitur*. Volgens een definitie van *Clemens Alexandrinus*: *διάλεκτος est λέξις ἴδιον χαρακτήρα τόπου ἐμφάνουσα* is een dialect ook plaatselijk begrensd. Hemsterhuis leidt dit af uit een andere definitie, aan de oude grammatici ontleend: *διαλεξις ἴδιον ἢ κοινὸν ἐμφάνουσα χαρακτήρα, quae profert aut proprium aut communem aliqujus gentis characterem. Ἴδιος χαρακτήρ autem est nota propria*

1) De begrippen „genus” en „species” worden hier dus in hun wijsgeerige beteekenis gebruikt, zoodat eenige species één „genus” vormen. In de biologie heeft omstreeks denzelfden tijd *Linnaeus* de „species” als grondslag genomen voor zijn systematische indeeling van het plantenrijk. Cfr. boven p. 34, en verder p. 153.

2) *Halbertsma*, o.c. p. 394 schijnt hier niet aan groeptalen te hebben gedacht en begrijpt daarom deze woorden van Hemsterhuis niet; ook de passage: „nec habet leges fixas” wordt door hem geheel verkeerd verstaan: „Quid his voluerit autor non intelligo. Non enim docti linguae leges stabilierunt; excoluerunt linguam, quam formatam a populo creatore acceperant”. *Hemsterhuis* heeft echter niets anders dan een feit willen constateeren. De hier bedoelde dialecten zijn nl. uitsluitend *spreek-talen* en houden zich niet aan grammaticale regels.

alicujus loci et regionis, sed κοινὸς nota totius gentis, sive lingua toti populo communis.

Etymologie van Ionia. De derde en laatste etymologische uitweiding, welke in de lectio publica voorkomt, is slechts kort. Zij betreft het woord Ionia. Hiervan wordt gezegd, dat het geen *vox primitiva* is, doch afgeleid. De oudste vorm is ἰός, nog overgebleven in het vrouwelijk ἰας, ἰαδος, hetgeen juist zoo is gevormd als ἡ Ἑλλάς, Ἑλλάδος van ἔλλος en λεσβίας, ἰαδος van λεσβίος. Sic ex analogia legitime colligitur prius vocabulum esse ἰός. Dit blijkt ook uit andere afleidingen. Zoo komt van ἰος eerst ἰανός en vervolgens ἰαννός. Ἴανος is de Italische Janus. Later werd met verdubbeling van de ν gezegd ἰαννός. Ἴαννος a veteribus poetis pro Ione sive Ionicae gentis homine fuit positum ... Etiam Ephesii vocati sunt ἰαννοὶ ... Ephesus fuit Ioniae urbs; itaque non mirum est, ipsos Ephesios, qui originem ab antiquis Ionibus ducebant, dictos esse ἰαννοῦς.

5. Taalverwantschap en dialecten

a. Verhouding van het grieksch en het hebreeuwsch

Tusschen de etymologische verklaring van „etymologos” en „dialektos” bespreekt Hemsterhuis de verhouding van het grieksch tot het hebreeuwsch¹⁾). Deze passage is belangrijk, omdat Hemsterhuis de eerste is geweest, die het grieksch van het hebreeuwsch heeft gescheiden. Vóór hem werd de taal van Hellas tot de oostersche talen gerekend en ook vaak met de semietische talen samen door één hoogleeraar gedoceerd. Het hebreeuwsch gold als de moeder van alle talen en het grieksch werd hiervan afgeleid. Dit werd niet alleen gedaan door hebraïci, zooals Avenarius bijv.²⁾, maar ook door graeci van den eersten rang, gelijk G. J. Vossius en Casaubonus: *magis mirum est in hac sententia fuisse Ger. Joh. Vossium ... Miramur quoque Casaubonum, qui in quibusdam locis ostendit se originem ex Hebraea lingua derivare.* Zelfs Bos en

¹⁾ Hemsterhuis was volkomen bevoegd om over het hebreeuwsch te oordeelen, daar hij ook van deze taal een meer dan gewone kennis bezat (cfr. boven p. 82). Volgens Halbertsma, o.c. p. 288 moet hij in het begin ook wel grieksche woorden uit het hebreeuwsch hebben afgeleid, maar later beide talen streng hebben gescheiden (samenwerking met Schultens?), toen hij had ingezien, dat beide talen niet verwant waren.

²⁾ Voor Avenarius zie boven p. 52².

Perizonius zijn nog niet van hebraïsche smetten vrij geweest¹⁾.

Tegen deze methode heeft Hemsterhuis zich het eerst verzet. Hij vraagt zich af, wat toch wel de reden kan zijn van dit overdreven hebraïseeren bij de etymologie van het grieksch; *videtur ea ratio ad Hebraeam linguam recurrendi nescio quid habere jucunditatis*. Doch dit is in strijd met het gezond verstand; men ziet blijkbaar niet in, dat beide talen in wezen verschillen. Immers, al hebben alle talen een zekere analogie gemeen, dit sluit toch niet uit, dat zij een totaal verschillenden oorsprong kunnen hebben. Hemsterhuis toont dit aan uit het verschil in declinatie en conjugatie, en uit afwijkingen tusschen beide talen in zinsbouw en zinsverbinding.

De belangstelling voor taalvergelijking, die Hemsterhuis, gelijk zijn tijdgenooten ten Kate en Schultens, getoond heeft, is derhalve niet staande gebleven bij een oppervlakkig waarnemen van uiterlijke gelijkenis, maar als echte empirist heeft hij uit deze observaties zijn conclusies getrokken²⁾: *Si conferamus linguam Graecam et Hebraeam, patet rationem utriusque linguae intimam differre multum*. Samengevat dus: zoowel de etymologie (vormleer) als de syntaxis van het grieksch en het hebreuwsch vertoonen zóóveel verschillen, dat deze talen niet verwant kunnen zijn, *ergo vocum Graecarum origo non est repetenda ab Hebraea lingua*.

Aan Schultens herinneren de woorden: *De magna prole orientalium linguarum non potest dubitari eas ex Hebraea fluxisse; nam primordia earum fraterna fere concordia conspirant. Earum enim linguarum non est alia ratio quam dialectorum*³⁾ en ook blijkt hij op de hoogte te zijn van ten Kate's onderzoekingen: *Gothica vel potius Scythica lingua vetusta merito omnium pene septentrionalium linguarum censetur fons et mater*. De conclusie van deze uiteenzettingen is de volgende grondwet der taalvergelijking: *Haec est lex prima in explicandis linguis ut sinum ipsius linguae, in qua versamur excutiamus. Ea ratio analogiae cognita nos vetat ad linguas plane diversas confugere*.

Natuurlijk zijn er in het grieksch wel eenige woorden, die aan de oostersche talen ontleend zijn⁴⁾, maar dit zijn leenwoorden, zooals

¹⁾ Cfr. boven p. 52, 76 en verder p. 273, 274.

²⁾ Dat ook ten Kate bijv. het ablautverschijnsel niet enkel geconstateerd heeft, bewijst het getuigenis van Grimm, *Deutsche Grammatik*, Göttingen, 1822-1837, II, p. 67: „ten Kate hat die Ablaute zuerst in ihrer Wichtigkeit hervorgehoben“. Zie ook te Winkel, *Inleiding* p. 224¹.

³⁾ Cfr. boven p. 28, 111.

⁴⁾ Cfr. boven p. 47⁸.

eigennamen van personen, die uit het Oosten of uit Phoenicië afkomstig zijn, bijv. *Cadmus*. Zoo staat het ook met vele andere Phoenicische namen, die door de colonisatie der Phoeniciërs over de eilanden der Aegaeische zee verbreid zijn, maar *Bochart*¹⁾ heeft hierbij in zijn „*Geographia sacra*” (1646) erg overdreven, want de meeste eigennamen, die hij uit het Phoenicisch afleidt, moeten verklaard worden *ex principiis linguae Graecae*. Vervolgens moeten van Phoenicische afkomst zijn: namen van dieren, boomen en planten, welke uit het Oosten stammen, zooals *καμήλος*, *ταῦρος* en *οἶνος*.

Vervolgens wijst hij op een bepaald soort woorden, welke alle talen gemeen hebben, de onomatopoeën, *quae imitantur sonos rerum*, v.c. *sonos ab animalibus et voces ab hominibus dictas, et crepitus rerum dissilientium, adeoque Graecis appellantur ονομαποιά vel ὀνοματοποιημένα*. Ten slotte komen in verschillende talen woorden voor, die een schijnbare overeenkomst vertoonen, maar toch geen gemeenschappelijken oorsprong hebben.

b. Grieksche dialecten

Alvorens tot de eigenlijke origines te komen wil *Hemsterhuis* eerst nog het ontstaan en het wezen der grieksche dialecten behandelen, *quia multae et fere omnes literae per dialectorum rationes inter se commutantur, ut jam sciamus quae litera sit primigenia et ut ita dicam originalis*. Hij laat dan de etymologie van het woord *dialectus* volgen, welke wij reeds gezien hebben²⁾ en gaat daarna, voortbouwend op de definitie van dialect bij sommige grammatici: *διαλεξις ἴδιον ἢ κοινὸν ἐμφάνουσα χαρακτήρα*, over tot de verdeeling van het grieksch in vier dialecten, welke een ἴδιον χαρακτήρα bezitten, en een vijfde, *quae dicitur dialectus communis, habebat χαρακτήρα κοινὸν*.

Omdat een dialect een *certa quaedam forma linguae* voorstelt, moet nu worden nagegaan, *quibus in rebus ea forma diversa et singularis consistat*. Deze verschillen tusschen de dialecten omvatten vijf punten. 1°. *Dialecti primo differunt in scribendo. ... mutantur literae; altera alterius loco ponitur*. 2°. *Post scriptiōnem venire debet pronuntiatio*. Deze afwijkende uitspraak wordt echter niet altijd door een afwijkende

¹⁾ *Samuel Bochart* (1598-1667), geboren te Rouaan, gestorven te Caen. Studeerde in Leiden arabisch onder *Erpenius*. Schreef een *Geographia sacra*, Caen 1646, en „*Hierozoicon sive de Animalibus Scripturae Sanctae*”, Londen 1663. Cfr. *Hoefler*, *Nouv. Biogr. générale*, dl. V, kolom 304 en *Finsler*, o.c. p. 140 en volg.

²⁾ Cfr. boven p. 144.

schrijfwijze aangegeven, want verschillende menschen spreken vaak dezelfde letters anders uit. 3°. *Tertio formatio poni debet tum vocum et verborum, tum ipsius etiam orationis. Per formationem intelligimus*¹⁾ *nominum et verborum per casus, numeros, tempora, flexiones. Hac in re enim ejusdem linguae dialecti multum saepe differunt.* 4°. *Quarto loco ponunt constructionem sive structuram orationis, quam in eadem lingua diversae nationes ejusdem populi habere possunt diversam.* 5°. *Quinto loco annumerant diversas voces huic dialecto usurpatas prorsus ignotas alteri dialecto. Hinc saepe in scriptis scholiisque grammaticorum vox dicitur Attica, vel Ionica, vel Aeolica, vel Dorica.*

Hoe het mogelijk is, dat in één en dezelfde taal zooveel verschillende vormen ontstaan, verklaart Hemsterhuis als volgt: *Ejus rei causa a naturali ratione repetenda. Experimentis cognitum est, aëris statum et conditionem*²⁾ *multum conferre ad formanda oris loquendique instrumenta. . . . Ex variis itaque regionibus oriuntur pro discrimine aëris diversae pronuntiationes. . . . Praeterea aliae sunt rationes ex ipsa hominum vita et commercii mutuis repetendae. Gentes enim pluribus et minoribus inter se commercii conjunguntur. Illae gentes, quae suis limitibus conscriptae nihil aut parum cum vicinis habent commercii, puram suam linguam diutissime conservant. In ea aut non, aut vix, reperiuntur dialecti variae. . . . Longe alia ratio earum gentium, quae non continentur suis limitibus et terminis, sed quae sive belli studio, sive mercandi industria non solum cum vicinis, sed et remotissimis, commercia exercent.* Als voorbeeld worden de Arcadiërs aangehaald, *qui cum nullis populis commercium exercebant; apud eos dialectus Dorica per multa saecula constitit illibata.* In streken van Griekenland daarentegen, die voor het verkeer openstonden, onderscheiden wij zelfs in één dialect een ouderen en een jongeren vorm, zooals bijv. het oud-Attisch en het nieuw-Attisch.

Naast de vier regionale dialecten van het grieksch nl. het Ionisch, het Attisch, het Aeolisch en het Dorisch is er nog een vijfde nl. de zoogenaamde κοινή. Om duidelijk te maken, wat hieronder verstaan moet worden, vergelijkt hij het met de nederlandsche κοινή. *Nemo*

1) Aldus lectio publ. p. 362. Waarschijnlijk moet deze plaats verklaard worden als een *neerlandisme*: „Door vorming verstaan wij . . .” afkomstig van Hemsterhuis zelf of van den student, die het dictaat heeft opgenomen.

2) Bij Schultens, *Origines Hebraeae*, Tom. II, p. 20 vinden wij sterke overeenkomsten. Een dialect is hier „Unius Linguae variatio quaedam externa et accidentalis” en deze uitwendige verschillen zijn: elementa literarum, nl. klanken en wijze van uitspraak, woordbetekenissen en constructie of zeggingswijzen. Oorzaken zijn o.a. temperies aëris.

dubitare potest quin quaevis septem foederatarum regionum civitas suam quaeque habeat dialectum, nonnumquam tantopere diversam, ut vix ab aliis alterius regionis hominibus intelligatur. . . . Sed est quaedam loquendi ratio communis, quae ab hominibus politis in quacumque regione usurpari solet, ea sane discedens ab singulis dialectis, sed ex omnibus aliquid conflatum trahens, quod ita est elimatum et expolitum, ut septem ordinum incolae honestiores hac communi Belgica dialecto utantur.

De grieksche dialecten nu zijn uit de vroegere ééne en onverdeelde taal ontstaan hoofdzakelijk tengevolge van de *colonisatie*. Eerst had een tweevoudige verdeling plaats en als oudste dialecten vinden wij het Aeolisch en het Ionisch. Uit het Aeolisch is later het Dorisch voortgekomen en uit het Ionisch heeft het Attisch zijn ontstaan te danken. De oorzaak ligt in de herhaalde verhuizingen der Grieken. Tot de eerste bewoners behoorden de Pelasgen en *constat hos Pelasgos accedentibus aliis incolis etiam in Italiam transiisse, ibique sive primi fuerint incolae sive secundi, esse posteriorem illis eam gentem Sabinam, cujus monumenta ad nostra tempora venerunt. Italarum lingua fluxit ex Aeolica dialecto, ut concedi possit hanc dialectum Aeolicam, utpote vetustissimam, fuisse Pelasgorum veterum, eamque dialecto Latinorum et aliarum in Italia gentium linguis originem dedisse*. Dat het Dorisch uit het Aeolisch stamt en niet omgekeerd, *statuenda ea est causa, quod amplior est et magis representat linguam minus contractam. Quo lingua minus ab eo statu, quo nata et formata est, remota est, eo minus reperimus contractiones et formularum loquendi in arctum contractarum copiam*. Het ontstaan van het Attisch uit het Ionisch wordt als volgt verhaald: *Cum Iones in Atticam trajecissent, propter mutationem coeli et soli lingua etiam fuit mutata, sive potius forma linguae. Sic ex Ionica antiquissima nata est dialectus Attica, quae multum habet affinitatis cum Ionica, ut et veteres testantur, et res docet.*

Op de laatste pagina der lectio publica verklaart Hemsterhuis zich tegen de grammatici graeci, die het *ontstaan der dialecten* willen dateeren in den tijd van Deucalion, zijn kleinzonen Aeolus, Dorus, Xythus en den zoon van dezen laatste Ion. *Sed origo a nobis indicata multum superat Deucalionis aetatem*, want de grammatici hebben een fout tegen de chronologie begaan: de vermenigvuldiging der Grieken kan niet in zoo'n korten tijd hebben plaats gevonden: *Ex Doro saeculi unius spacio Dorum tota gens progenita fuisse non potest credi. Res non clarior est in Ione, qui uno gradu inferior est quam Aeolus et*

Dorus, utpote ex horum fratre Xytho natus; quo igitur pacto ex hoc lone tota gens in tam brevi tempore possit oriri, ad quod opus esset tribus aut quatuor saeculis? Id si faceremus incideremus in Graecae linguae aetatem manifeste. En het fragment der lectio publica eindigt dan met deze conclusie: *Inde rejicimus grammaticorum sententiam, et origines dialectorum longe altius evehendas et supra Deucalionem ponendas statuimus.*

D. SAMENVATTING

a. Beteekenis van Hemsterhuis

Zoo is deze belangrijke figuur in de geschiedenis van het grieksch in Nederland door deze lectio publica scherper omlijnd geworden. Wellicht hebben wij dit dictaat niet meer volledig; het geeft eenige voorbeelden, hoe de origines gevonden kunnen worden, maar tot de eigenlijke Origines linguae Graecae is het niet meer gekomen¹⁾. Toch is, hetgeen ons rest, ruimschoots voldoende om ons een indruk te geven van Hemsterhuis als etymologus, wiens systeem ten onrechte slechts beoordeeld is naar navolgers als van Lennep en Scheidius²⁾. De kenmerkende eigenschap van Hemsterhuis echter is zijn critische zin. Critisch is zijn houding tegenover de Oudheid, in de teksten weet hij echt van onecht te onderscheiden, maar ook bij de ontwikkeling van zijn eigen theorieën worden werkelijkheid en fantasie uit elkander gehouden: *In Hemsterhusio erat summa prudentia juncta cum subtili judicio, quod disciplinis mathematicis acuerat, quo fiebat, ut nihil umquam temere diceret, omnia autem efflata sua indubiis exemplis superstrueret*³⁾. Wij kunnen daarom volkomen instemmen met Halbertsma, die de beteekenis van Hemsterhuis juist heeft gezien: *Quod in hac luce studii linguarum inter exterarum nationes nunc facto probant eruditi, Hemsterhusius ante centum et quot excurrit annos docuit cujuscumque quippe linguae analogiam*

¹⁾ Toch blijft het de vraag, of deze lectio publica wel een fragment is. Is het wel ooit de bedoeling van Hemsterhuis geweest om de origines zelve te behandelen, waarvan hij zelf (zie boven p. 140) gezegd heeft, dat „prima illa principia” voor ons onbekend zijn? Het is geheel volgens zijn methode om enkel perspectieven te openen en zodoende anderen tot zelfwerkzaamheid te prikkelen (cfr. boven p. 100). Dat hij zelf een kunstmatig opgezet systeem zou hebben uitgewerkt, zooals wij bij Valckenaer vinden, en dat ook Herm. Tollius aan Hemsterhuis toeschrijft (cfr. verder p. 287), is nog niet bewezen.

²⁾ Cfr. boven p. 114, 115.

³⁾ Halbertsma, o.c. p. 378.

ejusque vocum causas latere, nisi cum omnibus linguis necessariis comparatae.

Want wij moeten Hemsterhuis' taalkunde beoordeelen in het licht van zijn tijd, waarin het gedachteleven sterk beïnvloed wordt door de empeiria en de methode der natuurwetenschappen¹⁾. Vandaar het gevoel voor analogie, het verzet tegen de anomalie en de zucht tot systematiseeren. De opzet van Hemsterhuis: een genus (taal) onderverdeeld in verschillende species (dialecten) vinden wij dan ook terug in de indeeling van het plantenrijk, door Linnaeus ontwikkeld in zijn „Genera plantarum” (1735) en zijn „Systema naturae” (1737)²⁾.

Maar men moet in Hemsterhuis niet uitsluitend een taalkundige en etymologus zien. De taalstudie is voor hem slechts middel, geen doel³⁾ en zijn college over grieksche antiquiteiten, ook al komen hier eenige etymologische verklaringen voor⁴⁾, wijst al op een ruimere belangstelling. Tot de antiquiteiten rekt hij bijv. ook de *litteratuur-geschiedenis*: de stijl van een werk is volgens hem de uitdrukking van het ingenium van den schrijver⁵⁾ en wat hem het meest hierbij aantrekt is: ongekunstelde natuurlijkheid⁶⁾. Ook de eigenschappen van het grieksch verklaart hij *ex ingenio Graecorum et moribus*⁷⁾.

Zoodoende wordt het verklaarbaar, dat hij, als classicus, toch *het nieuw-testamentisch grieksch* op zijn juiste waarde weet te schatten, waarover hij zich heeft uitgesproken in zijn oratio „de Paulo Apostolo”⁸⁾. Hij maakt hier uitdrukkelijk onderscheid tusschen de dictie, den uiterlijken vorm en *rerum, quae pertractantur, ordinem ac compositionem* (p. 29). Van Paulus' stijl geeft hij toe: *illum a castigata Graecorum eloquentia multum discedere*, omdat hij den vorm van het grieksch heeft moeten volgen, *quae a Judaeis Graeciensibus fuerat invecata* (p. 30). Doch, als wij op den *ipsum orationis Paulinae*

1) Wilhelm Dilthey, „Studien zur Geschichte des deutschen Geistes” in zijn Gesammelte Schriften, Leipzig, 1927, Bd. III, p. 12 en 68. Zie ook ibidem p. 10, 11, 209 en 219.

2) Cfr. boven p. 34 en 146¹.

3) Cfr. boven p. 123 en 128.

4) In het Compendium Select. Antiq. Graec. p. 12 in het hs. (zie boven p. 102 en 106) „de grammaticis: grammaticus derivatur a γρᾶφειν, quod olim sculpere et radere notabat vel sculpta et rasa delineare: voce hac de telo vel hasta cutem alius stringente utitur Homerus... etc.”.

5) Cfr. boven p. 133.

6) Cfr. boven p. 78.

7) De titel der desbetreffende oratie luidt volledig: de Graecae linguae praestantia ex ingenio Graecorum et moribus probata, cfr. boven p. 91 en 137 volg.

8) Cfr. boven p. 92.

contextum letten, dan ontdekken wij een eloquentia, *quae non in flosculis verborum, et orationis calamistratae pigmentis, sed in indolis excelsae notis ... mentis imaginem scribendo expressit* (p. 31). En hij erkent: *non fuisse disertioem Demosthenem in illa venustatis Atticae copia ... quam fuerit in his humilis et vulgatae dictionis, si lubet, sordibus Paulus* (p. 32)¹⁾.

Hemsterhuis heeft dus reeds in de eerste decennia der achttiende eeuw de waarde ingezien van *het natuurlijke in de kunst* en de beteekenis begrepen van den *persoonlijken aanleg* van den schrijver, beginselen, die een halve eeuw later door den genietijd en den „Sturm und Drang” als grondbeginselen voor een kunstwerk zijn erkend. Toch zou het onjuist zijn in Hemsterhuis een voorlooper van deze beweging te willen zien, want van de romantiek, zelfs van de praeromantiek staat hij nog verre. Hij heeft uitdrukkelijk gewaarschuwd tegen een eenzijdig aesthetische opvatting der philologie, hetgeen hij egoïsme genoemd heeft²⁾. Zijn empiristisch getinte filosofie is, evenals bij 's Gravesande, sociaal georiënteerd: de wetenschap moet er toe bijdragen om de menschen beter en daardoor gelukkiger te maken. God heeft het zoo beschikt, *ut Homo Homini prodesse possit, aut potius inter omnes Homines societatem esse voluit*³⁾.

Als Hemsterhuis wil spreken over het wezen en het doel der philologie, spreekt hij „de literarum humaniorum studiis ad mores emendandos virtutisque cultum conferendis”⁴⁾ en de definitie, welke hij in deze oratie heeft opgesteld, doet ons zien, hoe veel ruimer hij de grenzen heeft getrokken. Maar in deze omschrijving is voor een afzonderlijke vermelding van het aesthetische nog geen plaats; op het humanisme, dat zich overleefd heeft, volgt een reactie, die eerst langzamerhand uitgroeit tot een nieuw-humanisme. Maar Hemsterhuis heeft al in deze richting gewezen doordat hij in de grieksche beschaving ontdekt *tanta ad inflammandum virtutis honesti-*

1) Van Hemsterhuis' belangstelling voor *het nieuwe Testament* getuigen zijn collegedictaten in de U.B. te Leiden, B.P.L. no. 466 en het boven op p. 102 vermelde hs. in de Buma Bibliotheek, waarin voorkomen: Praelectiones de Locutionibus N.T. Scriptoribus peculiaribus, et praecipue Paulo Apostolo (4 blz.) en De Apostoli Pauli Locutionibus a Stadio desumptis (54 blz.). Zie voor Valckenaer's meening over het nieuw-testamentisch grieksch verder p. 241 en 296, voor van Lennep, p. 317, voor van Goens, p. 351.

2) Cfr. boven p. 125, 126.

3) 's Gravesande, or. de evidentia, L.B. 1724, p. 36; zie ook verder p. 257.

4) Cfr. boven p. 94 en 125 volg.

que amorem met als eindresultaat *recte judicandi facultatem*¹⁾). In deze opvatting der philologie is hij zijn voorgangers ver voorbij gestreefd en reikt hij over eenige generaties heen de hand aan de „Altertumswissenschaft“ in het begin der volgende eeuw, die zijn definitie nog heeft aangevuld met de aesthetische waardeering van den inmiddels tot volle ontwikkeling gekomen Neu-Humanismus.

b. Waardeering in binnen- en buitenland

Het heeft vrij lang geduurd, voordat Hemsterhuis in ruimeren kring bekend is geworden. Hij heeft ook weinig gepubliceerd en tusschen 1708 en 1743 is er, behalve eenige bijdragen in de *Miscellaneae Observationes*, niets van hem verschenen. Zijn kracht ligt voornamelijk in zijn onderwijs en de hierbij gevolgde empiristische methode, *waarmede hij het grieksch genietbaar maakte voor de menschen van zijn tijd*²⁾). Hij heeft dus eerst door zijn leerlingen grootere bekendheid gekregen.

Wij zullen ons in het verdere verloop dezer studie moeten beperken tot diegenen van zijn studenten, die later als graecus en als hoogleraar in het grieksch de studie van deze taal in Nederland tot een nieuwen bloei gebracht hebben, maar wij moeten hier — zij het slechts in het voorbijgaan — er op wijzen, dat zijn invloed veel verder heeft gereikt. Het grootste deel immers van zijn discipelen heeft, ingevolge het propaedeutisch karakter van de letteren in die jaren, hun studies niet in de letteren voortgezet, maar in de theologie, het recht³⁾, de medicijnen of de natuurphilosophie. Toch hebben vooral deze alumni, later in een invloedrijke positie in de maatschappij werkzaam, veel bijgedragen om de waardeering voor het grieksch te verbreiden. Die invloed reikte zelfs tot ver buiten de landsgrenzen, omdat bij de vele oud-studenten der nederlandsche universiteiten ook daár de nawerking van hun vroegere professoren merkbaar bleef⁴⁾.

1) Or. de litt. hum. studiis ad mores emendandos etc. p. 94, 86.

2) Cfr. boven p. 12, 76, 95-100, 108, 110.

3) Zooals bijv. de jurist R ü c k e r, zie verder p. 180⁵⁾.

4) Dit blijkt o.a. uit de levensbeschrijvingen van Schultens en Hemsterhuis door den Pommerschen theoloog F. H. R i n k, een oud-student van Leiden, resp. Danzig 1794 en Königsberg 1801; cfr. boven p. 98⁴⁾. Verder verdedigt S c h e i d bij het verschijnen van Valckenaer's *Observationes* deze uitgave met er op te wijzen, dat dictaten van Valckenaer tot in Transsylvanië in omloop waren (praef. p. 4 verso). Dit was voornamelijk het geval bij de theologische studenten uit Hongarije en nog verder, die in Nederland hun studiën gemaakt hadden. De uitgestrektheid dier

Het duurde ook vrij lang, voordat Hemsterhuis *in het buitenland* naam verkreeg. Alleen in Engeland was hij reeds vroeg met Bentley in connectie¹⁾ en daar was ook verwantschap met sommige zijner denkbeelden aanwezig (Locke, Wotton). Doch in Duitschland is het na de aankondiging en recensie van zijn Pollux-editie in de Acta Eruditorum van 1707²⁾ weer geruimen tijd stil. Nu zijn de Acta Eruditorum een recensietijdschrift en jarenlang viel er geen nieuw werk van Hemsterhuis te vermelden. Maar ook in Grosse's Universal Lexicon, waarvan de 12e Band met de letter H. in 1735 verschenen is, wordt hij nog niet genoemd. Dit is des te opvallender, omdat in het 46e deel, dat in 1745 uitkwam, Valckenaer wèl voorkomt, hoewel deze eerst in 1741 hoogleeraar in Franeker geworden was.

Ook in de zuidelijke Nederlanden zoeken wij Hemsterhuis' naam nog tevergeefs in Foppens' Bibliotheca Belgica (1739), terwijl de Journal des sçavans van Parijs hem voor het eerst in 1734 vermeldt en dan nog slechts terloops³⁾. Tiberius heeft het lot gedeeld van alle baanbrekers, hij heeft niet alleen zijn eigen weg moeten banen, maar het tevens zijn navolgers mogelijk gemaakt om sneller vooruit te komen. Zoo is zijn leerling Valckenaer bijv. naar verhouding veel vroeger bekend geworden.

invloedssfeer blijkt eveneens uit een herdruk van de hebreuwsche spraakkunst van Schroeder (prof. in Groningen, zie verder p. 180) te Klausenburg in Z e v e n b e r g e n.

¹⁾ Ruhnkenius, Elog. Hemst. p. 10, 23; de brieven van Bentley aan Hemsterhuis achter dit Elog. ed. van 1824, p. 34. Monk, o.c. I, p. 196, 199; zie ook boven p. 84.

²⁾ Acta Eruditorum, jaarg. 1707, p. 1. Cfr. boven p. 88¹.

³⁾ o.c. p. 698 onder een „grand nombre de Commentateurs”; cfr. boven p. 90.

HOOFDSTUK III

DE GRIEKSCHE STUDIËN TIJDENS HEMSTERHUIS

A. UNIVERSITEIT VAN UTRECHT

De persoon van Hemsterhuis is dus aanvankelijk op den achtergrond gebleven, maar de door hem gepropageerde beginselen hebben spoedig ingang gevonden en wel het eerst aan de universiteit van Utrecht onder Duker (1716-1734) en diens opvolger Wesseling (1735-1764). Duker heeft Hemsterhuis gekend en gewaardeerd¹⁾ en vertoont als medeleerling van Perizonius²⁾ duidelijk verwantschap van beginselen, maar van directen invloed kan nog niet gesproken worden, want Hemsterhuis was 15 jaar jonger en toen (1716) nog geen hoogleeraar in het grieksch. Bij Wesseling echter kunnen wij reeds directe inwerking van Hemsterhuis waarnemen.

1. Duker

Leerling van Perizonius. Karl Andreas Duker was in 1670 te Unna (westfaalsche graafschap Mark) geboren³⁾ en studeerde rechten en letteren in Harderwijk en Franeker, waar⁴⁾ o.a. Perizonius zijn

1) Cfr. Saxe, *Laudatio Dukeri*, Tr. ad Rhen. 1788, p. 41, als *Corollarium* v.h. 6e dl. van het *Onomasticon*, waarin Duker op p. 267 voorkomt, en Duker's praef. van zijn *Thucydides* uitgave.

2) Saxe, o.c. p. 11 en 15. Perizonius zou Burman en Duker als zijn waardigste opvolgers aangewezen hebben. Saxe put dit uit „Eloge de Mr. Jacques Perizonius” in *Hist. Critica Reipubl. Literariae*, Tom. IX, p. 423. Door de vermelding van den naam Burman wordt dit bericht intusschen niet zeer geloofwaardig.

3) Het jaartal 1670 geven Eckstein, o.c. p. 129 en Saxe, o.c. p. 8; het *Nieuw Nederl. Biogr. Woordenb.* III, kol. 306 geeft echter 1660 als geboortejaar. Doch dan zou Duker eerst op ruim 30 jarigen leeftijd met zijn studies begonnen zijn, hetgeen vooral in dezen tijd, toen men al zeer jong naar de universiteit ging, bijna niet aan te nemen is.

4) Over de studiejaren van Duker is men het niet eens. Saxe, o.c. p. 10 laat hem alleen in Franeker studeeren, maar Bouman, o.c. I, p. 366 zegt, dat Duker op 15 Sept. 1691 als student te Harderwijk is ingeschreven en dat hij in 1692 naar Franeker is gegaan.

leermeester was¹⁾. Aan dezen laatsten vooral hechtte hij zich met bijzondere genegenheid en erkende naderhand gaarne hem alles verschuldigd te wezen²⁾. In Franeker is hij in de rechten gepromoveerd. Na 1700-1704 docent te zijn geweest aan de academie van Herborn (Nassau) was hij daarna tot 1716 conrector in 's Gravenhage³⁾ en werd in dit laatste jaar in Utrecht benoemd, waar een hoogleeraarszetel was open gekomen door Burman's vertrek naar Leiden⁴⁾. Van diens vakken kreeg hij het grieksch als leeropdracht toegewezen, dat hierdoor van het latijn gescheiden werd. Lichamelijk schijnt Duker door de natuur eenigszins misdeeld te zijn geweest, waarop hij zinspeelt in zijn inaugureele oratie „de difficultatibus quibusdam interpretationis grammaticae veterum scriptorum Graecorum et Latino-rum”⁵⁾. Om deze redenen nam hij dan ook in 1734 zijn ontslag en vestigde zich eerst in IJselstein en daarna in Vianen. Deze plaats had blijkbaar voor philologen veel aantrekkelijkheid, getuige bijv. het verblijf van Nicolaas Heinsius ongeveer zestig jaar hiervoor. In zijn laatste jaren is Duker geheel blind geworden⁶⁾ en in 1752 overleden⁷⁾.

¹⁾ Duker's moeder Catharina Elisabeth Roëll was een zuster van H. A. Roëll, prof. in de theologie in Franeker (1685-1704) en daarna in Utrecht (1704-1718). Behalve het gunstige oordeel van Perizonius zal ook deze familie-relatie er wel toe bijgedragen hebben om Duker in Utrecht te laten benoemen.

²⁾ van Kampen, o.c. II, p. 254.

³⁾ Cfr. Nieuw Ned. Biogr. Woordenb. I.c. en Saxe, o.c. p. 15 en 35. In 's Gravenhage was Duker zeer nauw bevriend met den bekenden jurist Cornelis van Bynckershoek, raadsheer in den Hoogen Raad. Een vrucht van dezen omgang was Duker's „Sylloge opusculorum variorum de Latinitate Jurisconsultorum veterum” (1711), waaruit zijn kennis van het recht spreekt. Uit den catalogoog van Bynckershoek's bibliotheek blijkt, dat deze in het bezit was van: *Animadversiones ad Notas Brenemannii in Pandectas, Dukeri manu conscriptum*.

⁴⁾ Cfr. boven p. 27 en 87.

⁵⁾ Duker, o.c. p. 7: „quod naturam non valde faultricem in tribuenda ea facultate, a qua praecipue Oratores commendantur, expertus”. Ibidem p. 9: „quod neque naturae munere valde habilis ad dicendum sum, neque exercitatione corrigere, quod offendit, satis potui”. Cfr. Saxe, o.c. p. 36: „Etenim vox eius minime canora et flexibilis, sed summissa et tenuis, lingua blaesa, vultus, status, gestusque moderatio, gravis quidem et decora, sed non omnium venustissima”.

⁶⁾ Saxe, o.c. p. 19. Om deze reden verkocht hij ook zijn bibliotheek, waarvan de catalogoog in 1750 verschenen is.

⁷⁾ Volgens het Nieuw Nederl. Biogr. Woordenb. I.c. zou Duker overleden zijn in Mijldrecht in de provincie Utrecht. Een door mij ingesteld onderzoek bij het rijksarchief in Utrecht en bij den Kerkeraad van Mijldrecht gaf geen bevestiging van dit bericht. Daarom wel juister Eckstein, o.c. p. 129: „Meyderich” en Sepp, o.c. I, p. 109: „in Meyderich, een dorp bij Duisburg”. Waarschijnlijk gaan

De titel van bovenvermelde oratie wekt den indruk, dat Duker de philologie beperkt tot een interpretatio grammatica, maar hij wijst integendeel daarin op de gevolgen van een *non satis certam historiae, temporum, et situs locorum notitiam, vel non bene perspectam rituum priscorum, atque antiquitatum rationem*, waardoor zijn verwantschap blijkt met Perizonius' inaugurale rede en Hemsterhuis' definitie der philologie¹⁾. Deze overeenkomst wordt nog duidelijker in de stelling: *Sapientem rerum inquisitorem esse debere, non verborum*, alsmede in de opmerking, dat een juiste grammaticale interpretatie leidt *ad rerum notitiam*; ook moet volgens hem woordenzifterij niet het doel zijn van een philoloog: *si quis ... ad interiora rerum non penetret, eum plane tota via a fine, quem sibi propositum habere debent literarum studiosi, aberrare arbitror* (p. 11, 35, 37).

Houding tegenover het grieksch. Tevens treffen wij in deze rede gedachten aan over de grieksche taal, het onderzoek naar de oorspronkelijke beteekenis der woorden en de moeilijkheden, die zich hierbij voordoen, welke wij een paar jaar later bij Hemsterhuis zullen ontmoeten²⁾. De vraag rijst nu: van waar stammen deze opvattingen, die bij beiden gevonden worden. Uit de oude franekersche richting van Blancardus-Sibranda-Bos? Duker studeerde te Franeker in de laatste jaren van Blancardus, toen het grieksch door lectoren (Sibranda en Bos) werd waargenomen, zoodat het mogelijk is, dat hij de lessen van Bos gevolgd heeft. Waarschijnlijker is echter, dat hij de hoogeschool reeds verlaten had, voordat Bos, die bovendien even oud was als hij, lector werd (1697)³⁾. Als zijn voornaamste en bijna eenige leermeester in de letteren wordt dan ook altijd Perizonius genoemd. Van Hemsterhuis nu is bekend, dat hij in Leiden bij Perizonius gestudeerd heeft en derhalve is het niet onredelijk om den oorsprong dezer beginselen te zoeken bij den hoogleeraar, die beider leermeester is geweest. Wij hebben trouwens al gezien, hoe Hemsterhuis' opvattingen over de grieksche taal in sterke mate van

deze berichten terug op Saxe, o.c. p. 20, die uitvoerig verhaalt, hoe Duker twee maanden vóór zijn dood door zijn familie naar Duitschland teruggebracht zou zijn. De reis zou van Vianen per schip gemaakt zijn: een hachelijke onderneming voor een grijsaard van 82 jaar, die blind en zoo juist nog door een beroerte aan de rechterzijde geheel verlamd was.

¹⁾ Cfr. boven p. 63 en 126.

²⁾ Cfr. boven p. 140.

³⁾ Cfr. boven p. 45.

Perizonius afhankelijk zijn ¹⁾).

Zoo zegt Duker, evenals Hemsterhuis ²⁾), te verwachten bij het onderzoek naar den oer-vorm der grieksche woorden, *ut tenuissima, ac saepe nulla appareant vestigia, quae persequens humani ingenii sagacitas deprehendere possit, quo tempore quaeque primum inclinari coepta, paullatim procedente mutatione in eam formam concesserint, in qua ad extremum constiterunt* (p. 14).

De vijf verschillen tusschen de grieksche dialecten, die wij bij Hemsterhuis gezien hebben ³⁾): 1. *differunt scribendo*, 2. *modus pronuntiandi diversus*, 3. *formatio vocum et verborum*, 4. *structura orationis diversa*, 5. *voces propriae alteri dialecto*, vinden wij bij Duker in dezen vorm terug: *Suum enim ac proprium singulae gentes habebant loquendi modum: unde primum ingens in ipsis vocabulis pronuntiandi, atque inflexionis diversitas ... enata fuit* (p. 24). Het verschil in schrijfwijze wordt door hem afzonderlijk en in een ander verband behandeld, maar het ontstaan der overdrachtelijke beteekenissen wordt zóó verklaard, *ut plures similitudine aliqua, eaque saepe levi, inter se congruentes eadem appellatione complecterentur* (p. 27), waarbij ten slotte de oorzaak van deze overdracht in vergetelheid geraakte ⁴⁾). Ook voor Duker zijn de opvallende eigenschappen van het grieksch *elegantia* en *ubertas*; het grieksch is een *pulcherrima lingua* (p. 32) en eenige bladzijden verder: *verborum copia uberius est lingua Graeca, et ad animi sensus exprimendos felicior, et ad duplicanda verba facilius quam Romana* (p. 34).

Als erkentelijk leerling van Perizonius verzorgde Duker ook een tweeden druk van de *Origines Babylonicae et Aegyptiaca* van zijn leermeester ⁵⁾). Hierbij achtte de anders zoo goedmoedige man zich aan de nagedachtenis van den vereerden schrijver verplicht om in de praef. nog eens af te rekenen met diens tegenstanders, zooals Ulr. Huber (1636-1694 in Franeker) ⁶⁾ en Joh. Burchard Mencke

¹⁾ Cfr. boven p. 61, 70, 71. ²⁾ In de lectio publica, cfr. boven p. 140.

³⁾ Cfr. boven p. 149.

⁴⁾ Zoo ook bij Hemsterhuis, cfr. boven p. 131 en 141.

⁵⁾ Verschenen in 1736 te Utrecht bij Justus Reers. Voor den eersten druk zie boven p. 61 en 68.

⁶⁾ Ulr. Huber was echter ook een felle tegenstander van Duker's oom, prof. Roëll, geweest. De *Nova Acta Eruditorum*, jaarg. 1737, p. 60 oordeelen over dit optreden van Duker: „Nos tamen maximopere miramur, cur humanitatis atque officii erga mortuos, qui nunquam male, quin potius occasione plus una optime de nobis meriti fuerunt, oblitus Dukerus, Virum inter Germanos optimum Jo. Burchardum Menckenium... incessere non dubitet”.

(1675-1732 in Leipzig). Perizonius had bij zijn sterven ook zijn *Annotationes in Pomponium Melam* aan Duker toevertrouwd en deze heeft ze in 1736, toen hij na zijn aftreden in IJselstein woonde, gepubliceerd in *d'Orville's Miscellaneae Observationes Criticae*¹⁾. Ook liet hij zich als een leerling van Perizonius kennen in zijn rectoraatsrede van 1723 „de Incertis in Historia Veteri et Nova”²⁾, gelijk zijn historisch-critische scholing en uitgebreide juridische kennis eveneens aan den dag treedt in zijn aanmerkingen over de romeinsche geschiedenis en staatsinstellingen in de Livius-editie van *Drakenborch*, welke de waarde dezer uitgave niet weinig verhoogt³⁾.

Thucydides-editie (1731). Ten slotte heeft Duker zich een Perizoniaan getoond door zijn edities van twee oude historici. Hoewel zijn uitgave van *Florus* (L.B. 1722), die de editie van *Graevius* (1680) navolgt, thans nog *wichtig für die Erklärung* genoemd wordt⁴⁾, is voor ons zijn *Thucydides*-uitgave (Amstelod. 1731) van meer belang. Als uitgever van *Thucydides* heeft Duker in de geschiedenis der grieksche philologie zijn erkende plaats verworven. *Duker is best known as an editor of Thucydides in two folio volumes, including the unpublished commentary left in M.S. by the Cambridge scholar Wasse*⁵⁾.

Dit werk mag niet beoordeeld worden naar den huidige stand der *Thucydides*-studie, die na 1731 natuurlijk groote vorderingen gemaakt heeft, maar moet beschouwd worden in zijn tijd. Na de editio princeps (*Aldina*, 1502) en de *Juntina* (1526), de uitgaven van *Camerarius* (1540) en *Stephanus* (1564 en 1588), waarop ook *Aemilius Portus* (1594) en *Hudson* (Oxford, 1696) steunen, was er van

1) Vol. VII, tom. III, p. 417 en volg.; en Vol. VIII, tom. I, p. 97-140. Cfr. *Saxe*, o.c. p. 16 en 17 en over de *Observ. Miscell.* verder p. 186. Duker verhaalt zelf in de *Miscell. Observ.* l.c. p. 417, hoever *Perizonius* bij zijn sterven met dit werk gevorderd was, d.w.z. tot en met cap. XVI van liber I, en hoe het in zijn bezit was gekomen: „Commendaverat quidem mihi, quum paucis ante obitum hebdomadibus ad aegrum visendum venissem, hanc suam lucubrationem, petieratque ne intercidere eam paterer, et quae deerant, quod possem, supplerem ac perficerem” (p. 418).

2) Cfr. *Saxe*, o.c. p. 18.

3) *Ibidem* p. 34: „Quot Fastorum, Magistratum, rerumque Romanarum memoriae capitibus lucem affuderit, quot vetustis rebus gratiam novitatis dederit, quot dubiis auctoritatem vindicaverit, quot improvide assumtis fidem detraxerit, illi sciunt, qui eius ad *Florum* et *Livium* imprimis, *miniatulas* velut *ceras* inspexerunt”.

4) *Schanz-Hosius*, *Röm. Litt. Gesch.* 3e Aufl. 1922, III, p. 70.

5) *Sandys*, o.c. II, p. 447.

dezen historicus geen editie van belang meer verschenen. Er bestond dus aan een goeden tekst dringend behoefte en hierin werd door Duker's uitgave op uitstekende wijze voorzien. De Nova Acta Eruditorum, de voortzetting der Acta Eruditorum, die juist in 1732 beginnen, openen hun eersten jaargang met een recensie van dit werk: *haec ipsa Editio Oxoniensi et annotationum amplitudine et emendationis elegantia longissime antecedit* (p. 11). De bruikbaarheid van Duker's uitgave wordt verder nog bewezen door de herhaalde nieuwe bewerkingen er van, zoo ook in de editio Bipontina (1785) en van Gottleber en Bauer (Lipsiae, 1790 en 1804). De aanmerkingen van Duker en Wasse werden zelfs, zij het ook tegen den wil van den uitgever, door den drukker toegevoegd aan de uitgave van Bekker (1821), *qui primus rationibus vere criticis constanter usus est*¹⁾, en ten slotte nogmaals afgedrukt in de groote verzameluitgave van Poppo (1821-1840) in pars III.

Bij zijn tijdgenooten en collega's werden Duker's critische gaven hoog gewaardeerd, zooals, om enkelen te noemen, door Drakenborch en Oudendorp²⁾; bij het nageslacht zal hij blijven leven als een der eersten, die de richting is ingeslagen, door Perizonius aangegeven. Hij kan als een medestander en wegbereider van Hemsterhuis beschouwd worden en heeft de opkomende herleving van het grieksch gesteund en bevorderd.

2. Wesseling

a. Ontwikkelingsgang

Studiejaren. Van nog meer beteekenis is Duker's opvolger Peter Wesseling (1735-1764), sinds 1723 in Franeker naast Hemsterhuis hoogleraar in de geschiedenis en welsprekendheid, en ongetwijfeld de belangrijkste van de graeci, die gedurende Hemsterhuis' leven het grieksch aan een nederlandsche hoogeschool gedoceerd hebben. De ontwikkelingsgang van Wesseling vertoont echter een geheel andere lijn dan bij Duker, dien wij als een vurig Perizoniaan hebben kennen.

Wesseling is geboren in 1692 te Burg-Steinfurt in Westfalen en deed zijn eerste studies aan de Illustre school aldaar, het Gymna-

¹⁾ J. M. Stahl, Thucydides, Lipsiae (Tauchnitz), 1873, praef. p. XXVII. Cfr. Christ, Griech. Litt. Gesch. I⁵, p. 493.

²⁾ Saxe, o.c. p. 34.

sium Arnoldinum¹⁾), waarheen reeds omstreeks 1650 Blankaerts uit Leiden de traditie van Salmasius had overgebracht²⁾). In 1712 ging hij naar Leiden, waar hij voornamelijk bij van Til en Gronovius studeerde, en in 1714 naar Franeker, waar Campegius Vitringa en Bos zijn leermeesters waren. Deze studiën, die oorspronkelijk op de theologie gericht waren, maar waarbij ten slotte de letteren gingen overheerschen, heeft hij in 1718 voltooid. Daarna ging hij als prorektor der latijnsche school naar Middelburg³⁾ tot 1723, toen Franeker hem aan haar universiteit riep als opvolger van Rungius⁴⁾).

In Leiden had hij bijna uitsluitend het onderricht van Gronovius gevolgd, bij wien de studie der humaniora nog geheel in de richting der vorige eeuw georiënteerd was. Hij was het met Perizonius' opvattingen toen niet eens, waarbij ook karakterverschillen wel een rol gespeeld zullen hebben. Over Gronovius daarentegen spreekt hij steeds met veel lof en dankbaarheid⁵⁾). In Leiden zal hij ingewijd zijn in de grieksche antiquiteiten, waarvan de Thesaurus juist in deze jaren door Gronovius werd uitgegeven, maar aan een critische verwerking der opeengestapelde gegevens werd niet gedacht.

Een betere opleiding voor het grieksch vond hij in Franeker, waar de studie der antiquiteiten in den ruimsten zin, dus ook aardrijkskunde en staatsinstellingen, niet verwaarloosd werden, maar ook de grieksche taal zelf uitstekend gedoceerd werd door Bos, een der beste krachten, die Nederland op dat oogenblik bezat⁶⁾). Wesseling is de eenige onder de graeci der achttiende eeuw, die een *leerling van Bos* geweest is, en veel, wat wij later bij hem zullen opmerken, kan

1) Zooals ook vaak in Nederland, wordt de Illustre school aldaar Gymnasium genoemd. Cfr. Eckstein, o.c. p. 614 en Boot, Vita Wesselingii, Traj. ad Rhen. 1874, p. 11.

2) Cfr. boven p. 44.

3) van der Aa, Biogr. Woordenb. Haarlem 1851-18, dl. XX, p. 123; Boot, o.c. p. 19, 20. Eckstein, l.c. is, zooals gewoonlijk, minder nauwkeurig, laat hem eerst in 1719 naar Middelburg gaan en hem 1721-23 als rector te Deventer verblijven. Wel is hij in 1720 te Deventer benoemd, maar men wist hem in Middelburg te behouden door hem aan te stellen tot Lector linguae Graecae aan de Illustre school aldaar.

4) Cfr. boven p. 87 en verder p. 181.

5) Boot, o.c. p. 15; Wesseling, Dissertatio Herodotea, Traj. ad Rhen. 1758, p. 91.

6) Voor de aardrijkskunde blijv. citeert Bos in zijn inaug. rede het werk van Samuel Bochart, Geographia sacra (1646). Cfr. boven p. 47³.

aan deze vorming in Franeker toegeschreven worden¹⁾). Maar toch stond hij toen nog ver af van de nieuwere richting, zooals wij deze in Hemsterhuis en diens navolgers vertegenwoordigd zien, en zoo was zijn standpunt nog, toen hij in 1723 als professor naar Franeker terugkwam. Niets doet dan reeds den achttienden-eeuwschen graecus vermoeden, die na 1735 te Utrecht het grieksch tot zulk een hoogte zal opvoeren.

Invloed van Hemsterhuis. De vraag dringt zich vanzelf op: wat het geweest kan zijn, dat dezen ommekeer teweeg heeft gebracht. En het antwoord is: de persoonlijke invloed van Hemsterhuis gedurende hun samenwerking in Franeker (1723-1735). In de jaren, waarin Wesseling uit Franeker weg was geweest, had zich daar rond Hemsterhuis een kring van hoogleeraren gevormd²⁾, die ook voor Wesseling van groote waarde geweest is. Als tegenstander der critiek was deze naar de friesche hoogeschool gekomen³⁾, waar *Hemsterhuis, oudere collega te Franeker, en van stonde aan een goede vriend, hem niet zonder veel moeite van dit standpunt afbracht. Sinds beoefende hij gedurig en gelukkig deze kunst, en leidde zijn leerlingen erin op*⁴⁾.

Zijn leven onder zijn collega's te Franeker herdacht hij nog in zijn inaug. rede „Pro historiis”, waarmede hij 13 Juni 1735 zijn hoogleeraarsambt te Utrecht aanvaardde. *Aegre avulsus sum ab amicis, quibus non candidiores terra tulit* (p. 36). Vooral met Schultens, die slechts een paar jaar met hem in leeftijd verschilde, stond hij in nauwe betrekking: *quotidiano usu coniunctus*⁵⁾. Het is dan ook niet te verwonderen, dat, toen hij in 1734 te Utrecht benoemd werd, hij niet terstond genegen was om zijn vriendenkring in Franeker vaarwel

¹⁾ Boot, o.c. p. 16; Wesseling, Diss. Herod. p. 199, waar hij het met Bos niet eens is.

²⁾ Cfr. boven p. 87.

³⁾ Boot, o.c. p. 22; v. Kampen, o.c. II, p. 255; Ruhnken. Elog. Hemst. p. 26: „Erat jam tum in Wesselingio magna et incredibili studio parta doctrinae copia, sed aversus a critica ratione animus. Verum cum Hemsterhusius ei crebris sermonibus demonstrasset, nullam eruditionem, quamvis variam et copiosam, esse veram et accuratam sine critica disciplina posse, totam studiorum rationem commutavit, et post illa ipsa arte, quam ante oderat, nomen suum immortalitati commendavit”. Zelfs Wille, van Goens, I, 1, Zutphen, 1924, die Wesseling als vertegenwoordiger van een zelfstandige, utrechtse, richting beschouwt, zegt p. 203: „Ook Wesseling staat eenigszins onder Hemsterhuis' invloed”, zie ook verder p. 350, 351.

⁴⁾ Wille, o.c. p. 203, 214.

⁵⁾ Boot, o.c. p. 17 en 21.

te zeggen; eerst bij een herhaald beroep en op voordeeliger voorwaarden kon hij een jaar later hiertoe besluiten¹⁾.

Een brief van Hemsterhuis aan Wesseling, welke zijn ontstaan dankt e *sermone cum collega*, doet ons een blik slaan in hun verhouding en laat ons zien, dat Hemsterhuis de gevende partij is: *Wesselingio suo S.P.D. Ti. Hemsterhuis.-Epistola Basili (quae tamen, ut mihi videtur, procul dubio mentitur inscriptionem), cuius hesternae vesperae meministi, movit me ut rimarer, si quid in Adversariis esset notatum*²⁾. *Inveni sane et hanc ipsam et alia multa iam dudum observata, sed difficultatis dubitationisque plena*³⁾. *Wesseling's eigen meening lezen wij in de opdracht aan Hemsterhuis van zijn dissertatio Herodotea: Tu mihi auctor suasorque fuisti, ut subsecivum tempus Musis istis darem, ac haesitantem consilio rexisti saepe. . . . Regnat praeterea tua in his litteris eruditio, aptissimaque omnium est ad decernendum, assecutusne fuerim, quod animo proposueram*⁴⁾.

Door Hemsterhuis derhalve is Wesseling de veelzijdig georiënteerde critische philoloog geworden, die in Utrecht zooveel bijval gevonden heeft; de macht van Hemsterhuis' persoonlijkheid en zijn leidende, stimuleerende eigenschappen worden door niets zoo overtuigend bewezen als door dezen invloed op een zoo'n begaafden geest, die zijn leerling niet was geweest, die een in vele opzichten tegenovergestelde vorming had ontvangen en eerst als collega met hem in aanraking is gekomen. *Wesseling is Hemsterhuis' meesterstuk.*

b. Historische critiek

Wesseling en Perizonius. Natuurlijk moet men dit niet zóó opvatten, als zou Wesseling hierdoor een tweede Hemsterhuis geworden zijn. Dit zou noch voor den een noch voor den ander pleiten. Zelfs Valckenaer, de voornaamste en meest vertrouwde leerling van Hemsterhuis, is in menig opzicht van hem afgeweken. Ook Wesseling heeft zijn eigen karakter behouden, maar daarom kan hij nog niet worden aangezien als de stichter van een zogenaamde utrechtische school, welke in tegenstelling met de leidsche (Hemsterhuis c.s.) meer aandacht zou geschonken hebben aan de „zaken” dan aan de

¹⁾ vander Aa, l.c.; Boot, o.c. p. 49, 53; Vriemoet, o.c. p. 79; Strodtmann, Das Neue Gelehrte Europa, Wolfenbüttel, 1753, Tom. IV, p. 890.

²⁾ Een nieuw bewijs dus, dat Hemsterhuis ook zelf adversaria aanlegde. Cfr. boven p. 97.

³⁾ Boot, o.c. p. 23 en bijlage I.

⁴⁾ Diss. Herod., Dedicatio zonder pagineering.

„woorden" ¹⁾). Dit zou kunnen gelden voor de leidsche school der negentiende eeuw (Cobet c.s.) met haar ten top gedreven tekst-critiek, maar niet voor de schola Hemsterhusiana, die hiervan essentieel verschilt ²⁾).

Ook doet Boot het voorkomen, dat Wesseling in de geschiedenis de overlevering zonder critiek aanvaardt en zodoende in strijd is met de opvattingen van Perizonius. Hij haalt een prijzend oordeel over Wesseling aan van Niebuhr ³⁾, die evenals Perizonius de overlevering der oude geschiedenis aan scherpe critiek onderworpen heeft, en laat dit zwaar wegen, *tanto gravius, quod eius ingenium et facultas cum Wesselingio minime conspirabat*. En bewijzen hiervoor meent hij te vinden in de „oratio pro historiis", *qua declaravit, quid de historiae veteris fide iudicaret, traditiones de originibus et antiquissima historia populorum Orientalium, Graecorum et Romanorum fictas et commentitias esse negans longe alia quam Perizonius via progreditur. ... et arguit doctorem historiae minime probantem Perizonii aliorumque dubitationes* (p. 15, 53, 72).

Van dit *minime probantem Perizonii dubitationes* blijft bij een nadere beschouwing echter slechts het volgende over. In zijn „Animadversiones historicae" had Perizonius twijfel geuit aan de *Zuverlässigkeit der Nachrichten über die älteste Zeit, weil es damals nur wenige Aufzeichnungen gegeben habe und auch diese durch den gallischen Brand vernichtet seien* ⁴⁾. Hiertegen verdedigt Wesseling de traditie, maar niet iedere overlevering; het moet zijn een *sibi constans traditio*. De gevolgen van den gallischen brand vindt hij ook niet zoo funest als Perizonius, *plures enim praeae vetustatis monumenta flammis, a Gallis Senonibus excitatae, commodum evaserant* (p. 22). Dit is echter ook het eenige, waarin hij het met Perizonius niet eens is.

Alleen bij een oppervlakkig lezen van bedoelde oratie kunnen twee passages aangewezen worden, die — buiten het verband beschouwd — den indruk kunnen wekken, dat Wesseling de traditie critiekloos wil aanvaarden. Bij de oudste geschiedenis van Rome en van de Perzen zegt hij: *Quid enim, nobis licebit antiquissima quaevis in dubiis numerare, quod commentarios, unde ea deprompta sunt, nostris manibus haud versemus? Novo hoc et iniquo privilegio fides*

1) Wille, o.c. p. 204, 214, 226; cfr. verder p. 176, 350 en volg.

2) Cfr. boven p. 120, 121 en volg.

3) Cfr. verder p. 172⁴.

4) W. Kroll, *Gesch. d. klass. Philologie*, Leipzig 1909, p. 103.

omnis labefactabitur, nec quicquam post haec, nisi id oculis usurpaverimus, credibile accidet. An putabimus annales, quibus ducibus uterentur, vetustis Graecorum et Romanorum scriptoribus nullos fuisse? Hieruit zou men kunnen opmaken, dat Wesseling, ook al weet hij niet, of er bronnen bestaan hebben, alles, wat overgeleverd wordt, zonder meer zou willen aannemen, omdat er bronnen bestaan *kunnen* hebben, waaruit dit is geput.

De tweede passus luidt: *Veritas saepe tenebris et fabulis est obsepta, tantoque acrius suae pulchritudinis cupidos, ut fabulosam caliginem dispellant, accendit; neque indignabitur, sicubi ipsa teneri haud potuerit, ut similia vero amplectamur, aut assensum, donec meliora et certiora dies produxerit, inhibeamus* (p. 16, 28). Hieruit zou derhalve volgen, dat, als wij de waarheid zelve nog niet kennen, wij voorloopig genoeg kunnen nemen met iets, wat er op lijkt of haar zeer nabij komt.

Critiek en traditie. Om Wesseling's woorden echter goed te verstaan, moeten wij ons rekenschap geven van den geest, waarin deze rede is opgesteld, en dan blijkt, dat een geloovig man aan het woord is, die de traditie, niet alleen der profane, maar ook der gewijde geschiedenis¹⁾ verdedigen wil. Hij doet dit echter niet zonder voorwaarden te stellen. De feiten moeten nl. overgeleverd zijn door menschen *spectatae virtutis, qui res quas narrant, aut per se ipsi patrauerunt, aut gestis adfuere, quique nullam, ut nos in fraudem induerent, causam habuere*. Dezelfde waarborgen voor geloofwaardigheid vraagt hij ook aan de commentarii of annalen, *unde materiam, quam literis consignarent, alii sumpserunt*. En zelfs dan moet nog onderzocht worden, *fuerintne auctores illi rebus administratis aequaevi, atque eas bene cognitae et exploratae posteritati tramiserint? an illis moribus atque animi indole, ut neque temere crediderint, neque eos cupido alios circumscribendi incenderit?* (p. 12, 13). Maar deze critiek mag geen hypercritiek zijn om bij de eerste symptomen van twijfel terstond alles te verwerpen. Want afwijkingen in enkele bijzonderheden maken het geheel nog niet onaanvaardbaar, *si qui in paucis dis-*

¹⁾ Op p. 7 waarschuwt Wesseling tegen het „praestantissimum Spinosaee venenum“, op p. 9 spreekt hij over Dagobert, Radboud en de geschiedenis v.h. bisdom Utrecht en op p. 11 over het verloren gaan van N. Afrika voor het Christendom. Doch vooral aan het slot van zijn oratie komt hij op tegen hypercritiek op de overlevering der H. Schrift: „obnoxii profecto et infelicis ingenii foret, ceterorum monumentis, certissimas veritatis notas prae se ferentibus, falsi crimen impingere“ (p. 30).

senserint, reliqua locis temporibus convenientia adfirmarunt, et aliorum auctoritate viderunt constabilita.

Wesseling denkt hierbij wel degelijk aan critisch onderzoek, want hij verwijst naar inscripties en munten, die de overlevering kunnen verbeteren en aanvullen. En als voorbeeld van juiste critiek haalt hij Thucydides aan, die ook niet alles aannam, wat overgeleverd was, maar toch ook niet zóó, dat hij *omnem auctoritati eorum fidem derogaret*. Wesseling heeft zelfs Perizonius' theorieën overgenomen, want diens bemerking over de beteekenis der volks-poëzie in de overlevering¹⁾ vinden wij bij hem, wel eenigszins gewijzigd en — geheel in zijn lijn — op religieus gebied overgebracht, terug, maar zij moeten hem toch voor den geest gestaan hebben, toen hij zeide: *Ad hoc, veteri aevo, ne memoria rerum gestarum intercideret, cantiunculis praeclarissima quaevis innectebantur, quas festa multitudo quodam cum tripudio . . . accinebat* (p. 14, 19, 20). Ook Perizonius' „Origines Aegyptiacae et Babylonicae” met de daarin uitgesproken critiek zijn hem bekend: *Haud equidem nego et hunc* (nl. Manetho) *et Berosum se atque alios in fraudem impulsisse, et, per-versae nationis suae existimationi studentes, patriae origines, sane quam vetustas, multo antiquissimas fecisse*. Tegen deze soort van critiek heeft hij dan ook geen bezwaar, want *nihil illis, quae veri indicia prae se manifeste ferunt, et aliorum auctoritate muniuntur, officient*.

Uit deze oratie kunnen wij dus besluiten, dat Wesseling geen tegenstander van critiek is geweest. Ja zelfs, als Valckenaer zijn scherpe rede „de critice emendatrice in Libris Sacris etc.” heeft gehouden tegen die theologen, die in de H. Schrift alles willen aanvaarden en liefst nog in letterlijken zin²⁾, heeft hij hem zijn instemming medegedeeld. Maar door zijn *gezond-conservatieve beginsel van goede kritiek, nog versterkt door zijn eerbied voor de H. Schrift*³⁾, kon hij niet meegaan met hen, die de geheele overlevering van den Bijbel in twijfel wilden trekken. Immers, toen eenmaal door Peri-

¹⁾ Cfr. Kroll, o.c. p. 103, volgens wien Perizonius „glaubt aus der Erzählung des Livius alte Heldenlieder herauszuhören”. Ook Finsler, o.c. p. 205: „Jacob Perizonius, Professor in Leyden, zog 1684 aus der Nachricht des Josephus den Schluss, die Erinnerung an geschichtliche Ereignisse sei zuerst durch Lieder erhalten worden, wie ja auch Homer den Achilleus Ruhmestaten der Helden zur Laute singen lasse”. Cfr. ook boven p. 67.

²⁾ Hoewel toch kleine verschillen tusschen de codices aan het essentiële der overgeleverde H. Schrift niets zullen veranderen (or. pro historiis p. 26, 30, 31, 33). Zie ook verder p. 209¹.

³⁾ Wille, o.c. p. 219.

zonius' optreden het geloof aan de oude traditie aan het wankelen was gebracht, waren er eenigen opgestaan, die de geheele overlevering wilden verwerpen, en dit ook uitbreidden tot de gewijde geschiedenis. Het is tegen deze mentaliteit, dat Wesseling de traditie verdedigt, maar hij is hiermede nog geen anti-Perizoniaan, gelijk ook reeds Perizonius zelf, nog tijdens zijn leven, voor hyper-critiek gewaarschuwd heeft ¹⁾).

Ten slotte zien wij Wesseling als criticus reeds geschetst in de woorden, waarmede hij kort na zijn dood, (waarschijnlijk door een zijner leerlingen) herdacht is: *il était bien éloigné de penser que la critique, cette science d'ailleurs si utile, ne fut que celle des corrections et de ramasser toutes les fautes des copistes. Mr. Wesseling lui a rendu d'après d'autres grands hommes, le service de l'étendre, au delà de ces bornes étroites, pour le bien de l'histoire, de la Géographie, et d'autres sciences utiles au genre humain* ²⁾). Wij leeren Wesseling hieruit ook als medestander van Hemsterhuis kennen, omdat hij de grenzen der philologie zoo ruim getrokken heeft en deze niet beperkt wilde zien tot woordenzifterij en tekstcritiek. Hij was trouwens ook zelf zeer veelzijdig: zoowel theoloog, jurist en historicus als archaeoloog en numismaticus.

c. Werken

Zijn werken in Franeker. *Vitanda est improba Siren, desidia* hield Wesseling zijn studenten voor ³⁾ en zelf is hij een voorbeeld geweest van arbeidzaamheid, waarvan zijn talrijke werken getuigen. Ook zijn niet-grieksche werken uit zijn franeker-jaren hebben voor ons waarde, omdat deze tijd aan de friesche hoogeschool voor zijn ontwikkeling beslissend is geweest. Het blijkt dan, dat hij vóór alles historisch georiënteerd was.

Zijn eerste werk is: *Observationes variae* (Amstelod. 1727). In dezen tijd zijn dit gewoonlijk slechts verzamelingen van los neergeworpen opmerkingen van allerlei aard zonder veel waarde, maar Wesseling's *Observationes* bestudeeren onderwerpen in grooter verband. Zoo wordt in liber I in vier capita gesproken *de crisi verborum*, verder *de erroribus veterum historicorum* en over chronologische

¹⁾ Cfr. boven p. 67, 68 en verder p. 365.

²⁾ Bibliothèque des Sciences et des Beaux-Arts, XXII, La Haye 1764, p. 491. De woorden worden ook aangehaald door Wille, o.c. p. 216.

³⁾ Boot, o.c. p. 18.

kwesties. Wesseling heeft dus toen reeds, evenals later in Utrecht, de overlevering niet voetstoots aanvaard en zich ook met woordcritiek bezig gehouden. In zijn wijze van polemiseeren meende de recensent in de Acta Eruditorum van 1728 (p. 33) den leerling van Bos te herkennen.

Zijn volgend werk gaat uitsluitend over geschiedenis en is een uitgave van Simson's Chronicon (Lugd. Bat. 1729), waarvan in 1752 nog een tweede druk verscheen¹). Ook hierin wordt critiek gevonden, op p. 928 bijv. *de dubia fide narrationis de adoratione Philippi Macedonis apud Athenienses*.

In 1731 liet hij te Franeker zijn Probabilia verschijnen, waarin (cap. 39) tot uiting komt een *acerrima dubitatio de fide fragmentorum, quae Pighius et Dodwellus tanquam reliquias actorum diurnorum reipublicae Romanae protulerant*²).

Kort vóór zijn vertrek naar Utrecht was zijn belangrijke editie van de „Vetera Romanorum itineraria” gereed, die in Amsterdam is uitgekomen (1735). Op zijn geschiedeniscolleges was de behoefte aan een dergelijke uitgave gebleken. Hierin heeft hij voor de verklaring herhaaldelijk gebruik gemaakt van inscripties en munten, waarvan de verzamelingen door de archaeologische vondsten in deze eeuw steeds talrijker beginnen te worden³). De latere uitgaven van deze Itineraria, die intusschen nog een honderd jaar op zich zullen laten wachten, bijv. in Parijs (1845) en Berlijn (1848), hebben de waarde van Wesseling's editie niet verminderd, want nog in 1914 moet men erkennen: *In der Ausgabe von Parthey und Pinder ist ein reiches handschriftliches Material zusammengebracht (über 40 Handschriften), aber es fehlt die methodische Sichtung, an deren Stelle vielfach ein eklektisches Verfahren getreten ist*⁴).

De voornaamste werken van Wesseling, die vooral zijn naam beroemd hebben gemaakt, vallen in zijn utrechtschen tijd. Het zijn de editie van Diodorus (Amstelod. 1746), de dissertatio Herodotea (Traj. ad Rh. 1758) en de uitgave van Herodotus (Amstelod. 1763).

¹) Edward Simson (1578-1651), een anglicaansch theoloog, gaf in 1636 te Cambridge uit een Chronicon Historiam Catholicam complectens, pars prima. Het volledige werk verscheen te Oxford, 1652 in twee deelen. Blijkbaar werd het bij het onderwijs veel gebruikt, want in het gemeente-archief te Breda is ook nog een exemplaar aanwezig, dat van de vroegere latijnsche school afkomstig is.

²) Boot, o.c. p. 37.

³) Ibidem, p. 50, 51.

⁴) Schanz, Röm. litt. Gesch.² 1914, IV, 1, p. 114, 115.

Diodorus (1746). De Diodorus-editie wordt algemeen voor zijn beste werk gehouden en door Vogel, een der laatste uitgevers van dezen schrijver, nog tot beschamend voorbeeld voor lateren gesteld: *Quibus si ea, quae post Wesselingium ad Diodori bibliothecam historicam colendam effecta sunt, comparaverimus, erit quod nos negligentiae nostrae pudeat*¹⁾. Na de uitgaven van Stephanus te Genève (1559) en van Laurentius Rhodomanus te Hannover (1604) was er geen nieuwe editie meer verschenen en daarom besloot Wesseling er zelf een te geven. Zooals in die dagen gebruikelijk was, zonden hem zijn vrienden en vrienden van vrienden²⁾ hun collaties van codices, die zij òf zelf hadden gemaakt òf uit de nalatenschap van geleerden aangekocht. Zoo ontving Wesseling o.a. een zeer kostbare hulp van zijn collega d'Orville uit Amsterdam, die hem het apparaat van Camusat deed toekomen³⁾ en aan zijn buitenlandsche relaties dankte hij afschriften van codices uit de Marcus-bibliotheek van Venetië⁴⁾. Men was in dezen tijd wel genoodzaakt zoo te handelen bij auteurs, waarvan de mss. in het buitenland bewaard werden, want alleen zeer gefortuneerde personen konden zulke verre reizen zelf ondernemen of anderen met dit doel uitzenden. Bovendien gingen — bij de gebrekkige en langzame verkeersmiddelen — dikwijls vele jaren hiermede heen.

De voornaamste edities nà Wesseling: die van Zweibrücken (1798-1807), die van Eichstadt, Halle (1800-1802), de vier van Dindorf, tusschen 1826 en 1868 verschenen, en die van Imm. Bekker (1853-1854) berusten op meer handschriften en tòch heeft Madvig aangetoond, dat zelfs Dindorf en Bekker niet altijd de *veram scriptoris manum* hersteld hebben⁵⁾. Ook de editie van Vogel (1888-1893), die voornamelijk op de collaties van Richard Bergmann berust en zich verontschuldigt met de *manca codicum cognitio*, zoekt nog steun bij den Diodorus-tekst van Wesseling: *De apparatu critico scito haec: lectiones ex codice D allatae nituntur in*

1) In de praef. van zijn Teubner editie, I, 1888, p. XXIII.

2) Wille, o.c. p. 215.

3) Boot, o.c. p. 70; Vogel, praef. p. III en XXIII; Hirsching, Hist. Litt. Handb. VI, 2e Abt., p. 185.

4) Hij had aan Blasius Caryophilus (eigenlijk Biagio Garofalo, 1677-1762, in Rome en Weenen: Eckstein, o.c. p. 180) een dienst bewezen door in Utrecht een uitgever te zoeken voor diens werk: *De Marmoribus antiquis*. Op zijn beurt zorgde Caryophilus voor collaties uit bibliotheken in Italië.

5) Boot, o.c. p. 71.

accuratissima Richardi Bergmann collatione, ceteras omnes debemus Wesselingio ¹⁾).

Niettegenstaande Wesseling dus op vreemde hulp was aangewezen, heeft hij voor den tekst van Diodorus meer gepresteerd dan een Haverkamp bijv. voor Lucretius, hoewel deze den codex in de leidsche bibliotheek bij de hand had. Bij het emendeeren vertoont Wesseling den karaktertrek, dien wij reeds in zijn oratie „pro historiis” hebben leeren kennen: een pijnlijke bezorgdheid om in zijn critiek niet te overdrijven, die hem vaak weerhouden heeft om aperte fouten te herstellen. Ook hierin is weer invloed van den voorzichtigen Hemsterhuis te herkennen, die nergens met onbewezen veronderstellingen komt, doch liever erkent het niet zeker te weten ²⁾).

Is deze uitgave van Diodorus derhalve voor den tekst niet zonder verdienste, veel meer beteekent zij door den uitstekenden historischen commentaar, die dezen tekst vergezelt en tot heden nog niet overtroffen is. Tijdgenooten hebben dezen geprezen in de *Bibl. raisonnée* en in de *Nova Acta Eruditorum* ³⁾, en zoowel de editie van Zweibrücken als die van Dindorf (Leipzig, 1828-1831) hebben den commentaar van Wesseling vrijwel ongewijzigd overgenomen. Later heeft Niebuhr over Wesseling's commentaar en over Wesseling in het algemeen zich zeer waardeerend uitgelaten ⁴⁾ en ook in den nieuweren tijd hooren wij vleiende getuigenissen. In 1888 luidt het oordeel van Vogel: *Petrus Wesselingius editionem suam (Amstelodami 1746) tam uberibus frugibus ingenii et industriae complevit, ut hinc tamquam ex horreo omnes deinceps editores plurima deprome-*

¹⁾ Vogel, p. XXVI. Vogel heeft in Bd. I-III slechts de boeken I-XV bewerkt. Zijn uitgave werd in Bd. IV, V (1906) voltooid door C. Th. Fischer, die op eigen collaties steunde.

²⁾ Cfr. boven p. 114, 141, 143, 152 en p. 167: „assensum inhiibeamus”.

³⁾ *Bibl. raisonnée*, Tom. XXXVI, p. 265-291, *Nova Acta Erud.* 1747, p. 1-45. Over de *Bibliothèque raisonnée*, zie Wille, o.c. p. 117.

⁴⁾ B. G. Niebuhr, *Vorträge über alte Geschichte*, Bd. III, p. 28, aanm.: „Dasz die Aussendung dieser Kleruchie (der Athener nach Samus) sich um Ol. 107 zugegetragen, ist eine schöne Bemerkung von Wesseling. Ueberhaupt hat Wesseling viel Herrliches, Herodot ist die späteste und nicht die beste seiner Arbeiten, aber seine Anmerkungen zu den Itinerarien der alten Erdkunde und zum Diodor enthalten viel Treffliches. Er beherrscht die Philologie nicht, ist mit Scaliger und Perizonius nicht zu vergleichen, die im Alterthum leben, aber er ist ein sehr belesener, gelehrter Philolog und er macht von seiner Belesenheit sehr oft einen vortrefflichen Gebrauch. Daher ist er unter den Philologen des zweiten Ranges höchst nützlich. Früher wurde er gar nicht gewürdigt, wie er verdient”. Cfr. ook boven p. 166.

rent¹⁾ en van Wachsmuth (1895): *unter den hier zusammengestellten Anmerkungen der Aelteren ist namentlich der Kommentar von Wesseling wegen seiner Erudition noch immer wertvoll*²⁾ en ten slotte van E. Schwartz (1905): *Über die Ausgaben: Diejenige Wesseling's (Amsterdam 1746) ist wissenschaftlich die bedeutendste, der Commentar immer noch sehr brauchbar*³⁾.

Dissertatio Herodotea (1758). In 1756 was Wesseling's *Herodotus* gereed, maar moeilijkheden met den uitgever Luchtmans vertraagden de uitgave. Onderwijl schreef hij zijn „*Dissertatio Herodotea ad Hemsterhusium*”, die in 1758 verscheen. Dit werkje is de eerste monografie van beteekenis over Herodotus en alleen een inhoudsoverzicht doet ons al zien, dat aan alle vraagstukken, die zich bij dezen auteur kunnen voordoen, aandacht geschonken is. Bijv. cap. III: *de Herodoro, rerum Herculearum scriptore*; cap. IV: *Herodiani et Herodoti nomina frequentissime fuerunt commutata*; cap. IX: *De Schedii Mediceis plura et utrum sanando Herodoto solae sufficiant*; cap. X: *Purane an mixta Jonum dialecto commentatus Herodotus sit* en cap. XII: *Multae in scriptis Herodoti difficultates Historicae et Chronologicae*.

Met volle recht kan Boot zeggen: *Si nihil aliud scripsisset, inter principes philologos tamen locum obtinere deberet. . . . Multa insunt, quae nostra aetate ut nova inventa venditantur* (p. 84). Het heeft ons daarom wel verwonderd, dat Jacoby in zijn artikel *Herodotos* in Pauly-Wissowa R.E. dit werk van Wesseling met geen enkel woord noemt. Hij schijnt dit niet te hebben gekend, want anders had hij gezien, dat Wesseling over de waarde der *Herodotus-codices* al juist zoo denkt als hij zelf. Jacoby's meening is, dat de mss. der stirps Florentina (α) niet te hoog aangeslagen en niet in alles boven die der stirps Romana (β) gesteld moeten worden, hoewel groep α beter is dan groep β . Uit de papyrus-resten toont hij dan aan, dat naast deze twee stammen nog een derde, zelfstandige, overlevering bestaan heeft. *Natürlich macht das auch misztrauisch gegen die vulgate Annahme (seit Wesseling), dasz die zwei Klassen Zweige einer Überlieferung sind*. Nu kan Wesseling's praefatio van zijn *Herodotus*-uitgave wel dezen indruk wekken, maar in dien tijd waren de papyri nog niet gevonden en de toenmaals bekende mss. moesten

1) Vogel, o.c. p. XXIII.

2) C. Wachsmuth, Einleitung in das Studium der alten Geschichte, 1895, p. 85.

3) E. Schwartz in Pauly-Wissowa R.E. s.v. Diodoros: Bd. V, 1905, Sp. 664.

bijna noodzakelijk tot deze conclusie leiden. Jacoby betoogt dan verder, dat tegenwoordig de strijd, of groep α ofwel groep β de meeste waarde heeft, vrijwel geluwd is. *Man erkannte die Notwendigkeit eines eklektisches Verfahrens an (so Hude)* ¹⁾.

Wat hier nu als eindresultaat gegeven wordt nà de ontdekking der papyri, tot deze conclusie is Wesseling reeds gekomen, voordat van het bestaan van papyri iets bekend was. Bij zulke gezonde critische beginselen speelt bij het bepalen van den juisten tekst de kwestie: gaan groep α en β tot een gemeenschappelijken stamvader terug of niet, bijna geen rol meer. Wesseling heeft hierover in zijn „dissertatio Herodotea” gezegd: *Celebratissima MS. Florentini fama est: unicus, omnium optimus, antiquissimus, cui nihil par aut secundum, et ex quo solo Herodotea suavitas et elegantia in integrum restitui possit, habitus is liber est. Jac. Gronovius, vir celeberrimus, quem juvenis docentem audivi ac admiratus sum, eum diligentissime versavit et conplura inde bonis avibus pristina donavit sanitate: ita tamen ejus excellentia abreptus, ut, quod ipse alibi, fere nimio studio in Mediceas membranas abductus dici queat. . . . Omnes tamen uni postponere, ut tanquam umbrae volitent nullique rei sint, nescio quid dicam. Imo vero opinor, vix ullum priscae vetustatis scriptorum dari, qui in tanta rerum vicissitudine et tot corruptelae occasionibus unarum ope schedarum refici possit, sed aliarum patrocínio atque auxilii concursu indigere (p. 91)* ²⁾.

Herodotus (1763). De tekst van Herodotus, waartoe deze dissertatio een voorbereiding was, verscheen in 1763. Al heeft deze editie niet zoo'n roem verworven als zijn Diodorus en heeft men zelfs op het uiterlijk en de typografische verzorging van het boek aanmerking gemaakt ³⁾, toch begint met deze uitgave een nieuwe periode in de geschiedenis der Herodotus-edities ⁴⁾ en kan het oordeel van Reiske

¹⁾ Jacoby in Pauly-Wissowa R.E. Suppl. II, 1913, Sp. 516.

²⁾ Deze woorden zijn ook aangehaald in de uitgave van Herodotus door Abicht, (cfr. boven p. 56²) p. XXIV, die deze diss. dus wèl blijkt te kennen.

³⁾ Inderdaad is het uiterlijk van het boek, dat door Schouten in Amsterdam is uitgegeven, door zijn plompen vorm, alsook door de mindere kwaliteit van het papier niet zoo aantrekkelijk als dat der twee slanke folianten, waarin Wetstein zijn Diodorus gekleed had. Ook werden bezwaren gemaakt tegen de latijnsche vertaling, welke Wesseling, zeer tegen zijn zin, maar om aan den toenmaligen smaak toe te geven, naast den griekschen tekst had laten afdrucken.

⁴⁾ Christ-Schmid, Griech. Litt. Gesch. I, 6e druk 1912, p. 475 begint de vermelding der Herodotus-uitgaven met die van Wesseling, over de voorafgaande spreekt hij niet eens. Evenzoo Jacoby, l.c. Sp. 520.

over Wesseling, *cui Diodorum vitam debere putabat*¹⁾, zonder bezwaar tot Herodotus uitgebreid worden. Immers na de Aldina (Venetië, 1502), de uitgaven van Stephanus (Parijs, 1570 en 1592), die van Gottfried Jungermann (Frankfurt, 1608) en van Jac. Gronovius (Leiden, 1715) is Wesseling de eerste, die een tekst geeft, gebaseerd op een critische selectie der handschriften, na te voren een poging gedaan te hebben om de waarde van iederen codex afzonderlijk te bepalen²⁾.

Maar in nog sterkere mate als bij Diodorus is ook hier de tekst niet de sterkste zijde van deze uitgave. Hoewel hij ook bij deze gelegenheid, zoowel in binnen- als in buitenland, hulp ontving, zijn de collaties blijkbaar niet steeds met nauwkeurigheid uitgevoerd en is hij soms ook over de verhouding der mss. verkeerd ingelicht³⁾. Bovendien zijn na Wesseling niet alleen nieuwe codices gevonden, maar is het oordeel over den juisten tekst van Herodotus nog verzwaaard door de kwestie: zuiver of gemengd Ionisch dialect. *Fatendum est in centum annis, qui post illam editionem praeterierunt . . . studium linguae Graecae . . . ingentes fecisse progressus*⁴⁾. Maar zelfs na de edities van Schweighäuser (Straszburg, 1816), nagedrukt te Londen in 1824, die van Gaisford (Oxford, 1824), nagedrukt te Leipzig in 1824/26, waarin nieuwe codices vergeleken waren, en vooral na Stein (1869) en Hude (1909) meent Jacoby in 1913 nog te kunnen zeggen: *Wir besitzen noch keine Ausgabe, die neben der sachlichen Erklärung die künstlerische Seite des Werkes in Komposition, Darstellungs- und Erzählungstechnik, in der Sprache u.s.f. auch nur einigermaßen berücksichtigte. Auch die Textkritik kommt in den vorhandenen Ausgaben zu kurz. . . . Ein mit ausrei-*

¹⁾ Boot, p. 71.

²⁾ Gronovius had nog te veel waarde gehecht aan den Florentinus (Laur. 70³ = A) met uitsluiting van andere (cfr. boven p. 56). Ook de Herodotus van Gale, Londen 1679 is van minder belang; de door dezen benutte codex, de Sanroftianus, werd eerst door Gaisford voor zijn editie van 1824 behoorlijk gecollationeerd.

³⁾ Kardinaal Quirini zou voor lezingen uit de Vaticana zorgen, maar kwam onderwijl te overlijden. Kardinaal Passionei, die gaarne met zijn bibliotheek pronkte, ried Wesseling sterk een codex uit zijn verzameling aan, den zoogen. Passioneus (thans Angelicanus c. I, 6 = B), dien hij nog boven de Vaticani stelde. Later is gebleken, dat dit ms. „saepius mendis vitiisque laborare”. Cfr. Abicht, o.c. p. XXVI. Over deze verwarde lezingen, vooral in de laatste boeken, cfr. H. Stein, Herodoti historiae I, 1869, p. VIII.

⁴⁾ Boot, p. 85.

chendem kritischen Apparat versehender Text ist eine ebenso dringende Notwendigkeit wie ein Herodotlexikon ¹⁾).

De Herodotus van Wesseling nu gaat reeds in de richting van een dergelijke ideaal-uitgave, want: *Habet enim Herodotus Wesselingianus egregium ornamentum et veluti cumulum doctrinae Valckenarianae. . . . Hemsterhusius et Ruhkenius communes amici dicuntur eum impulsisse, ut suam operam cum Wesselingio coniungeret apparatusque e paucis epistolis, quae ad nos pervenerunt, eum non diu postquam cognoverat Wesselingium totum esse in Herodoto ornando eius iudicio submisisse observationes ad locos nonnullos obscuriores* ²⁾).

Wesseling nam dus Valckenaer te hulp, en elk had zijne eigene verdiensten. De Utrechtsche hoogleeraar leide zich meer op toelichting door Geschiedenis, Aardrijks- en Tijdrekenkunde, en Oudheden toe; de Leijdsche meer op taalkundige verklaring der woorden, en verbetering van den zin, en deze vereenigde pogingen bragten die voortreffelijke uitgave voort, welke nog steeds op den hoogsten prijs wordt geschat ³⁾. Door deze samenwerking is dit werk een eenheid geworden, *quum Wesselingius magis res, Valckenarius magis verba illustraret* ⁴⁾ en nog in 1869 wordt de arbeid van beide geleerden geroemd, *qui coniunctis viribus praestantissimam instituerunt editionem et correctam et locupletatam Amstelod. 1763, de cuius singularibus meritis uberius exposui* ⁵⁾. Daarom namen ook Schweighäuser en Gaisford dezen commentaar bijna geheel in hun edities op en het beste eruit komt ook voor in de uitgave van Baehr, welke voor den tekst bijna geheel op Gaisford berust ⁶⁾.

Deze samenwerking, die tot zoo'n gelukkig resultaat leidde, bewijst opnieuw de nauwe betrekking tusschen Wesseling en Hemsterhuis. Wesseling nam de verklaring der *res* voor zijn rekening en liet aan Valckenaer die der *verba* over, omdat hij zich niet volledig deskundig achtte in de taalkunde, waarmede hij eerst op volwassen leeftijd door Hemsterhuis bekend was geworden. Hieruit behoeft echter geenszins te volgen, dat er een tegenstelling bestaat tusschen een utrechtsche *res*-philologie en een verbale richting in

1) Jacoby, l.c. Sp. 520. Een Herod.-lexicon is door W. Aly, Freiburg i.Br. in manuscr. voltooid, maar heeft nog geen uitgever gevonden. Onderwijl is verschenen J. Enoch Powell, A Lexicon to Herodotus, Cambridge 1938.

2) Boot, p. 86.

3) v. Kampen, o.c. II, p. 255.

4) Boot, p. 86, 87.

5) Abicht, p. XXII.

6) Wille, p. 215, aanm. 4; Boot, p. 86; Abicht, p. XXXII, aanm. 36.

Leiden. Het is een kwestie van persoonlijke voorkeur en verschillende opleiding, want ook Wesseling heeft colleges gegeven over de grieksche verba primitiva en de verborum origines¹⁾.

d. Beteekenis

Met de Herodotus-uitgave beschouwde Wesseling zijn taak als geëindigd: *Met Herodotus, zoo ik denselve te einde bringe, waer aen eenige twijffelinghe krijgje, meen ik een einde te maken*. Hij was oud en ziekelijk geworden en tot een uitgave van Dionysius Periegetes, waarvoor hij reeds veel gereed had, is het niet meer gekomen: *Het veel arbeiden past mij niet meer*²⁾. Zijn academische werkzaamheden hadden zich dan ook intusschen voortdurend uitgebreid, want na den dood van Wieling³⁾ had hij op verzoek van de Vroedschap⁴⁾ nog het professoraat in het publiek en natuurrecht op zich genomen, waartoe hij eerst nog gepromoveerd was tot J.U.D.

Wesseling is zelfs door den critischen en achterdochtigen Reiske voor den grootsten philoloog nà Hemsterhuis gehouden en was ook als academisch leeraar zeer gezocht⁵⁾. *Vaak kwamen Duitsche prinses hem private colleges vragen. Hij imponeert het gros der studenten zoo, dat er meer dan honderd, de helft van het totaal aantal, zijn voorlezingen over geschiedenis volgen*⁶⁾. Het ideaal, dat Hemsterhuis zich van de philologie had gevormd, heeft Wesseling voor een groot deel verwezenlijkt.

De catalogus van zijn rijke bibliotheek (meer dan 4000 deelen) getuigt van zijn breede belangstelling, welke geen enkel gebied der philologie uitsloot; ook zijn verzameling romeinsche en grieksche munten bewijst dit. Hij bezat boeken over oude germaansche (vooral scandinavische) talen naast werken over allerlei onderwerpen in het fransch, duitsch, engelsch, italiaansch en spaansch, waaruit zijn belangstelling spreekt voor het moderne en actueele. Bij zijn leerling van Goens zal dit nog duidelijker aan den dag treden⁷⁾.

¹⁾ Boot, p. 60: „in scholis de antiquitatibus et linguae Graecae”; Wille, p. 218. Zie ook boven p. 165 en verder p. 350, 351.

²⁾ Bij Boot, p. 90, aanm. 4.

³⁾ Cfr. boven p. 87°.

⁴⁾ Die hiermede — hetgeen een groote uitzondering is — niet het advies van Curatoren opvolgde, cfr. Kernkamp, Acta et Decreta Senatus II, Utrecht, 1938, p. 411, 412, 414.

⁵⁾ Boot, p. 79.

⁶⁾ Wille, p. 70.

⁷⁾ Ibidem, p. 221; zie ook verder p. 349.

Tot in zijn laatste jaren is Wesseling blijkbaar kennis blijven nemen van alles, wat op zijn gebied nieuw verscheen. Het gevoel voor het *aesthetische* in beeldende kunsten en poëzie, waarvan wij bij Hemsterhuis reeds symptomen bespeurd hebben¹⁾, was langzamerhand sterker geworden en o.a. is een herleeft belangstelling voor Homerus hiervan een gevolg geweest. Tot een beter inzicht in de homerische poëzie is veel bijgedragen door het werk van R. Lowth: *de sacra Poësi Hebraeorum* en dit boek, dat in 1753 was verschenen, is in zijn nalatenschap gevonden. Ook wordt in den catalogoog nog vermeld: *Winckelmann's Sendschreiben von den Herculanischen Entdeckungen*, dat eerst in 1762, dus twee jaar voor zijn dood, is uitgekomen. *De tijd der Altertumswissenschaft naderde; en zij viel met Winckelmann en Wolff niet uit de lucht*²⁾.

De figuur van Wesseling wordt ten slotte door Sandys aldus geteekend: *In his wide erudition he was the true pupil of Jacob Gronovius, under whom he had worked at Leyden; but, in systematical and methodical study, he owed much to Hemsterhuys, having been admitted into his intimate friendship immediately on his own appointment at Franeker. From Hemsterhuys he learnt that no erudition, however varied and copious, was of any real avail without criticism* (II, p. 454). De invloed van Wesseling zal later blijken bij de bespreking van zijn leerlingen.

B. UNIVERSITEIT VAN GRONINGEN

Schroeder

Het heeft vrij lang geduurd, voordat de richting van Hemsterhuis (en Schultens) aan deze hoogeschool vertegenwoordigd werd. Na den dood van Rossal (1744)³⁾ had men deze vacature niet aangevuld en eerst in 1748 voorloopig hierin voorzien door het grieksch op te dragen aan den in dit jaar benoemden orientalist, Nicolaus Wilhelm Schroeder, die het tot 1752 heeft waargenomen. Schroeder, geboren in 1721 te Marburg (Duitschland), had in Leiden bij Schultens in de oostersche talen gestudeerd en daarbij ook de colleges van Hemsterhuis gevolgd. In de weinige jaren, waarin hij de grieksche taal te Groningen doceerde, heeft hij geen grieksche

1) Cfr. boven p. 126.

2) Wille, p. 204. Bedoeld is natuurlijk F. A. Wolf.

3) Cfr. boven p. 29 en volg.

werken uitgegeven, zoodat wij zijn aangewezen op zijn twee redevoeringen uit dezen tijd.

In zijn inaugureele oratie uit 1748 „de fundamentis, quibus solida Linguae Hebraeae cognitio superstruenda”¹⁾ wil hij uit de dialecten (opgevat in schultensiaanschen zin)²⁾ de defecten van het hebreuwsch aanvullen: *Sic ad solidam ejus cognitionem non alia utemur via, atque Regia illa*³⁾, *qua ad omnium veterum Linguarum, ipsius etiam Graecae, perfectiorem notitiam contenditur* (p. 64). Evenals Hemsterhuis acht hij de wetenschappen van weinig nut, *nisi certis nitantur principiis* (p. 17), en ziet hij in den rijkdom de meest opvallende eigenschap van de grieksche taal⁴⁾. De dialecten vergelijkt hij met takken van eenzelfden stam (p. 41)⁵⁾ en in de structuur der taal wil hij vooral de analogie doen uitkomen (p. 46). De critiek noemt hij *elegantiorum literarum Regina* en de grieksche letteren zijn zóó waardevol, *ut qui illas ignoraverit, nihil egregium conari, neque ad aliquem eruditionis laudem aspirare, possit* (p. 46, 68).

In zijn rectorale rede „de confusione Babelica” (1752) noemt hij

1) Volgens Boeles, Groninger Hoogleraren, p. 73 zou Schroeder's inaug. rede gehandeld hebben „de veris cum principiis, tum fundamentis interpretationis linguae cum veteris Testamenti Hebraicae, tum novi Testamenti Graecae”. Een oratie van Schroeder met dezen titel is ons echter na onderzoekingen op de bibliotheken, niet bekend geworden. Ook een ondertitel kan het niet zijn, zooals ik heb nagegaan. Mogelijk heeft Boeles geput uit een latijnsche bron, want het zou een samenvatting kunnen zijn van den inhoud zijner inaug. rede, waar hij op p. 14 zegt, dat zij die goede schriftuitleggers willen zijn: „non levi et perfunctoria, sed solida demum et accurata, Hebraeae et Graecae Linguarum cognitione imbutos esse oporteat”. Dat Schroeder een duitscher is (p. 8 noemt hij het zijn patria), zien wij uit de toevoeging aan den titel: „Habita Groningae Frisiorum”. Hiermede deed hij den saksische Groningers geen genoegen, doch het is te verklaren met het oog op de duitsche lezers uit zijn vroegere woonplaats (Marburg), die Groningen (zooals nu nog) als friesch beschouwden. Cfr. Tydeman, orat. inaug. (zie verder p. 340) p. 42: „Frisios olim, quo nomine tum temporis et Groningani, et ceteri Belgae tantum non omnes ad Scaldim usque, continebantur”.

2) Het chaldeeuwsch, syrisch en arabisch n.l.; zie voor dit gebruik van het woord dialect boven p. 111.

3) Een toespeling op den naam, dien Schultens zelf aan zijn methode gegeven heeft in zijn verdedigingsgeschrift „Vetus et regia via hebraizandi”, L.B. 1738. De uitdrukking stamt uit de philonische mystiek, die ze ontleende aan de exegeze van Num. 20, 17, cfr. I. Pascher, Η Βασιλική Οδός. Der Königsweg zu Wiedergeburt und Vergottung bei Philon von Alexandria. Paderborn 1931 (Studien z. Gesch. u. Kultur des Altertums XVII, Heft 3/4).

4) Or. inaug. p. 45: „opulentissima Graecorum Lingua” en p. 48: „Graeci sermonis divitias”. Cfr. hiervoor boven p. 133 en volg.

5) Zie ook verder p. 180, zijn rect. rede p. 37 en boven p. 140 en 141.

de taal het door God geschapen middel om zijn gedachten aan anderen kenbaar te maken (p. 39) en bewijst hij op dezelfde wijze als Hemsterhuis, dat het grieksch niet van het hebreuwsch afgeleid kan worden, wijl deze talen niet *ex una origine, tanquam ex una stirpe duos ramos, succrevisse*, omdat zij niet *externa tantum discrepent facie, ... sed ipsa naturali indole en universae analogiae constitutione* (p. 37, 38). Door de analogie¹⁾, *exactissima cunctorum quasi membrorum proportio* (p. 42), is zelfs bij de babylonische spraakverwarring een zekere regelmaat bewaard gebleven en hij komt daarom tot deze conclusie: *ipsum supremum Numen illud splendidum analogiae lumen omnibus linguis ab initio indidisse, quando alias aliorum hominum animis eadem sapientia, et creatrice potentia, impressit, qua primaeavam, ad mundi exordia, primo homini insemnaverat* (p. 45). Onze meening, dat Hemsterhuis onder analogie verstaan heeft: de creatieve eigenschap van den menschelijken geest²⁾, wordt derhalve hier door Schroeder woordelijk bevestigd.

Schroeder was op de eerste plaats een orientalist en werd om zijn groote kennis van het arabisch „de Arabier” genoemd³⁾. Toch is hij, blijkens bovenstaande uitlatingen over het grieksch en de analogie⁴⁾, reeds een wegbereider voor de schola Hemsterhusiana, die onder zijn opvolger van Lennep in 1752 voor goed haar intrede zal doen in Groningen, waar de grondleggers der nieuwe richting gestudeerd hadden, maar men nog zoo lang de oude banen was blijven volgen⁵⁾.

1) Ook Hemsterhuis verklaarde aldus de verschillen tusschen de talen, zie boven p. 131.

2) Cfr. boven p. 116, 131.

3) Boeles, l.c. Over zijn bekendheid in het buitenland, zie boven p. 155⁴.

4) Waarbij ook gevoegd kan worden zijn meening omtrent de vertalingen, inaug. rede p. 22, 30.

5) In hetzelfde jaar, waarin van Lennep naar Groningen kwam, aanvaardde daar nog een warm voorstander van het grieksch zijn professoraat in het recht nl. J. G. Chr. Rücker met een rede „de subsidiis jurisconsulto necessariis”, Gron. 1752. Rücker had zijn studies in Leiden gemaakt. Behalve de waarde, die het grieksch bezit voor de overlevering van het recht (p. 18, 19, 21, 25) acht hij deze taal voor juristen van belang, omdat zij vaak „uno verbo Graeco planissime et perfectissime dicent, quae ne pluribus quidem Latinis sat apte poterant demonstrari. Adeo inops interdum Latini: adeo dives, et mirifica quadam omnes animo comprehensas rerum imagines expingendi facilitate potens Graecia!” (p. 20). En verder: „tamen tanta est Graecae linguae vis atque ubertas, ut nec veteres Iurisconsulti, nec ille Romanae eloquentiae parens reperire semper in Latio verba potuerint, quibus ea, quae dicta sunt a Graecis, plane perfecteque exprimerent” (p. 27). Voor van Lennep zie verder p. 312 en volg.

van Lennep, hoewel reeds tijdens Hemsterhuis' leven werkzaam, is echter alleen als leerling van Valckenaer te verklaren, zoodat hij eerst nà dezen besproken kan worden.

C. UNIVERSITEIT VAN HARDERWIJK

1. Rungius

Eerst twee jaar na zijn dood kreeg van Almeloveen¹⁾ een opvolger in Joh. Conrad Rungius. Deze, geboren in 1681 te Cappel (Lippe), was een neef van Perizonius²⁾ en sinds 1703 diens leerling in Leiden. Een Perizoniaan derhalve, doch in den engeren zin van het woord d.w.z. zich voornamelijk bepalend tot de geschiedenis en de romeinsche cultuur, gelijk ook het onderwerp bewijst van zijn inaug. rede in Harderwijk (1714) „de prudentia et artibus Romanorum in constituenda domi forisque Republica”³⁾.

Franeker, dat er steeds op uit was om iemand van een nieuwe richting aan zich te verbinden⁴⁾, zag in Rungius blijkbaar een ideaal collega voor Hemsterhuis, die de perizoniaansche beginselen reeds in de grieksche letteren vertegenwoordigde. In 1721 naar Franeker beroepen is Rungius daar aanstonds in den kring rond Hemsterhuis opgenomen⁵⁾, doch reeds in 1723 overleden⁶⁾.

2. Sieben

Rungius' opvolger in Harderwijk, Cornelis Sieben, geboren 1699 te Crefeld, was daarentegen een Burmaniaan. Hij studeerde te Leiden, waar hij voor de letteren nog korten tijd het onderwijs van Jac. Gronovius volgde (Perizonius was reeds overleden), maar vooral van Burman⁷⁾. Zijn hoofdvak was echter het recht

1) Zie boven p. 35.

2) Zijn moeder was *Maria Gertrude Perizonius*, Boeles, Friesl. Hoogesch. II, 2, p. 398. Cfr. boven p. 60.

3) Zie Bouman, o.c. II, p. 70. De richting van Rungius blijkt ook uit zijn verbeterde editie van het *Rationarium temporum* van Petavius L.B. 1710; cfr. Saxe, *Onomast.* VI, p. 164. Ook schijnt hij bij den dood van Bos in 1717 al voor diens opvolging in aanmerking te zijn gekomen.

4) Cfr. boven p. 43, 44.

5) Cfr. boven p. 87.

6) Hij werd opgevolgd door Wesseling, zie boven p. 163.

7) P. Burman junior, *Oratio funebris in obitum viri cl. Cornelii Sieben*, Amstelod. 1743, p. 17.

en, toen hij in 1722 op aanbeveling van Burman in Harderwijk benoemd was ¹⁾, koos hij als onderwerp voor zijn inaug. rede „de studii historici utilitate in Jurisprudentia”. Lang is hij niet in Harderwijk gebleven, omdat hij al in 1730 een professoraat in het recht aan het Athenaeum van Amsterdam aanvaardde, waar hij in 1743 op nog jeugdigen leeftijd overleden is.

In Amsterdam is Sieben als professor opgetreden met een oratio „de studio Graecae linguae cum Jurisprudentia conjungendo” ²⁾. Het grieksch bekleedt dus al een afzonderlijke plaats in de humaniora, die hij in nauw contact zocht te brengen met de geschiedenis en de rechtsstudie, maar het wordt nog niet als voertaal eener hooge beschaving om zich zelf bestudeerd, zooals bij Hemsterhuis: *ad mores emendandos* ³⁾. Doch in de belangstelling van Sieben voor het grieksch vinden wij nog sporen van eloquentia en het oude Humanisme. In Harderwijk verklaarde hij Homerus en sprak in 1725 bij de overdracht van zijn rectoraat „in laudem poetarum Principis Homeri”, maar Homerus is voor hem ook nog een geschiedenisbron en in 1727 opende hij zijn colleges met een sermo academicus „pro Troja capta”, welke gericht was tegen de rede van Dio Chrysostomus: *de Ilio non capto*. Maar hiernaast vernemen wij: *Apollonii Rhodii Argonautica, ac doctissimum ejus Scholiasten, multis in locis optime emendaverat*, bovendien liet hij een exemplaar na van het *Etymologicum Magnum, omnibus fere paginis manu sua castigatum*, waaruit hij gedeelten had gepubliceerd in de *Observationes Miscellaneae*. Hierin waren ook zijn aantekeningen op den scholiast van Aristophanes verschenen ⁴⁾.

3. Struchtmeyer

De derde hoogleeraar, die in Harderwijk tijdens Hemsterhuis' leven het grieksch gedoceerd heeft, is Johann Christoph Struchtmeyer, een leerling van zijn beide voorgangers ⁵⁾, doch vooral van den theoloog Bern. Seb. Cremer, wiens typologische en sym-

1) o.c. p. 22; Bouman, o.c. II, p. 96.

2) Cfr. boven p. 180⁵.

3) Cfr. boven p. 125, 154.

4) Burman, o.c. p. 27, 28, 38, 39.

5) van der Aa, o.c. dl. XVII, p. 1049. Volgens Strodtmann-Stosch, *Das Gelehrte Europa, Wolfenbüttel 1752-1781*, dl. XIII, p. 85 en Bouman, o.c. II, p. 132 zou hij gedurende zijn theol. studies ook colleges bij Rungius gevolgd hebben, doch wij bemerken bij Struchtmeyer meer de richting van Sieben.

bolische schriftuitleg hem sterk beïnvloed heeft ¹⁾). Evenals Rungius was hij uit het vorstendom Lippe afkomstig en daar in 1698 te Struchtrup geboren. Hij studeerde 1716-1724 te Harderwijk, was daarna tot 1730 aan eenige latijnsche scholen werkzaam en werd in dit laatste jaar de opvolger van Sieben als professor in de geschiedenis, welsprekendheid en grieksche taal ²⁾).

Struchtmeyer heeft Cremer's stelsel verder doorgevoerd en zijn voornaamste werken hieraan gewijd. Zijn intreedrede in 1731 „de origine Tartari fabulosi” en zijn rectorale oratie „de origine Elysii fabulosi” (1734) heeft hij uitgewerkt in zijn „Theologia Mythica sive de origine Tartari et Elysii”, Hard. 1743 en wil hierin bewijzen, *dat de Goden, zoo wel als de gewijde fabelen en gebruiken der oude heidenen, uit geene andere bron moesten afgeleid worden, dan uit den godsdienst der oude wereld, en dat daarin de verborgenheden opgesloten lagen omtrent den drieëenigen God en omtrent Christus, mitsgaders de lotgevallen der Kerk, zoo van het Oude, als van het Nieuwe Verbond* ³⁾). Tijdens zijn leven heeft hij met deze leer nog eenigen opgang kunnen maken, maar later is het een *bizar stelsel* genoemd ⁴⁾). Ook de vaderlandsche geschiedenis had zijn belangstelling, waarvan zijn verdere rectorale redevoeringen getuigen. In 1740 sprak hij „de jure Grammatici in decidenda quaestione, apud quos sit suprema Belgii Foed. potestas” en in 1746 „de causis et tempore abrogati imperii Hispanici per Belg. Foed.”, hetgeen hij nader verklaard heeft in: „De Republica supremaeque ejus potestate Libri duo”. Tr. ad Rh. 1762.

Te oordeelen naar zijn rect. rede uit 1740 en zijn verklaring der mythologie is Struchtmeyer's opvatting der philologie van Sieben afkomstig ⁵⁾); het grieksch echter speelt hierbij geen rol van beteekenis. Zijn eenige grieksche werk is dan ook een schoolboekje „Rudimenta linguae Graecae”, een verkorte omwerking der Nova Via docendi Graeca van Verwey ⁶⁾), dat het lot van alle schoolboeken gedeeld heeft ⁷⁾): van de eerste uitgave hebben wij geen spoor kunnen

¹⁾ Bouman, o.c. II, p. 76. ²⁾ Eckstein, o.c. p. 552.

³⁾ Bouman II, p. 133, ook opgenomen bij van der Aa, l.c. Zie ook Strodtman, o.c. p. 91.

⁴⁾ Kobus-de Rivecourt, Beknopt Biogr. Handwoordenb. Zutphen 1852-1861, p. 981.

⁵⁾ Cfr. boven p. 182⁵⁾.

⁶⁾ Cfr. boven p. 22.

⁷⁾ Zooals bijv. ook constateeren van Doorninck en Nanninga-Uitendijk, Bijdragen tot de geschied. v. Overijssel, Zwolle 1874-1887, dl. IV, p. 67, 68.

ontdekken. Toch schijnt het in zijn tijd wel succes gehad te hebben, want Strodtmann prijst het zeer en vermeldt ook een tweede editie van 1757¹⁾. Deze Rudimenta zijn opnieuw in de mode gekomen door de bewerking van Scheidius in 1784, waardoor het aangepast werd aan de analogiemethode van Hemsterhuis. Het beleefde hierna nog herdrukken in 1808²⁾, 1826 en 1830³⁾.

D. ATHENAEUM VAN AMSTERDAM

1. d'Orville

Studie en reizen. Na den dood van Surenhuys⁴⁾ werd te Amsterdam in 1730 het grieksch weer in eere hersteld door de benoeming van Jacques Philippe d'Orville: een opvallende verschijning onder de philologen der achttiende eeuw. Te Amsterdam geboren (1696) uit een oorspronkelijk fransche familie, die door den handel zeer rijk was geworden⁵⁾, ging hij in zijn geboortestad op de latijnsche school bij den bekenden van Hoogstraten en heeft hierna op het Athenaeum nog grieksch geleerd van Hemsterhuis⁶⁾. Omdat zijn familie met Burman bekend was, volgde hij ook diens colleges, toen hij sinds 1715 te Leiden rechten studeerde, promoveerde in 1721, maar was slechts kort als advocaat in den Haag werkzaam, wijl zulks in het geheel niet met zijn aard strookte.

¹⁾ Strodtmann, o.c. p. 101: „Sie wird billig unter die besten Anweisungen zur griechischen Sprache mit oben an gesetzt“. De gramm. van Verwey wordt hier *Via discendi* genoemd i.p.v. *docendi*.

²⁾ Verzorgd door Herm. Bosscha. Daar deze uitgave op het titelblad „editio tertia“ genoemd wordt, zou die van Scheidius de tweede en die van 1757 de eerste kunnen zijn.

³⁾ De beteekenis van Struchtmeyer voor het grieksch zal duidelijker kunnen worden, als nader onderzocht zal zijn, in hoeverre zijn voornaamste leerling, Val. Slothouwer (1738-1822) van hem afhankelijk is. Deze was jarenlang (sinds 1764) een zeer gewaardeerd rector der lat. school in Leeuwarden; tot zijn leerlingen behooren Th. van Kooten, J. A. Nodell, Herm. Bosscha, K. van Ommeren. Belangrijk in dit verband is Slothouwer's „*Diatribè Philosophico-grammatica de origine et causis casuum praesertim in Graia et Latina lingua*“, Leovardiae 1791. Cfr. *Monthly Review*, Appendix to the 74. Vol. N. 82, p. 488 en *Göttinger Anz.* van 26 Jan. 1793.

⁴⁾ Cfr. boven p. 43.

⁵⁾ Strodtmann, o.c. dl. II, p. 330; van Kampen, o.c. dl. II, p. 257. Volgens *Nieuw Ned. Biogr. Woordenb.* IV, kol. 1043 is zijn geboortejaar 1690, volgens Hirsching, o.c. Bd. 6, 2e Abt. p. 177 en Eckstein, o.c. p. 415 is het 1696.

⁶⁾ Cfr. boven p. 43¹ en 86.

Een Burmaniaan is de amsterdamsche koopmanszoon nooit geworden, dit was bij zijn karakter een onmogelijkheid. d'Orville was iemand van gemakkelijke omgangsvormen, inschikkelijk en jegens iedereen hulpvaardig¹⁾). Zijn wetenschap putte hij niet alleen uit boeken, maar verwierf hij ook op groote studiereizen: iets nieuws voor Nederland, waar trouwens zijn meeste collega's ook financiëel niet bij machte zijn geweest om dit voorbeeld te volgen. Hij was derhalve het tegendeel van den dorren kamergeleerde, welk type door R u h n - k e n i u s (in 1761) als doctor umbraticus gegeeseld zal worden.

Op zijn eerste reis, die hij in 1718 als student ondernam, is hij in Engeland o.a. met Bentley in persoonlijk contact gekomen; zijn volgende reizen, tusschen 1723 en 1728, hebben zich zelfs uitgestrekt tot Zuid-Italië en Sicilië²⁾). Een schilder en een architect vergezelden den onderzoeker, die blijkbaar op geen kosten behoefde te zien, op dezen tocht. De vruchten van deze jaren waren een schat van afschriften van codices, archaeologische gegevens, schetsen en teekeningen van monumenten, inscripties en munten, maar bovendien waardevolle relaties met vele buitenlandsche geleerden. Het resultaat van dit alles is zijn *Sicula*, een rijk uitgegeven en verlucht werk, dat eerst na zijn dood in 1764 door de zorg van zijn opvolger B u r m a n - n u s s e c u n d u s het licht zag. *Het was een standaardwerk voor zijn tijd, waarin alles, wat toen over dat eiland bekend was, gevonden werd*³⁾).

Hoogleeraar. Financiëel onafhankelijk, heeft d'Orville een professoraat niet gezocht⁴⁾), hij liet het zich in 1730 welgevallen en zijn „kaufmännische” opvatting van de wetenschap komt aan den dag in zijn inaug. rede „de Mercurii cum Musis felici contubernio”, waarin hij zegt, dat sommigen een universiteit bij voorkeur willen vestigen in een stille provinciestad, *in aliquo oppido, cujus pomoeria nemorum grata solitudo commendaret, et species ruralis quaedam silentii ultra*

1) Zoo heeft hij veel gedaan voor den onmaatschappelijken, in armoedige omstandigheden verkeerenden, R e i s k e. Deze, die met bijna iedereen, ook met vroegere weldoeners, in onmin geraakte, bleef d'Orville levenslang erkentelijk. Ook R u h n - k e n i u s heeft als student den steun van d'Orville ondervonden, maar zijn stemming jegens d'Orville is later minder gunstig geworden.

2) Hirsching, o.c. p. 179.

3) N. Ned. Biogr. Woordenb. l.c. kol. 1045; zie ook verder p. 358.

4) Or. de Merc. cum Musis felic. contubern. p. 6: „eas (nl. literas) tamen ita a me cultos fuisse comperio, ut mei potius in illis delectationem et honestam occupationem spectarim, quam ut de illis unquam publice tradendis cogitarim”.

vulgus sapientium hominum mentes naturae et rerum absconditarum contemplationibus penitus occuparet (p. 10). Hij daarentegen is van meening, dat handel en welvaart voor de geleerden zeer heilzaam zijn, die, *nisi aurea praeterfluentis Pactoli adspergine aliquantum humectati fuerint, spem omnem supra vulgus eminendi pene abjicere necesse habeant* (p. 14). Groote handelssteden bieden door hun drukker vreemdelingenverkeer ook meer bestaansmogelijkheden voor den boekhandel en bovendien is het van belang, dat kooplieden zich wetenschappelijk kunnen ontwikkelen, waarbij hij als voorbeeld van een ontwikkelden handelsman aanhaalt Hendrik Laurensz. Spiegel (p. 27) ¹⁾.

Gedurende zijn professoraat heeft d'Orville, behalve de *Miscellaneae Observationes* niets uitgegeven; een noeste werker was hij niet. Daarom legde hij in 1742 zijn ambt neer, en zijn vriend *Burmannus secundus* in Franeker werd zijn opvolger ²⁾. d'Orville trok zich terug op zijn buitengoed Groenendaal (bij Haarlem) en kon nu naar believen over zijn tijd beschikken. Toch heeft het nog tot 1750 geduurd, voordat zijn eerste werk, een editio princeps van Chariton's roman *Chaereas en Calirrhoe* verscheen. De tekst, die nog nooit gedrukt was geworden en dien hij in de *Laurentiana* te Florence had ontdekt, is vrij slecht; hij had van het ms. geen getrouwe copie gekregen en heeft deze niet geëmendeerd. Maar de commentaar van d'Orville, zij het ook eenigszins overladen, heeft aan deze uitgave blijvende waarde verleend ³⁾. Meer werken heeft d'Orville niet meer gegeven; toen hij in 1751 op Groenendaal was overleden, was zelfs zijn *Sicula* nog niet verschenen en was nog veel onvoltooid blijven liggen o.a. een editie van de *Anthologia Graeca* ⁴⁾.

2. *Miscellaneae Observationes*

Aanleiding tot deze uitgave. Veel verdiensten heeft d'Orville zich verworven door zijn reeds genoemde *Miscellaneae Observationes*, waarmede hij de philologie een wetenschappelijk

¹⁾ Hendrik Laurensz. Spiegel (1549-1614), koopman en in zijn vrijen tijd letterkundige, een der oprichters van de rederijderskamer: In liefde bloeiende.

²⁾ Voor *Burmannus secundus* zie verder p. 356.

³⁾ Hirsching, o.c. p. 188: „Die Erklärung unsers Orville ist weitläufig und der seltensten Gelährtheit voll“.

⁴⁾ Verder nog drie deelen in ms.: „*Animadversiones in Muratorii inscriptiones veteres*” en materiaal voor een ed. van Theocritus, waarvoor hij 30 mss. gecollationeerd had.

orgaan verschaft heeft. Ook in het buitenland heeft deze uitgave de aandacht getrokken en wij vinden het ontstaan aldus beschreven: *Mit diesem schönen Werke hat es folgende Bewandtnisz. Eine gelehrte Gesellschaft in England fing 1731 an, in ihrer Muttersprache allerhand vermischte Anmerkungen über alte und neue Schriftsteller heraus zu geben. Sie gefielen dem älteren Burmann zu Leiden und unserm d'Orville. Sie sahen aber ungern, dasz solche in der Landessprache erschienen, und wurden daher schlüssig, dieselben in's Lateinische zu übersetzen, und sowohl mit einigen nöthigen Noten, als auch mit neuen Aufsätzen gelehrter Männer zu bereichern. Dieses Vornehmen fingen sie an in der Mitte des Jahres 1732 zu bewerkstelligen, und Vol. I Tom. I erschien auf die Monathe Julius und Augustus¹⁾. Onder de medewerkers hebben wij reeds aangetroffen Hemsterhuis, Duker, Wesseling en Sieben²⁾, daarnaast leverden nog bijdragen o.a. J. F. en W. C. Reitz, Cannegieter, Wopkens, Abresch en Valckenaer.*

Sinds Vol. IV is de titel: *Miscellaneae Observationes Criticae* en als zoodanig worden zij gewoonlijk geciteerd³⁾. De tien deelen van dit tijdschrift, welke tot en met het jaar 1739 loopen, redigeerden d'Orville en Burman samen, doch de werkelijke leiding berustte bij d'Orville. Na Burman's dood in 1740 heeft hij het tijdschrift tot 1751 alleen voortgezet onder den naam: *Miscellaneae Observationes Criticae Novae*.

De tijdschriften. Van de tijdschriften, die in d'Orville's dagen in de Nederlanden (vooral in Holland) bestonden, verscheen een enkele in het nederlandsch, zooals de Boekzaal, doch de meeste in het fransch, gelijk de *Bibliothèque des Sciences et des Beaux-Arts*, *Bibliothèque raisonnée*, *Bibliothèque choisie*, *Bibliothèque ancienne et moderne*, *Le journal littéraire de la Haye* etc. Zij werden meestal door hun redacteurs (Bayle, Basnage, le Clerc e.a.) zelve volgeschreven en bevatten bijna uitsluitend boekbesprekingen. Met de *Misc. Observationes* van d'Orville zien wij nu voor het eerst een tijdschrift verschijnen, dat naar engelsch voorbeeld een ander karakter draagt.

¹⁾ Hirsching, o.c. p. 185.

²⁾ Cfr. boven p. 90, 161 en 182. Voor de bijdrage van Wesseling zie Boot, o.c. p. 8 en 39.

³⁾ De volledige titel is: *Miscellaneae Observationes criticae in auctores veteres et recentiores. Ab Eruditis Britannis inchoatae, et nunc a Doctis Viris, in Belgio et aliis regionibus, continuatae.*

Deze verandering bemerken wij later ook in andere landen; *duidelijk inzonderheid in Duitschland sedert omstreeks 1760. Voor de Bibliothèques en Journaux was steeds hoofdzaak geweest het refereeren van den inhoud der nieuwe werken, in aangenamen, populairen trant. Thans komen hier de periodieken op, die, in de landstaal, hun kracht zoeken in kritische ontleding, en aesthetische waardeering; en wij grijpt weldra hun invloed*¹⁾.

In de Miscellanae Observationes kreeg de opkomende critische philologie derhalve in de Nederlanden het vaktijdschrift, waaraan zij behoefte had. Recensies geeft het niet meer. *Es ist für wahre Gelehrte geschrieben und die Stücke sind durchgehends auserlesen*²⁾, publicaties van wetenschappelijke onderzoekingen, te klein van omvang om afzonderlijk te worden uitgegeven. Vóór het bestaan der Miscellanae Observationes moesten zij daarom verwerkt worden als Adnotationes of Notae bij een tekst, waarmede zij weinig verband hadden. Litterair-historisch zijn deze bijdragen over het algemeen nog niet, hiervoor was ± 1740 de tijd nog niet rijp, maar een verhandeling over Shakespeare gaat al in deze richting.

Invloed van het latijn. Het is daarom opmerkelijk, dat d'Orville voor deze publicaties beslist het latijn boven de landstaal heeft verkozen en hiermede zijn engelsch voorbeeld slechts ten deele gevolgd is. Hij is in dit opzicht een overgangfiguur: hij heeft zijn grieksch geleerd bij Hemsterhuis, dien hij hoogacht, telt een Balthasar Huydecoper³⁾ onder zijn vrienden, spreekt met waardeering over Spiegel, is ten slotte meer graecus en archaeoloog dan latinist, maar van zijn studietijd bij Burman is hem steeds eerbied voor het latijn bijgebleven, vooral voor de latijnsche poëzie, al misten ook de Burmanianen in zijn verzen *den echten color latinus*⁴⁾.

Burman en zijn volgelingen hebben de verouderde humanistische, tot classicisme geworden, tradities het langst verdedigd. Nu waren in de Nederlanden de omstandigheden anders dan in de omliggende landen, hoewel reeds in de zeventiende eeuw Descartes een van

1) Wille, o.c. p. 119.

2) Hirsching, l.c.

3) Balthasar Huydecoper (1695-1778) gaf door zijn Proeve van taal- en dichtkunde, in vrijmoedige aanmerkingen op Vondels Herscheppingen van Ovidius, Amst. 1732 en vooral door zijn uitgave van de Rijmkroniek van Melis Stoke, Leiden 1772, 3 dln. blijken van zijn belangstelling voor de nederl. taal.

4) Nieuw Nederl. Biogr. Woordenb. l.c. kol. 1045.

zijn werken in het fransch schreef¹⁾ en Thomasius zich voor het duitsch als voertaal bij het onderwijs uitsprak²⁾. *De Hoogeschool in Nederland had in de achttiende eeuw nog, als vroeger, een sterk internationaal karakter . . . Geen nationaliteit, hoogstens de religie kon reden tot uitsluiting zijn, wat betreft de hoogleeraren. Italianen, Franschen, Engelschen, Zwitsers, een menigte Duitschers vinden we onder hen . . . Ook onder de studenten was het aantal niet-Nederlanders groot*³⁾. Deze studenten konden zonder bezwaar hier komen studeeren, omdat de internationale geleerdentaal, het latijn, aan de universiteiten in gebruik was. Om deze reden zullen Curatoren dezer Hoogeschoolen nog lang, niet tegen het nederlandsch, maar vóór het latijn als onderwijstaal zijn gebleven. Eerst, toen de vaardigheid om latijn te spreken en te verstaan, zoowel in de Nederlanden als daarbuiten sterk verminderd was, en er bovendien bijna geen buitenlandsche studenten meer kwamen, is deze reden om het nederlandsch niet bij het academisch onderricht te bezigen vervallen.

Ook vonden wetenschappelijke werken in het nederlandsch niet veel belangstelling bij den nederlandschen boekhandel, die voor dergelijke werken geen afzet zou vinden op de buitenlandsche markten, waarop hij voor een goed deel was ingesteld. Bovendien werd toen het nederlandsch in wijde kringen als ongeschikt voor wetenschappelijke onderwerpen beschouwd. Bij Hartog lezen wij een engelsche meening uit dezen tijd, *dat de Nederduitsche taal een verbasterd en bedorven dialect van het Hoogduitsch was, dat alleen gesproken werd door het gemeene volk aangezien [atsoenlijke lieden Fransch of Engelsch spraken*⁴⁾.

Invloed van het grieksch. Daarentegen is deze overschatting van het latijn bestreden door de critische en empiristische geesteshouding, die o.a. bij de experimenteele natuurkunde en bij de schola Hemsterhusiana richtinggevend was geworden. Justus van Effen, die in 1731, bijna gelijktijdig met d'Orville's *Miscellaneae Observationes* de uitgave begon van zijn *Spectator* en hiermede onweerlegbaar bewees, dat het nederlandsch zeer goed voor een betoog of

¹⁾ Zooals zijn *Discours de la méthode*, hiernaast echter vele andere werken in het latijn.

²⁾ Wille, o.c. p. 114; Paulsen, *Gesch. des gel. Unterrichts*, 3e dr. 1919/31, I, p. 527, 530.

³⁾ Wille, o.c. p. 114, 115.

⁴⁾ J. Hartog, *Spectatoriale Geschriften van 1741-1800*, Utrecht 1873, p. 217.

verhandeling bruikbaar is, was een vriend en geestverwant van 's Gravesande en diens reisgezel in 1715 naar Engeland¹⁾. En van de schola Hemsterhusiana hebben Wesseling en Valckenaer geen latijn geschreven, dat als voorbeeld van eloquentia kan dienen²⁾, ook zullen wij in 1765 Tydeman hooren zeggen: *ipse quidem vernaculus sermo colendus et cum cura discendus est*³⁾. Uit de rijen der graeci zijn de eerste pogingen afkomstig om het nederlandsch op hooger peil te brengen en de eerste colleges over de nederlandsche taal zijn gegeven door Tydeman, Tollius, en Wassenbergh, door Tollius zelfs in het nederlandsch⁴⁾.

Zoодоende is de tegenstelling oud en nieuw, gepersonificeerd in Burman en Hemsterhuis, tevens een tegenstelling tusschen latijn en grieksch geworden. *De weerbarstigheid van het Grieksch, dat geen heer wezen mocht, en geen knecht wezen kon, als het Latijn beurtelings was, bracht bij de kentering der tijden een groot voordeel. Het werd, nadat men weer was gaan begrijpen, het niet te kunnen uitschakelen zonder geestelijke verarming, straks een bondgenoot in den strijd tegen het — classicisme. Nieuwe studie der Grieken was de grondslag eener andere renaissance, met dergelijke uitwassen als de eerste, maar niettemin ruimer, vrijer, onbevangener dan die; geen slaafsche navolging vorderend, maar kunstzinnige doordringing; niet zweerend bij taal en „antiquiteiten”, maar liefdevol onderzoek be lovend van het gansche leven der oudheid*⁵⁾.

Het nederlandsch. De tegenstand tegen het classicisme is derhalve door het grieksch begonnen. De studie van deze taal, die sinds Hemsterhuis den invloed van het humanistische latijn begint terug te dringen, heeft de ontwikkeling van het nederlandsch als

¹⁾ Cfr. boven p. 4.

²⁾ Cfr. verder p. 247, 248.

³⁾ In zijn inaug. rede te Harderwijk; cfr. verder p. 342.

⁴⁾ Wille, o.c. p. 82 en 99°. Voor Tydeman zie verder p. 341 en volg. Herm. Tollius (cfr. verder p. 287), die zich over de plannen van Tydeman zoo verheugd had getoond (Wille, o.c. p. 179), verzocht en verkreeg van Curatoren te Harderwijk in 1773 verlof om colleges over het nederlandsch te mogen geven (Bouman II, p. 333); later in Amsterdam moet hij zelfs colleges in het nederlandsch hebben gegeven. In Franeker liet Wassenbergh, die in 1790 dit voorbeeld had gevolgd, in 1793 een zijner leerlingen een diss. verdedigen over het leven en de werken van den frieschen dialectdichter Gisbert Japicx. In 1797 werd hij, ongeveer getijktijdig met Siegenbeek in Leiden, officieel als hoogleeraar met het onderwijs in het nederlandsch belast.

⁵⁾ Wille, o.c. p. 202, 203.

cultuurtaal niet in den weg gestaan, integendeel. Natuurlijk is het te verwachten, dat de grammaticale inzichten dezer eeuw ook bij de studie van het nederlandsch merkbaar worden¹⁾, zooals ook tegenwoordig theorieën van buitenlandsche geleerden bij de nederlandsche linguïsten overtuigende aanhangers vinden. Maar de achttiende-eeuwsche taalstudie en nederlandsche grammatica's van het genre Moonen²⁾, hebben de ontwikkeling van een wetenschappelijk nederlandsch niet belemmerd. Het verschijnen van dergelijke nederlandsche spraakkunsten is eerder een bewijs van een groeiende belangstelling in deze taal als cultuurtaal, waarvan men wil aantoonen, dat zij, evenals andere beschaafde talen, een voorwerp van grammaticale studie kan zijn.

Ten slotte heeft, vooral sedert Ruhnkenius³⁾, ook het latijn, door het grieksch beïnvloed, het humanistisch vaarwater verlaten en, gesteund door het intusschen herleeft nationalisme der patriottentijd, het nederlandsch de plaats gegeven, die het toekwam. Louw van Santen, leerling van den jongeren Burman, en een der meest bekende latijnsche dichters van zijn tijd, heeft als Curator der leidsche universiteit ten slotte doorgedreven, dat daar in 1797 een leerstoel voor het nederlandsch, de eerste in het land, gesticht werd. De overmacht van het latijn was trouwens niet dreigend meer. In 1774 kon Simon Stijl in zijn „Opkomst en bloei van de republiek der Vereenigde Nederlanden” reeds zeggen (p. 681-689), dat de Nederlanders zelfs het latijn ter wille van het fransch verwaarloosden. Terecht zag hij in den invloed van het levende fransch een grooter gevaar dan in dien van het „doode” latijn.

¹⁾ Wille, o.c. p. 110 met aanm. 6. Zie echter hiervoor boven p. 110, 114 en verder p. 287, 347 en 348.

²⁾ Arnold Moonen (1644-1711) liet in 1706 te Amsterdam een „Nederduytsche Spraakkunst ten dienste van in- en uitheemschen”, verschijnen, welke in dien tijd veel opgang heeft gemaakt, zooals de talrijke herdrukken bewijzen. In latere tijden is deze grammatica heftig bestreden en belachelijk gemaakt, maar men kan van Moonen e.a. toch niet verlangen, dat zij in het begin der 18e eeuw een grammatica geschreven zouden hebben volgens de beginselen eener taalwetenschap, die eerst twee eeuwen later is opgekomen!

³⁾ Ruhnkenius werd in 1761 te Leiden prof. *historiarum et eloquentiae* als opvolger van Oudendorp. Hij beperkte zich echter niet tot de *eloquentia*, die volgens hem slechts „*ab animo magno et excelso, virtutis et sapientiae admiratore*” kan voortkomen (or. de doctore umbr. p. 123), doch omvatte de geheele romeinsche cultuur, in nauw verband met de grieksche.

E. UNIVERSITEITEN VAN FRANEKER EN LEIDEN

1. Franeker

Door de komst van Hemsterhuis in 1717 is Franeker de geboorteplaats der schola Hemsterhusiana geworden¹⁾. Deze „drie-talige” universiteit, waar ook in de laatste decennia der zeventiende eeuw de fakkel der grieksche studiën steeds brandend was gehouden²⁾, werd nu het uitgangspunt van een nieuwe grieksche Renaissance in de Nederlanden; Hemsterhuis en zijn opvolger Valckenaer hebben hier meer dan vijftig jaar tot 1765 gedoceerd. Maar dit stille provinciestadje, in een uithoek van het land gelegen, *could not become a new centre for the learning of the Netherlands*³⁾ en in 1740 is Hemsterhuis daarom naar Leiden vertrokken, waar men intusschen in de oude banen was teruggekeerd.

2. Leiden

Burman. Want hier was Perizonius in 1715 opgevolgd door Burman⁴⁾, waarmede de nieuwe richting in de letteren voorloopig tot stilstand is gekomen. Toen in 1716 Jac. Gronovius overleed, nam Burman aanvankelijk ook diens functie waar om Hemsterhuis te weren⁵⁾. *Ein vierschrötiger grober Holländer, der die Sitten von Rom besser als die zu Leiden versteht*⁶⁾, heeft hij door zijn onhebbelijk optreden veler sympathieën verspeeld.

Havercamp. Eerst in 1720 werd een dominee uit Overflakkee, Sigebert Havercamp, geboren 1684 te Leeuwarden⁷⁾, door toedoen van Burman tot lector in het grieksch aangesteld. Zijn benoeming tot hoogleeraar een jaar later, toen hij zijn ongevaarlijkheid bewezen had, *cast a cloud over the university for more than twenty years*⁸⁾. Want zijn eenige grieksche werk van eenigen omvang is een uitgave van Flavius Josephus, Amst. 1720, waarvan de latijnsche vertaling beter is dan de grieksche tekst, en in zijn „Sylloge scriptorum de ling. graec. pronunciatione” (L.B. 1736, 1740) komt *die ganze*

1) Cfr. boven p. 43, 55, 87, 88, 164. 2) Cfr. boven p. 46.

3) Sandys, o.c. p. 450.

4) Cfr. boven p. 27.

5) Cfr. boven p. 86.

6) von Haller, o.c. p. 108.

7) Niet te Utrecht, zooals bij Eckstein, o.c. p. 230.

8) Sandys, o.c. II, p. 447. Ruhnkenius, Elog. Hemst. p. 9: „Data est Professio Havercampo, si minus Academiae, at ipsorum rationibus accommodato”.

*kritische Urteilslosigkeit des Sammlers aan den dag*¹⁾. In zijn werken over numismatiek schijnt het essentiële van zijn vriend *Cannegieter*, rector der latijnsche school in Arnhem, afkomstig te zijn²⁾.

Beteekenis van Leiden. Zoo was Leiden, voor de natuurwetenschappen en het recht ('s Gravesande, Musschenbroek, Boerhaave, Vitriarius, Noodt en Schultingh) een der eerste universiteiten van Europa en druk bezocht door buitenlandsche studenten, in deze jaren voor het grieksch van weinig beteekenis. Eerst nadat *Burman* was afgetreden (1740), is door de komst van *Hemsterhuis* het hoofdkwartier van diens school naar dit internationaal centrum verlegd en deze richting als leidsche school bekend geworden. *At last in 1740, two years before the death of Havercamp, Hemsterhuys was called to Leyden, where, for a quarter of a century, he kept the flag of Greek flying in the foremost of the Dutch universities*³⁾. In 1765 werd hij ook hier opgevolgd door *Valckenaer*, met wien de tweede periode der schola *Hemsterhusiana* een *aanvang neemt*.

1) *Drerup*, o.c. II, p. 507-512. 2) *Sepp*, o.c. I, p. 148.

3) *Sandys*, o.c. II, p. 451.

TWEEDE DEEL

VOLLE BLOEI:
LODEWIJK CASPAR VALCKENAER (1715-1785)

HOOFDSTUK I

LODEWIJK CASPAR VALCKENAER

A. LEVEN, WERKEN EN ONDERWIJS

1. Afkomst en studiejaren

a. Afkomst

Deze begaafde leerling van Hemsterhuis¹⁾ en na diens dood de algemeen erkende leider der schola Hemsterhusiana, werd den 7en Juni 1715 te Leeuwarden uit een oude en goeode familie geboren. In de zeventiende eeuw was een Ludovicus Jacobus Valckenaer als jurist te 's Hertogenbosch gevestigd, maar van zijn zonen gingen er twee naar Leeuwarden: Isaac als rector der latijnsche school aldaar (1697-1719) en Jan Warner als advocaat bij het Hof²⁾. Uit het huwelijk van dezen laatste met Susanna, dochter van den waalschen predikant Caspar Baux, werd in 1715 een zoon geboren, die naar zijn beide grootvaders de voornamen Lodewijk Caspar ontving³⁾ en als graecus beroemd zou worden.

De Valckenaers zijn ook verwant met het bekende hugenotengeslacht Luzac, want Jean Luzac (1702-1783) huwde met een dochter van bovenvermelden Isaac Valckenaer en van hun twee zonen nam de jongste Etienne (1754-1827) de dochter van Lodewijk Caspar Valckenaer tot vrouw, terwijl de oudste Johan (1746-1807)

¹⁾ Wyttenbach, vita Ruhnkenii, ed. J. Th. Bergman, L.B. et Amstelod. 1824, p. 174. Sterk afhankelijk van Wyttenbach is J. Th. Bergman, Memoria Ludovici Caspari Valckenarii, Rhen. Traj., 1871 tot in zijn woordkeus toe, zooals in de volgende passage: „Annum aetatis agebat vicesimum sextum Valckenarius, quum Hemsterhusio praeceptoris successit in humaniorum literarum cathedra, dignus, si quis alius, tanto viro discipulus” (p. 9). In een lofdicht, afgedrukt achter Valckenaer's inaug. rede van 1741, p. 47, is deze door Schrader begroet als „Hemsterhusiades”. Ruhnkenius, Elog. Hemst. p. 26 noemt hem „germanum inprimis Hemsterhusii discipulum”.

²⁾ Bergman, o.c. p. 1, 2.

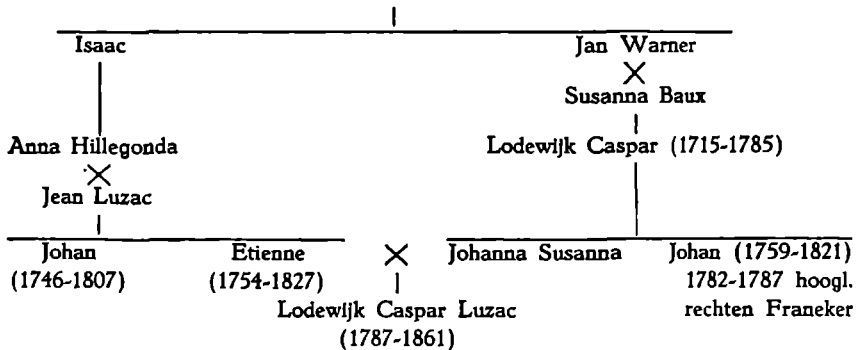
³⁾ Volgens Bergman, p. 2¹ werd Valckenaer ook in de fransche kerk gedoopt. Zie ook boven p. 15.

in 1785 Valckenaer te Leiden opvolgde als hoogleeraar in het grieksch¹⁾.

Uit deze familiebetrekkingen kunnen Valckenaer's denkbeelden verklaard worden, gezien het belangrijke aandeel, dat de familie Luzac gehad heeft in het politieke en cultureele leven van hun tweede vaderland. Elie Luzac bijv. toonde zich in een pamflet van 1754 een vijand der regeerders van Amsterdam en gaf door zijn werk: *La Richesse de la Hollande*²⁾ blijk van zijn belangstelling voor de economische geschiedenis van Nederland, terwijl hij reeds tien jaar hiervoor zich tegen de anti-engelsche stemming verklaard had, die in het land begon op te komen. Dit zullen wij later bij Valckenaer terugvinden.

Uit zijn gedeeltelijke fransche afstamming kan ook eenigszins³⁾ Valckenaer's nerveuze, prikkelbare natuur verklaard worden: *Valckenarius, quod magnis praesertim et heroicis ingeniis accidisse constat, nonnunquam intemperie quadam afficiebatur, quam μελαγχολίαν Graeci vocant, ut per aliquod tempus excitatior ferretur, tum ad se rediret, subtristis quasi ac taciturnus: naturae suae et consuetudini restituto admirabile inerat temperamentum gravitatis et jucunditatis, ut nil eo*

1) Familieverhouding Valckenaer-Luzac:
Ludovicus Jacobus Valckenaer

2) Te Londres (eigenlijk Leiden) verschenen in 1768 onder den schuilnaam Joseph Accarias de Sérionne. Dit werk is aangehaald door Tydeman in zijn or. de luxu, p. 10, d. Zie hiervoor verder p. 341. Cfr. Valckenaer's meening, verder p. 212, 222, 224, 266.

3) Hoewel niet geheel. In de tweede helft der 18e eeuw schijnt dit een meer voorkomende „ziekte der geleerden” geweest te zijn. Van C. W. de Rhoer bijv. lezen wij bij van Heusde, C. W. de Rhoer gekenschetst bijzonder als geschiedkundige, Utrecht, 1821, p. 60-63, dat hij wispelturig en eigenzinnig kon zijn en bij tijden moeilijk in den omgang.

*amabilius diceret*¹⁾). Doch zeker moet hij door zijn familiebetrekkingen met de fransche cultuur in aanraking zijn gekomen en schijnt hij reeds in zijn jeugd het fransch niet alleen gelezen, maar ook geschreven te hebben²⁾).

Hij heeft echter steeds een zelfstandig standpunt in dezen ingenomen en in een brief van 1750 laat hij zich wel prijzend uit over *Montesquieu's* *Esprit des lois* en diens *Lettres Persanes*³⁾, maar in de oude letteren wil hij aan Frankrijk geen leidende rol meer toekennen: *Gallia . . . olim foecunda meliorum literarum propagatrix; olim severa nugarum adversatrix; fastidiosa elegantium ingeniorum ignavia, ad quantulam paucitatem redacta quantum degenerasti!*⁴⁾. Bovendien is het fransch als een levende taal onderworpen aan de wetten der vergankelijkheid, de doode talen daarentegen zijn onveranderlijk en blijvend⁵⁾: *ante trecentos annos Gallice scripta paene iam in oblivionem cecidere: qui floruit ante annos ducentos non nisi a paucis Michaël intelligitur Montanus*⁶⁾. Hij is daarom van gevoelen, dat een dichter als Euripides *haud paulo diutius duraturum quotidianis istis Voltairii, et Henriadis conditori Tragico longo intervallo proximorum, libellis*.

De verhoogde belangstelling voor de grieksche letteren in zijn

1) Vita Ruhnk. p. 140, 141; in de editie van Bergman 1824, p. 180. Volgens deze laatste uitgave wordt dit werk verder geciteerd. Bergman, die deze woorden ook aanhaalt in zijn Memoria, p. 94, laat daaraan voorafgaan: „Ceterum hoc habuit incommodi quod, quum aliquandiu alacrior et excitator fuisset, mox deprimeretur ac fere animum demitteret”.

2) De univ. biblioth. te Leiden bezit een handschrift B.P.L. 474, getiteld: L. C. Valckenaer, *Adversaria iuvenilia, latine et gallice*, autogr.; Vita Ruhnk. p. 177: „multos legebat hodiernos libros, et Belgicos et Francicos”.

3) Bergman, Memoria, p. 114.

4) Valckenaer, inaug. rede van 1741, p. 10.

5) Deze gedachte zal later (in 1768) door Jac. de Rhoer nog korter en scherper geformuleerd worden, zie verder p. 333, 334. Cfr. ook boven p. 24 en 70.

6) Valckenaer, or. de rerum Belgicarum Vicissitudine van 1749 (in de ed. van 1784), p. 221. Michel Eyquem, seigneur de Montaigne (1533-1592), de bekende schrijver der *Essais*, cfr. ook or. de publ. Athen. moribus, p. 7. Het zou interessant zijn te vernemen, hoe Valckenaer's houding geweest is tegenover de benoeming van Jacques Garcin tot gewoon hoogleeraar in het fransch te Franeker, 1754. Het is in dezen tijd, toen er zelfs voor het nederlandsch nog geen leerstoel aanwezig was, zeer opvallend, dat aan een docent in een levende taal de titel van professor geschonken werd. De benoeming was dan ook geschied op uitdrukkelijk verlangen der Gouvernante en tegen den zin van curatoren. Ook zijn collega's schijnen Garcin altijd als een onwelkomen indringer behandeld te hebben. Cfr. Boeles II, p. 526.

dagen kan hij niet altijd als een aanwinst beschouwen, want men verlangt de *Graecorum scripta* slechts *Gallica saltem veste deformata; cum Graeca non nisi a perpaucis in ista Graiarum olim Musarum unica sede Parisina legantur*¹⁾, en aan Molière neemt hij het zeer kwalijk, dat deze door zijn oppervlakkigen spot aan het grieksch veel afbreuk gedaan heeft²⁾.

Ofschoon Valckenaer dus niet uit een oorspronkelijk friesche familie stamt, is het opmerkelijk, dat zijn provinciaal chauvinisme bij hem veel sterker naar voren treedt dan bij Hemsterhuis³⁾. Bij het aanvaarden van zijn professoraat in Franeker (1741) bijv. drukt hij zijn vreugde uit, dat hij weer in *Academia patria* is. De eerste hoogleeraar in het grieksch te Franeker, Petrejus Tiara⁴⁾, was al een Fries geweest *et Frisios habuit non paucos, qui hanc spartam ornaverunt, secutores*⁵⁾. Ook tot zijn studenten richt hij de aansporing: *Frisiacam laudem, per Musas vos obtestor! Frisiacam laudem sistite ac tuemini* (p. 42).

Voor al in zijn rede van 1749 komt zijn friesch patriotisme onverhopen aan den dag. Uit Friesland immers is de stadhouder gekomen om de republiek der Nederlanden te redden⁶⁾ en bij het verminderen van het gehalte der studenten vindt hij die in Franeker toch nog beter dan overal elders⁷⁾, omdat de Friezen nog niet van hun aard zijn

1) Valckenaer, Euripidis Hippolytus (1768), dedicatio, VI.

2) Valckenaer, or. inaug. van 1741, p. 17. De plaats bij Molière, waarop hij doelt, zal waarschijnlijk zijn: *Les femmes savantes*, Scène III met de bekende woorden: „Monsieur, avec du grec on ne peut gâter rien”. *Oeuvres de Molière*, Payot, Paris 1929, Tom. VII, p. 246. Zie ook verder p. 207.

3) Hemsterhuis, or. de Ling. Graec. praestantia, p. 75: „non Graecam, sed Romanam, sed Belgicam fidem Vobis obstringo” (belgicus = nederlandsch; batavus = hollandsch). Cfr. verder p. 357⁷⁾.

4) Petrejus Tiara (1514-1586), studeerde in Leuven, werd in 1575 bij de stichting der universiteit van Leiden de eerste professor in het grieksch in Nederland en 10 jaar later, toen de hoogeschool van Franeker opgericht werd, daar aangesteld „totte professie van Griecsche Poeten te ennaereren ende dat op een gagie van vijffhondert carls guldens jaerlicx”; cfr. Boeles II, p. 45 en Drerup, *Schul-aussprache*, p. 254.

5) Valckenaer, inaug. rede, p. 36. Onder de negen opvolgers van Tiara tot en met Hemsterhuis waren er zeven uit Friesland afkomstig.

6) Or. de rerum Belgic. viciss. p. 184. Cfr. ibidem, p. 203: „Salvo tamen inter Frisios Arausiaco Principe spes Belgicas multi sustentabamus; tandemque omnes in Frisiam, velut in sacram respectabant salutis ancoram”.

7) Ibidem, p. 198: „Facies iuventutis in Academiis Belgicis, proximis aliquot annis exsucca fuit et cadaverosa facies; fas mihi sit vera dixisse, Franequerae

afgeweken : *Aliud est huius gentis ingenium, rarius in hilaritatem effusae, natura proclinantis ad rigidam severitatem: alii sunt gentis Frisiacae mores, tardius recedentis a laudabilibus Maiorum institutis, cultum corporis et peregrinas elegantias natura respicientis* (p. 199). Met trots vermeldt hij verder, dat de vestingen, die den vijand hebben tegengehouden, gebouwd waren door den Fries Menno van Coehoorn, en het aandeel van Hobbo van Aylva bij de vredesonderhandelingen : *Me movet patriae charitas, me Frisiacae movet nobilitatis amor* (p. 206, 208, 209).

In zijn tweede rectorale rede te Franeker (1760)¹⁾ vergelijkt hij Thessalië met Friesland : *Montibus undique cincta Thessalia, regio tamen campestris et pascua, atque hac parte Frisiae nostrae non multum dissimilis* (p. 258) en in de opdracht van zijn Hippolytus²⁾ schrijft hij, dat het bij den frieschen adel niets ongewoons was, grieksche auteurs te lezen en te verstaan, dat hij daarentegen bij de hollandsche edellieden wèl vele verdienstelijke mannen kende, *sed, fatebor enim, Frisiorum istorum hac in parte similes in Equestri Nobilitatis ordine hic non putabam me reperturum, qui Platonis scripta legissent, qui divina quadam attoniti delectatione Sophoclis Graecas Tragoedias admirarentur* (p. V.). Voor de latijnsche vertaling van den Hippolytus, die Valckenaer volgens den wensch van den boekhandelaar naast den griekschen tekst liet afdrukken, had hij die van George Rattaller (1518-1581) gekozen, niet op de laatste plaats, omdat deze een Fries was (p. XII, XIII).

Valckenaer bezat een sterk ontwikkeld eergevoel en zin voor onafhankelijkheid; in dit opzicht was hij werkelijk een Fries, die niet buigen kan³⁾. Soms dreigde deze karaktertrek dan ook tot stijfhoofdigheid over te slaan, hetgeen al door Bergman is opgemerkt⁴⁾. Valckenaer's kenspreuk : „αὐτὰρ ἑγὼν βασεῦμαι ἑμὸν ὄδον" was derhalve zeer goed gekozen⁵⁾.

sanior, quam alibi. Sunt etiam nunc inter cives nostros Academicos iuvenes egregii, quique viam adfectant ad virtutem, ad veram eruditionem, indefessi".

¹⁾ Or. de Philippi Macedonis indole. Zie hiervoor verder p. 220 en volg.

²⁾ Hippolytus, L.B. 1768. Zie hiervoor verder p. 229 en volg.

³⁾ Bergman, Memoria, p. 91. Zie ook het testimonium over Valckenaer van Vriemoet in de portefeuille B.P.L. 530, f. 17 : „eaeque animi sinceritate et modestia, quae omnem inanem fastum ridet et despicit".

⁴⁾ In de Annotationes van zijn uitgave van de vita Ruhnkenii, p. 452.

⁵⁾ Bergman, Memoria, p. 93. Valckenaer gebruikt zelf deze woorden in zijn Epistola ad Matthiam Roeverum, afgedrukt als inleiding voor zijn uitgave van Orsini's Virgilius illustratus (zie verder p. 210), p. XVI, ook opgenomen in

b. Studiejaren

In Franeker. Zijn eerste studies deed Valckenaer op de latijnsche school in zijn geboorteplaats Leeuwarden en hoewel deze maar vijf klassen telde, heeft hij daar negen jaren doorgebracht, zoodat men geneigd is de berichten te gelooven, dat hij in zijn jeugd niet meer dan een middelmatige leerling geweest is¹⁾. Doch later worden in Valckenaer vooral zijn *memoriae tenacitas et reminiscendi facilitas*, alsook zijn *critici acuminis et veri indagandi sagacitas*²⁾ geroemd, eigenschappen, die aangeboren moeten zijn en niet aangeleerd kunnen worden. Het is daarom waarschijnlijker, dat Valckenaer, met zijn nerveuze natuur, als kind een levendige, speelsche leerling zal geweest zijn met een diffuse aandacht³⁾.

Toen hij in 1731 te Franeker als student in de theologie aankwam, vond hij de voornaamste leerstoelen daar bezet door mannen van de nieuwe richting, die zich rond Hemsterhuis gegroepeerd hadden⁴⁾. De oostersche talen werden, want Schultens was kort te voren (1729) naar Leiden vertrokken, gedoceed door diens opvolger Vriemoot, die, als leerling van Reland, meer archaeoloog dan grammaticus was zonder nochtans terug te keeren naar het oude Gussetianisme⁵⁾. De voornaamste hoogleeraar in de theologie was toen in Franeker: Venema, leerling o.a. van Bos, maar ook nog eenigen tijd (1717) van Hemsterhuis, wiens invloed hij ongetwijfeld ondergaan heeft, zooals blijkt uit de philologisch-critische wijze, waarop hij den tekst der H. Schrift behandelde en verklaarde⁶⁾.

zijn Opuscula I, p. 325. De woorden zijn afkomstig uit Bion (ed. Valckenaer, p. 328, fragm. 1β', ed. v. Wilamowitz, p. 143, fragm. XII) en beteekenen daar in den samenhang: „den weg, dien ik gewoon ben te gaan”.

¹⁾ J. C. G. Boot, de Historia Gymnasii Leovardiensis, Amsterdam 1854, 2e dr. 1890, p. 31. Volgens Boot, waren er van 1701-1791 vijf klassen, hetgeen ook door het Album discip. bevestigd wordt (p. 65, 66). Bergman, Memoria, p. 77: „in puerorum *subsellis* vix ultra mediocritatem eminuisse fertur”. De afhankelijkheid van Bergman blijkt weer, als wij de woorden van Boot, o.c. p. 31 hiernaast beschouwen: „Hoc Rectore sedit in *subsellis* puer”.

²⁾ Bergman, o.c. p. 78.

³⁾ Of er nog bijzondere oorzaken zijn geweest voor Valckenaer's langen schooltijd, kunnen wij niet meer zeggen.

⁴⁾ Zie voor Hemsterhuis en zijn kring boven p. 87, 112 en 164.

⁵⁾ Voor Gousset zie boven p. 27, 33, 82, 108.

⁶⁾ Zie voor Harm Venema (1697-1787), sinds 1714 student in Franeker bij Schultens en Hemsterhuis, het Nieuw Nederl. Biogr. Woordenboek II, kolom 1485 en Sepp, o.c. I, p. 41-54. De tweede hoogleeraar in de theologie, maar van minder betekenis, was A. W. Melchioris (1724-1738), die ook aan

Van veel belang is het verder, dat op dat oogenblik aan deze universiteit als hoogleeraar in de filosofie werkzaam was (sinds 1729) Govert du Bois¹⁾, leerling van 's Gravesande en Boerhaave; het empirisme was derhalve al doorgedrongen tot Franeker, waar Ruardus Andala (overleden 1727) *de laatste pilaar van de Cartesiaansche wijsbegeerte was geweest*²⁾.

Ten slotte volgde Valckenaer voor het latijn de colleges van Wesseling en voor het grieksch de lessen van Hemsterhuis zelf. De studie der oude talen schijnt hem bijzonder aangetrokken te hebben, maar van een bepaalde voorliefde voor het grieksch kan nog niet gesproken worden³⁾. In 1735 echter verdedigde hij een dissertatie in twee deelen⁴⁾ bij Vriemoet en gaf hierin reeds blijk van een groote belesenheid in grieksche auteurs; Hemsterhuis' invloed schijnt dus den jongen, begaafden student al spoedig in een bepaalde richting gestuwd te hebben en in het testimonium, dat Vriemoet aan Valckenaer meegaf bij diens vertrek naar Leiden in 1737, verklaart hij van hem: *praecipue delectatus est in philologicis; neque Graecis tantum et Latinis, quo animus praecipue videtur propendisse, sed Orientalibus quoque*⁵⁾.

Dit moet ook zoo geweest zijn in de twee laatste jaren van Valckenaer in Franeker, die meer aan de theologie behoorden te zijn ge-

Valckenaer bij diens vertrek naar Leiden een testimonium meegaf, cfr. B.P.L. 530, f. 16.

¹⁾ Govert of Godefridus du Bois (1700-1747) studeerde in Leiden bij Boerhaave en 's Gravesande 1716-1725, promoveerde op één dag tot doctor in de filosofie en de medicijnen, 1729-1747 hoogleeraar in Franeker. Zie ook verder p. 254.

²⁾ Boeles, o.c. II, p. 362.

³⁾ Bergman, Memoria, p. 5: „Theologiae severitatem Literarum suavitate temperabat”. Volgens Valckenaer zelf zou bij hem het eerst de liefde tot de letteren ontwaakt zijn door Johannes Alberti, „qui mihi puerulo, quod adolescentior laetus recolo, literarum, quas plaudentibus Musis exornat, primus iniecit desiderium” (Ammonius II, p. 2). Waarschijnlijk is hiermede bedoeld Alberti's Observ. critic. in Hesychium specimen (1727). Cfr. ook Boeles o.c. II, p. 465.

⁴⁾ Dissertatio philologica de ritibus in jurando a Veteribus, Hebraeis maxime et Graecis, observatis. Pars I quam, favente Deo, praeside viro celeberrimo Emone Lucio Vriemoet, Linguar. Orient. Prof. publico subjicit examini Ludovicus Casparus Valckenaer, Leovardiâ Frisius, auctor ad d. XIX Januarii, 1735. H.L.Q.S. Pars II. quam cet. ad d. XIX Jan. L.S. Hora II. post meridiem. Franeq. 1735. Opnieuw uitgegeven in Valckenaerii Opuscula Tom. I, p. 1-102. Lipsiae, 1808. Cfr. Bergman o.c. p. 4.

⁵⁾ Gedateerd 4 Juli 1737, in originali aanwezig U.B. Leiden, B.P.L. 530, f. 17; cfr. boven p. 201⁸.

wijd¹⁾. Dit zien wij uit de twee dissertaties, waarmede deze studie in 1737 besloten werd²⁾, vooral uit de tweede, een *Schediasma historicum de Herodotea urbe Cadyti*, een zuiver historisch-taalkundige verhandeling over den naam van een stad bij Herodotus II, 159 en III, 5. Het eenige „theologische” in dit werk is een plaats uit het O.T. over den slag bij Megiddo, waarin de koning van Juda, Josias, door de Egyptenaren overwonnen is.

Eveneens verschenen in dit jaar zijn „Observationes ad aliquot Hesychii dictiones Homericas”; de taal van Homerus had dus reeds vroeg zijn belangstelling. Deze bemerkingen werden door Hemsterhuis naar d’Orville gezonden, die ze opnam in zijn *Miscellaneae Observationes criticae*³⁾.

In Leiden. Uit verlangen om Schultens te hooren liet Valckenaer zich in 1737 te Leiden inschrijven⁴⁾. Schultens’ colleges moeten op hem een diepen indruk gemaakt hebben, want veel van de wijze,

1) Dit was ook niet te verwonderen bij een hoogleeraar als Venema, die zijn in hoofdzaak *historische* exegese deed steunen op een grondige taalkennis (Biogr. Wdbk. II, 1485). Sepp, I, p. 47 zegt „dat wij in de lessen van Venema den aanvang van een kritisch onderzoek naar de bronnen der geschiedenis ontdekken” en wijst op „den invloed, dien de philologische behandeling der H.S. naar het voorbeeld zijner ambtgenooten in de litterarische faculteit op Venema’s resultaten gehad heeft”. Venema’s richting wordt volkomen getypeerd door zijn eigen woorden uit zijn inaugurale rede: „Filiis Ancillae, qui in alicujus verba sacramento dixerunt, Liberae persequuntur filios, qui in certam nolunt adstringi formulam” (aangehaald bij Sepp, I, p. 41). Cfr. boven p. 202°.

2) *Speciminum Academicorum primum. Dissertatio de Byrsa, Phoenicio arcis Carthaginiensis nomine, Quam V.D. sub praesidio viri celeb. et plurimum venerandi D. Hermanni Venema, S.S. Theol. Doct. ejusdemque Facultatis, et Histor. Eccles. Professoris Ordin. Conclonatoris Academici facundissimi, publico examini subijcit L.C.V. auctor ad d. XIX Januarii 1737. H.L.Q.S. Franeg. 1737.*

Speciminum Academicorum alterum. Schediasma historicum de Herodotea urbe Cadyti, quod, cum Glossis Sacris ex Hesychio decerptis, V.D. praeside viro celeb. D. Herm. Venema etc. Franeg. 1737.

Ook opgenomen in zijn *Opuscula*, Tom. I, p. 103-202. Naar deze laatste uitgave geciteerd.

3) Vol. VIII, Tom. I, p. 148-156 en Tom. II, p. 157-178. Zie voor de Misc. *Observ. Criticae* boven p. 186.

4) *Album Academicum* op 4 Sept. 1737. In de dedicatio van zijn *Ammonius*, p. 1 zegt Valckenaer dat hij: „in Batavam (nl. Academiam) ante biennium devenisse, eo tantum proposito, ut Praesentem colerem et observarem, cujus Absentis admirator esse a Praeceptoribus meis didiceram, et in celebri Magni Viri Alberti Schultensi schola nobilem viam sectarer”. Over deze nobilis via, door Schultens zelf meestal *Regia Via* genoemd, zie boven p. 179^s en verder p. 270.

waarop deze hebraïcus verloren hebreuwsche woorden reconstrueerde, vinden wij in Valckenaer's methode terug ¹⁾). Maar behalve om Schultens ging Valckenaer ook naar Leiden om de codices der rijke universiteitsbibliotheek, hiermede het voorbeeld van zijn leermeester Hemsterhuis volgend ²⁾). De vruchten van zijn werken in Leiden vinden wij in het eerste groote werk, waarmede Valckenaer naam heeft gemaakt, zijn uitgave van Ammonius ³⁾). Dit eerste werk heeft hij, gelijk Hemsterhuis met zijn Pollux-editie, aan de studie der woordbeteekenissen gewijd en de taalstudie vormt dus ook bij hem het begin en den grondslag van zijn philologischen arbeid, zooals Wyttenbach reeds heeft opgemerkt ⁴⁾).

Ammonius (1739). De Ammonius bestaat eigenlijk uit twee deelen in één band. Het eerste bevat den tekst van Ammonius, benevens dien van eenige, nog onuitgegeven, grammatici ⁵⁾ en het tweede deel wordt gevormd door Animadversiones op Ammonius en een Specimen van scholiën op Homerus uit den codex Vossianus ⁶⁾. Valckenaer is volgens zijn eigen woorden tot deze uitgave gekomen, omdat Ammonius in *interiorem Linguae indolem et veram vocum originem reliquis Grammaticis omnibus ignoratam, sese penetravisse* ⁷⁾).

In dezen eersteling herkennen wij op verschillende plaatsen reeds den lateren vorscher naar fragmenten van verloren werken, zooals in de Animadversiones op p. 10 en 14 over Menander en p. 14 en 36 over Euripides. Ook spreekt hij in cap. XIV (p. 133, 136) over de onechtheid van de homerische hymne op Mercurius. De jeugd van den schrijver kunnen wij opmaken uit den bescheiden toon, waarop hij zijn meening voordraagt en uit de klacht over het gemis van Hemsterhuis' aanwezigheid, *si propius a Doctore meo abfuissem, has chartas longe pauciores maculae foedarent* ⁸⁾).

¹⁾ In Valckenaer's schriftelijke nalatenschap, U.B. Leiden zijn verschillende dictaten van Schultens' colleges, zoo bijv. B.P.L. 469, 518, 519, 524. Cfr. verder p. 288.

²⁾ Cfr. boven p. 83.

³⁾ Ammonius De adfinitum vocabulorum Differentia. Accedunt opuscula nondum edita, Lugd. Bat. apud Joh. Luzac, 1739. Typis Isaäci van der Mijl, L.B. 1739. Cfr. Bergman, p. 103.

⁴⁾ Vita Ruhnkenii, p. 53.

⁵⁾ Zooals Eranius Philo, de Differentia Significationis; Lesbosax, de Figuris etc.

⁶⁾ Ammonius II, p. 240-249. Als voorbeeld worden gegeven de scholiën bij Ilias A, 338, 339, 340 en daarna bij één of twee verzen van ieder boek.

⁷⁾ Dedicatio, p. XXV.

⁸⁾ Ammonius II, dedicatio, p. 3 (ongenummerd).

In 1739, het laatste jaar van zijn verblijf te Leiden, publiceerde hij in de Misc. Observ. crit. Vol. X, Tom. I, p. 108-123 een „De Hygini fragmento Dositheano schediasma”.

Na afloop zijner studiën keerde Valckenaer in 1739 naar Friesland terug om het volgend jaar reeds als conrector aan de latijnsche school in Kampen op te treden¹⁾. Weer een jaar later bereikte hem de tijding, dat hij in Franeker als opvolger van Hemsterhuis tot professor linguae Graecae was aangesteld²⁾. Bij schrijven van 21 Juni 1741 heeft hij deze benoeming aangenomen met de echt friesche, ronde verklaring: *Ik sal niet door een gemaakte zedigheyt mijne geringe bequaemheyt voorwenden*³⁾.

2. Academisch docent

a. Hoogleraar in Franeker

Inaugurale rede (1741). De oratie „de Causis Neglectae Literarum Graecarum culturae”⁴⁾, waarmede Valckenaer zijn ambt aanvaardde, is geen klaagzang over den staat van verval, waarin de grieksche letteren verkeerden, gelijk de titel doet verwachten. De spreker erkent voorzichtig te moeten zijn met over verwaarloozing van het grieksch te spreken binnen muren, die nog kort geleden Hemsterhuis aanschouwden (p. 6). Er zijn altijd perioden van op- en neergang geweest en de huidige inzinking had Daniël Heinsius al voorzien (p. 9). Maar in het buitenland is het nog veel erger, in Frankrijk is de toestand zelfs treurig⁵⁾. Doch het is hem opgevallen, dat vele uitstekende geesten, voor wie het grieksch toch juist aantrekkelijk zou moeten zijn, in de meening verkeerden het best te kunnen missen.

¹⁾ Bergman, o.c. p. 7 zegt, dat hij daar het ambt bekleedde van een conrector of prorector. Deze titel wordt soms aan een conrector gegeven, vooral, als deze den rector moet vervangen of tot diens opvolger bestemd is. De resolutie echter van het stadsbestuur van Kampen, gedateerd 20 Febr. 1740, waarbij Valckenaer aangesteld werd, (afschrift in B.P.L. 530, f. 18) spreekt alleen van conrector.

²⁾ B.P.L. 530, f. 20. De aanstelling dateert van 17 Juni 1741. Achter linguae graecae zijn de woorden: et Historiae Patriae doorgestreepd.

³⁾ B.P.L. 530, f. 23. Dat hij het hoogleeraarschap zeer geambiëerd heeft, zien wij in zijn inaug. rede van 1741, p. 36: „Vos me fortunatum reddidistis, et istius muneris, quod . . . unicum affectabam, vos me fecistis participem” en p. 7: „hujus etiam diei, toties ardentissimis votis a me desiderati, celebritas”.

⁴⁾ Franeker 1741 bij Gulielm. Coulon. Vergelijk de inhoudsopgave bij G. Finsler, Homer in der Neuzelt, 1912, p. 411/12; cfr. ook Drexler, o.c. p. 412².

⁵⁾ Zie boven p. 199.

Als voornaamste oorzaken van dit verschijnsel noemt hij (p. 12) vooreerst de macht der gewoonte, verder de beperking der wetenschappelijke belangstelling, de latijnsche vertalingen en ten slotte het gebrek aan machtige beschermers. „Steile” predikanten willen alle profane schrijvers uit het studieplan van een theoloog schrappen en ook in ruimeren kring zoekt men eerder naar iets, waarin nog niet veel gepresteerd is, en nu is in de oude letteren alles al door vorige geslachten verricht. Een critisch onderzoek zal echter uitwijzen, dat ook dáár nog veel gedaan moet worden. Dergelijke meeningen over het grieksch hebben veel schade aangericht, omdat zij vaak afkomstig zijn van talentvolle mannen, zooals Molière bijv. 1).

Bij de tweede oorzaak: de beperking van den wetenschappelijken gezichtskring wijst hij er op, dat sommigen het grieksch van het latijn scheiden, hun aandacht alleen aan latijnsche auteurs schenken en . . . zich hierdoor roem verworven hebben 2). Ook de latijnsche vertalingen zijn een kwaad: waren zij er maar nooit geweest! Want men is nu niet meer verplicht om tot de bron zelf te gaan en er zal zoodoende een quasi geleerdheid gekweekt worden. Bovendien zijn zulke vertalingen saai en droog, kan men zich wel iets smakeloozers voorstellen dan een latijnschen of franschen Homerus? 3). Dit kan niet anders dan ongunstig werken op de waardeering voor de grieksche letteren.

Ten slotte hebben de grieksche letteren den steun verloren van de machtigen der aarde, anders dan in den tijd der Renaissance, toen het grieksch de bescherming genoot van verschillende Pausen en wereldlijke vorsten, zooals de Medici en Frans I, door wien het optreden van Budaeus mogelijk werd. Maar toen deze Maecenaten begonnen te ontbreken, geraakten de beoefenaars van het grieksch in armelijke omstandigheden 4). Van Friesland daarentegen geeft hij een gunstiger tijding, *memor, etiamnum reperiri Graecarum Literarum fautores et vindices* (p. 35). Hij besluit dan deze rede met een waardeerende herdenking van zijn voorganger Hemsterhuis.

1) Zie boven p. 200².

2) Een toespeling op den ouderen Burman, die 31 Maart van dit jaar overleden was?

3) o.c. p. 26, 27; zie ook verder p. 211, 297 en de meening van Hemsterhuis, boven p. 136.

4) Na eenige voorbeelden uit vroegere jaren te hebben aangehaald van graeci, die met armoede te kampen hadden, gaat Valckenaer voort: „Pudet referre, nostra pene memoria L . . . Sed quo delabor”. Hiermede kan misschien Ludolf Küster bedoeld zijn, die 1716 in groote armoede te Parijs overleed.

Eerste rectorale rede (1745). Valckenaer telde onder zijn studenten vele toekomstige theologen, die betrokken waren in de twisten tusschen de vrijzinnige richting, vertegenwoordigd door Venema¹⁾, en de strenge der orthodoxe predikanten. De aanvallen op zijn vereerden leermeester Venema lieten hem niet onverschillig, want, al had hij in zijn inaug. rede ook gezegd: *Patere, ut . . . osores Tuos Tecum generose contemnam* (p. 39), lang te zwijgen bij uitdagingen lag niet in zijn aard. Vooral in zijn rectoraatsjaar 1744/45, *studiis meis onerosum* (p. 283), zal hij, als voorzitter van den academischen senaat, meer dan hem lief was, in dezen strijd gemengd zijn. Uit deze stemming is ontstaan zijn rectorale rede „de Sacra Novi Foederis Critice emendatrice, a Literatoribus, quos vocant, non exercenda”²⁾, een meesterstuk van fijne ironie, waartegen elke verdediging machteloos staat, wijl er niets in beweerd wordt, dat aanvechtbaar is³⁾.

Hij begint met te zeggen, dat hij bij deze gelegenheid zal spreken over hetgeen literatoren of critici moeten nalaten, willen zij een rustig leven hebben (p. 284). Zij moeten zich nl. onthouden van tekstcritiek op de H. Schrift, want deze heilige taak is aan mannen van de strengere wetenschap toevertrouwd. Ondeugend voegt hij er aan toe overtuigd te zijn, dat bij een dergelijk onderwerp een *captatio benevolentiae* onnoodig is, hij is immers al te voren verzekerd van de instemming van zijn gehoor.

Corrigere Novum Testamentum! hoe is het mogelijk, zullen sommigen zeggen. Doch, als zij *in hoc ingenuae libertatis Theatro Frisiaco* (p. 289) eens één uur onbevangen willen luisteren, zal hij hun uitleggen, welke nu eigenlijk de oorsprong is van dezen bijbeltekst, waaraan de dominees zich zoo krampachtig vastklampen. Alle uitgaven van het N.T. gaan nl. terug op de edities van Erasmus, die slechts 4 codices ter beschikking had, of van Stephanus, die niet beter

1) Voor Venema zie boven p. 87, 202 en 204¹.

2) Aldus is de titel der oratie bij haar eerste uitgave Franeker 1745. Later opnieuw door Valckenaer uitgegeven in „Ti. Hemsterhusil et L. C. Valckenari Orationes”, L.B. 1784, heet zij: „de critica emendatrice, in libris sacris Novi Foederis a literatoribus, quos vocant, non adhibenda”. Geciteerd wordt naar deze laatste uitgave, waarin Valckenaer zelf (p. 323) als afkorting gebruikt: *oratio de Critica in N.F.*

3) Alleen Lucian Müller, *Gesch. der klass. Philologie in den Niederlanden*, Leipzig 1869, p. 83 oordeelt anders over het karakter van deze redevoering: „Schwerlich war derselbe, wie man wohl behauptet hat, ironisch gemeint, vielmehr ganz dem Geist jener Zeit entsprechend”. Even hiervoor spreekt Müller in hetzelfde verband: „entsprechend dem Geist der Zeit (oder vielmehr um des lieben Friedens willen)”. Dit laatste is geheel in strijd met Valckenaer's karakter. Cfr. verder p. 241.

is, of ten slotte van Beza, *si eventum spectemus, feliciter audax*, wijl hij slechts op één of twee handschriften steunde. Overdreven angst voor critiek is ook onnoodig, want het geloof wordt er toch niet door aangetast, *in magnis* komen alle teksten overeen¹⁾.

Er zijn ook theologen, die zeggen voor tekstcritiek geen tijd te hebben en deze aan de literatoren te willen overlaten. Ironisch geeft Valckenaer nu aan de literatoren den raad om zich door deze uitnoodiging niet te laten verleiden en hun gemoedsrust niet in gevaar te brengen. Waarom zouden zij het ook doen? De twee voornaamste motieven hiervoor, de redelijke begeerte nl. naar roem of de zucht om het algemeen nut te dienen, zijn afwezig. Want i.p.v. roem oogsten zij haat en wat het algemeen nut aangaat: *Si quid hujus fecerint Critici, illi, quorum causa potissimum id facerent, istarum rerum saepe iudices minus periti, valide reclamarent* (p. 303). Er blijft dus voor de literatoren niets anders over dan van de boeken van het N.T. af te blijven. Men wil nu eenmaal zijn overgeleverden tekst, hoe zwak ook gefundeerd, niet loslaten. De theologen moeten dit zelf maar doen en, omdat bijna iedere predikant zich een theoloog waant, zet hij even uiteen, wat hieronder verstaan moet worden.

Tegenover de bewering, dat die theologen wel wat anders te doen hebben, wijst Valckenaer op het voorbeeld van den H. Augustinus; bovendien, zegt hij schamper, behoeven zij toch geen vrees te hebben met hun werk geen eer te zullen inleggen: aan theologen is immers alles geoorloofd, *quod in Literatore usque reprehendetur* (p. 313). Wij moeten dus maar op betere tijden blijven hopen, wanneer de theologie en de critiek nauwer verbonden zullen zijn, maar tot zoolang, zegt hij tot de literatoren: als uw rust u lief is, *taciturnitate tranquillitatem et gratiam quaerite*. En geheel zijn karakter spreekt uit de aansporing: *Errantes ex alto prospectate, et vanis hominum laboribus tacite ingemiscite* (p. 316). Niettemin is hij zijn colleges over taal en tekst van het N.T. hierna onveranderd blijven geven²⁾, waaruit wel het beste te bewijzen is, dat deze oratie geen concessie aan den

¹⁾ Zie voor Wesseling's meening in dezen boven p. 167; ook Hemsterhuis heeft zich in de or. de Paulo Apostolo, p. 29 in denzelfden geest geuit; men kan de elegantia van Paulus gerust ontkennen: „a tam tenui filo suspensa non est, neque omnino suspendenda, chartarum Apostolicarum divinitas”, cfr. boven p. 92, 153, 154.

²⁾ In de U.B. Leiden zijn talrijke handschriften aanwezig van Valckenaer's studiën over den tekst van het N.T., ook van colleges over dit onderwerp, meestal van zijn eigen hand. B.P.L. 425, 430-434, 441, 444, 452-455, 508-514, 521.

tijdgeest is geweest, maar een speelsch pareeren van op hem gerichte aanvallen¹⁾).

Virgilius illustratus (1747). Toen hij nog in Leiden studeerde, had Valckenaer van zijn medestudent Mathias Roever²⁾ een werk van Fulvius Orsinus ten geschenke gekregen: *Virgilius collatione scriptorum Graecorum illustratus*, in 1567 te Antwerpen bij Plantijn verschenen. Daar dit boek zeldzaam begon te worden, wilde de uitgever Coulon te Leeuwarden er een nieuwe editie van bezorgen en om de waarde van het werk te verhoogen verzocht hij Valckenaer een voorrede ter aanbeveling te schrijven³⁾. Eerst voelde deze er weinig voor, doch ten slotte stemde hij toe. In plaats echter van een louter-commerciële inleiding heeft hij beter werk geleverd en tevens den vroegeren schenker van het boek geëerd. Hij liet nl. aan het werk een „*Epistola ad virum Nobilissimum Matthiam Röverum Jurisconsultum*” (p. I-LXXX) voorafgaan. Bovendien liet hij, in één band met den Virgilius, een eigen werkje verschijnen: *Hectoris interitus Carmen Homeri. Sive Iliadis Liber XXII cum Scolii vetustis Porphyrii et aliorum, quae, huc usque inedita, nunc primum e Codice Leidensis Bibliothecae evulgavit Ludov. Casp. Valckenaer. Accessit eiusdem Dissertatio de Praestantissimo Codice Leidensi, et de Scholiis in Homerum ineditis*. Zóó is het werk in 1747 uitgekomen⁴⁾. De uitgave van Ilias XXII en de dissertatio zijn geheel afzonderlijk gehouden met eigen pagineering (1-163), eigen Praefatio en een opdracht: *Patri suo Ioanni Warnero Valckenario Jurisconsulto, exiguum libellum veluti pietatis suae monumentum dedicat L. C. Valckenaer.*

In de epistola aan Roever deelt hij de aanleiding tot deze uitgave mede en betreurt het, dat tegenwoordig de *ingenia mathematica*

¹⁾ Zie ook het *Corollarium*, verder p. 241.

²⁾ Mathias Roever of Röver (1719-1803) geb. en overl. te Delft, was 3 jaar advocaat in den Haag, daarna ambteloois te Delft; was zeer rijk en bezat een uitgebreide bibliotheek, waarin verschillende codices: „diese und andere Männer wollten nie zünftig seyn, sind reiche Menschen, Besitzer gewaltiger Bibliotheken. Leute, wie Ruhnck. sagte, dasz die Alten fast nur in Mss. lesen”, Wolf in een brief van 1799 bij S. Reiter, F. A. Wolf, Stuttgart, 1935, I, p. 273.

³⁾ Valckenaer, *Hectoris interitus*, praef. p. 7: „quo veluti lenocinio emptores allicerentur”.

⁴⁾ *Leovardiaae, ex officina Gulielmi Coulon*. Gewoonlijk wordt het geheele werk in het kort aangeduid als: *Virgilius illustratus*. De epistola ad Matthiam Roeverum afzonderlijk is ook opgenomen in het eerste deel van Valckenaer's *Opuscula*, Lipsiae 1808, p. 317-395. De *Hectoris interitus* en de diss. de *Codice Leidensi* vindt men in het tweede deel, Lipsiae, 1809, p. 1-165.

zich zoo weinig met de oude Grieken bezig houden of zich tevreden stellen met vertalingen¹⁾). Hij had in dezen brief eerst Sophocles willen behandelen, doch vernomen, dat een ander hiermede bezig was. Daarom heeft hij in plaats hiervan Theocritus genomen, wijl deze toch ook een der dichters is, die door Ursinus met Virgilius vergeleken zijn. Na deze inleiding volgen dan Valckenaer's correcties in den tekst van Theocritus. Zijn grondige kennis der grieksche dialecten komt hierbij tot uiting door zijn talrijke opmerkingen over dorische vormen en later nog eens door zijn karakteriseering van Moschus' taal²⁾: *Moscho placuisse Doricam, ad Ionismum in nonnullis inclinantem, scribendi consuetudinem*. Op p. LXXII wordt bij het woord γερουσια de digamma, die door Bentley weer ontdekt was, ter sprake gebracht: in het laonisch is het woord γερωια of *digamma Aeolico interposito*, γερωσια.

Hierna volgt de tekst van het twee en twintigste boek van den Ilias met de scholiën, daarachter „*Variae lectiones quorundam Homeri versuum ex Iliade XXII*” en „*Variae lectiones in Scholiis e Ms Leidensi*”³⁾). Bij de beoordeeling van den Hectoris interitus moet men er rekening mede houden, dat het, zooals de meeste werken van Valckenaer, een uitgave is ten behoeve van studenten. De scholiën heeft hij niet volledig uitgegeven, omdat hij terecht inzag: *non potest, nisi plures codices vetusti, Scholiis instructi, ad edita comparentur*⁴⁾). Alleen de randscholiën zijn opgenomen, omdat de interlineaire moeilijk leesbaar en van weinig waarde zijn.

Het laatste gedeelte van het werk (p. 89-150) wordt ingenomen door de „*Dissertatio de codice Leidensi*”. Wij vernemen hierin bijzonderheden over de afkomst (Is. Vossius), den inhoud (drie er twintig boeken van den Ilias), den ouderdom (\pm vier honderd jaar) en de verdere lotgevallen van dit handschrift, totdat het in de leidsche bibliotheek is gekomen. Over de in dit handschrift voorkomende

1) Cfr. boven p. 200, 207.

2) Hectoris interitus, p. 82; zie ook verder p. 232^r en 298.

3) Finsler, o.c. p. 412 noemt dit werk de eerste „im modernen Sinn wissenschaftliche Ausgabe eines homerischen Stückes ... Auf der Grundlage von Clarke gestaltet er den Text durch Vergleichung der besten Ausgaben und berichtigt eine grözere Reihe von Fehlern bei Barnes und anderen. Hauptsache ist ihm eine kritische Ausgabe der in einer Leydener Handschrift enthaltenen Scholien, als Probe einer wissenschaftlichen Gesamtausgabe dieser antiken Erklärungen”.

4) Praefatio, p. 8; om dezelfde reden heeft Valckenaer ook geen tekst van Sophocles willen uitgeven, cfr. Phoenissae, praef. p. V en verder p. 229.

scoliën zegt Valckenaer in navolging van Hemsterhuis¹⁾, dat men ze niet moet beschouwen, *quasi unus aliquis Grammaticus omnium esset conditor; quum mixtas habeamus, summoque studio discernendas, et optimae notae, et nullius pretii aevique senioris reliquias*. De waarde van Valckenaer's editie is niet, dat hierin al veertig jaar vóór de Villoison enkele scholiën gepubliceerd zijn²⁾, maar, dat hij in navolging van Hemsterhuis aangetoond heeft, dat zij critisch benut moeten worden³⁾.

Oratio de rerum Belgicarum vicissitudine (1749). De jaren 1747/48 waren rijk aan politieke gebeurtenissen: herstel van het stadhouder-schap, geboorte van den graaf van Buren (later Willem V), vrede van Aken en honderdjarige herdenking van den vrede van Munster (1648). Op verschillende plaatsen in het land werden deze feiten in hooggestemde redevoeringen herdacht en aan de universiteit van Franeker was Valckenaer de feestredenaar. Als onderwerp had hij zich gekozen: de rerum Belgicarum vicissitudine⁴⁾.

Valckenaer heeft deze gelegenheid niet laten voorbijgaan zonder zijn politieke beginselen⁵⁾ en meening over den toestand des lands en zijn regeeringsvorm te ontwikkelen. Hij toont zich bezorgd over het toenemen van rijkdom en weelde⁶⁾. Daarna worden de verdiensten opgesomd, welke het gewest Friesland zich voor de Unie verworven

1) Zooals Hemsterhuis reeds gezegd had in zijn Aristophanis Comoedia Plutus, Harlingae 1743, p. 137; cfr. boven p. 89.

2) Eenige excerpten uit Homerusscoliën waren reeds vóór Valckenaer uitgegeven; cfr. dissertatio, p. 105.

3) De beteekenis van Valckenaer's dissertatio over de scholiën is erkend door de Villoison in zijn Prolegomena ad Iliadem cum Scholiis, p. XIV en XV, aanm., en p. XLII, aanm., alsook in zijn Proleg. ad Apollonii Lexicon Homericum, p. XXXIII.

4) Aldus haalt hij zelf deze rede aan in zijn onuitgegeven oratie: De Virtutibus Rebusque gestis veri Herois Gulielmi Primi van 1769, B.P.L. 505, f. 4, verso. Ook zoo aangeduid in de uitgave van eenige zijner oraties in 1784. De volledige titel is: de prisca et nupera rerum Belgicarum vicissitudine, in annum millesimum septingentesimum quadragesimum et octavum, Liberi Belgarum Imperii centesimum, Burano Comitii Natalem, atque insignem Pace firmata, Franequerae 1749. In ditzelfde jaar verscheen reeds te Leeuwarden een nederlandsche vertaling van deze rede door E. W. H i g t.

5) o.c. p. 188, 196, 197, 218. Cfr. verder p. 262-266.

6) Klachten over toenemenden rijkdom en weelde komen ook in de zeventiende eeuw herhaaldelijk voor, doch Valckenaer begint dit euvel als een politiek gevaar te zien. Cfr. boven p. 198² en verder p. 222, 263. Ook moet hier aan invloed van Euripides gedacht worden, cfr. verder p. 228.

heeft, vooral in de bewogen jaren '47 en '48. Het heeft verdienstelijke mannen opgeleverd op verschillend gebied, ook militair, zooals den schitterenden cavalerieofficier van Grovestins¹⁾. Toch durft hij aan den frieschen adel wel de waarheid zeggen²⁾ en velt het volgend, vernietigend, oordeel over de regentenzonen, die aan een universiteit komen studeeren: *Non pauci divitum et Potentum filii, a teneris fatua matrum indulgentia corrupti, mittebantur in Academias Belgicas. Postquam cuti bene curata, suo fastu quodam arrogantes, civium cum fastidio plateas per aliquot annos nitidi perambulaverant, derepente titulis amplis, etiam (proh pudor!) a nostro ordine hominum, honestati, muneribus et civitatibus regendis admovebantur; corpus quidem utilissimis saltationibus exercitati, sed mentis paene vacui; cui vix ulla certe veteris, aut historiae Patriae scientia instructi, nulla rerum Europaearum, nulla humanitatis notitia, nulla rerum civilium, nulla iuris et aequitatis* (p. 199).

Valckenaer is vóór een stadhouder, omdat een éénhoofdige bestuur³⁾ beter is dan dat van een volksregering, maar hij verwacht van den stadhouder wel leiding, doch geen curateele⁴⁾. Dat Valckenaer met deze vrijmoedige taal toch nog bij sommigen den indruk wekte van bij den stadhouder in de gunst te willen komen, is alleen te verklaren uit de gespannen politieke verhoudingen van die dagen, aanzien dit geheel in strijd zou zijn met zijn karakter⁵⁾.

¹⁾ Frederik Sirtema van Grovestins (1668-1750), dus nog in leven, toen deze oratie gehouden werd. Bekend cavalerie-generaal uit den spaanschen successieoorlog, bracht wijziging in de cavalerie-tactiek der Bondgenooten, onderscheidde zich bij Malplaquet (1709). Zijn vermetele raid aan het hoofd van 1800 ruiters uit Doornik tot in de omstreken van Metz, Toul en Verdun (1712) verwekte te Parijs veel opzien. Ook door Tydeman is van Grovestins genoemd in zijn inaug. rede (1765) p. 26. Cfr. Berland, *Grovestins, sa course à travers la Thiérache, la Champagne et la Lorraine*, Paris, 1939.

²⁾ o.c. p. 193: „videte, Frisiaci Nobiles, sua solius non avorum virtute Magni Ruteri heroicum animum” en p. 200 tegen de studenten: „Est mihi, Iuvenes, Demosthenem legenti, libertas oris, quae mores civium Academicorum, Reipublicae noxios, insectari non dubitabit, iuvenilibus minis atque irritis bombis nunquam obrurati”.

³⁾ *ibidem*, p. 195: „Tantum saepe praestat unus homo multitudini”. Cfr. verder p. 228³⁾.

⁴⁾ o.c. p. 215: „Doctorum hominum, cuiuscunque sint gentis, Tutelare Numen” en p. 220: „Habet etenim, Princeps, literata respublica suos ordines. . . . Postremo illud gens curaturam respuit. Plebem placare poteris, parvam stipem ostentando. Populo literatorum saepe nihil est invidiosius”.

⁵⁾ Valckenaer, onuitgegeven oratie v. 1769 (cfr. verder p. 232) f. 5: „Et neminem arbitror cogitaturum, quod mea ab inani adulationis fuco alienissimi persona sit indignum”.

Onder zijn tweede rectoraat 1749/50 werd hij gevaarlijk ziek, zoodat hij acht maanden de boeken moest laten rusten. Daarom werd hem toegestaan dit rectoraat zonder de gebruikelijke oratie over te dragen. In 1752 is hij te Amsterdam in het huwelijk getreden met *Johanna van der Streng* uit een vermogende familie aldaar¹⁾.

Dictaat over grieksche antiquiteiten (1755/63). In 1755 werd hem als bewijs van tevredenheid door curatoren²⁾ nog de titel verleend van Prof. Antiq. Graecarum, hoewel hij hierin reeds lang, gelijk het in Franeker sinds *Blancardus* gebruikelijk was³⁾ college had gegeven als een onderdeel der grieksche letteren, zoodat een inaugurale rede thans geen zin gehad zou hebben⁴⁾. Als grondslag bij dit onderwijs diende nog steeds de „*Descriptio brevis*” van *Bos*, waarvan juist een nieuwe editie was verschenen⁵⁾. De antiquiteiten zijn echter voor *Valckenaer* altijd slechts middel gebleven en een afzonderlijk werk heeft hij hierover dan ook niet gegeven. Een samenvattend overzicht van zijn ideeën over de zeden en gebruiken der oude Grieken kunnen wij dus alleen verkrijgen uit zijn colleges, waarvan eenige dictaten in handschrift bewaard zijn⁶⁾. Wij zullen de inleiding naar een der oudste hss. laten volgen⁷⁾, wyl men zodoende een vergelijking kan maken met het dictaat van *Hemsterhuis* over hetzelfde onderwerp, dat wij reeds gezien hebben⁸⁾.

Praefatio Antiquitatum Graecarum.

Antiquitates Graecae, quarum levem quandam notitiam tradere ag-gredimur, complectuntur mores et instituta quaedam populi, omnium quot fuere rerum gestarum fama doctrinarumque laude celebratissimi. Ne quis vero primum Musarum limen ingressus opinione sua praeceps

¹⁾ Mr. J. A. Sillema, *Het leven van Mr. Joh. Valckenaer*, Amsterdam 1876, I, p. 2.

²⁾ Die tevens bij deze gelegenheid zijn jaarwedde met f 250.— verhoogden.

³⁾ Zie boven p. 44.

⁴⁾ Zie *Bergman*, o.c. p. 22⁸.

⁵⁾ Zie boven p. 53.

⁶⁾ In de Buma bibliotheek, 2 H.S. no. 179; in de U.B. Leiden, B.P.L. 515, 516 uit het jaar 1761, en no. 517 uit de jaren 1775-76, geschreven door zijn zoon *Johann Valckenaer*.

⁷⁾ Uit de Buma bibl. hiervoor genoemd. Het hs. telt 206 genummerde bladzijden en is afgesloten in 1763. De *Praefatio*, die hier volgt, staat op p. 1-5. De interpunctie is vaak verwaarloosd, terwijl de zinnen bovendien dikwijls niet met een hoofdletter aanvangen, waardoor de leesbaarheid niet verhoogd wordt. Daarom zijn deze hier aangebracht. ⁸⁾ Cfr. boven p. 103 en volg.

labatur atque ita forte opinetur Graecarum antiquitatum systemata, qualia vel typis fuerunt vulgata aut in Academiis tradi solent¹⁾, totius qua late patebat Graecia rerum vetustarum velut orbem complecti, quique ea perceperit ad culmen quoddam pervenisse eruditionis Graecanicae. Is error periculosus et nimis frequens in antecessum paucis profligandus est eo imprimis, ut ab unoquoque cognoscatur viam hic tantum emuniri²⁾, qua quis incedens propria industria atque indefesso labore per latissimos veterum scriptorum campos ad eruditionem possit pervenire³⁾. Populi Graeciae veteris fuerunt plurimi, caeteris autem nobiliores Athenienses, Lacedaemonii, Thebani, Argivi, Aetoli. Singulae prope civitates Graeciae suis Legibus, suis utebantur institutis. Singularum civitatum instituta, et leges et mores, Aristoteles tradiderat in opere luculento, quod inscripserat πολιτείας⁴⁾. Sed eximium id opus nobis periit⁵⁾, praeterquam quod hic illic inde deserta fragmenta reperiantur, quae in unum fasciculum collegit Isaaci Casauboni diligentia. Athenienses et Lacedaemonii, qui ab antiquis usque temporibus inter se contenderunt de principatu, et ingenii natura et moribus semper fuerunt disjuncti. Graeciae populorum instituta, quantum quidem illa nostris e libris cognosci possent, atque adeo totius Graeciae antiquitates tradere, atque in unum corpus colligere hactenus instituit nemo, nisi quod illa, quae spectant Lacedaemonios, Cretenses, Cyprios et Rhodios, libris editis explicuerit magno cum apparatu doctrinae Joh. Meursius. Qui quidem ediderunt systemata Graecarum antiquitatum aut potissimum Atticas aut eas praeterea attigerunt, quas habuerunt Athenienses cum reliquis Graecis communes, atque id sane fatendum est hanc tractationem omnibus esse utilissimam praeterea, quum rerum vetustarum nil adeo sit, quin referri possit ad antiquitates. E centenis capitibus, quae potuerant pertractari, pauca selegerunt homines eruditi, quae quidem censuerint pertinere ad res praesertim sacras, civiles,

1) Hierin behoeft men geen critiek te zien op hetgeen anderen gepresteerd hebben. Het is altijd Valckenaer's methode geweest om zijn studenten tot eigen oordeel en tot zelfwerkzaamheid te brengen.

2) Hetzelfde is door hem gezegd bij de uiteenzetting van zijn analogie- en etymologiesysteem, hij wil slechts den weg wijzen, de rest moeten zij zelf doen; cfr. verder p. 270³.

3) Op verschillende plaatsen ijvert Valckenaer tegen de gemakzucht, die op vertalingen en handleidingen afgaat om zich de moeite van eigen arbeid te besparen.

4) Aldus het accent in het ms; later is met potlood de τ in ν veranderd.

5) Sinds 1891 bezitten wij de Ἀθηναίων πολιτεία van Aristoteles weer zoo goed als geheel, gevonden in Egypte op een papyrusrol. Eerste uitgave van Kenyon, Londen 1891; laatste handige weergave in de Bibliotheca Teubneriana „post Fr. Blass et Th. Thalheim ed. Hans Oppermann”, 1928.

*militares et domesticas intelligendas*¹⁾. *Hinc aestimari facile poterit systemata Graecarum antiquitatum exigua tantum complecti particulam eruditionis Graecanicae, eam tamen, quae prae reliquis partibus praecipuam adferat commoditatem quaeque utilissima sit ad intelligendos scriptores veteres*²⁾. *Tanto autem praestantior antiquitatum harum existimanda est cognitio, quanto caeteris orbis terrarum populis ingenio doctrinaque longe antecelluerunt Graeci. Quantumvis et ab Aegyptiis et ab aliis populis nonnullarum doctrinarum acceperint rudimenta, plurimorum tamen ipsi fuerunt inventores atque ab aliis accepta felicius excoluerunt. Quum autem nemo, nisi expertus omnis humanitatis, dubitare possit, quin antiquitatum Graecarum cognitio omnibus necessaria sit, qui ad quantulumcumque partem eruditionis viam affectant, necesse non videtur, ut de earum utilitate ambitiosius verba facientes in limine moremur. Ante tamen quam rem ipsam accedamus, breviter e recentioribus designandi sunt, qui in antiq. Graecis illustrandis potissimum elaborarunt. Plurimas antiq. Graeciae partes multis voluminibus principio superioris saeculi vulgatis illuminavit vir Cl. Joh. Meursius peritissimus omnis antiquitatis praecipue rerum Graecarum*³⁾; *plus tamen eruditione valuit multiplici quam ingenii celeritate et firmo recte judicandi vigore*⁴⁾. *Nihil edidit vir eximius, quod non mereatur ab harum rerum studiosis legi, modo id fiat considerate, nam a vera indole Graeciae linguae minus paratus*⁵⁾ *et nimium saepe festinans, quamquam eruditissimus saepe labitur et incautos in errores praecipitat*⁶⁾. *Scriptorum veterum commentatores et Critici passim in suis observatis Graecas etiam antiquitates attigerunt, sed nonnullas nemo*

¹⁾ Dit is ook de indeeling van Bos in zijn *Descriptio brevis*, die hierin Pfeiffer volgde. Zie boven p. 105² en verder p. 217⁵.

²⁾ De antiquiteiten vormen dus slechts een klein onderdeel der grieksche letteren; dit waarschijnlijk aan het adres der a.s. theologen onder zijn gehoor, die van meening waren genoeg aan het grieksch te hebben gedaan, als zij eenige colleges antiquiteiten gevolgd hadden.

³⁾ Joannes Meursius (1579-1639), hoogleeraar eerst in Leiden, daarna, wjl hij in Leiden als Remonstrant lastig gevallen werd, in Soroe; *Opera omnia*, voll. XII Florentiae 1741/63 en in den *Thesaurus Antiquitatum Graecarum* van Jac. Gronovius, voll. XIII, 1697-1702; cfr. Saxe, *Onomasticon* IV, p. 84.

⁴⁾ Cfr. Siegenbeek, *Geschied. der Leidsche Hoogeschool*, Leiden, 1829, I, p. 103, 118, 127, 133, 223 en *Nieuw Nederl. Biogr. Woordenb.* VII, kol. 872.

⁵⁾ a . . . paratus, aldus het hs. Cfr. verder p. 270⁴.

⁶⁾ Men kan dus door de antiquiteiten alleen geen grieksch leeren; deze kennis moet reeds aanwezig zijn, anders kan men de antiquiteiten niet begrijpen. Taalkennis zal daarom de grondslag moeten blijven.

*horum copiosius explicuit Ezechiele Spanhemio, cujus observationes in Callimachum, quae anno superioris saeculi 97 prodierunt, nuper L. Bat. renovatae Graecas praesertim antiquitates persequuntur*¹⁾. *Illas, quarum praecipuus usus est in explicandis libris novi foederis, plerasque docte tractavit Jac. Elsnerus in 2 voluminibus observationum sacrarum in nov. foed. editis hujus saeculi 20 et 28*²⁾. *Qui systemata ediderunt Atticarum praesertim antiq. perpauca sunt, neque instructi plerique subsidiis, quae requirebantur ad eam rem rite tractandam. Primus Graecas antiq. libello Anglice scripto edidit Franc. Roes an. Sup. saec. 37; exstat is libellus in linguam etiam belgicam conversus*³⁾. *Secundus Everh. Feitius vir iuvenis eruditissimus scripsit elegantissimos libros quattuor antiq. Homericarum, post ejus obitum primum editos An. sup. saec. 77, quarum aliquoties editio postea fuit repetita*⁴⁾. *Post Feitium Joh. Phil. Feiferus sup. saec. 89 vulgavit systema antiq. Graecarum in 4to*⁵⁾. *A Feifero descriptum ordinem secutus est Lamb. Bos in brevi delineatione Atticarum antiquitatum*⁶⁾. *Joh. tandem Potterus Anglus A.S.S. 99 Oxoniae 2 Voluminibus in 8tavo lingua Anglica Graecam edidit Archeologiam, quae in Belgio Lat. conversa, nitidis typis L. Bat. expressa fuit Anno 1702 in folio*⁷⁾. *Sed Potteri opus quandoquidem difficulter comparari possit, exiguus Feitii lib. harum rerum studioso praesertim commendari meretur.*

Finis Prolegomenoon.

1) Ez. Spanheim (1629-1710), vooral numismaticus, studeerde in Leiden o.a. hebreuwsch bij l'Empereur. Zijn hier bedoelde *Observationes in Callimachum* verschenen in de *Callimachus*uitgave van Graevius, Tr. ad Rhen. 1697.

2) Jacobus Elsnerus (1692-1750), theoloog, geboortig uit Saalfeld, werkzaam in Lingen en Berlijn. Het eerste deel van zijn *Observationes Sacrae in Novi Foederis Libros* verscheen Traj. ad Rhen. 1720, het tweede deel ibidem 1728.

3) Fr. Rous, *Archaeologiae Atticae Libri VII* or *Seven books of the Attic antiquities*, Oxoniae 1637, herdruk in 1685 (Londini) en Amstelaedami 1688. In het hs. staat: Roes, vermoedelijk is deze naam door Valckenaer op z'n fransch uitgesproken.

4) Everhard Feith was geboren in 1585, sterfjaar 1625, doch onzeker, waarschijnlijk in Zuid-Frankrijk vermoord. Zijn *Antiquitatum Homericarum Libri IV* zijn in 1677 door den Zwolschen rector Bruman uitgegeven. Herdrukken te Amsterdam 1726 en Straatsburg 1743. Ook opgenomen in het 6e deel van Gronovius' *Thesaurus antiq. Graec.*

5) Joh. Phil. Pfeiffer (1645-1695), *Antiquitatum Graecarum Gentilium Libri IV*. Regiomonte 1689. 2e druk 1707. Cfr. Boeckh, *Encyclopädie*², p. 367.

6) Zie boven p. 53 en p. 216¹.

7) John Potter, *Archaeologia graeca* (in het engelsch), Oxford 1699. Latijnsche heruitgave in Leiden 1702 in *Gronovii Thesaurus*, vol. XIII.

Het dictaat bevat verder alleen de zoogenaamde antiquitates sacrae, de stof derhalve, die door Bos in zijn eerste deel „de Religione Graecorum” behandeld wordt¹⁾; mogelijk heeft Valckenaer in één academisch jaar niet meer kunnen geven. Over het algemeen heeft hij de indeeling van Bos behouden, alleen het eerste caput bij Bos „de Situ Graeciae, Atticae et Athenarum” heeft hij tot drie hoofdstukken uitgebreid: cap. I „de Graeciae in Universum limitibus et nominibus”, Cap. II „de Attica ejusque Situ” en cap. III „de Athenis Atticis”²⁾ en de reden hiervoor aangegeven in het begin van zijn college: *Antiquitates Graecas sacras praesertim tractaturus*³⁾ *illud erat in antecessum praesciendum, quis iste fuerit populus, cujus res vetustas adeo cognoscere desideramus. Hanc partem pernecessariam cognitū, non debuerant suis in systematibus praetermisisse Joh. Phil. Feiferus et Joh. Potterus Anglus; recte Lamb. Bos brevem suam delinationem a Graecia fuit auspicatus et ab Attica, sed Bossius etiam omisit nonnulla haud sanequam praetermittenda, alia quaedam admiscuit, quae nostro quidem instituto minus convenient* (p. 6). Valckenaer heeft dus, waar noodig, een eigen standpunt ingenomen en zeker niet alleen de Antiquitates Homericae van Feith gevolgd⁴⁾.

Phoenissae (1755). In hetzelfde jaar is ook een van zijn voorname werken verschenen: een uitgave van de Phoenissae van Euripides⁵⁾. Naast den griekschen tekst is de latijnsche vertaling van Hugo de Groot afgedrukt, terwijl de commentaar onder het

¹⁾ Bij Bos volgen hierna Pars II De Civilibus, Pars III De Rebus Militaribus en Pars IV De Rebus Domesticis.

²⁾ In het hs. p. 6-48. Deze drie eerste hoofdstukken zijn weer als volgt onderverdeeld: Cap. I De Pelasgis veterrimis incolis Graeciae, De diversis nominibus Graecorum in universum, de nominibus Graecorum Homerics, de nomine Γραικῶν, de nomine Ἑλλάδος καὶ Ἑλλήνων. Cap. II De Atticae Situ et limitibus, De incolarum origine prisca et regionis nomine Ἰωνία. De nomine usitatissimo Ἀττική et de Soli Attici natura. De Incolarum antiqua origine et Nomine Attice Ionia. De Nomine Ἀττική et soli Atticae natura. Cap. III de situ Urbis ejusque Primordials, de Ambitu urbis dilatatae. De Athenarum nomine ejusque Origine. de Nomine ἄστυ. De Athenis sede Doctrinarum. — De accenten en hoofdletters in de titels volgens het ms.

³⁾ Aldus het ms.; de volzin wordt zoodoende anacolouthisch.

⁴⁾ Zooals Boeles II, p. 466 beweert. Cfr. ook slot der prolegomena, boven p. 217.

⁵⁾ Euripidis Tragoedia Phoenissae. Interpretationem addidit H. Grotii; Graeca castigavit e mstis, atque adnotationibus instruxit; Scholia, partim nunc primum evulgata, subjectit Ludovicus Casp. Valckenaer, Franequerae, typis et sumptibus J. Brouwer 1755.

grieksch en latijn zoowel tekstcritisch is als taalkundig, een enkele maal zelfs aesthetisch, hetgeen voor dezen tijd niet gewoon is. Verder als aanhangsel met eigen titelblad: de scholiën der oude grammatici op de Phoenissae, de scholiën betreffende de versmaten, door Euripides in dit drama gebruikt, en tenslotte de Prolegomena van Grotius¹⁾. In de praefatio wordt de latijnsche vertaling geëxcuseerd met den wensch van den boekhandelaar (p. VI) en de vroegere edities van Euripides naar hun waarde getaxeerd. Valckenaer geeft toe, dat de latijnsche vertaling van Rataller niet zoo goed is als die van Grotius (p. XI); hij weet zich dus hier van friesch chauvinisme vrij te houden. Tegen critici, die hem zullen verwijten, dat hij te veel verzen voor onecht heeft verklaard²⁾, bewijst hij, waarom juist in de Phoenissae zooveel onechte verzen voorkomen, meer zelfs dan in al de zeven tragoedies van Sophocles te zamen (p. XIII). Voor de scholiën heeft hij hulp ontvangen van Reiske, die hem ongevraagd heeft gezonden een *exemplum Scholiorum Hervagianum, a Tryllitschio viro Graece doctissimo cum Augustano Codice Msto collatum*³⁾. Aan het slot der inleiding worden de verschillende uitgaven der scholiën opgenoemd (p. XVI).

De waarde van deze editie ligt in de adnotationes bij den tekst. Enkele hiervan, die de grieksche taal betreffen, mogen hier een plaats vinden ter typeering van het geheel. In vs. 397 komt het woord συνασοφείν voor. Hierbij teekent Valckenaer aan: *Sic in animum meum induxi, Graecum non esse συνασοφείν, quia repugnare videbatur ἀσοφείν analogiae, saltem usui Graece loquentium, exempli simillimi comparatione, quantum intelligo, non facile firmandum. . . sicuti Graecum non est ἀφιλείν, vel ἀκακείν, ita neque illud ἀσοφείν, vel συνασοφείν* (p. 143)⁴⁾. Naar aanleiding van de uitdrukking in vs. 712 ἀναρτήσαντ' ἔχειν volgt de opmerking: *Nihil is his adeo dignum erat notatu; nam ἀναρτήσαντ' ἔχειν positum pro ἀναρτήσαι satis notum videri poterat:*

¹⁾ De tekst met adnotationes tot p. 587. Hierachter volgen op p. 588 als een appendix de „Scholia veterum grammaticorum in Euripidis Phoenissas. Ex Codd. Mstis praesertim Augustano, supplevit, emendavit, nunc primum editis locupletavit plus quam ducentis, notisque instruxit L. C. Valckenaer. Op p. 793 beginnen de Σχολία περι μετρων, οἷς ἐχρησαστο Ευριπιδης ἐν Φοινισσας. Tot slot (p. 817-830) Hugonis Grotii Prolegomena.

²⁾ Hetgeen inderdaad later gedaan is door Heath, waarover Valckenaer spreekt in de praef. van zijn Hippolytus (1768) p. XVI.

³⁾ Woorden uit een brief van Reiske door Valckenaer (praef. p. XIV) aangehaald.

⁴⁾ Hiertegen zijn later bezwaren ingebracht door Porson.

*novi tamen, quos Ionica, sed et Atticis valde frequentata, forma loquendi deceperit; illud praeterea*¹⁾; *usus istius rationem plerisque minus fuisse perspectam; propterea videbatur haec tractaturis explananda . . . Cum quibusvis verbis eadem obtinet structura, sed praesertim apud Tragicos; apud Euripidem aliquoties; apud Sophoclem multo frequentius*²⁾; *in Aeschyli fabulis, quae supersunt, nusquam illa, quod meminerim, locum invenit.* Een andere aanmerking gaat over de beteekenis der werkwoorden op -είω (p. 412, 413) en een voorbeeld van valckenaeriaansche etymologie vinden wij verder in een adnotatio bij vs. 1396 over γλυνεται en γλυνεται: *Graecorum obsoleta forma fuit activa multiplex: γένω; γείνω; γίνω; a γίνω, γιγένω, γίγνω; sicut a πέτω, πιπέτω, πίπτω; μένω, μιμένω, μίμνω* (p. 470). Zijn beuzenheid blijkt ten slotte o.a. uit een emendatie δ σ' ἐκαινέτην, zooals te vinden is in *Scolio veteri ap. Athen. XV, p. 695 B. de Harmodio et Aristogitone, "Ἀνδρα τύραννον Ἰππαρχον ἐκαινέτην*³⁾.

Een herdruk van deze uitgave verscheen te Leiden in 1802, waar in 1846 ook de editie van Geel uitkwam, die tot doel had om Valckenaer tegen de aanvallen van G. Hermann te verdedigen⁴⁾; de scholiën hierbij uit den Vat. B. zijn verzorgd door den jongen Cobet. Bij de bespreking van Valckenaer's Hippolytus zal verder⁵⁾ nog gelegenheid zijn om zijn verdiensten voor Euripides te schetsen.

In dezen tijd moet hij ook gewerkt hebben aan zijn adnotationes bij Wesseling's Herodotus, die omstreeks 1756 gereed was, doch eerst in 1763 is verschenen⁶⁾.

Tweede rectorale rede (1760). Bij de overdracht van zijn derde en laatste rectoraat in Franeker (1760) hield Valckenaer een voordracht „de Philippi Macedonis indole”⁷⁾. De kern hiervan bestaat

¹⁾ De beteekenis van deze twee laatste woorden is niet geheel duidelijk. Waarschijnlijk moet achter praeterea een : staan, dan wordt de volgende zin een tweede reden (na „novi tamen”), waarom het niet „satis notum videri poterat”.

²⁾ Vandaar, dat later deze constructie genoemd is het σχῆμα Σοφόκλειον.

³⁾ Mogelijk is door dit citaat de aandacht van v. Goens op deze plaats bij Athenaeus gevallen, zie verder p. 350.

⁴⁾ Euripidis Phoenissae, cum commentario edidit Jacobus Geellius, 1846. Cfr. verder p. 229.

⁵⁾ Zie verder p. 224, 225, 229, 231. ⁶⁾ Cfr. boven p. 174 en volg.

⁷⁾ De volledige titel is „Oratio de Philippi Macedonis, Amyntae F. indole, virtutibus, rebusque gestis, causis externis fractae Graecorum libertatis”. Eerst in 1766 gedrukt te Leiden, tegelijk met de inaug. rede „de publicis Atheniensium moribus” van ditzelfde jaar. Een herdruk verscheen in 1784 in „Hemsterhusii et

uit een overzicht van de regeering van dezen vorst¹⁾, wien het ten slotte gelukt is Griekenland onder zijn macht te brengen. Doch Valckenaer geeft meer dan een kroniek van deze algemeen bekende historische feiten; hij wil de toestanden in de grieksche wereld ten tijde van Philippus aan zijn tijdgenooten als een spiegel voorhouden. Dit verklaart hij reeds in het begin dezer oratie, welke eigenlijk geen redevoering is²⁾: *Huius aetatis mores instituebam ad mores comparare maiorum, atque in hac comparatione causas eventus admirabilis inveniebam praecipuas* (p. 46). De vergelijking immers met den toestand van vroeger leert, dat de toekomst van het vaderland in gevaar is, zelfs de onafhankelijkheid kan *istius aevi moribus* verloren gaan (p. 46)³⁾. Van het volk is niets te verwachten, noodig is een krachtig bestuurder, niet op de eerste plaats een krijgsman⁴⁾, doch een „philosoof”, die aan het volk zijn wil weet op te leggen, als het algemeen belang dit eischt (p. 53): een „verlicht despoot” dus⁵⁾.

Dit achttiende-eeuwsche ideaal van een vorst vindt Valckenaer voor het grootste gedeelte verwezenlijkt in Philippus van Ma-

Valckenari Orationes”. De tekst is onveranderd gebleven, doch „Veterum locis, quibus singula nituntur, nunc demum communita”. Ook de aanvang van den titel is eenigszins gewijzigd en luidt thans: „De Philippi Amyntiadae indole etc.”. Geciteerd wordt naar de eerste uitgave.

1) Volgens Valckenaer is Philippus van grieksche afkomst, gelijk hij in de uitgave van 1784 op p. 274 in aanm. 4 aangeeft: „Macedoniae Reges istos Graecos esse origine monstratum a me fuit in adnotatione ad Herodotum Wesselingii, p. 382”.

2) In de tweede uitgave, waarover hierboven, is de titel dan ook op p. 181 en 225: Oratio seu (sive) Diatribe.

3) In hetzelfde jaar, waarin Valckenaer te Leiden benoemd werd, aanvaardde Tydemans zijn professoraat te Harderwijk (1765) met een rede, waaruit eenzelfde bezorgdheid spreekt. Cfr. verder p. 341.

4) Vandaar is Valckenaer's oordeel over Alexander den Grooten minder gunstig: „Alexander, qui acer et gloriae cupidissimus adolescens quandoquidem quietas Asiae gentes velut calamitosa tempestas pervasit, pestis ac perniciēs Asiae verius fuit a Magis dictus, quam in historia meruerat adpellari Magnus Alexander” (p. 46). Zie ook zijn onuitgegeven oratie van 1769, B.P.L. 505 f. 3 verso (cfr. verder p. 232). Deze waardeering van Philippus en Alexander stamt van Hemsterhuis, cfr. diens Oratio de Paulo Apostolo p. 6, 7.

5) Deze voorliefde voor despotisme wil Valckenaer Philippus niet al te zwaar aanrekenen, daar volkomen rechtschapen menschen, volgens onze norm althans, in de Oudheid niet bestaan hebben. Cfr. Valckenaer's Phoenissae, p. 191, 192, waar dit vers van Euripides (Phoen. 527): „Εἴπερ γὰρ ἀδικεῖν χρῆ, τυραννίδος περί κάλλιστον ἀδικεῖν” besproken wordt met de smakelooze overdrijving door Seneca.

cedonië, die als jongeling te Thebe den invloed van Epaminondas en andere „philosophen” heeft ondergaan en daar tot een verlicht regent werd gevormd: *In isthac urbe severitas antiqua morum adhuc durabat, quam dudum vicinae spreverant Athenae, utpote ingeniis elegantioribus florentissimae* (p. 50) ¹⁾. Hier in Thebe ontving Philippus zijn opleiding van denzelfden Pythagoreër, die ook Epaminondas had gevormd en een beteren leermeester nu had Philippus niet kunnen hebben, want *praeter cetera callebant Pythagorae discipuli popularem etiam Philosophiam, amicam humanitatis, et Geometricas artes, et Mechanicas, et disciplinam Militarem. Proderunt ex hoc sodalities non civitatum tantum Rectores, sed et bellicis artibus eminentissimi* (p. 50) ²⁾.

De Grieken hebben hun vrijheid verloren o.a., omdat hun magistraten, met geringe uitvoerende macht en een beperkten ambtsduur, kwamen te staan *adversus Imperatorem perpetuum, qui nullis temporum includeretur angustiis, quique sic absque consiliariis administraret omnia solus, ut belli momenta postulerent* (p. 60). Maar ook zijn zij door hun geldzucht (p. 55) bezweken voor de gouden philippen van den Macedoniër, die hiermede nog verder is kunnen doordringen dan met zijn legers, nl. tot in het heiligdom van Delphi (p. 62) en met stijgende onrust constateert Valckenaer ook bij zijn landgenooten teekenen van deze hebzucht ³⁾. Het grieksche volk heeft derhalve het lot ondergaan, dat het verdiende; het was de vrijheid niet waard en *Regi debent, qui regere nesciunt*. Ook in Athene zelf waren velen, die dit „democratisch” regime moede, *mallent sub humanissimi Regis imperio otiosi vivere, quam negotiosi sub tot superbis dominis, et sy-cophantis, quot libera alebat respublica*. Die hooggeroemde vrijheid was immers niets meer dan een *nomen inane, atque immoderata popularis licentia*.

b. Hoogleeraar in Leiden

Inaugurale rede (1766). Toen Hemsterhuis in 1765 te Leiden emeritus was geworden, werd Valckenaer ook nu weer zijn opvolger en

¹⁾ In de editie van 1784 verwijst Valckenaer in een voetnoot op p. 232 naar Olivier, Histoire de Philippe en Turreil, Préface Historique des Philippiques de Demosthène. Het schijnt, dat ook door deze auteurs een filosofische vorming van Philippus aangenomen wordt. Zie voor de elegantia ook verder p. 339 (Tydeman) en p. 364, 367 (Saxe).

²⁾ Ook volgens Tydeman zijn de grondslagen voor de regeerkunst in de filosofie te vinden, zie verder p. 341, hiertegen echter Saxe (cfr. verder p. 366)..

³⁾ Zie boven p. 198², 212 en verder p. 263.

aanvaardde in 1766 zijn nieuwe functie met een rede „de publicis Atheniensium moribus”¹⁾, hetzelfde onderwerp, dat in zijn rectorale oratie van 1760 behandeld was, doch verder uitgewerkt en algemeener gehouden. Overal vindt de spreker vergelijkingsobjecten met de toestanden in zijn vaderland, dat voor geen enkelen staat der Oudheid behoeft onder te doen²⁾. Eerst had Athene koningen, daarna werd het een republiek, maar een nieuwe bloei was eerst mogelijk, toen Solon *infirmam ille plebem, cuius erat natura contemptor, ab administranda republica removisset* (p. 14, 15). Ook Pisistratus werkte in deze richting, was wel despotiek, maar trots alles een goed regent, die de bandelooze democratie wist in te toomen. Zijn bestuur was een verlichte despotie: *sub imperio Principis optimi fuerunt in universum fortunatissimi* (p. 15, 16).

Door zulke zeden een krachtige gemeenschap vormend, wisten de Grieken de Perzen terug te slaan. Hun heldendaden ter zee echter zullen op Nederlanders en Hollanders³⁾ niet zoo'n indruk maken, omdat deze in den tachtigjarigen oorlog⁴⁾ zich zóó tegen de machtigste mogendheden geweed hebben, *ut Atheniensium istius aevi clara facinora nullo modo possint ad illam nunquam satis laudandae Belgicae virtutis exsuperantiam aequiparari* (p. 17).

Een der voornaamste oorzaken van het verval der politieke zeden

1) Volledige titel: „Oratio de publicis Atheniensium moribus, pro temporum diversitate, crescentis labentisque Reipublicae causis”. Te zamen met de rede „de Philippi Macedonis indole” uitgegeven Lugd. Bat. 1766.

2) o.c. p. 9: „in historia Graeca multa reperiri, quae cum Rebus possint Belgicis componi, quaeque cum huius Foederatae Reipublicae, antiquarum nulli postponendae, statu quodammodo congruant”. Cfr. boven p. 221. De toon van bezorgde vaderlandsliefde, welke door deze geheele redevoering klinkt, vertoont opvallend veel overeenkomst met de woorden, door Tydemán een jaar te voren gesproken, zie verder p. 340, 341.

3) Valckenaer, o.c. p. 17: „Belgae tamen et Batavos minus movent”; voor de beteekenis van Belgae en Batavi zie boven p. 200³⁾ en verder p. 357⁷⁾.

4) De vrijheidsoorlog tegen de Spanjaarden, die gewoonlijk de 80 j. oorlog genoemd wordt (1568-1648), heet bij Valckenaer, ibidem: „per annos septuaginta protractum bellum pro libertate atque imperii maiestate”. Ook in zijn onuitgegeven rect. rede van 1772 (zie verder p. 232) f. 23 verso zegt hij: „Belli per septuaginta annos continuati historia centena subministrat exempla”, eerst stond er octinginta (?), dit is door Valckenaer veranderd in septuaginta. Waarschijnlijk beschouwt hij het jaar 1579 als het begin van den oorlog tegen Spanje, omdat eerst toen, nadat in dat jaar door de Unie van Utrecht formeel een nederlandsche staat ontstaan was, er sprake kon zijn van een oorlog. De jaren hiervoor (1568-1579) waren de Nederlanden een deel van het rijk van den koning van Spanje en was het dus geen oorlog, maar een opstand.

in Athene moet gezocht worden in het ontaarden der welsprekendheid, *nata cum libertate* (p. 23) ¹⁾. Want toen deden avaritia, luxuria, superbia en crudelitas hun intrede en *Atheniensium etiam Respublica concionum administrabatur temeritate* (p. 26). En hoe groot deze verwording in den macedonischen tijd ten slotte geworden was, zou Demosthenes alleen ons al kunnen leeren.

Aan het einde der oratie herdenkt de spreker zijn vereerden leermeester Hemsterhuis, die inmiddels was overleden (p. 34): *Carissimi Praeceptoris sancta semper in hoc pectore vigebit recordatio* (p. 36) en met het gepaste zelfbewustzijn, dat wij reeds eerder bij hem opmerkten ²⁾, zegt hij ten slotte tot zijn nieuwe collega's: *vos qua suevistis alios benevolentia me quoque faciles in collegium vestrum admittite, fortasse non indignum, quem favore vestro honestetis* (p. 37).

Diatriben in Euripidis perditorum dramatum reliquias (1767). Kort na deze oratie verschenen zijn beide meesterwerken: een Verhandeling over de fragmenten der verloren drama's van Euripides en een uitgave van den Hippolytus van dezen dichter ³⁾, die voor het grootste gedeelte al in Franeker voorbereid waren ⁴⁾.

Zeer diep is Valckenaer in het wezen van Euripides' kunst en levensbeschouwing in deze verhandeling doorgedrongen, welke nog heden, naast de werken van Hartung en Welcker, die van veel lateren datum zijn, voor een der *Hauptleistungen* op dit gebied gehouden wordt ⁵⁾. Als echt kind der Verlichting voelde hij zich bijzonder aangetrokken tot dezen dramaturg, die niet ten onrechte *der Dichter der griechischen Aufklärung* genoemd is ⁶⁾. Met groote

¹⁾ Zie voor Hemsterhuis' meening over den invloed der vrijheid op de ontwikkeling der eloquentia boven p. 78, 79 en 139.

²⁾ Cfr. boven p. 201, 206.

³⁾ Lud. Casp. Valckenari Diatribe in Euripidis perditorum dramatum reliquias. Lugd. Bat. 1767. Op de laatste pagina staat: E Typographis Dammeana; de opdracht der Diatribe draagt den datum III Id. Sept. 1767. En: Euripidis Tragoedia Hippolytus, quam, Latino carmine conversam a Georgio Ratallero, Adnotationibus instruxit Ludov. Casp. Valckenaer. Lugd. Bat. 1768; de dedicatio is gedateerd ipsis Kal. Majis 1768.

⁴⁾ Hippolytus, dedicatio, p. IV: „Elaboratum in Musis amico Franequerano secessu libellum”.

⁵⁾ Christ-Schmid, Griech. Lit. Gesch. I^o, p. 378, aanm. 10. J. A. Hartung, „Euripides restitutus”, verscheen Hamburg 1843, 44. F. G. Welcker, Die Griech. Tragödien, 3 dln., Bonn, 1839/41.

⁶⁾ W. Nestle, Euripides der Dichter der griechischen Aufklärung, Stuttgart, 1901.

scherpzinnigheid heeft Valckenaer de overal verspreide fragmenten van Euripides' talrijke verloren drama's geïdentificeerd en verzameld en het resultaat van zijn onderzoekingen neergelegd in dit werk, *in quo* . . . *Philosophiam etiam Euripidis, tum alia tradidisse videor, quae harum rerum intelligentibus inexpectata sint neque iniucunda futura* (p. 4). Deze Diatribe is ingedeeld in 25 hoofdstukken.

In cap. III lezen wij naar aanleiding van het werkwoord εἰάζειν, geheel in Valckenaer's trant: *Ab εὔα sic formarunt Εὐάζειν, ab αἰ αἰ, Αἰάζειν; atque ad eandem rationem ab aliis oculis, literisque, quas velut affectus notas interserunt orationi, verba produxerunt: ab & formarunt Ἄζειν (= τὸ στένειν) . . . ab οἷ lamentantis Οἷζειν; (ut ab οἶμοι, οἶμοῖζειν, Οἶμώζειν) ab ᾧ admirantis ᾠζειν* (p. 20, 21).

Valckenaer is de eerste geweest, die een systematisch onderzoek naar de herkomst van Euripides' philosophische en politieke beginselen instelde en hieraan drie hoofdstukken, IV, V en VI, heeft gewijd (p. 25-27). Vooreerst heeft Euripides voor de physica, maar ook voor zijn ethische beginselen veel aan Anaxagoras te danken. *In Anaxagorae Schola, eiusque exemplo didicerat Euripides, praemeditatione futurorum malorum lenire eorum adventum* (p. 25, 28). Ten slotte is Euripides' benaming voor de zon als een χρυσεάν βῶλον, waardoor hij zich het verwijt van goddeloosheid op den hals haalde, als zou hij de goddelijkheid van dit hemellichaam loochenen (p. 31, 36), eveneens tot Anaxagoras terug te brengen, die in dit verband gesproken had van een μύδρον διάπυρον (p. 30).

Caput V (*Exhibet Euripidis Anaxagorea quaedam*) verduidelijkt ons het standpunt van Euripides tegenover de godheid. Een passage nl. uit den Chrysippus vangt aan:

Γαῖα μεγίστη καὶ Διὸς αἰθῆρ,

en een vergelijking met analoge voorstellingen bij Hesiodus, Theog. 106 en Lucretius II, 589 doet Valckenaer besluiten, dat Euripides: *Coelum autem, sive Aethera, et Terram, velut duo elementa consideravit, ex quibus omnia in hoc universo nascerentur*, doch dat hij ze niet als goden beschouwde. God was voor hem een zuivere geest en van de stof scherp onderscheiden¹⁾. De oorsprong van deze gods-

¹⁾ p. 35: Γαῖα μεγίστη καὶ Διὸς Αἰθῆρ,
ὁ μὲν ἀνθρώπων καὶ θεῶν γενέτωρ,
ἡ δ' ὕδροβόλους σταγόνας νοτίας
παραδεξαμένη τίκτει θνητούς,
τίκτει δὲ βορὰν φύλα τε θηρῶν' κ.τ.λ.

Bij Nauck staan deze vss. in dl. III, p. 235, fragm. 836 (= fgm. 836 Dindorf); Nestle, o.c. p. 153 en volg.

opvatting, die ook uit eenige verzen van den Peirithoos (fgm. 596) spreekt, hetgeen reeds aan Clemens Alex. (Strom. V. p. 717) was opgevallen: ἐνταῦθα... αὐτοφυῆ, τὸν δημιουργὸν νοῦν εἴρηκεν (p. 39), moet volgens Valckenaer¹⁾ wederom bij Anaxagoras gezocht worden: *Deum itaque qualem in Anaxagorae schola cognoverat, hic invocat Euripides* (p. 40)²⁾. In dezelfde richting wijst ten slotte een fragment, waarin God gebeden wordt om hen te verlichten, *qui scire volunt*³⁾. Dit kan nl. niet anders dan afkomstig zijn van Anaxagoras, „quem constat omnia postposuisse discendi quaerendique divinae delectationi” (p. 26).

Deze voorstelling, dat Aether en Terra de oorsprong van alles zijn, is waarschijnlijk van egyptische origine, waar Anaxagoras ook vertoefd heeft, en volgens deze opvatting moet de ziel onsterfelijk zijn, omdat *quodque ex aethere natum diviniore esset originis in aethera reverti* (p. 54). En als bewijs hiervoor haalt Valckenaer in cap. VI een plaats aan uit de Helena⁴⁾. De ziel blijft dus na den dood bestaan, daar *omnia mutantur; nihil interit* (p. 55)⁵⁾.

¹⁾ Volgens Rohde, Psyche II², p. 256, aanm. 2, zou dit niet de νοῦς van Anaxagoras kunnen zijn, want, als de aether of de hemel volgens Euripides Zeus is (zie Valckenaer, Diatribe p. 48), dan is de νοῦς aan een der elementen, den aether, verbonden en is de geest dus niet van de materie gescheiden. Een verdere tegenspraak zou dan te vinden zijn in het vers:

ὁ νοῦς γὰρ ἡμῶν ἐστὶν ἐν ἐκάστῳ θεός

(Diatribe, p. 238; Nauck, III en Dindorf fr. no. 1007). Hiertegen wordt door Weil, Etudes sur le Drame antique, Paris, 1897, p. 102 ingebracht, dat Zeus voor Euripides slechts een naam voor den aether is, en dat Troad., vs. 886:

Ζεύς, εἴτ' ἀνάγκη φύσεος εἶτε νοῦς βροτῶν,
προσηυξάμην σε'

heel goed met den νοῦς van Anaxagoras „l'ordonnateur du monde” in overeenstemming is te brengen, „Car c'est bien ainsi qu'il faut entendre ce que le poète appelle l'intelligence des mortales, l'esprit humain étant considéré comme une émanation, une parcelle de l'esprit divin” (p. 103). Zoo zou ook het juist aangehaalde vs. fr. 1007 duidelijk worden.

²⁾ Euripides' godsídee vertoont in vele trekken verwantschap met de voorstelling der *deísten* in de 18e eeuw, hetgeen tevens zijn populariteit in dezen tijd verklaart. Zoo is zijn opvatting der goddelijke voorzienigheid volgens Valckenaer: „Secundum Euripidem rebus aderat humanis divina Iustitia tacita spectatrix” (p. 181).

³⁾ p. 43: Πέμψον μὲν φῶς ψυχᾶς ἀνέρων (ἐνέρων Meineke)

Τοῖς βουλομένοις ἄθλους προμαθεῖν,

⁴⁾ p. 57; Helena, vs. 1014 (bij Valckenaer 1020): ὁ νοῦς

Τῶν κατθανόντων ζῆ μὲν οὐ, γνώμην δ' ἔχει

Ἀθάνατον, εἰς ἀθάνατον αἰθέρ' ἐμπεσών.

⁵⁾ Volgens Rohde, II² p. 261 is de ziel dus wel onvergankelijk, maar niet persoonlijk onsterfelijk, zij gaat in den onsterfelijken aether over.

In de negentiende eeuw zijn o.a. Weil en v. Wilamowitz tot dezelfde meening gekomen als Valckenaer, nl. dat Anaxagoras als een hoofdbron voor Euripides' ideeën aangenomen moet worden¹⁾. Diels meende invloed te kunnen aanwijzen van Diogenes van Apollonia²⁾, door Dümmler werd deze zeer overdreven en door Rohde werd zelfs Anaxagoras bijna geheel uitgeschied³⁾. In ieder geval zullen, naast Anaxagoras, ook de *sophisten* op de ontwikkeling van Euripides' denkbeelden invloed gehad hebben: in zekeren zin kan Euripides zelf de voornaamste sofist worden genoemd⁴⁾. Valckenaer heeft al op *pythagoreïsche gedachten* bij Euripides gewezen, zoodat inwerking door Epicharmus, die sterk pythagoreïsch getint was, mogelijk blijft⁵⁾. Samenvattend kan men hierover opmerken: *Keines groszen Künstlers Weltanschauung wird sich auf das Prokrustesbett eines philosophischen Systems, einer politischen Fraktion oder einer theologischen Konfession zwingen lassen*⁶⁾.

Het volgend hoofdstuk (VII) is getiteld: In fragmenta dramatis Antiopes. Valckenaer's belangstelling voor deze verloren tragedie kan verklaard worden uit het daarin behandelde onderwerp: *Musicus Amphion, Zethus pastor et rusticus, pro sua quisque arte disputarunt in Euripidis dramate* (p. 67). *Sie schlägt zum erstenmal in der Weltliteratur das mächtige Motiv vom Gegensatz zwischen dem βλος πρακτικός (Zethos) und θεωρητικός (Amphion) an*⁷⁾. In de laatste decennia der achttiende eeuw heeft dit thema hoe langer hoe meer opgang gemaakt, ook Goethe behandelde het in zijn Tasso.

Maar in de dagen van Valckenaer reikte de kennis der Antiope nog niet ver genoeg om de figuren van Amphion en Zethos geheel uit te werken. Eerst een nader onderzoek der hss. van Stobaeus en vooral het vinden van een papyrus door Flinders Petrie in 1891 met belangrijke fragmenten hebben Weil in staat gesteld om

¹⁾ v. Wilamowitz, Anal. Eur. 163; Herakles I, 1e druk, p. 25. Weil, Étude sur le Drame antique, p. 98. Dieterich, Pauly-Wiss. R.E. VI, 1279.

²⁾ Diels, Fragm. der Vorsokratiker, p. 354.

³⁾ Dümmler, Prolog. bij Plato's Politela, p. 48. Rohde, o.c. p. 256^a.

⁴⁾ Weil, o.c. p. 98: „Euripide n'a pas juré sur la parole d'aucun maître, mais il a subi l'influence de tous les penseurs qu'il put connaître personnellement ou par leurs écrits". Dieterich, o.c. Sp. 1278, 1279.

⁵⁾ v. Wilamowitz, Herakles I, 1e dr. p. 29; cfr. boven p. 222 en verder p. 231.

⁶⁾ Dieterich, o.c. Sp. 1280.

⁷⁾ Christ-Schmid, o.c. p. 378.

het slot van dit drama te reconstrueeren. *Dans la première partie du drame, le doux et accomodant ami des Muses cède aux volontés de son frère; mais il a sa revanche dans la suite de l'action; c'est grâce à son stratagème que Lykos est vaincu, et la lyre du poète rêveur est plus utile à la cité que la lance de Zéthos*¹⁾.

Toch heeft Valckenaer nog getracht uit de verspreide fragmenten, voor zoover hem bekend, een dialoog tusschen de beide broeders samen te stellen (cap. VIII) en hierbij blijkt ons, dat hij twee gedachten, die wij al eenige malen bij hem aantreffen, uit Euripides geput heeft²⁾. Zoo vinden wij de voortreffelijkheid van een sterk, éénhoofdig bewind boven dat eener onwetende volksmassa duidelijk terug in het volgende fragm. (220 Nauck-Dindorf) der Antiope:

Σοφὸν γὰρ ἔν βούλευμα τὰς πολλὰς χέρας
Νικᾶν σὺν ὄχλῳ δ' ἀμαθία πλείστον κακόν' (p. 78)³⁾.

De meening verder, dat rijkdom en werkelooze weelde ook voor den staat een onheil zullen worden, herkennen wij in dit fragment (187 Nauck-Dindorf):

Ἄνῆρ γὰρ ὅστις, εἰ βίον κεκτημένος,
Τὰ μὲν κατ' οἶκους ἀμελίῃ παρείς ἔσῃ,
Μολπαῖσι δ' ἡσθεὶς τοῦτ' αἰεὶ θηρεύεται,
Ἄργός μὲν οἴκοις καὶ πόλει γενήσεται,
Φίλοισι δ' οὐδεὶς⁴⁾ (p. 82).

Van de overige capita der Diatribe moeten nog genoemd worden: IX „de Rheso dramate”, waarin dit stuk voor onecht verklaard wordt, een meening, die door latere onderzoekers gedeeld wordt⁵⁾ en XI: „Exhibens Prologum Philoctetae”, waarin echte staaltjes van Valckenaer's divinatorische critiek voorkomen. In de proza-parafrase bijv. herkent hij sporen van senarii en weet op deze wijze de verloren verzen te herstellen⁶⁾.

¹⁾ Weil, o.c. p. 234¹; p. 243, 246.

²⁾ Zie boven p. 198, 212, 213, 221, 222.

³⁾ Cfr. ook o.c. p. 146: „Tragicus ... probabiliter ostenderit, unus vir quantum saepe praestet multitudini, quod omnis aevi historia luculentis nos docet exemplis” en B.P.L. 505 (hs. der inaug. rede van 1769) f. 7: „atque unius magni viri sapientia res maximas administratas”. Cfr. boven p. 213³.

⁴⁾ Bij Valckenaer: οὐθεὶς.

⁵⁾ Dieterich, o.c. Sp. 1264.

⁶⁾ p. 119: „In his Paraphrastes exemplaris vestigiis proxime videtur instituisse: senariorum hic apparent Euripidis moduli”; p. 120: „Qui his immorari voluerit, exercitatus in Euripideis, ex Paraphrasi nobis Dionis aliquando plures eruet senarios”; p. 121: „Hinc iterum Euripideos senarios efficias”; p. 125: „Ex his etiam faciles efformantur iambi”.

Bij de beoordeeling van Valckenaer's werken over Euripides moeten wij in aanmerking nemen, dat nà hem nog vele onbekende verzen van dezen blijkbaar meest gelezen griekschcn tragicus gevonden zijn. *Kein anderer Tragiker erhält so viel Zuwachs durch Papyrusfunde wie Euripides.* Niettemin worden de Phoenissae en de Diatribe van Valckenaer over de fragmenten, alsook zijn Hippolytus voor *epochemachend*¹⁾ gehouden en hebben zij als richtsnoer gediend voor latere Euripidesstudiën. Alleen Gottfried Hermann heeft scherpe critiek laten hooren, maar is hiervoor door Geel terecht gewezen²⁾. Hoe Valckenaer's verdiensten voor Euripides ook later nog gewaardeerd werden, zien wij uit het volgende oordeel van Nauck: *primus ad altiora enisus est L.C. Valckeniarius doctrinae copiis atque ingenii dotibus aequè insignis, qui Phoenissis et Hippolyto editis (a. 1755 et 1768) egregie Euripidi consuluit et aequalium studia mirum in modum excitavit*³⁾.

Hippolytus (1768). Velen hadden blijkbaar verwacht, dat Valckenaer na de Phoenissae van Euripides thans Sophocles zou hebben uitgegeven. Hij is echter toch bij Euripides gebleven, hetgeen hij in de dedicatio (p. VII) verklaart⁴⁾: *Tanquam Tragicus ille tamen ad castigatam Sophoclis maiestatem non aequiparandus, ob facilem versuum dulcedinem, ob eximia morum praecepta, plerorumque studiis multo est accommodatior.* Daarenboven trekt Euripides hem aan, omdat deze een filosoof is *seque Tragoediis dedit Philosophus scribendis.*

In de praefatio wordt nogmaals betoogd, dat Euripides bij Sophocles niet achter behoef te staan, *illud praeterea, quam vere iudicaverit Longinus*⁵⁾, *in duabus in primis mentis concitatae perturbationis, furore atque amore, versibus Tragicis apte exprimendis hunc Poëtam fuisse felicissimum* (p. 1). Dan wordt de uitgave van Musgrave (1757) besproken en verantwoording gegeven voor den tekst in deze editie. De lectiones van den Florentinus van Is. Vossius had

1) Christ-Schmid, o.c. p. 378¹⁰; p. 387.

2) Zie boven p. 220⁴.

3) Nauck, Euripidis Tragoediae, Lipsiae, 3e dr. 1870, p. XLV.

4) Hij had dit reeds gedaan in de praef. van zijn Phoenissae, cfr. boven p. 211, aanm. 4. Zijn collega Schrader maakte zich in zijn felicitatievers bij deze editie tot den tolk van de Sophoclesvereerders: „Fallor? an, adsimilis vana spe lusus honoris, Obliqua Sophocles tangitur invidia?” (p. XXV).

5) Longinus XV, 6 περί Ὑψου. Noot van Valckenaer.

P. Burmannus sec. hem al vijftien jaar geleden in Franeker verstrekt¹⁾).

De adnotationes staan hier niet, zooals in de Phoenissae onder den tekst, maar volgen (p. 159-322) afzonderlijk daarachter. Zij bevatten een schat van geleerdheid en hebben er niet weinig toe bijgedragen om belangstelling voor het oeuvre van Euripides te wekken en dit beter te doen verstaan²⁾. Vele opmerkingen bedoelen een dieper inzicht in de taal te geven. Zoo wordt bij vs. 304³⁾ een constructie besproken ἴσθι *cum participio saepe hunc in modum iungitur*, hetgeen bewezen wordt door plaatsen uit Sophocles. Soms wordt het participium weggelaten, gelijk bij Euripides Heracl. vs. 598 : Πασῶν γυναικῶν ἴσθι τιμωτάτη n.l. οὔσα (p. 196).

Verder polemiseert hij met Eustathios, die πολιῆτις van πολιὰ wilde afleiden : *A πολιὰ non videtur formari posse πολιῆτις, sed esse foemininum ab Homericο πολιήτης*⁴⁾. Ook de opmerking bij vs. 1364 handelt over woordvorming, n.l. θεοσέπτωρ, dat volgens Hesy-chius θεοσεβής beteekent : *Formas istiusmodi nominum in τωρ, sequutus Aeschylum hac etiam in parte, frequentavit Euripides*⁵⁾. Naar aanleiding van een citaat uit het Etymologicon M. p. 587, 13 : Αἰτία τῷ μετεῤῥα merkt de grondige kenner van het Dorisch dialect op : *Forma verbi Laconica restituta corrigo probabiliter, Αἰτίδου τὰ μέτεῤῥα*⁶⁾, gelijk hij op p. 319 de lezing ἀγκάλησι voorstelt tegen de Ed. Flor. en de Cod. Paris., die ἀγκάλαισι geven, waaruit zijn kennis van het ionisch spreekt. *Si formae sunt Ionicae dicendae, ξείνος, μοῦνος, γούνατα, οὔνομα, similesque, has in senarios suos admiserunt Attici Poetae, quibus flexus iste in ησι satis etiam fuit usitatus, apud Aeschylum saepe conservatus*⁷⁾.

1) Dit moet in ieder geval vóór 1742 geweest zijn, toen Burman naar Amsterdam ging; cfr. verder p. 357.

2) Dieterich in Pauly-Wissowa R.E. Bd. VI, Sp. 1253 noemt de werken van Valckenaer over Euripides „Hauptstationen“ en „seine Diatribe in Eur. perd. dram. rel. 1767 war von grösster Bedeutung für alle Fortschritte der Euripides-Studiën“.

3) De woorden van Euripides zijn :

Ἄλλ' ἴσθι μέντοι (πρὸς τὰδ' αὐθαδεστέρα
γίγνου θαλάσσης) εἰ θανῆ, προδοῦσα σοῦς
Παῖδας.

4) p. 284, vs. 1126 : ὦ ψάμαθοι πολιήτιδος ἀκτᾶς.

5) p. 311, vs. 1364 : Ὅδε ὁ σεμνὸς ἐγὼ, καὶ θεοσέπτωρ.

6) p. 192, naar aanleiding van vs. 264 :

Ὅτω τὸ λῖαν ἦσον ἐπαινῶ τοῦ μηδὲν ἄγαν.

7) p. 319, vs. 1432 : Σὸν παῖδ' ἐν ἀγκάλησι, καὶ προσέλκυσαι. Deze emendatie is niet algemeen aanvaard, Nauck, I, p. 460 heeft ἀγκάλαισι.

Doch naast deze taalkundige adnotationes vinden wij ook opmerkingen over stijlfiguren, bijv. over het oxymoron ¹⁾: *Oxymori figuram notissimam prae ceteris adamavit Euripides; cuius et ista sunt: οὐ θέλων τε, καὶ θέλων*. Door Aristophanes werd deze geliefkoosde zeggingswijze van Euripides bespot in zijn Acharn., vs. 395.

Bij de bespreking van Euripides' *tooneeltechniek* meent Valckenaer het veelvuldig gebruik van den *deus ex machina* te moeten afkeuren, al is het ook verklaarbaar uit de ingewikkelde problemen, door Euripides op het tooneel gebracht, en die bijna geen andere ontkenning kunnen vinden (p. 302) ²⁾.

Valckenaer heeft terecht ingezien, dat Euripides niet verklaard kan worden, tenzij men diens standpunt ten opzichte van de godsdienstige en wijsgeerige beginselen der Grieken vaststelt, wier houding tegenover hun goden beïnvloed wordt door hun afkeer van een absoluut gezag: *Reges istius temporis in Graecia, ἀνακτες, civium tantum erant inspectores et commodorum civitati curatores. . . . Graeci, quamvis dominos esse omnium rerum ac moderatores Deos agnoscerent cum Cicerone de L.L. II, c. 7 ne Deos quidem suos libenter δεσπότης appellabant* ³⁾.

Hoe Euripides zich de onderlinge betrekking tusschen de verschillende wijsgeerige stroomingen gedacht heeft, kan volgens Valckenaer nagegaan worden in de woorden, die Theseus in den mond gelegd worden: *Abstinent animatis instituti laudabat auctorem Orphea, dicitur certe patri: 'Ορφέα τ' ἀνακτ' ἔχων Βάκχευε, quibus mihi verbis Euripides docte et vere Bacchicis, Orphicis, et institutis Pythagoricis eadem videtur originem adsignasse: si mei res fuisset arbitrii, non dubitanter ex Codd. MSS ista (praeter alia centena vulgatis meliora) restituissem Herodoto II, c. 81 . . .* ⁴⁾. *Orphei certe instituta sectatus Pythagoras ab illo quoque mutuatus est abstinentiam ab animalibus* ⁵⁾.

¹⁾ p. 274, naar aanleiding van vs. 1034:

Ἐσωφρόνησεν, οὐκ ἔχουσα σωφρονεῖν.

Nauck, I, p. 448 heeft dit vers tusschen [].

²⁾ Bij vs. 1285: Ἀητοῦς δὲ κόρη σ' Ἄρτεμις αὐδῶ.

Dit zijn de eerste woorden, die Artemis spreekt, wanneer zij als een *dea ex machina* op het tooneel verschijnt.

³⁾ p. 175, vs. 88: Ἄναξ, Θεοῦς γὰρ δεσπότης καλεῖν χρεῶν,

⁴⁾ Hierin ligt een zachte critiek; Valckenaer was het dus blijikbaar niet altijd eens met Wesseling's conservatieve behandeling van den overgeleverden tekst. Cfr. boven p. 174 en volg.

⁵⁾ p. 266, vs. 952: Ἦδη νῦν αἴχει, καὶ δι' ἀψύχου βορᾶς
Σίτοις κατήλευ' Ὀρφέα τ' ἀνακτ' ἔχων,
Βάκχευε,

In 1769 werd hem naast het grieksch ook het onderwijs in de vaderlandsche geschiedenis opgedragen en hij aanvaardde dit ambt met een redevoering „de Virtutibus Rebusque gestis veri Herois, Gulielmi Primi”¹⁾. Hoewel curatoren het verlangden, is deze oratie nimmer in druk verschenen en heeft de Prins zich tevreden gesteld met een afschrift²⁾. Drie jaar later heeft Valckenaer hetzelfde onderwerp behandeld, doch thans uit een ander oogpunt beschouwd, bij de overdracht van zijn rectoraat in een oratio „de admirandis Divinae Providentiae rationibus in fundanda Foederatorum Belgarum libertate”. Ook deze rede is in handschrift gebleven³⁾.

Theocritus, Bion en Moschus (1773/79). Zijn beide volgende werken hebben niet de beteekenis gekregen van zijn Euripidesedities. Want het eerste, Tien Idyllen uit Theocritus⁴⁾, was bestemd om zijn studenten op zijn colleges over het dorisch een tekst in handen te kunnen geven⁵⁾: *privatarum lectionum destinatus* (praef. p. 2) en geeft onder elke bladzijde slechts korte tekstcritische noten (p. 1-166). Alleen de tweede helft (p. 167-416) is meer in den trant van zijn voorgaande werken en behandelt de 15e idylle, de Adoniazusen, uitvoerig, gevolgd door een uitgebreiden commentaar⁶⁾. Hierin vindt men kostbare opmerkingen over Theocritus, het dorisch dialect in het algemeen⁷⁾ en in het Argumentum Poëmaticis (p. 188-209) een ver-

1) Volledige titel: Oratio de Virtutibus Rebusque gestis veri Herois, Gulielmi Primi, Principis Auriaci, Belgicae Libertatis vindicis Foederatae huius Reipublicae Fundatoris, habita Lugduni Batavorum ipsis Kalendis Martiis, 1769 a Ludov. Casp. Valckenaer, quum munus historiae Patriae profitendae auspicaretur. Een door Valckenaer eigenhandig geschreven exemplaar is aanwezig U.B. Leiden, B.P.L. 505.

2) Siegenbeek, Gesch. der Leidsche Hooges. Leiden 1829, I, p. 284. Op het titelblad van het ms. is inderdaad door Valckenaer aangeteekend: „een Copij gegeven aan Z.D.H. in April 1769”.

3) In de U.B. Leiden in ms. aanwezig onder B.P.L. 506. „habita 8 Febr. 1772”, volgens Bergman, l.c. p. 14 was het in 1771. Deze beide onuitgegeven oraties van Valckenaer zijn door mij besproken op het 3e Congres van Nederlandsche Historici, 30 Mei 1936. Zie het Verslag van dit congres p. 22, 23. Cfr. verder p. 266².

4) Theocriti decem Eidyllia, Latinis pleraque numeris a C. A. Wetstenio reddita, in usum Auditorum cum notis edidit, eiusdemque Adoniazusas uberioribus adnotationibus instruxit L.C. Valckenaer. Lugd. Bat. 1773.

5) o.c. p. 1: „de Theocriteis elegantiora ceterisque minus vitiata decem selegi, quae typis Batavis describerentur, Eidyllia nempe, prout in Editionibus vulgatis leguntur, I, II, III, IV, VI, VII, IX, XI, XVIII, et XX”.

6) Dit was ook reeds door Toup in zijn uitgave gedaan, maar Valckenaer heeft een geheel nieuwe bewerking gegeven.

7) Om Valckenaer's verdiensten voor het *dorisch* dialect juist te beoor-

klaring van het feest, dat in de Adoniazusen beschreven wordt. Ook zijn voor de studenten bestemd vier Digressiones, die dezen commentaar onderbreken (p. 214-234 en p. 257-300).

Digressio I: „de vocibus, in quibus α dicitur ἐπίστασιν δηλοῦν”, gaat de beteekenis na van eenige minder voorkomende woorden, die met een α beginnen (p. 215-231), en in Digressio II: „exhibens Epistolas aliquot Laconicas, a Plutarcho custoditas”, wordt onze aandacht getrokken door een verbetering, welke Valckenaer voorslaat van vs. 7: ἑκαστέρῳ ἄμμιν ἀποικεῖς (p. 169, aanm.) 1), wijl zij bewijst, dat hij hierbij systematisch, en niet willekeurig, te werk gaat, gelijk hem wel eens verweten is. Het woord nl., dat hij wil invoegen, is door Theocritus werkelijk gebruikt, gelijk Eustathios uit Eid. VII, 135 had aangetoond. Tevens is het opmerkelijk, dat dit woord niet dorisch is: Ἄμμιν, *frequentatissimum in Theocriteis, dicitur Aeolicum* (p. 236) 2). Valckenaer houdt dus Theocritus' taal niet voor zóó zuiver dorisch, dat elk niet-dorisch woord ipso facto geweerd zou moeten worden, en onze dagen hebben hem hierin gelijk gegeven: *Théocrite écrit d'habitude en dialecte dorien. Seules, la pièce des Dioscures et celle d'Héraclès tueur du lion sont en ionien, plus ou moins pur. . . . Quelques autres, imitées des poètes de Lesbos, sont en éolien: . . . il paraît certain que . . . son dialecte est une langue littéraire . . .* 3).

Het tweede werk, een volledige uitgave van Theocritus, te zamen met de gedichten van Bion en Moschus 4), is zelfs uitsluitend teksteditie zonder eenigen commentaar: *Quas in haec carmina dudum paraveram, uberiores adnotationes omittendas iudicavi* (p. 8). Na Theocritus (p. 1-304) volgt Bion (p. 307-336) en daarna Moschus (p. 339-380). Aan den voet van iedere bladzijde worden de va-

deelen, zou zijn geheele arbeid op dit gebied bekend moeten zijn, waarvan slechts weinig verschenen en slechts een gedeelte in zijn schriftelijke nalatenschap bewaard schijnt te zijn, cfr. U.B. Leiden, B.P.L. 343, 348, 358, 400, 401, 404 in 4 vol., 416, 417, 422; cfr. ook boven p. 211 en 230.

1) Deze conjectuur is ook nog door latere uitgevers, zooals Fritsche-Hiller in den tekst opgenomen.

2) Hierbij wordt het getuigenis van Eustathios in Hom. II. p. 1151, 8 aangehaald: „Τὸ ἄμμιν Ἄμμιν λέγουσιν οἱ Αἰολεῖς”.

3) A. en M. Croiset, Hist. de la Litter. Grecque, Paris 1928, Tom. V, p. 203, 204. Cfr. boven p. 232⁷.

4) Theocriti, Bionis, et Moschi Carmina Bucolica. Graece et Latine. Lugd. Bat. et Campis, 1779.

riae lectiones opgegeven en de tweede helft wordt ingenomen door de latijnsche vertaling (p. 383-567).

Het is opgedragen aan prins Youssouloff: *accipis... Theocritum, qualem desiderasti, nullis oneratum adnotationibus* (p. 3 verso). Deze russische edelman was naar Leiden gekomen om met Valckenaer grieksche dichters te lezen. Valckenaer was hiermede bijzonder ingenomen en meende een tijdperk van nieuwen bloei voor de grieksche studiën in Rusland te mogen verwachten, want deze hooggeplaatste en invloedrijke beschermer van het grieksch¹⁾ zou bewerken, *ut, . . . etiam ex quibusvis Europae regionibus evocentur Petropolin sermonis utriusque Linguae docti viri, qui scholas aperiant, in quibus scriptores antiqui de meliori luto factis iuvenibus explanentur* (p. 6).

Waarschijnlijk heeft de prins, geen geleerde, doch een enthousiast vereerder der grieksche letteren, het verlangen geuit een handige editie van zijn meest geliefkoosde dichters te bezitten zonder de „geleerdheid”, waardoor de grootere uitgaven ongenietbaar waren. Valckenaer bezorgt nu zulk een editie, voorzien zelfs van een (overigens niet zeer geslaagde) gravure met een herderstafereel. Hij voorspelt den prins, dat zijn naam onvergankelijk zal blijven voortleven, alleen reeds, omdat deze verbonden is aan een Theocritusuitgave (p. 5 verso) en, zooals wij zien, is deze voorspelling uitgekomen.

Toch hebben deze Theocritusedities van Valckenaer nog langen tijd waardeering gevonden. In 1810 verscheen te Leiden een herdruk der *Decem Eidyllia*, tot p. 113 nog verzorgd door Luzac († 1807) en een jaar vroeger had Schaefer nog geschreven: *Constat inter Criticos magnum Batavum Bucolica Graecorum tanta arte tamque severa lege expoluisse, ut donec recentia textus recensendi subsidia e bibliothecarum claustris evaserint, novo illorum editori, qui quidem a temeritate immutandi abhorreat, vestigia Valckenarianae recensione maximam partem et in rebus gravissimis premenda videantur*²⁾. Tien jaar later verklaart Kiessling als basis voor zijn uitgave dien tekst te willen nemen, *quem ad certas verasque artis criticae leges castigatum dedit Valckenarius*³⁾, zonder natuurlijk te verwaarloozen, wat

1) Cfr. boven p. 207. De smaak, dien een russische prins in de herderspoëzie vond, behoeft niet te verwonderen in een tijd, waarin zelfs een koningin van Frankrijk er genoeg in had zich als bergère te verkleeden en met lammetjes te spelen.

2) G. H. Schaefer, *Theocritus, Bion et Moschus, ad optimorum librorum fidem emendati*, Lipsiae, 1809, praef. p. IV.

3) Gottl. Kiessling, *Theocriti reliquiae*, Lipsiae, 1819, praef. p. V.

sinds dien gevonden is. In het bijzonder voor de dorische vormen zegt hij liever te willen volgen de *sobriam et doctam Valckenarii modestiam* (p. VII) dan de willekeur van Brunck. Ook Jacobs laat zich nog zeer waardeerend over hem uit: *unus in Theocriteis emendandis plus praestitit, quam omnes omnium temporum editores*. Theocritus heeft alles aan Valckenaer te danken, *qui quidquid in posterum lucis et salutis auctori nostro praeparabitur, quasi praevideret atque praesagiret*¹⁾.

Critiek op Valckenaer is voor het eerst uitgeoefend door Meineke²⁾, die hierin het voorbeeld van zijn leermeester G. Hermann volgde³⁾. Ongeveer in het midden der negentiende eeuw verscheen de editie van Ahrens, die door latere uitgevers van Theocritus, vooral door v. Wilamowitz zeer is geprezen⁴⁾, doch nadien door Croiset aangeduid als „pleine de hardiesses excessives”⁵⁾. Een dergelijk lot was aan Meineke al voorspeld door Cobet: *Sed erit aliquando tempus quum de Meinekii opera in Theocrito emendando collocata idem iudicium feretur*⁶⁾.

Callimachi fragmenta (1782). Deze laatste arbeid van Valckenaer wordt gewoonlijk onder zijn *posthume* werken gerekend, omdat eerst in 1799 zijn opvolger Luzac een uitgave hiervan heeft verzorgd⁷⁾. In de dedicatio aan Voorda schrijft deze: *Jam de ipso Libello nonnulla Tecum disserenda essent, nisi ejus ortum, vicissitudines, et post Parentis fata natales posthumos penitus cognovisses* (p. 7), zoodat wij

1) Theocriti, Bionis et Moschi quae supersunt, Graece, cum scholiis Graecis. Textum ad optimas edd. et ad codd. mss. fidem quam diligentissime exprimi curavit J. A. Jacobs, Tom. I, Halae 1824, praef. p. CIX en CXVII.

2) Theocritus, Bion et Moschus ed. A. Meineke, Lipsiae, 1825, praef. p. III. Latere uitgaven Berolini 1836 en vooral 1852.

3) Zie ook boven p. 220, 229 en verder p. 300.

4) Ahrens, Bucolicorum Graecorum reliquiae, Lipsiae, 1855; hierover U. v. Wilamowitz, Bucolici graeci, Oxonii, 1905, praef. p. X.

5) Croiset, o.c. p. 155. Omgekeerd hadden H. Fritsche-Ed. Hiller, Theokrits Gedichte, 3e dr. Leipzig 1881, p. 34 van Valckenaer beweerd: „Letzterer ... imponierte den Zeitgenossen und Nachfolgern durch die Fülle seiner Gelehrsamkeit, noch mehr durch die Bestimmtheit seiner Behauptungen so sehr, dasz er lange das Orakel blieb, ja einzelne völlig unberechtigte Änderungen sich noch bis in die letzte Ausgabe von Meineke erhalten haben”.

6) Cobet, Novae Lectiones, praef. p. VI.

7) Callimachi elegiarum fragmenta, cum elegia Catulli Callimachea, collecta atque illustrata a Ludovico Casparo Valckenaer. Edidit, praefatione atque indicibus instruxit Ioannes Luzac. Lugd. Bat. 1799.

hieruit niet meer te weten komen dan dat Valckenaer zijn oorspronkelijk plan herzien en den omvang van den commentaar beperkt heeft¹⁾. Bij Bergman echter vernemen wij iets meer, nl. dat Valckenaer *re ipsa initium fecisse atque adeo inchoati operis plagulas quasdam typis excudendas tradidisse, constat ex Ruhnkenii ad Wytttenbachium literis anno octogesimo primo datis. Mox vero, suadentibus fortasse cum filio tum amicis, a proposito destitisse videtur, donec ejus obitu opus alienae curae relinqueretur* (p. 65, 66). Een groot gedeelte²⁾ van het werk moet dus al gedrukt zijn geweest, toen de geheele oplage door toedoen van zijn zoon en eenige vrienden werd teruggenomen en vernietigd. De oorspronkelijke tekst was dus verloren, zoodat wij niet konden beoordeelen, waarom deze editie ingetrokken is.

Het is mij echter mogen gelukken een exemplaar van deze oorspronkelijke uitgave te vinden. In de U.B. te Groningen kreeg ik een boekje in handen, dat tot titel draagt: *Callimachi elegiarum fragmenta, [sub hoc nomine nunc primum edita]*³⁾ paullo forte copiosius, quam oportuerat, illustrata a L.C.V.M.C. Lugduni Batavorum Prostat libellus venalis in officina Luchtmaniana. 1782⁴⁾. Op het schutblad wordt ons verteld, wie onder deze initialen L.C.V.M.C. schuil gaat, want in verbleekten inkt staat daar geschreven: *L. C. Valckenaer had ieder voor en najaar vlagen van delirium, in eene van welke hij dit boek opgesteld heeft. Hij noemt zich op den titel M.C. morum censor. Gelukkig kwam zijn zoon de Ambassadeur Jan Valckenaer er achter toen het boek op het punt stond van door Luchtmans uitgegeven te worden. Hij legde er beslag op en vernietigde de oplage op enige weinige exemplaren na, waarvan dit mij geschonken is door Mr. L. C. Luzac naamgenoot en kleinzoon van L. C. Valckenaer uit diens dochter getrouwd met Prof. Luzac, die in den ramp van Leiden omkwam. 23 Julij 1847. J. H. Halbertsma. Later is er nog door dezelfde hand bijgevoegd: Ludovicus Casparus Luzac, curator der Leidse Universiteit en oud Lid der 2e kamer overleed te Leiden 18 Fe-*

1) Ibidem, p. 7: „*quae Vir immortalis, fervente ingenio, incalcescente forte nimis et redundante profundae eruditionis aestu, chartis illeverat, ipse postea ad severius examen revocavit, nonnulla resecurit, aut in breviorum gyrum coëgit*”.

2) In de editie van Luzac, die 299 bladzijden telt, blijkt dit gedeelte p. 1-202 te beslaan.

3) De [] staan in den titel.

4) Gecatalogiseerd onder β α 88a. Het boekje is afkomstig uit de bibliotheek van J. H. Halbertsma (zie boven p. 128⁵⁾) en door diens zoon Tjalling Halbertsma, 1877-1894 hoogleeraar in het grieksch te Groningen, aan de U.B. geschonken.

bruarij 1861, oud 74 jaren en verder nog in potlood: *edid. Cl. Luzac 1799.*

Dit bijschrift van Halbertsma vereischt eenige toelichting. Het woord *delirium*, dat aanleiding kan geven tot booze vermoedens¹⁾, is ongetwijfeld afgeleid van het *delirat* uit den reeds vermelden brief van Ruhnkenius²⁾. Het blijkt dan niets anders te zijn dan de buien van zwaarmoedigheid, waaraan Valckenaer na perioden van hoogspanning onderhevig was, hetgeen wij reeds weten³⁾. Ook Bergman stelt uitdrukkelijk vast, dat het in dezen zin opgevat moet worden⁴⁾. Dat ook Halbertsma hiermede bedoeld heeft een zenuwinstorting of uitputtingstoestand verbonden met dwangvoorstellingen, staat wel buiten twijfel en blijkt ten overvloede nog uit de bijvoeging *ieder voor en najaar*; de invloed immers van het seizoen op hypernerveuze naturen is voldoende bekend.

Valckenaer's zoon Johan, de latere ambassadeur⁵⁾, was in 1782 hoogleeraar in het recht te Franeker (1781-1787), zoodat hij door vrienden gewaarschuwd zal moeten zijn⁶⁾. Ten slotte moet nog opgemerkt worden, dat Halbertsma, die zoo goed bekend was met Valckenaer's kleinzoon, L. C. Luzac, blijkbaar niet geweten heeft, dat deze geen zoon was van prof. Luzac, doch van diens broer Etienne⁷⁾.

Zoowel Bergman als Halbertsma putten hun kennis over deze uit-

1) Vooral, als wij ons herinneren, dat Valckenaer verschillende malen zijn verachting voor Demosthenes lucht door de aanduiding: „*severum illum aquae potorem*” (Callim. fragm. ed. van 1782, p. 33). Cfr. Diatrib. in Eur. fragm. p. 211 C en 220 A en boven p. 224. Ook zijn lidmaatschap der Sandhorsterkring zou in deze richting kunnen wijzen, want „Heerenpartijen waren op Sandhorst regel, en het leven was er een gedurige maaltijd. Men werd er genoodigd op een „vriendelijke portie”, bleef er „een schoteltje eten”, en dronk daarbij een „boordevolletje” (Joh.^a Naber, B. Wolff en A. Deken, Amsterdam, 1913, p. 68 en Sepp, o.c. II, p. 27, 28). Voor Sandhorst zie verder p. 265³ en 358.

2) Mahne, *Epistulae viri cl. Dav. Ruhnkenii ad Dan. Wyttenbachium*, fasc. II, Vliissingae, 1832, p. 32: „Valckenaerius quoties delirat, toties sibi aliquot praeclaros viros exagitandos sumit, inprimis Ernestum, quem ut Graecae nescivisse ostenderet, scripsit Animadversiones in Callimachi fragmenta”.

3) Zie boven p. 198, 199.

4) Bergman, o.c. p. 65, aanm. 2: „Delirium istud quomodo accipiendum sit, liquet ex Wyttenbachii in Vita Ruhnkenii, p. 140 sq. mentione”.

5) Ambassadeur in Madrid was Joh. Valckenaer tweemaal, 1796-1798 en daarna nog eens 1799-1801.

6) Zijn inaug. rede in Franeker heeft hij gehouden 22 Maart 1782, zoodat hij dit jaar wel niet in Leiden aanwezig geweest zal zijn.

7) Zie de geslachtstafel boven p. 198¹.

gave hoofdzakelijk uit den brief van Ruhnkenius uit 1781, toen nog slechts enkele vellen van dit werk gedrukt waren en Ruhnkenius' meening, dat het Valckenaer's bedoeling geweest is om hierin de Callimachus-editie van Ernesti af te breken, kan dus alleen berusten op een inzage van deze paar vellen of op geruchten¹⁾. Want het werk, zooals het in het groninger exemplaar voor ons ligt, is niet in een vlaag van „delirium” geschreven en evenmin is het een schotschrift tegen één persoon²⁾. Een aandachtige lezing geeft een anderen indruk. Naast talrijke uitingen van scherpzinnigheid en uitgebreide eruditie³⁾ vindt de lezer nl. sporen van langzaam naderende *seniliteit*.

Deze openbaart zich vooreerst in een bewuste breedsprakigheid. Ook in andere werken van Valckenaer komen digressiones voor, maar steeds in verband met het onderwerp. Hier zijn het echter werkelijke aberraties, die den weg naar het uitgangspunt verloren hebben. Nu eens zijn het persoonlijke herinneringen, gelijk het gesprek met Schrader en Wetstein, waarmede het boek begint (p. 5), dan weer toespelingen op politieke toestanden (p. 39). Hij doet dit niet onbewust. *Sed, Catullum retractans, commodum reminiscor illius me Elegiam sumsisse illustrandam. — In his etiam interdum, quod fateor, ultra Terminum curis vagor expeditus* (p. 105)⁴⁾ en hij heeft zijn toestand zelfs treffend juist geanalyseerd: *quo me tandem amor senescentem abducit? — Ad Propertii versus revertor* (p. 5).

Een aanwijzing in dezelfde richting is de gemoedelijke zelfingenomenheid, die hier en daar doorklinkt: *postquam errori solutum esset per aliquot secula tributum, nunc tandem veritatem arbitror me detexisse* (p. 4)⁵⁾. Verder kan de kinderlijke zucht om zich te willen verschuilen achter initialen, die niemand misleid zouden hebben, omdat inhoud en stijl terstond den schrijver verraden, als een symptoom van

¹⁾ Zie boven p. 236 en 237²⁾.

²⁾ Want ook op andere geleerden worden aanmerkingen gemaakt, daarnaast echter over sommigen ook met lof gesproken.

³⁾ Luzac in de praef. van zijn uitgave van Valckenaer's fragmenten van Callimachus, p. 8: „Illa vero pars, quae in Elegiarum Callimacheorum Fragmentis corrigendis explicandisve versatur, talis est, ut, si a Bentlejo discedamus, neminem facile repertum iri confidam, cujus in isto quoque genere eximia doctrinae ubertas et iudicii acumen cum Valckenaerianis dotibus, in brevi opellâ conspicuis, comparari possit”.

⁴⁾ Andere voorbeelden op p. 28: „Ut tandem tamen ad versus redeam Callimachi” en p. 31: „Nunc, post longam digressionem, ad Ovidii versus, atque ad amores redeo Callimachi”.

⁵⁾ Cfr. p. 9: „ante annos minimum triginta vere emendabam Athenaeum, p. 84, E”.

dezelfde geestesgesteldheid gelden.

Een sloopende seniliteit heeft haar werk begonnen, want met pijnlijke verwondering moeten wij constateeren, dat Valckenaer, vroeger zoo kieskeurig op het punt van moraliteit ¹⁾, zich thans laat verleiden, ook als de tekst er geen aanleiding toe geeft, tot uitweidingen over gewaagde onderwerpen (p. 87, 102, 103, 104, 152), die met een kenmerkend genoeg behandeld worden ²⁾.

Maar toch — wanneer wij het boek, zooals Valckenaer het in 1782 heeft willen uitgeven, vergelijken met de editie van Luzac in 1799, dan valt ons op, hoe betrekkelijk weinig er in veranderd is. Vooreerst heeft Luzac het werk gecompleteerd, want het Groninger exemplaar is niet volledig en breekt op p. 167 plotseling af (= p. 1-202 in de uitgave van Luzac ³⁾). Verder heeft deze er de eigenlijke fragmenten van Callimachus bijgevoegd (p. 203-299), waarvan de eerste twintig uitvoerig behandeld worden (p. 203-291), terwijl van de overige (XXI-LX) alleen de tekst wordt gegeven (p. 291-299) ⁴⁾. In het eerste gedeelte is weggelaten op p. 1 de inleiding over Schrader en Wetstein en op p. 3 de uitweidingen over Schrader en Grotius; verder een uitval tegen *Anglos istos Theologos* (p. 13) en een opmerking over Ernesti (p. 27) ⁵⁾. Eveneens is verdwenen een minder stichtelijke passage over Laïs en Demosthenes (p. 30) met een deel van een voetnoot over den engelschen oorlog (p. 35); ook missen wij tot ons genoegen de ongepaste regels over Gregorius van Nazianze (p. 68) ⁶⁾. Maar nog vrij veel

1) Gaf hierover ook aan anderen een vermaning. „Ruhnkenio, in talibus faciliori, ne quidquam ineditum in lucem proderet, quod nimis esset petulans aut lascivum, amice sed serio suadebat” (Bergman, o.c. p. 92).

2) Zoo ook op p. 31, 32, 33; en vooral de bedenkelijke „geestigheid”, geheel buiten het onderwerp, over een plaats in een oratie van Gregorius van Nazianze op p. 66.

3) Deze inhoud van p. 1-167 vormt eigenlijk nog maar een inleiding tot de fragmenten van Callimachus: p. 1-36 „De Elegiis Callimachi testimonia examinantur”, en wel uit Propertius, Ovidius en Statius; p. 37-51 „Integra Callimachi Elegia, qua loqui fingitur Βερενικης Πλόκαμος, Coma Berenices, Catulli verbis numerisque reddita”; p. 53-58 „Callimachi Elegia a Catullo expressa”; p. 58-167 „In Elegiam Callimacheam Adnotationes”. In de ed. van Luzac zijn dezelfde titels te vinden resp. op p. 1-32, 33-50, 51-58, 59-202.

4) Op p. 291 staat achter fragm. XX: „Est et in his modus adhibendus. Ex reliquis Carminum fragmentis, quaedam hic tantum adscribam, quae ex Elegiacis videri possunt petita”.

5) In het Groninger exemplaar stond dit op p. 1, 5, 6, 15, 29.

6) Ibidem op p. 32-34, 39, 66.

gewaagde beschrijvingen zijn blijven staan, die men liever geschrapt had gezien. Dat Luzac eenige malen woorden van v. Santen weglaat of verkort ¹⁾, is hem niet kwalijk te nemen, als men bedenkt, dat hij voornamelijk door toedoen van v. Santen in 1796 zijn hoogleeraarszetel heeft moeten verlaten.

Niettemin moet men toegeven, dat Luzac door deze wijzigingen den pijnlijken indruk, die dit laatste werk van Valckenaer in zijn wordingsgeschiedenis op ons maakt, zeer sterk verminderd heeft. Want niemand minder dan F. A. Wolf heeft over de fragmenten van Callimachus van Valckenaer, zooals zij door Luzac zijn uitgegeven, het volgende vleierende getuigenis gegeven: *Bentley machte eine solche Sammlung, die eins der grössten Meisterstücke ist. Er zeigte damit, wie anderer Dichter Fragmente sollten behandelt werden. Valckenaer hat sich noch einmal darüber gemacht, und in seinen Manuscripten eine Probe hinterlassen, die von Luzac edirt sind. Es ist die Bearbeitung einiger Stücke mit weitläufigen Anmerkungen, um zu zeigen, wie sie noch besser können bearbeitet werden; das ist das Beste, was wir von Valckenaer haben. Hier wird Catullus von neuem erklärt, und es wird gezeigt, was er aus Callimachus hat. Es ist in Leyden erschienen, und enthält eine Anzahl Fragmente erläutert und emendirt. Dies gibt nächst der Bentleyischen Ed. ein hohes Muster, wie man verfahren muss* ²⁾.

Orationes van Joannes Chrysostomus en Corollarium (1784). In 1784 gaf hij de verzamelde redevoeringen van Hemsterhuis uit, waarbij hij drie van zijn eigen oraties voegde ³⁾. Hieraan vooraf gaan twee redevoeringen van Joannes Chrysostomus in laudem Pauli Apostoli met tekstcritische noten en latijnsche vertaling (p. I-LVI), *ob solam adfinitatem materiae cum prima Oratione T.H.* Hierbij blijkt, dat, hoewel de uitgave anoniem verscheen, Valckenaer de editor is, want in de aanmerkingen 7 en 64 (p. VI en XLIX) ver-

¹⁾ Op p. 90 en 108. In Valckenaer's eigen ed. p. 82, 83 en 97.

²⁾ Wolf's Vorlesungen über die Alterthumswissenschaft, herausgeg. von Gürtler, Leipzig, 1839, Bd. II, p. 215.

³⁾ Tib. Hemsterhusii et L. C. Valckenari Orationes, Lugd. Bat. 1784. Het zijn van Hemsterhuis: De Paulo Apostolo (1730); De Linguae Graecae praestantia (1720); De Literarum Humaniorum Studiis (1740); De Mathematicum et Philosophiae studio (zonder jaartal), moet zijn 1739, cfr. boven p. 92 en 93; In obitum Campegi Vitringae Filii (1723); In obitum Georgii Arnaldi (1740);

en van Valckenaer: De rerum Belgicarum vicissitudine (1749); De Philippi Amyntiadae indole (1760); De critica emendatrice (1745).

wijst hij naar zijn adnotationes in de Herodotusuitgave van Wesseling.

Achter deze oraties heeft hij nog laten volgen een „Corollarium ad orationem de critica emendatrice” (p. 317-323) en „Adnotationes criticae in loca quaedam librorum sacrorum N.F.” (p. 324-412)¹⁾. Vooral dit Corollarium is interessant, omdat hij hierin kort, doch duidelijk, zijn standpunt uiteenzet ten opzichte van de H. Schrift, waarmede alle onzekerheid, die na zijn oratie de critica emendatrice nog kon blijven bestaan, weggenomen wordt²⁾. Hij constateert, dat er sinds zijn geruchtmakende rede veel veranderd is. Critiek op de H. Schrift wordt thans aanvaard, omdat men ingezien heeft, dat het geloof niets hiervan te duchten heeft; men ziet er thans zelfs een wapen in tegen het ongelooft (p. 317, 318).

In zijn bemerkingsen over de taal van het N.T. vertoont hij treffende overeenkomst met Hemsterhuis³⁾. Het Nieuwe Testament is volgens hem wel in grieksche woorden, maar in joodschen zinsbouw geschreven en men moet in den Bijbel geen attische elegantie zoeken. Wat men er vinden zal, is ἀφέλεια, een eenvoudigen verhaaltrant, die sublieme joodsche zeggingskracht, zooals Longinus haar bij Mozes bewonderde in: het worde licht en het was licht (p. 319, 320). Het verwijt, dat deze taal slechts een dictio semigraeca is⁴⁾, wijst hij terug met de opmerking, dat de apostelen in deze oratio semigraeca binnen dertig jaren zooveel duizenden bekeerd hebben. Wat is, hierbij vergeleken, door Pythagoras en Socrates of Plato bereikt!

Posthume werken. 15 Maart 1785 is Valckenaer overleden, van zijn ziekte en laatste dagen is ons niets bekend. In 1806 heeft Luzac te Leiden nog uitgegeven zijn belangrijke „Diatribes de Aristobulo Judaico, philosopho peripatetico Alexandrino”, door Gercke, die overigens een andere meening toegedaan is, genoemd een *glänzende Verteidigung* der echtheid van dit werk⁵⁾. Ten slotte liet Wassenberg in 1815/17 te Amsterdam nog verschijnen: *Selecta e Scholis L. C. Valckenarii in libros quosdam N.T. in 2 dln.* Dit werk geeft een

¹⁾ De uitgever had op p. 323 beloofd voorbeelden te zullen geven van conjecturen, door de samenstellers der Statenvertaling opgenomen. Deze volgen op p. 324-349 en van p. 350-412 nog conjecturen van hem zelf.

²⁾ Cfr. boven p. 208-210. ³⁾ Cfr. boven p. 153-154.

⁴⁾ Voor de meening van v. Lennep en v. Goens hierover zie verder p. 316-318 en 351.

⁵⁾ Pauly-Wissowa, R.E. II, Sp. 919; zie voor dit werk verder p. 297.

goeden indruk van den arbeid, door Valckenaer besteed aan de verklaring van het nieuw-testamentisch grieksch, doch verscheen op een tijdstip, toen hiervoor in Nederland weinig belangstelling meer bestond ¹⁾).

3. Onderwijs en persoonlijkheid

a. Valckenaer als docent

Colleges. Valckenaer moet een uitstekend docent geweest zijn, waarvan kracht en bezieling uitging en wiens tijd, hoe kostbaar deze ook voor hem was, gaarne ter beschikking werd gesteld voor veelbelovende leerlingen ²⁾); op deze wijze wordt zijn wijdstrekkende invloed dan ook verklaarbaar. Van zijn openbare colleges kennen wij de onderwerpen uit zijn schriftelijke nalatenschap en de nog bestaande dictaten zijner leerlingen. Deze zijn: *Homerus*, *Euripides*, vooral de *Phoenissae* en *Hippolytus*, en van *Aristophanes* de *Plutus* in de uitgave van Hemsterhuis. Over zijn *antiquiteitencolleges* is reeds gesproken ³⁾ en verder weten wij uit dictaten, aanwezig in de U.B. te Leiden ⁴⁾, dat hij reeds in de eerste jaren van zijn hoogleeraarschap gelezen heeft over de *litteratuurgeschiedenis*, maar niet meer als een onderdeel der grieksche antiquiteiten, zooals wij nog bij Hemsterhuis hebben gezien ⁵⁾. Het proza schijnt minder zijn belangstelling gehad te hebben, maar zoo goed als zeker verklaarde hij *Herodotus* (in de ed. van Wesseling), *Thucydides* (in de ed. van Duker) en *Xenophon*, waarmede hij nog op het laatst van zijn leven bezig is geweest ⁶⁾.

Het drukst bezocht waren zijn colleges over het grieksch van het N. Testament, die voor a.s. theologen van belang waren. Aan deze voorlezingen besteedde hij veel zorg, waarbij zijn groote kennis van het hebreuwsch goed van pas kwam om het karakter van dit grieksch te bepalen en zuiver grieksch te onderscheiden van hebraïsmen. *In his vero Graecas divitias quasi effundebat. Ad sententias Novi Testamenti*

¹⁾ Alleen Bilderdijk heeft dit werk op zijn juiste waarde geschat. Cfr. Bilderdijk's briefwisseling met Tydeman, II, Sneek 1867, p. 82. Cfr. boven p. 209².

²⁾ Valckenaer in een brief aan Bernard, uitgegeven door Mehler in *Mnemosyne*, vol. I, p. 63: „Horum observata quotidie mihi bonas horas auferunt, quas tamen male collocatas non arbitror“.

³⁾ Zie boven p. 214 en volg.

⁴⁾ Catalogoog der hs. p. 6: B.P.L. 450 en p. 12: B.P.L. 507.

⁵⁾ Zie boven p. 106 en verder p. 290 en volg.

⁶⁾ B e r g m a n, Memoria, p. 72.

*similes veterum Auctorum adhibebat: verbum quodque pure Graecum an secus esset docebat*¹⁾, *ejus significationes explicabat, cum ex usu et exemplis scriptorum, tum analogia, id est originum ratione*. Valckenaer heeft dus bij de verklaring van woordbetekenissen niet uitsluitend gebruik gemaakt van de analogie, welke hij bovendien, afzonderlijk behandeld en zuiver theoretisch gehouden, zelfs een gevaar achtte, maar hierbij ook het taalgebruik niet verwaarloosd, gelijk ook Jac. de Rhoer heeft gedaan, die in 1768 te Groningen van Lennep opvolgde²⁾.

Valckenaer gaf hiernaast ook private colleges voor hen, die verder met het grieksch wilden doorgaan, en behandelde hierop bijv. de bucolici Theocritus, Bion, Moschus, en Callimachus³⁾. Hij was gaarne bereid ieder te ontvangen, die uit liefde voor de grieksche letteren tot hem kwam, en velen kwamen tot hem, aangetrokken door zijn wijdverbreiden roem, tot uit Polen en Hongarije. Zoo herinnert hij den russischen prins Youssouppoff aan de uren, welke zij samen doorbrachten met het lezen van de grieksche bucolici: *Hoc etiam magnum ego duxi, quod per plures menses vix diem intermisisti, quin horas aliquot mecum familiariter exegeris*⁴⁾.

Zijn werken dienstbaar aan zijn onderwijs. Wanneer studieboeken om de studenten methode te leeren, ontbraken of uitverkocht geraakten⁵⁾, zorgden de hoogleraren vaak zelf hiervoor; ook 's Gravesande en van Musschenbroek hebben dit gedaan⁶⁾. Zoo zijn bijna alle werken van Valckenaer als studieboeken ontstaan en moeten ook als zoodanig beoordeeld worden, hetgeen door latere critici, bijv. Hermann vergeten is. De schijnbaar overladen commentaar en de talrijke uitweidingen zijn door Valckenaer reeds in de praef. van zijn Phoenissae verdedigd⁷⁾ onder verwijzing naar het

1) Deze woorden van Wyttenbach, Philomathia, lib. III, p. 284, hebben velen, die Valckenaer's eigen meening over de taal van het N.T. (zie boven p. 241) niet kennen, op een dwaalspoor gebracht.

2) Jac. de Rhoer, or. inaug. de eruditione humana minus perfecta, Gron. 1768, p. 51, cfr. verder p. 335 en de daar aangehaalde woorden van Valckenaer over het taalgebruik.

3) Bergman, p. 22.

4) In de dedicatio van zijn ed. van Theocritus, Bion en Moschus, p. 5.

5) Bergman, p. 48, 49: „Lectioibus Academicis, quae commode inservirent, paucissima praesto erant exemplaria”.

6) Zie boven p. 232 en verder p. 253.

7) Phoenissae, praef. p. XIII: „nunc in gratiam juventutis enucleatius multa tradidi, quam docti Lectores desiderarent” en p. 286 tot de studenten: „Qui has

speciale doel van dit werk: één tragoedie van Euripides aan de studenten als een voorbeeld te geven, hoe de overige drama's behandeld moeten worden.

Zoo had bij den herdruk van den *Virgilius illustratus* de uitgever aan Valckenaer verzocht, om het nut van dit werk voor studenten te laten uitkomen¹⁾ en ook voor studenten bestemd is de uitgave van het 22ste boek van den *Ilias*, door Valckenaer achter den *Virgilius* geplaatst²⁾, en om deze reden, gelijk bij Euripides, niet de *Ilias* geheel, doch slechts één boek als voorbeeld. De *Hippolytus* was eveneens bestemd om te dienen *in lectionibus Academicis*, daar op de colleges over Euripides de behoefte gebleken was om nóg een drama van dezen dichter meer in extenso te behandelen³⁾.

Ten slotte heeft de uitgave van tien idyllen van Theocritus haar ontstaan te danken aan Valckenaer's colleges over het dorisch⁴⁾. In de voorrede wordt het doel van deze editie vermeld om eventueele critiek te ontwapenen: *In notis ad decem Eidyllia, meminerit velim Lector Eruditus, multa reperiri, in gratiam iuvenum scripta, qui harum rerum sensu quodam erant imbuendi* (p. 4). Het eenige werk, waarvan vaststaat, dat het niet voor zijn colleges bestemd was, is de tekstuitgave van Theocritus, Bion en Moschus, die geheel zonder commentaar is⁵⁾.

Zijn methode van werken. Valckenaer's werkkraft was verbluffend; naar waarheid heeft Bergman van hem getuigd: *ingen-*

litteras tractant adolescentes nolim hic offendant ad nomen Ἀντιγόνης in ista sede" en p. 403: „Patet illud genus latissime, neque hic tractari potest: adolescentibus exemplum praebeat ambigui significatus vocabulum Κόρη"; p. 440: „Juvenes admonendi sunt, ne labantur in hac verborum forma, quae Doctis quoque fraudi fuit”.

¹⁾ In de *Epist. ad Roev.* p. II (in de *Opuscula* van Valckenaer, dl. I, p. 319); cfr. boven p. 210.

²⁾ Il. XXII, praef. Lectori, p. 8: „et in usum eorum potissimum, qui se in meam tradidere disciplinam, unam edere Homeri *Iliada*”, cfr. boven p. 211.

³⁾ *Hippolytus*, praef. p. IX: „Phoenissarum exemplaribus plerisque distractis, quum alia requireretur Euripidis Tragoedia, quae lectionibus Academicis cum harum literarum studiosis posset adolescentibus pertractari, huic instituto nulla mihi videbatur accomodatior *Hippolyto*”.

⁴⁾ Praef. aanhef: „Dorica Theocriti quaedam carmina quum Auditorum meorum nonnulli sibi cuperent explanari, neque exemplaria Editionis, quae huic esset usui satis accomodata, facile comparari possent, de Theocriteis elegantiora ceterisque minus vitata decem selegi, quae typis Batavis describerentur”.

⁵⁾ Cfr. boven p. 233.

tem reliquit adversariorum copiam ¹⁾). Van Hemsterhuis had hij nl. geleerd om te lezen met de pen in de hand en zijn werkwijze wordt ons door zijn opvolger Luzac als volgt geteekend: *nullus unquam ad quietem revocat labor, ita ut non binas aut ternas de die horas studiis tribuens, sed a summo mane per continuos dies nunc hunc Scriptorem Graecum Latinumve aut Criticum recentiorem* ²⁾ *cum cura perlegens, nunc illa adnotans, nunc adnotata dirigens suoque ordine in Adversariorum libris recondens* ³⁾). Zijn zenuwgestel, toch reeds zeer gevoelig, is er door dit bijna onafgebroken werken, zeker niet beter op geworden; een krachtige gezondheid heeft hij dan ook nooit bezeten ⁴⁾).

b. Karakter en persoonlijkheid

Aan zijn karakter was, zooals in het voorafgaande reeds meermalen gebleken is, een zekere fiere hooghartigheid eigen, die zich boven kleingeestigheid en vooroordeelen verheven gevoelde. Daarom schroomde hij ook niet van gevestigde opinies af te wijken: *Censurae candidae et eruditae semper videbuntur amabiles; reliquas, etiamsi ab illis proficiscantur, qui quorundam opinione censentur nobiles, despiciere didici* ⁵⁾). Ieders lof en instemming zocht hij dan ook niet, maar stelde er zelfs een eer in bij sommigen tegenspraak te ontmoeten: *equidem hanc laudem judicabam multo maximam, illis displicuisse a quibus nolim laudari* ⁶⁾).

Doch deze hoogheid hulde zich niet, zooals bij den flegmatischen Hemsterhuis, in een hooghartig stilzwijgen; hiertoe was de harts-tochtelijke, nerveuze Valckenaer niet in staat, vooral niet, als hij met domme en kortzichtige aanvallers te doen had. Dergelijke tegenstanders werden in een kort duel door middel van sarcasme of ironie buiten gevecht gesteld ⁷⁾): *Istiusmodi ardelionum impudentiam Hemsterhusius*

¹⁾ Bergman, o.c. p. 63. Deze schriftelijke nalatenschap, thans in de U.B. te Leiden in de Bibliotheca Publica Latina, afgekort B.P.L., bestaat uit ± 140 nos.!

²⁾ Wyttenbach, vita Ruhnck. p. 177 over Valckenaer: „multos legebatur hodiernos libros, et Belgicos et Francicos”.

³⁾ Luzac in zijn ed. van Valckenaer's Diatribe de Aristobulo Judaeo, praef. p. 4.

⁴⁾ Bergman, o.c. p. 94: „Valetudine nonnunquam minus prospera laboravit, ita ut e consilio medici aquis salubribus aliquando uteretur.... Febribus subinde pertinacibus per totam vitam obnoxius mansisse videtur”.

⁵⁾ Ammonius, praef. p. IX. Cfr. boven p. 208 en 209.

⁶⁾ In een brief aan C. V. Vonck, meegedeeld door Bergman, o.c. p. 113.

⁷⁾ In dezen zin moet ook zijn geheele oratio de critica emendatrice worden opgevat. Cfr. boven p. 208-210.

*fere silentio repudiabat, Valckenarius cavillatione eludebat*¹⁾). Tegen volwaardige tegenstanders echter was hij in zijn critiek immer zakelijk en gematigd van toon, hetgeen hij ook zijn vrienden en leerlingen aanried: *Tu, qui fraudes detegis, sic, quaeso, loquere, ut publici te reverentem esse pateat, atque eum, qui ne crabrones quidem cupide velis irritari*²⁾). Zijn trouwe oprechtheid werd door zijn vrienden zeer gewaardeerd, gelijk één hunner getuigt: *hunc maximi facio, non ob insignem eruditionem solum, sed etiam ob singularem animi candorem*³⁾).

De vrijheid, die Valckenaer nam om van de overlevering en de heerschende opvattingen af te wijken, is soms zóó verklaard, dat hij gewoon was *rarissima quaeque et insolentissima consecrari*⁴⁾). Want, toen F. A. Wolf in 1797 Ruhnkenius te Leiden bezocht en het gesprek op zijn Prolegomena kwam, zou deze gezegd hebben: *um ein vollgültiges Urtheil darüber zu haben, müsste Hemsterhuys und besonders Valckenaer noch leben. Letzterer war vor keiner Untersuchung der Art erschrocken, ja er hat oft gesagt: dass man den Griechen über ihre ältesten Dinge viel zu viel glaube*⁵⁾). Dit doelt klaarblijkelijk op de uitspraak van Valckenaer in zijn *Observationes: veritatis est exploratissimae, veteres tam Graecos quam Latinos, in linguae vernaculae natura et indole coecutivisse universos; quin imo in plerisque etiam rebus patriis antiquis*⁶⁾), maar het is zeer twijfelachtig, of hieruit besloten kan worden, dat Valckenaer met Wolf's Prolegomena zou hebben ingestemd. Zijn leerling Wassenbergh immers, die de traditie der schola Hemsterhusiana in Nederland het langst bewaard heeft, getuigde van zijn leermeester: *Noluit ille nimio . . . uti acumine*⁷⁾ en veroordeelde een jaar na Wolf's bezoek aan Leiden

¹⁾ Wyttenbach, *vita Ruhnkenii* p. 269, 270 (ed. van Bergman p. 290).

²⁾ In een brief aan Ruhnkenius bij Mahne, *Epist. Duumv. Ruhnkenii et Valckenaerii*, Vlissingae, 1832, p. 16. Bergman, p. 90, aanm. 1 haalt nog een brief aan van Valckenaer aan v. Eldik, door Boot uitgegeven, waarin Valckenaer over een critiek van v. Eldik zegt: „de Toupio mallem ista tu ommitteres”.

³⁾ Bernard in een brief aan Reiske, toegevoegd aan diens *Selbstbiographie*, p. 240. Zie ook: S. Douma, J. S. Bernard, Assen, 1939, p. 16, 22, 93, 95, 96.

⁴⁾ Ruhnkenius in een brief aan Reiske in *Opuscula*, Vol. II, p. 828.

⁵⁾ W. Körte, *Leben und Studien Friedr. Aug. Wolf's*, Essen, 1833, I, p. 319.

⁶⁾ Valckenaer, *Observationes ad Origines Graecas investigandas*, ed. Scheldius, 2e dr. Traj. ad Rh. et L.B., 1805, p. 2; ook opgenomen in Valckenaer's *Opuscula*, Leipzig, 1808 I, p. 256. Naar deze laatste uitgave wordt verder geciteerd.

⁷⁾ Wassenbergh, *Selecta ex Scholis Valckenarii in libros N.F.* Amsterdam, 1815, 1817, 2 dln. praef. p. XII. Zie ook verder p. 279.

diens Prolegomena als een *abusus ingenii*¹⁾, hetgeen tevens, voor zoover wij hebben kunnen nagaan, de eenige uitspraak is, die de school van Hemsterhuis over dit werk heeft gegeven.

Want Valckenaer was inderdaad geen zuiver verstandelijk type, zooals Hemsterhuis met zijn bijna mathematische methode²⁾. Hij is warmer en, bij al zijn schitterende geestesgaven spreekt toch zijn gevoel sterk mede³⁾. Dit is de verklaring van zijn genialiteit en heeft hem gemaakt tot een meester in de divinatorische critiek: *In Valckenario fere omnia erant ingenii, subito et velociter ad inventionem ferebatur, caussarum momenta magis sentiebat quam ponderabat*⁴⁾.

Over zijn uiterlijk weten wij geen bijzonderheden, daar hij hardnekkig weigerde zich te laten afbeelden⁵⁾, maar Wyttenbach, die hem persoonlijk gekend heeft, zegt, dat het waardig en indrukwekkend was: *In Valckenario, ut fere in Hemsterhusio et Ernesto, natura omnia ad gravitatem finxerat*⁶⁾.

c. Standpunt tegenover de eloquentia

Zijn latijnsche stijl. Valckenaer's standpunt ten opzichte der eloquentia wordt sterk beïnvloed door zijn karakter. Zijn latijn vertoont

¹⁾ In zijn rectorale rede „De abusu ingenii in ea maxime sententia spectata, quae Iliadem atque Odysseam (aldus in het ms.) Homero maximam partem abiudicaret”, Franequerae, 1798; zie ook boven p. 75⁴ en verder p. 296, 324, 337.

²⁾ Vita Ruhnkenii, p. 134 (p. 175): „In Hemsterhusio ratio dominabatur, ad inventionem sensim et quasi comparandis calculis progrediebatur”.

³⁾ Vita Ruhnkenii, p. 86 (136): „Valckenaerius ... valebat interiore Graecae linguae scientia, venustatis sensu, emendandi acumine, et ex omni veterum Scriptorum Grammaticorumque quamvis horrida farragine, tamquam gemmas, optima quaeque praecepta et fragmenta indagandi expiscandique sagacitate: posses hunc Grammaticorum Criticorumque ἱστορικώτατον nominare”, en p. 134 (175): „Valckenarii mira fuit sagacitas in Poëtarum fragmentis per omnia Antiquitatis monumenta dispersis ac latentibus investigandis, excitandis, instaurandis”; cfr. ook boven p. 228⁶, v. Wilamowitz, Heracles, Berlin 1889, I, p. 231, aanm. 1: „Er übertraf an Wucht der Gelehrsamkeit alle Zeitgenossen” en Boeckh, Encyclopädie, 2e dr. 1886, p. 166, 167.

⁴⁾ Vita Ruhnkenii, p. 134 (175).

⁵⁾ Ibidem, p. 140 (180): „ut numquam corporis vultusque sui imaginem pingi fingique voluerit”. Bergman's beschrijving is dan ook zeer algemeen: „Corporis habitu ac statura juvenis fuisse dicitur gracilis, progressu aetatis, pinguior et obesior factus” (p. 9).

⁶⁾ Vita Ruhnkenii, l.c.

dezelfde eigenschappen als dat van zijn leermeester *Wesseling*¹⁾. Omdat hij nl. bij zijn voorkeur voor de grieksche poëzie ook van de latijnsche auteurs vooral de dichters las om deze met zijn grieksche dichters te vergelijken, is het verklaarbaar, dat zijn latijnsche woordenschat vooreerst veel dichterlijke uitdrukkingen bevatte. Verder was het in strijd met zijn nerveuze natuur om den noodigen tijd te besteden aan den uiterlijken vorm; het ging bij hem vooral om de zaak. Zoodoende krijgt de stijl van dezen vluggen, scherpzinnigen geest iets hards en stroefs en bestaat er een groote tegenstelling tusschen zijn geschreven en gesproken woord²⁾.

Afwijzing der latijnsche eloquentia. Valkenaer hechtte minder waarde aan onberispelijk latijn en een vlotten stijl, wijl de verhouding tusschen het grieksch en de latijnsche eloquentia sinds het optreden van *Hemsterhuis* een andere was geworden. Vóór dien was het grieksch aan bijna alle universiteiten opgedragen aan den professor eloquentiae, den hoogleeraar in het latijn dus, en vooral deze omstandigheid heeft het grieksch in de zestiende en zeventiende eeuw langzamerhand teruggedrongen, méér dan de verbinding met de oostersche talen, welke veeleer een gevolg hiervan genoemd kan worden en trouwens lang zoo veelvuldig niet is geweest als men meent. Alleen in Franeker waren de omstandigheden gunstiger, omdat daar altijd een afzonderlijke leerstoel voor het grieksch bestaan heeft naast dien voor het latijn (eloquentia) en voor de oostersche talen³⁾. Het is daarom geen toeval, dat juist aan deze hoogeschool het grieksch onder *Hemsterhuis* een grootere vlucht kon nemen. Met den overgang van *Hemsterhuis* naar Leiden kwam ook aan 's lands eerste universiteit een graecus (tevens meestal belast met de vaderlandsche geschiedenis) naast en onafhankelijk van den prof. eloquentiae te staan. Dit werd spoedig aan andere hoogescholen nagevolgd, behalve in Harderwijk en aan het Athenaeum van Amsterdam, waar het geringe aantal leerstoelen een dergelijke splitsing niet toeliet⁴⁾.

1) *Boot*, *vita Wesselingii*, p. 24: „in legendis scriptoribus Graecis plus operae posuerat quam in Latinis ... ad scriptores sequioris aevi delatus, copia verborum et locutionum deteriorum instructus erat ... vocabula et locutiones poeticas et recentiores, quae priora scripta legentibus molestae sunt”.

2) *Wytténbach*, *vita Ruhnkenii*, p. 177: „compositio fere dura impeditaque exhibat; vix ut crederes, tantam in eo esse ingenii celeritatem”. Zie ook verder p. 250, 251.

3) Cfr. boven p. 45, 46.

4) Zoo waren de hoogleeraren, die in de achttiende eeuw te Amsterdam het

Doch zelfs daar, waar het grieksch en de eloquentia nog in één hand bleven, werd de toestand na de renaissance van het grieksch anders. In plaats van bijzaak, zooals voorheen, werd het grieksch, nu vaak een graecus deze gecombineerde leeropdracht kreeg, thans hoofdzaak en geraakte de eloquentia op den achtergrond ten koste van het latijn, dat nu eenmaal onverbreekbaar daarmede verbonden was. Tevens kwam bij een dieper doordringen in het grieksch ook de rijkdom dezer taal aan het licht en in vergelijking hiermede de betrekkelijke armoede van het latijn. Vooral als uitdrukkingmiddel voor wijsgeerige begrippen bleef het latijn veel bij het grieksch achter en kon Valckenaer zeggen: *Omnis Latini sermonis ambitus verba non suppeditavit, uni Platoni rite interpretando accommodata*¹⁾. Bovendien waren de graeci uit de schola Hemsterhusiana met hun critische houding tegenover de Oudheid in reactie tegen het heerschende classicisme²⁾ en dit moest wel leiden eerst tot minder waardeering en daarna tot bestrijding van een der voornaamste uitingen van dit classicisme: de eloquentia³⁾.

Een nieuwe eloquentia. Dit heeft Saxe blijkbaar reeds voelen aankomen, toen hij meende de oude eloquentia te moeten verdedigen. Sommige aanhangers der eloquentia meenden haar te kunnen redden door haar los te maken van het latijn en toonden aan, dat zij ook daarbuiten kan bestaan, in de moedertaal bijv., zooals Tydeman en Tollius⁴⁾. Anderen daarentegen gingen nog verder; voor hen was de welsprekendheid de bron van veel onheilen. Dit waren de tegenstanders van een democratischen bestuursvorm, waarin de eloquentia zoo'n voorname rol speelt⁵⁾. Ook Valckenaer behoorde hiertoe, die een geheel hoofdstuk gewijd heeft aan het onderwerp: „de Eloquentiae abusu in Athenarum republica”⁶⁾ en in zijn inaug. rede

grieksch doceerden: Francius, d'Orville, Burmannus secundus en Wyttenbach, tevens prof. eloquentiae. De eloquentia en poësis, die in 1740 te Leiden met den ouderen Burman dreigde te verdwijnen, vond daarna te Amsterdam een nieuw toevluchtsoord onder den jongeren Burman; zie verder p. 357, 359.

1) Valckenaer, inaug. rede van 1741, p. 26, 27.

2) Cfr. boven p. 7, 8, 67, 68, 118 en volg.

3) Zie verder p. 269.

4) Zie boven p. 190 en verder p. 287, 341/42 en 365.

5) Valckenaer, oratio de publicis Atheniensium moribus, p. 28: „homines vanissimi, propter solam dicendi quandam copiam populo commendabiles” en zijn oordeel over Demosthenes, or. de Philippi Macedonis indole, p. 51: „conciator, a cuius ore credula plebes attica pendebat attonita”.

6) Diatribe in Eur. fragm. Cap. XXIII.

de vraag stelde : *Et mirabimur, Auditores, ista talia cogitantibus nonnunquam fuisse dubitatum, utrum Rebuspublicis eloquentiae studium profuerit, an minus?*¹⁾.

Zijn welsprekendheid. Om de schets van Valckenaer's persoonlijkheid te voltooien moeten wij hem nog als redenaar beschouwen. Na te hebben gewezen op het minder vlotte latijn en den stroeven zinsbouw van Valckenaer's redevoeringen²⁾ zegt Wyttenbach, dat men een geheel anderen indruk verkreeg, als men hem hoorde spreken. Houding en voordracht hielden het gehoor geboeid en, wat in het geschreven woord minder geslaagd, zelfs een gebrek kon genoemd worden, bleek bij het gesproken woord volkomen te passen en zelfs noodzakelijk : *In vultu et oculis ea erat severitas ac sapientiae significatio, quae audientem exspectatione erigeret: vox gravis, sonora, magnificentiae plena, ex intimo quasi pectoris fonte depromptaolvebat orationis flumen crebrum cum altis animi sensibus, tum sententiarum et luminibus et acuminibus, ut vere illud diceres, Fervet immensusque ruit profundo Pindarus ore*³⁾; *et cum per totam orationem audientes attentos et ex ore ipsius suspensos teneret, tum eos quasi tormento sententiae subinde percellerat*⁴⁾.

Als voorbeeld van zijn spreektrant kan dienen de aanhef van de oratio „de rerum Belgicarum vicissitudine”: *Tandem tamen e foeda tempestate, quae Belgas oppressura credebatur, improvisa nata serenitas* en de volgende passage uit dezelfde rede : *Te Deum laudamus; Te dominum Belgarum et conservatorem confitemur. Sentimus vigorem novum divinitus nobis inditum. Coeptis nostris allabere benignus. Si fuerit utile, da nobis hanc pacem diuturnam. Non donis, quae respuis, nullius indigens; non artificiose meditatatis verbis, animorum speculator; sed nos, Tua cura, Tuus amor, Tua progenies, nos amabile Numen Tuum adorabimus taciti*⁵⁾.

1) Oratio de publ. Athen. moribus, p. 28.

2) Vita Ruhnkenii, p. 177. Cfr. boven p. 248².

3) Cursiveering van Wyttenbach. Bergman teekent hierbij aan: Hor. Car. IV, 2, 8.

4) Vita Ruhnkenii, p. 138, 139 (178, 179).

5) Oratio de rerum Belgicarum vicissitudine, ed. van 1784, p. 183, 186. Cfr. ook het volgende citaat uit deze rede (ed. van 1784, p. 197) met bijzonderen nadruk op het laatste woord *simulatores*: „Meo arbitrato rara mens erigetur ad magna, quam plebeius angit amor accumulandae pecuniae, etiam per fas, etiam liberis relinquendae: speciosum enim velum arripuimus, quod nostrae praetexeremus avaritiae, simulatores!”

Wyttenbach heeft Valckenaer zelf eens hooren spreken en bijna dertig jaar daarna¹⁾ is de herinnering hieraan bij hem nog levendig: *Memini me aliquando eum dicentem ita audire, ut, cum auferrere continuo orationis flumine, ad Euripideam²⁾ illam sententiam, quam Latine, nec nominato auctore pronuntiabat, Deus tacito ingrediens vestigio, secundum justitiam res tractat humanas³⁾: hoc igitur memini ab eo ejusmodi affectu, eo oculorum quasi ardore pronuntiari, ut veluti a Deo missum vatem et audire mihi et videre viderer, et, quod apud Poëtam⁴⁾ dicitur, gelidus mihi per ossa curreret tremor. Doch wanneer men dezelfde rede zou lezen, zou de indruk dezer woorden heel anders zijn: *Igitur Ruhnkenius lectus, Valckenaerius auditus, magis placebat⁵⁾*.*

B. VALCKENAER EN HET GEESTESLEVEN VAN ZIJN TIJD

1. Het Empirisme

Oorsprong en opkomst. Juist dertig jaar, bijna een generatie dus, scheidt Valckenaer van zijn voorganger Hemsterhuis. Toen deze omstreeks 1700 de universiteiten bezocht, gaven het cartesianisme en de mathematische methode in de wetenschappelijke wereld nog den toon aan, doch, toen Valckenaer in 1731 te Franeker als student aankwam, was het empirisme der Engelschen (Locke, Newton⁶⁾) door den arbeid van den medicus Boerhaave en der physici's Gravesande en van Musschenbroek⁷⁾ reeds overal doorgedrongen, zoodat nog geen jaar hierna Burman de Oudere kon zeggen: *eo rem deduxisse, ut qui inter germanos Cartesianos nomen suum profiteantur, vel duo sint vel nemo⁸⁾* en 's Gravesande in 1734: *Brevi*

¹⁾ Wyttenbach was 1770/71 in Leiden en zijn vita Ruhnkenii verscheen in 1799.

²⁾ Bergman noteert hierbij: Troades, 886:

Ζεύς, εἴτ' ἀνάγκη φύσεως, εἴτε νοῦς βροτῶν,
Προσηυξάμην σε· πάντα γάρ, δι' ἀψόφου
Βαίνων κελεύθου, κατὰ δίκην τὰ θνητ' ἄγεις.

Cfr. ook boven p. 225, 226.

³⁾ Cursiveering van Wyttenbach.

⁴⁾ Noot van Bergman hierbij: Virgil. Aen. II, 120, gelidusque per ima curret Ossa tremor. Cursiveering der woorden in den tekst is van Wyttenbach.

⁵⁾ Vita Ruhnkenii, p. 139 (179).

⁶⁾ Cfr. boven p. 9, 10, 11 en 116.

⁷⁾ Cfr. boven p. 10, 11 en 109.

⁸⁾ Petrus Burman, Pro literatoribus et grammaticis oratio, 1732 Leidae, p. 60.

*etiam Cartesii Philosophia, eandem, cum ea cujus locum occupaverat, experta est fortunam, et hodie in multis locis ubi Cartesius fervidissimos habuit defensores, vix hujus dogmata nota sunt*¹⁾).

In wezen is er met het cartesianisme geen verschil. Bergson spreekt van: *Les médecins philosophes du XVIII siècle, avec leur cartésianisme rétréci*²⁾; Windelband van een *terministische Wendung des cartesianischen Prinzips*³⁾ en Cassirer oordeelt over de filosofie der Verlichting: *Weit mehr als es ihr selbst zum Bewusstsein gekommen ist, ist die Epoche der Aufklärung in diesem Bestand von den vorangehenden Jahrhunderten abhängig geblieben*⁴⁾. Alleen het accent werd verlegd, maar als gevolg hiervan rees twijfel aan de zekerheid van het weten en verzet tegen de heerschappij der mathematica, het eerst in de natuurkunde, daarna in andere wetenschappen.

Verbreiding. Toevallig vormt Valckenaer's geboortejaar 1715 tevens een beslissend moment in deze overgangperiode tusschen het cartesianisme en het empirisme. Want in dit jaar vertrekt 's Gravesande naar Engeland, waar hij Newton leert kennen en als overtuigd aanhanger van diens leer terugkomt; in ditzelfde jaar houdt Boerhaave, die in 1703 nog de noodzakelijkheid der mathematische methode voor de geneeskunde betoogd had⁵⁾, te Leiden zijn bekende rede „de Comparando certo in Physicis”, waarin hij critiek uitoefent op Descartes, dien hij als wiskundige zeer roemt, doch in de natuurkunde bijna niet meer herkent: *Quaeres in Cartesio Cartesium! De achttiende eeuw is echter tot een beter inzicht gekomen: Quibus supra omnia se merito efferre nostrum seculum potest! Quibus a suo Alumno inceptis, perfectisque, magna se jactat Britannia! haec, et alia, Geometrarum inventa extermines ex Physicis, quaeso Te, quid superat? praeter nudam experientiam nihil*⁶⁾.

In 1715 promoveerde ook te Leiden tot doctor in de medicijnen Boerhaave's leerling, van Musschenbroek, die mede een der grondleggers geworden is van het empirisme in Nederland⁷⁾, en was

1) Or. de vera et numquam vituperata Philosophia, L.B. 1734, p. 22.

2) Henri Bergson, L'Évolution créatrice, Paris 1930, 35e ed. p. 384.

3) W. Windelband, Die neuere Philosophie: Die Kultur der Gegenwart, Teil I, Abt. V, Leipzig, 1913, 2e Aufl. p. 498.

4) E. Cassirer, Die Philosophie der Aufklärung, Tübingen 1932, p. IX. Cfr. boven p. 10³.

5) Or. de Usu ratiocinii Mechanici in Medicina, L.B. 1703, p. 18, 19.

6) Sermo academicus de Comparando certo in Physicis, L.B. 1715, p. 43, 47.

7) Brunet, o.c. p. 50, 51.

juist het werk verschenen van een auteur, die wel geen academischen leerstoel bekleed heeft, maar wiens nauwgezette waarnemingen veel bijgedragen hebben tot het succes der experimenteele methode bij natuurkundige onderzoekingen, nl. „Het regt gebruik der Wereldbeschouwingen", door B. Nieuwentijt¹⁾. Deze feiten beteekenen, dat het cartesianisme thans in de natuurkunde openlijk verlaten wordt, en hiermede ontvangt het een vernietigenden slag in zijn positie als heerschende denkrichting.

Het is interessant om het empirisme te volgen op zijn zegetocht, waarin het binnen enkele jaren de universiteiten heeft veroverd. In 1717 houdt 's Gravesande zijn intreerede te Leiden en rond 1718 begint Boerhaave's invloed al in Frankrijk merkbaar te worden²⁾. Dan geeft in 1720/21 's Gravesande een handleiding uit bij zijn colleges „Physices Elementa", waarvan in 1723 een verkorte editie „Philosophiae Newtonianae Institutiones" volgt³⁾. In dit jaar wordt van Musschenbroek hoogleeraar te Utrecht met zijn grondleggende rede „de certa Methodo Philosophiae experimentalis", en het jaar hierna geeft 's Gravesande ons de bekroning van zijn systeem in zijn rectorale oratie „de Evidentia", waarin hij verantwoording aflegt van zijn physisch denken: *In Physicis Moralem tantum habeo Evidentiam* (p. 19). Zonder het waarschijnlijk zelf te vermoeden heeft hij een beslissende wending gegeven aan het geheele denken der 18e eeuw⁴⁾, waarvan de invloed tot ver buiten de landsgrenzen kan worden nagegaan. In 1725 is ook Nieuwentijt in het fransch vertaald geworden⁵⁾ en in 1727 wordt, na Leiden en Utrecht, nog

1) Amsterdam, 1715. Na zijn dood kwam nog uit: Gronden van zekerheid of de Regte Betoogwijze der Wiskundigen, Amsterdam, 1728. Bernard Nieuwentijt (1653-1718), medicus, stud. Leiden en Utrecht, cartesiaan en bekend wiskundige, polemiseerde met Leibniz en Bernouilli over de infinitesimaalrekening, later meer empirist, microscopische onderzoekingen. 's Gravesande, inaug. rede, 1717, p. 17 heeft veel lof voor dezen „summo Philosopho et Mathematico".

2) Brunet, o.c. p. 102.

3) Zie boven p. 243^b. Ook Musschenbroek gaf in 1726 een dergelijke samenvatting van zijn colleges: *Epitome Elementorum physico mathematicorum in usus academicos*.

4) Zoo vinden wij reeds bij hem een opvatting der philosophie, die wij later steeds meer zullen zien doordringen in deze „philosophische" eeuw en die vooral bij Wyttenbach tot uiting komt. Want in zijn or. de philos. nunquam vituper. lezen wij p. 33: „Peculiaris autem animi applicatio ad distinctas quasdam disciplinas, quae ad hunc eundem finem (cfr. verder p. 258) conducunt est proprie dictum Philosophiae studium".

5) Brunet, l.c. p. 102, 103.

een derde hoogeschool voor het empirisme gewonnen door de benoeming van Oosterdijk Schacht te Franeker, die daar in 1729 opgevolgd is door du Bois, beiden leerlingen van Boerhaave en 's Gravesande. du Bois was daar nog, toen Valckenaer in 1731 zijn studies aanving¹⁾.

Voorloopers. De experimenteele methode dateert echter in Nederland reeds van vóór 1715. Hier was men door uitvindingen en verbeteringen aan optische instrumenten, zooals verrekijker en microscoop sinds de zeventiende eeuw²⁾ in het bezit van de benoodigde werktuigen om in de geheimen der natuur te kunnen doordringen en vooral de anatomie had vele nieuwe vondsten geboekt³⁾. Ook waren bij deze nederlandsche onderzoekers de eigenschappen aanwezig, die voor proefnemingen vereischt worden: een nuchtere opmerkingsgave, gevoelig voor de kleinste afwijkingen, en een pijnlijke nauwkeurigheid, die zich in het kleine thuis voelt, en deze beide kwaliteiten gedragen door een onverstoorbaar geduld, dat bij tegenstand niet los laat, doch verhardt tot onverzettelijkheid. Het experimenteren was den Nederlanders blijkbaar een tweede natuur geworden, zoodat zij het zelfs niet konden laten bij onderzoek naar de schoonheid van kunstvoorwerpen. Zoo lezen wij, dat Frans Hemsterhuis *dikwijls bijeenkomsten belegde van zijn vrienden, waarbij hij Etruscische vazen op een wit scherm projecteerde, opdat men de schoonheid der omtrekken kon beoordeelen*⁴⁾.

Zooals wij reeds zagen, kunnen enkele geleerden en vorschers uit de zeventiende eeuw reeds als voorloopers van het empirisme gelden⁵⁾. De heerschappij van het cartesianisme in de natuurkunde is trouwens in Nederland slechts van zeer korten duur geweest, want bij den cartesiaanschen physicus de Volder in Leiden zien wij de

1) Cfr. boven p. 203¹.

2) Hans Lipperhey vond in 1608 te Middelburg den hollandschen verrekijker uit, de microscoop werd practisch bruikbaar gemaakt door Antonie van Leeuwenhoek (1632-1723), die zelf zijn lenzen sleep, evenals Spinoza en Chr. Huyghens en de medicus Jan Swammerdam (1637-1680) (cfr. boven p. 9). In dit verband moet ook een jonge man uit Danzig vermeld worden, door zijn ouders te Amsterdam op een handelskantoor geplaatst, die in zijn vrijen tijd zich met natuurkundige instrumenten ging bezig houden en slaagde in de verbetering van den thermometer, waardoor zijn naam Fahrenheit onsterfelijk geworden is.

3) Zoo ontdekte Swammerdam de anatomie der lagere dieren en vond van Leeuwenhoek o.a. de bloedichaampjes en de infusiediertjes.

4) Brummel, o.c. p. 105¹. Zie over Frans Hemsterhuis boven p. 87, 100, 127 en verder p. 291. 5) Cfr. boven p. 8, 9, 10.

empirie al een belangrijke plaats innemen¹⁾), hetgeen wij ook hooren van Andala, den laatsten cartesiaan in Franeker²⁾), terwijl wij hetzelfde opmerken bij de Volder's leerling Muys, 1709-1744 professor in Franeker, die tot Hemsterhuis' kring heeft behoord³⁾). Zijn lijkredenaar getuigt immers, dat hij veel met den microscoop werkte en hiermede de spieren en de proeven van v. Leeuwenhoek onderzocht. Muys was daarbij van meening: *Mathematicos in Physicis praecipites ire, naturamque rerum ingenio, ideisque ingeniose fictis et digestis, subjicientes, aegerrime ferebat; naturam rerum observationibus et experimentis, indeque prudenter admodum eductis ratiociniis, vel legitime derivatis conclusionibus, investigare solitus*⁴⁾).

De analogie van het empirisme. Door deze experimenteele methode te verbinden met de principen van Newton, *insbesondere in der streng-methodischen Durcharbeitung, die Newtons Grundgedanken bei den holländischen Denkern und Naturforschern gefunden hatten*⁵⁾), is in Nederland het empirisme gevestigd, dat de verbinding vormt tusschen den geest der zeventiende en achttiende eeuw. Van het cartesianisme behield men nog de waardeering voor het wiskundig denken⁶⁾), maar tegen de mathematische methode en het aannemen van ingeboren begrippen in de natuurkunde kwam verzet: hiervan weten wij immers zoo goed als niets, alleen de eigenschappen kunnen wij waarnemen⁷⁾). Het weten in de physica is dus alleen te bereiken door

1) Cfr. boven p. 6, 10, 253 en Brunet, o.c. p. 40.

2) Venema, or. fun. in memoriam Ruardi Andala, Fran. 1727: „Experimentalem artem minime neglexit; quinimo primus hic collegium inchoavit experimentale, in quo ope Antliae Pneumaticae Physica repraesentare et explicare solebat phaenomena”, aangehaald bij Boeles, o.c. dl. II, p. 362. Andala was dan ook aangezocht als opvolger van de Volder.

3) Zie hiervoor boven p. 87.

4) Venema, or. fun. in memoriam Wyeri Gulielmi Muys, Fran. 1744, p. 43-45.

5) Cassirer, o.c. p. 79.

6) Cfr. voor Boerhaave's meening over de wiskunde boven p. 252^b. In 1711 handelt Muys' inaug. rede nog: „de usu matheseos in perficiendo iudicio et ingenio”, maar in 1717 aanvaardt 's Gravesande zijn ambt door te spreken: „de matheseos in omnibus scientiis, praecipue in physicis, usu”. Cfr. boven p. 107.

7) Boerhaave, or. de Comparando certo, p. 2: „Paucis enim verbis conabor evincere, rerum principia omnino nos latere, solis autem sensuum observatis addisci illas eorum dotes” en op p. 17: „at caecutimus omnes pariter, quoties causas primas conamur intelligere”. 's Gravesande, or. de matheseos ... usu, p. 16: „Hypotheses fingere, illasque pro fundamento systematis habere, hominum est in errorem lubenter decurrentium”. Musschenbroek, or. de certa Methodo, p. 10: „Quaecumque autem ideae fuerint, eas virtutibus suarum facultatum mens producit, innatas

het experiment, maar niet door een enkele proefneming, doch door vergelijking der uitkomsten in overeenkomstige gevallen¹⁾). Dit is de bekende analogieconclusie der proefondervindelijke natuurkunde, die hiermede de zekerheid terugbrengt tot een *probabilitas* of *evidentia*, welke echter voor de practijk ruimschoots toereikend is.

Opmerkelijk is *l'insistance, avec laquelle 's Gravesande étudie l'analogie*²⁾, die dan ook zijn betoog „de Evidentia” besluit: *Ex Analogia ergo in rebus Physicis mihi est ratiocinandum*³⁾. En van Musschenbroek vraagt: *cur advocamus hypotheses ad effectus explicandos, qui longe melius, multo verius, ex analogicis exponuntur effectibus?*⁴⁾. De analogie zelve is aan de wiskunde ontleend⁵⁾ en van Musschenbroek beijvert zich aan te toonen, dat de experimenteele physica met haar analogieconclusies toch de wiskundige methode niet geheel prijsgeeft. Eigenlijk scheidt zij weer een nieuw ratiocinium mathematicum, want lichamen worden met lichamen, eigenschappen met eigenschappen en oorzaken met oorzaken vergeleken. Men blijft dus in hetzelfde genus en er worden geen ongelijksoortige grootheden samengebracht⁶⁾: van een μεταβάσις εις άλλο γένος is dus geen sprake.

De filosofie der Verlichting. Deze methode van het empirisme om door analogieconclusies tot de waarheid te komen heeft 's Gravesande verdedigd met verwijzing naar Gods goedheid, die de menschen niet in onwetendheid wil laten, hetgeen toch het geval zou

agnoscit nullas”, p. 16: „cum ideae corporum innatae menti nullae sint; et licet innatae forent, non tamen vi sola mentis excitari possint” en p. 35: „Motum scilicet: cognitum omnibus, verius dicam, ignoratum ab unoquoque”. Zie ook verder p. 262².

1) Boerhaave, or. de Comparando certo, p. 2: „eorum dotes, quae experiundo noscuntur, aut quae ex his, unā tantum hac viā prius exploratis, geometrici ratiocinii firmitate elici possunt”.

2) Brunet, o.c. p. 64.

3) 's Gravesande, de Evidentia, p. 23.

4) Or. de certa Methodo, p. 45.

5) Thesaurus eruditionis scholasticae Fabro-Buchnerianus (Basiliū Fabri Sorani Thesaurus Linguae Latinae), Lipsiae, 1692, kolom 155, s.v. analogia: „Atqui analogia proportio revera non est, sed proportionum (quas Graeci λόγους appellant) similitudo seu comparatio, quod ex Euclide Bernardinus Baldus observat ... Est et Mathematicorum analogia, cum numeri duo aut plures, item magnitudines inter se comparantur, ad similitudinem secundae comparationis, juxta aequalitatem vel inaequalitatem”.

6) Musschenbroek, de certa Methodo, p. 33; ook Boerhaave gaat, zonder het voorop te stellen, reeds in deze richting, cfr. boven aanm. 1.

zijn, als wij op onze zintuigen niet kunnen vertrouwen. En een menselijke samenleving zou dan totaal onmogelijk worden. *Quam prae nobis miserandi essent Homines, qui ex observationibus deductas conclusiones ad non observata applicare non possent, qui ex praeteritis de futuris iudicium nunquam ferre possent . . . Sed dum Deus hoc voluit, et illa quae ut talibus ratiociniis vis communicetur necessario requiruntur etiam voluit; id est, fixis et immutatis rerum congeriem adstruxit Legibus. Positis enim his firmo stabilitur fundamento Analogia, iisdem sublatis omnia sunt incerta in rebus Physicis, et brevi Genus integrum peribit Humanum¹⁾. Nog tien jaar later zegt hij, dat het Oppervezen ita etiam res disposuit, ut Homo Homini prodesse possit, aut potius inter omnes Homines societatem esse voluit²⁾. Denzelfden gedachtengang vinden wij bij van Musschenbroek: *an igitur Deus voluit ut falleremur, cum corpora tractaremus? alias enim vias corpora cognoscendi praeter sensoria nobis non dedit. Repugnat sanctitati Entis perfectissimi, omnium veritatum fontis³⁾*.*

Hier hat sich somit mit einem Schlage eine seltsame Wendung vollzogen: die Gewisheit der Physik wird nicht mehr auf rein logische Voraussetzungen, sondern auf eine biologische und soziologische Voraussetzung gegründet. 's Gravesande selbst sucht die Neuheit und den Radikalismus dieses Gedankens noch abzuschwächen, maar er is geen ontkomen mogelijk: *Der mathematische Empirismus steht hier an der Schwelle des skeptischen Empirismus: der Schritt von Newton zu Hume ist fortan unvermeidlich⁴⁾*. Inderdaad is een zekere scepsis voor den tijd der Verlichting karakteristiek. De schrede, door Cassirer onvermijdelijk geacht, is door Hume gezet in zijn „Treatise of human nature” (1740) en in zijn „Enquiry concerning Human understanding” (1748), terwijl twintig jaar later een leerling van Wesseling toegeeft, dat wij eigenlijk nog zoo weinig weten: *Maxima quippe pars illorum quae scimus, minima est eorum quae ignoramus⁵⁾*.

's Gravesande en van Musschenbroek meenden de houdbaarheid hunner analogieconclusies door biologische en sociologische veronderstellingen te kunnen bewijzen, omdat zij de filosofie

1) Or. de Evidentia, p. 23, 24.

2) Or. de vera . . . Philosophia, p. 36.

3) Or. de certa Methodo, p. 20.

4) Cassirer, o.c. p. 81.

5) Jac. de Rhoeer, or. de eruditione etc. (cfr. boven p. 243²⁾ p. 55; zie verder p. 333^a.

als practische levenswijsheid opvatten. Hun wijsbegeerte krijgt zoodoende een sterk sociaal karakter, dat zich in den loop der achttiende eeuw steeds meer zal laten gelden om ten slotte te eindigen in enkel utilitarisme. Theoretische bespiegelingen zijn zeer nuttig, zegt 's Gravesande, *sed non constituunt Philosophiam. Ut sapientiam quaerat homo nascitur, non ut integram vitam traducat, corpora coelestia de nocte observando, et de die conclusiones ex observatis deducendo ... Sed ad ipsam redeamus Philosophiam. Hujus finis est, ut quisque quam sibi sortem, seu ratio dederit, seu fors objecerit, illa contentus vivat. Et ut scopo, cui a summo rerum Moderatore destinatus est faciat satis*¹⁾. Vandaar dat in den tijd der Verlichting vele graeci uit de schola Hemsterhusiana het grieksch hebben opgegeven om meer sociaal werkzaam te kunnen zijn, zooals van Goens, Tydeman, Herm. Tollius en Corn. de Rhoer, en dat ook Luzac niet op de eerste plaats een graecus genoemd kan worden²⁾. Eenzelfde geestesgesteldheid is ook in het buitenland waar te nemen. Als bijv. in 1776 van Goens zijn professoraat voor de magistratuur verruild heeft, betuigt Cesarotti, hoogleeraar in het grieksch en hebreeuwsch te Padua, hem zijn instemming hiermede, zóó kan hij immers voor de maatschappij van meer nut zijn: *Io sto bene e continuo nella mia vita uniforme e spesso tediosa, trovandomi obbligato a lavorar per ubbidienza più che per scelta ... Un uomo nullo meno che infatuato del Grecismo costretto a consumar la sua vita sopra gli Autori Greci*³⁾.

Frankrijk en de Verlichting. In de achttiende eeuw werden fransche auteurs in Nederland druk gelezen, wijl de fransche taal hier door velen verstaan werd. Op sommig gebied, bijv. de letterkunde en het tooneel kan dan ook zonder twijfel fransche invloed aangenomen worden, maar de voorstelling, die wij in vele werken over dezen tijd vinden, als zou het geestesleven in deze eeuw der Verlichting in zijn geheel van de fransche cultuur afhankelijk zijn geweest, is in haar algemeenheid zeker niet juist. Vooreerst is de Verlichting ondenkbaar zonder het empirisme en dit hebben wij in Nederland al zien op-

1) Or. de vera ... Philosophia, p. 28, 33.

2) Zie hiervoor verder resp. p. 344 en volg.; p. 337 en volg.

3) Brieven aan R. M. van Goens, verzameld door Mr. W. H. de Beaufort, Utrecht 1884, p. 480, 481. Uit denzelfden brief blijkt, dat Cesarotti beslist de politiek boven de wetenschap stelt: „Le scienze confluiscono al bene della società, ma la politica è quella che lo opera”. Zie verder p. 344.

komen, toen in Frankrijk nog algemeen het cartesianisme heerschte ¹⁾. Frankrijk heeft het empirisme eerst door de nederlandsche physici leeren kennen en wij kunnen hierbij wijzen op het onverdachte getuigenis van den Franschman Brunet in „*Les physiciens hollandais et la Méthode expérimentale en France au XVIIIe siècle*”, Paris 1926. De tweede helft van dit werk: „*L'influence en France de la physique expérimentale hollandaise au XVIIIe siècle*” (p. 102 en volg.) wordt geheel besteed om te bewijzen, *comment la pensée et l'enseignement des professeurs des universités hollandaises ont été féconds* ²⁾. Ook Cassirer acht dezen invloed van veel beteekenis voor de ontwikkeling van het fransche denken ³⁾ en zelfs Voltaire heeft, zooals wij reeds zagen ⁴⁾, de ideeën van Newton door 's Gravesande leeren kennen.

Eerst na den dood der beide grondleggers van het empirisme in Nederland, Boerhaave (1738) en 's Gravesande (1742) beginnen de werken der fransche Verlichting te verschijnen. Doch dit tijdperk, hetwelk *s'ouvre avec la publication de l'Esprit des lois (1748) et se poursuit jusqu'à l'achèvement de l'Encyclopédie (vers 1770)* ⁵⁾, heeft slechts *ouvrages de seconde main* ⁶⁾ opgeleverd, zooals Lаметtrie „*L'Homme Machine*” (1748), Condillac „*Traité des sensations*” (1754), Diderot „*Pensée sur l'Interpretation de la Nature*” (1754), Maupertuis „*Système de la Nature*” (1756), Helvetius „*De l'Esprit*” (1758) en Holbach „*Système de la Nature*” (1770). Zelfs in de „*Encyclopédie*” kan nawerking der nederlandsche physici geconstateerd worden, bijv. in de artikelen „*air, attraction, baromètre etc.*” in het eerste deel (1751), in het artikel van d'Alembert: „*Physique expérimentale*” in een volgend deel (1756) en verder in de artikelen „*analogie, connaissance, induction, observation*” ⁷⁾.

In deze werken worden de gedachten der nederlandsche voor-gangers in gepopulariseerden vorm weergegeven, maar oppervlakkig

1) Cfr. boven p. 28 en 109.

2) o.c. p. 30.

3) o.c. p. 79¹.

4) Cfr. boven p. 109.

5) J. Lecler in zijn recensie van D. Mornet, *Les origines intellectuelles de la révolution française*, Paris, 1933 in de *Études*, Jan. 1934, p. 216. Zie ook Mornet o.c. p. 2, p. 71-127, p. 472.

6) Brunet, o.c. p. 29.

7) Ibidem p. 131, 132, 133, 135, 136 en 138.

en von kritischen Skrupeln und Zweifeln nicht berührt¹⁾. Verder kenmerken zij zich door een stuitend materialisme, waarvoor zij zich onmogelijk op Boerhaave of 's Gravesande kunnen beroepen. Een frappant voorbeeld hiervan is het beruchte „L'Homme Machine” van Lamettrie. Voor de grondgedachte steunt het inderdaad op Boerhaave, die gezegd heeft: *Quid tandem ex hisce concludemus? Corpus nempe humanum machinam esse, cujus solidae partes aliae sint vasa liquidis coërcendis, dirigendis, mutandis, separandis, colligendis, et excernendis apta; aliae vero instrumenta mechanica, quae figura, duritie, nexuque suo vel fulcire alia, vel definitos motus exercere queant*²⁾, doch quantum mutatum ab illo!

Deze werken der fransche Verlichting hebben in Nederland, waar zij ook vaak gedrukt waren, veel verspreiding gevonden, doch voornamelijk bij het niet-academisch gevormde publiek, dat wèl fransch, maar geen latijn verstond; hiervoor waren zij ook bestemd. In universitaire kringen daarentegen heeft dit onwetenschappelijk geschrijf niet veel succes gehad; dáár bleef men het oorspronkelijke, nederlandsche empirisme trouw, zooals wij ook bij Valckenaer zullen zien.

2. Valckenaer en het empirisme

Empiristische methode. In zijn denken en zijn wetenschap heeft Valckenaer de zuiver-empiristische methode gevolgd. Zoo is het doordringen in de inwendige structuur der taal voor hem taal-anatomie: *iam iuvenis et vir in hoc Linguae formoso corpore minutissima ligamenta, fibrillas ipsas, attentus spectavi*³⁾, want waarom zou hij in de taal niet mogen doen, wat anatomen in hun vak verrichten. *Qui Criticos veluti minuta tractantes operose rident, homines venusti miror equidem cur Anatomici non reprehendant sedulitatem, corporis humani minutissima quaeque ligamenta (particularum eadem est prope modum in linguis ratio) prae ceteris partibus oculo considerantis philosopho*⁴⁾.

Hij geeft toe, dat zijn vak niet met de gravior disciplina der wis-kunde op één lijn gesteld kan worden (deze eerbied voor de verheven

¹⁾ Cassirer, o.c. p. 85.

²⁾ Oratio de Usu ratiocinii Mechanici etc. p. 14.

³⁾ Valckenaer, Callimachi Elegiarum Fragmenta, L.B. 1782 (groningen exemplaar) p. 23, in de ed. van Luzac L.B. 1799, p. 21. Ook Hemsterhuis zag de taal reeds als een corpus, cfr. boven p. 109.

⁴⁾ Phoënisssae, praef. p. XIII.

mathematica is hem uit den tijd van het cartesianisme nog bijgebleven) en daarom tracht hij aan te toonen, dat ook bij een niet streng-logisch gefundeerd onderdeel der wetenschap als tekstcritiek toch de methode der wiskunde nog gevolgd kan worden: *In uno hoc, si quis ita velit, coniecturali genere studiorum, in hac tamen parte (parva magnis liceat componere), Mathematicos imitamur*¹⁾. Evenals tegenover de anatomie verdedigt hij ook tegenover de mathematica het recht om zich bij tekstverbeteringen in kleinigheden te verdiepen, want ook in de wiskunde moeten eerst de minima gekend worden, omdat er anders geen sprake van maiora kan zijn²⁾. Hij betreurt het, dat de *ingenia mathematica* zoo weinig belangstelling voor de oude Grieken hebben, want als de natuurphilosophen, die alles *oculo mathematico* beschouwen, zich eens bezig gingen houden met de analogie en den eersten oorsprong der talen! Hoe zou hun mathematische methode aan de taalstudie ten goede komen en welk een aanzien zou deze wetenschap hierdoor krijgen!³⁾ Mathematici en philosophen zijn voor hem derhalve synoniem, hetgeen wederom een overblijfsel van het cartesianisme is.

Probabilitas en analogie. Maar deze eerbied voor de wiskunde bij Valckenaer heeft zijn grenzen. Evenals 's Gravesande in de physica, zoo wijst hij in de taalwetenschap de mathematica terug binnen de grenzen van haar eigen gebied en lichtelijk bespot hij de zekerheid, waarop zij zoo groot gaat. *Id interea in antecessum, ne quem fallat sui animi cogitatio, videtur praeponendum, nos, quando quid dicimus in nostro studiorum genere certum et veritatis exploratissimae, summum tantum indicare probabilitatis et verisimilitudinis gradum, ultra quem in paucis scientiis licet procedere. . . . Eam hic laudem non adfectamus, ut haecce cogitata tanquam veriloquia et oracula obtrudamus. Eam hercule laudem realium, ut sese venditant, scientiarum doctoribus scientificis non invidemus. Nos didicimus, quid verum a probabili, quid verisimile distet a summo verisimilitudinis gra-*

1) Diatribe in Eur. reliq. p. 277.

2) Phoenissae, ibidem: „hi Geometrica neminem admiraturum inventa fatebuntur, nisi multa prius minima perceperit, absque quibus maioribus illis locus non sit; atque adeo, si licet parva magnis componere, sciant illi, neminem correctionis, verane sit an minus, idoneum esse iudicem, qui non ante diu multumque fuerit in minutis illis, quae praescienda sint, exercitatus”.

3) Virgilius illustratus, Epist. ad Matth. Roev. p. IV, VI. Cfr. de publ. Athen. moribus, p. 8: „Hoc quo vivimus seculo inter Philosophantes rari, quod mirandum est, in intimam Graeciam secedunt”.

du. *Mathematice loquendo, nihil est, in hoc certo genere, quod nos tractamus certum, nihil exploratum. Quaecumque nos opinionibus, quas pueruli combibimus omnes, nimium quantum adsuefacti tanquam certa proponimus, vere loquendo, nihil sunt, nisi probabilia ista*¹⁾).

Ook Hemsterhuis had zich reeds in 1746 in dezen zin tegenover Valckenaer over de zekerheid van het weten uitgelaten: *wij kennen niet eene saek, maer al ons kennis, die wij door study etc. verkrijgen bestaet in 't kennen van de proportie, die 'r is tusschen saken en saken — de gansche mathesis bestaet in de proporties en is daarom vast, verder kunnen wij menschen niet komen*²⁾). In deze poging om de probabilitas te verdedigen met een beroep op de wiskunde vinden wij een opvallende verwantschap met de opvattingen van v. Musschenbroek³⁾).

Na het voorafgaande kan men verwachten, dat Valckenaer ook bij zijn taalstudie een belangrijke plaats zal inruimen aan de analogie. Maar hij verstaat hieronder niet meer, zooals Hemsterhuis, een *infixum* ... *omnibus hominibus a summo rerum auctore Deo principium aliquod*⁴⁾); de tijd der cartesiansche principen is voorbij. Evenals bij 's Gravesande en van Musschenbroek beteekent analogie bij hem: gelijkheid van voorbeelden. *Observationes, quas huc usque ex interiore linguarum indole, similitudine exemplorum, quam nos analogiam vocamus, subnixi eruimus*⁵⁾). En nog duidelijker spreekt de omschrijving: *secundum analogiam linguae, seu certam rem ad res proportionem ac similitudinem*⁶⁾).

3. Valckenaer en de Verlichting

Zijn wijsgeerige en politieke beginselen. Voor 's Gravesande had, zooals wij gezien hebben, de filosofie vooral waarde als praktische levenswijsheid⁷⁾ en ook volgens Valckenaer leert deze,

1) Valckenaer, *Observationes, quibus via emunitur ad origines Graecas investigandas*, p. 285, 286.

2) Deze uittaling is te vinden in een bundel aantekeningen van Valckenaer, genaamd: *Hemsterhusiana*, op f. 33; aanwezig U.B. Leiden B.P.L. 503.

3) Zie boven p. 256.

4) Cfr. boven p. 116.

5) *Observationes* p. 270; zie ook aldaar p. 280: „e certa similitium verborum norma ac plana totius linguae analogia concludere licet“.

6) *Ibidem*, p. 286; cfr. aldaar p. 293: „ex analogia, sive ex proportione, quam hae formae habent ad similes“ en p. 301: „per analogiam, seu proportionem linguae ad alia exempla“. Cfr. verder p. 277, 278.

7) Cfr. boven p. 256-258.

hoe men zijn leven moet inrichten voor zich zelf en tot nut van zijn evenmensch en de samenleving. Dit was ook de filosofie van Euripides en daarom *haec praesertim popularis nobis in Euripide placet ad vitam regendam utilis Philosophia*¹⁾. Een filosofische vorming acht hij dan ook voor een bestuurder van groot belang en zijn ideaal van een regent is: een „verlicht” despoot, die het welzijn van zijn volk wil dienen. Hij zag dit in Philippus van Macedonië²⁾, Pisistratus³⁾, Frederik II van Pruisen⁴⁾ en Catharina II⁵⁾.

De geestesstromingen van dezen tijd zijn eveneens te herkennen in Valckenaer's politieke opvattingen. Het verval, waarin zijn vaderland wegzonk, maakte hem bezorgd en de oorzaken hiervan vond hij voor een groot deel in den verouderden en uitgeleefden bestuursvorm, dien hij niet tot elken prijs zocht te behouden, daar staatsvormen, zooals al het bestaande, veranderlijk zijn. In de Oudheid hadden dergelijke toestanden ook bestaan: *in historia Graeca multa reperiri, quae cum rebus possint Belgicis componi*⁶⁾. Geen verbetering was te verwachten van het volk, dat alleen maar door zijn getal belangrijk is, maar overigens bijgeloovig en dom. *Plebs, etiam in Graecia maxima semper hominum turba, plebs potentissimis movebatur falsae religionis ludibriis, a sui ordinis hominibus, a vatibus, a sacerdotibus concitata*⁷⁾. Bovendien is het egoïstisch en hebzuchtig; om den geldzucht te brandmerken weet Valckenaer geen beter adjectief te vinden dan „plebejisch”: *plebeius amor accumulandae pecuniae*⁸⁾. Hoe kan nu regeerkracht uitgaan van een volksregeering, die zich zelf niet weet te beheerschen en maat te houden, waar heerscht een *modum tenere nescia populi quae dicitur libertas*⁹⁾. Het volk moet zelf in bedwang gehouden worden, *severitate Legum coërcenda*, anders wordt het een tyran¹⁰⁾.

1) Diatribe in Eur. reliq. p. 25.

2) Or. de Philippi indole, p. 233, 234, 239, 281. Zie ook boven p. 221, 222.

3) Or. de publ. Athen. moribus, p. 15; cfr. boven p. 223.

4) „Rex et Imperator Philosophus”, or. de rerum belgic. vicissitudine, p. 202; cfr. verder p. 347.

5) Theocriti, Bionis et Moschi Carmina, dedicatio aan prins Youssouppoff, p. 6 verso.

6) Or. de publ. Athen. moribus, p. 6, 9.

7) Or. de Philippi indole, p. 268.

8) Or. de rerum belgicarum vicissitudine, p. 197. Zie ook boven p. 212°.

9) Or. de publ. Athen. moribus, p. 16.

10) Or. de rerum belgic. vicissitudine, p. 211. Zie ook boven p. 223.

Van de wijsbegeerte had 's Gravesande gezegd: *Hujus finis est, ut quisque quam sibi sortem, seu ratio dederit, seu fors objecerit, illa contentus vivat*¹⁾. Hiermede wordt derhalve de ongelijkheid der menschen als vaststaand aangenomen. In dezen gedachtengang is ook Valckenaer gekomen tot zijn, overigens modern aandoende, opvatting, dat gelijke rechten voor alle burgers, zooals de democratie deze opeischt, een onrechtvaardigheid is; zóó verstaat hij de gelijkheid niet, *non illam, quae omnibus idem, sed quae suum singulis tribueret; quae pro meritis quemque honoraret*. De gelijkheid, zooals het volk die opvat, bestaat gewoonlijk in *odiosa quaevis dicendi confidentia*²⁾, waarmede elk verzet van beter gezinden gesmoord wordt.

Het stadhouderschap van Willem V. Meer in het belang van het algemeen is een krachtig, éénhoofdig bestuur. Reeds Euripides was van meening: *unus vir quantum saepe praestet multitudini*³⁾; bij een democratie daarentegen *inter tot capita lenta erant consilia, lentae deliberationes, apparatus lenti*⁴⁾.

Zijn ideaal van een regent heeft Valckenaer gehoopt verwezenlijkt te zien in den stadhouder, dien hij in 1747 met zooveel verwachting begroet had⁵⁾, en zeker in diens zoon Willem V, toen deze in 1766 meerderjarig was geworden. Hoe bitter moet zijn ontgoocheling geweest zijn, toen hij al spoedig bemerkte, dat hier geen verbetering was te verwachten. In een bundel aantekeningen van Valckenaer, genaamd „Collectanea ad Orationes suas”⁶⁾, staat op de voorpagina van een ontwerp voor een rede „de Mercatura nervo Reipublicae” een los neergeworpen opmerking, een uitroep bijna, zonder onmiddellijk verband met het onderwerp: *de Prins, die Amsterdammer uit den Haag*. Hier vinden wij het geheele bestuur van Willem V meedoogenloos scherp van Valckenaer's standpunt uit gekarakteriseerd. Het is, of de schrijver door het onderwerp van zijn rede aan Amsterdam denkend, al mijmerend tot de conclusie is gekomen, dat de stadhouder door geen einde te maken aan de stedelijke oligarchie eigenlijk eenzelfde politiek voert als de regenten van Amsterdam en zich medeplichtig maakt aan hun wanbeheer.

1) Cfr. boven p. 258.

2) Or. de publ. Athen. moribus, p. 16, 27.

3) Diatribe in Eurip. reliq. p. 146.

4) Or. de Philippi indole p. 281. Cfr. ook boven p. 222.

5) Cfr. boven p. 200^b en 212.

6) B.P.L. 465 f. 1 in de U.B. te Leiden.

Ook de persoonlijke kwaliteiten van Willem V waren voor Valckenaer geen geheim gebleven. Hemsterhuis had hem al gezegd: *de Prins en de meeste Politike mankeert applicatie. Se moesten 5 uiren daegs kunnen alleen zijn met plaisir*¹⁾. In dit verband krijgt de volgende aantekening van Valckenaer uit het jaar 1771 over Willem V een zeer bijzonder relief: *Humes history van Engeland (9 vol. in 8vo quam Gallice vertunt) leest de Prins op aanraden van Fagel, alle dagen een half uur*²⁾. Het is dan ook niet te verwonderen, dat wij Valckenaer spoedig op Sandhorst³⁾ ontmoeten en dat hij met zorg in zijn aantekeningen opneemt, dat er te Amsterdam in het huis van de Graaff een maaltijd had plaats gevonden, waar de mantel vertoond was, dien de Wit bij zijn vermoording omhad⁴⁾.

Valckenaer als patriot. Wat de buitenlandsche politiek betreft: volgens zijn meening zou Nederland het meest gebaat zijn bij een bondgenootschap met Engeland; beide zeeënaties waren op elkaar aangewezen. Van Frankrijk daarentegen dachtte hij gevaar. Toch moest hij erkennen, dat vroeger, toen Engeland en Nederland door een persoonlijke Unie verbonden waren⁵⁾, de verwachtingen, die men op deze verbintenis gebouwd had, niet geheel in vervulling waren gegaan: *in tanta potentissimorum Populorum concordia quid tandem, si bellum ingrueret, adeo metuendum videbatur? Spes magna fallit interdum, Belgas publicis in rebus saepe deceptit*⁶⁾.

Valckenaer's politiek wordt ten slotte bepaald door een innige liefde voor zijn vaderland; den naam patriot, in dezen tijd door alle anti-stadhouderlijken gedragen, verdient hij ten volle. Hij bezat die echte liefde voor zijn volk, die ook den moed heeft om het op zijn fouten te wijzen. Hoe heeft hij zich geërgerd aan den geldzucht, dien *plebeius amor pecuniae*, waarbij alle hoogere belangen achtergesteld

1) B.P.L. 501, Hemsterhusiana, f. 26.

2) B.P.L. no. 527, bevattende korte aantekeningen over de gebeurtenissen van den dag, f. 131.

3) Over Sandhorst zie boven p. 237¹ en verder p. 358. Kan Valckenaer's relatie met Burmannus secundus, met wien hij overigens in zoovele opzichten verschilde, misschien door een familiebetrekking verklaard worden? Valckenaer was gehuwd met Johanna van der Streng (cfr. boven p. 214) en Burman's eerste vrouw heette Maria Elisabeth van der Streng, beide uit Amsterdam.

4) B.P.L. no. 527, f. 132.

5) Cfr. boven p. 16.

6) Or. de rerum belgic. vicissitudine p. 193, 194.

werden! Hij kende zijn volk zoo goed, dat eerst wakker werd, toen Alva met zijn tienden penning hun economische belangen bedreigde. *Gens enim natura quieta, quae cives, quae viros Principes¹⁾ occidi, quae leges eripi sibi ac privilegia, viderat indignabunda quidem, paene tamen immota (tacite enim gementes metus continuerat); ubi inaudito vectigali bona sua sensit exspoliari; tum demum concors priora decrevit ulcisci, imminetia arcere, suoque docuit etiam exemplo, eam formam esse concordiam, quae privatae rei vinculo continetur²⁾.*

Het nederlandsche volk wordt voor hem niet omsloten door de grenzen van de republiek der Zeven Vereenigde Nederlanden, maar hiertoe behooren ook Vlaanderen en Brabant. Met deze grootnederlandsche opvattingen is Valckenaer wel heel vroeg geweest, hetgeen niet zonder belang is, daar te Leiden het onderwijs in de vaderlandsche geschiedenis in zijn hand lag. De geloofsvervolging in de zuidelijke Nederlanden heeft hij openlijk aangemerkt als een woeden tegen volksgenooten en dit zag hij ook als de oorzaak, waarom niet alle nederlandsche gewesten vereenigd zijn gebleven, hetgeen altijd de bedoeling van den Zwijger was geweest: *Religionem si pro cuiusque sensu et persuasione coli libere permisissent Magistratus in Flandria et Brabantia, sua forte contenti nihil ultra desiderassent emendatae cultores: Et ab initio belli si unanimes Belgae nobiles conspirassent, si Aarschotano iuveni fuisset, qui fuit animus ad Venetos abeunti seni; nisi Auriaci consilia turbassent aemuli, totum Belgium, quod vehementer ille cupiebat, ab Hispanis fuisset avulsum³⁾.*

Valckenaer en de nederlandsche taal. Ook in waardeering voor de moedertaal is Valckenaer niet achtergebleven bij de andere graeci van zijn tijd⁴⁾ en, al is hij niet zoover gekomen, dat hij colleges over of in het *nederlandsch* heeft gegeven, toch is hij een actiever lid van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde geweest dan men ge-

¹⁾ Valckenaer doelt hier blijkbaar op de terechtstelling van Egmont en Hoorne.

²⁾ Uit de niet in druk verschenen rectorale rede van Valckenaer in 1772: „de admirandis divinae Providentiae rationibus in fundanda Foederatorum Belgarum libertate”, B.P.L. 506, f. 28, verso. De reden, waarom deze oratie, evenals zijn inaug. rede van 1769, niet gepubliceerd is, zal wel gezocht moeten worden in de politieke onderwerpen, die er in behandeld worden. Cfr. boven p. 213⁵, 232.

³⁾ B.P.L. 506, f. 30.

⁴⁾ Zie boven p. 190⁴ en verder p. 342. In 1795 legde Ruardi in Groningen zijn rectoraat neder met een rede: „de amore in patriam per sermonis patril cultum probanda”.

woonlijk denkt¹⁾. Hiervan getuigen de „adnotationes de rebus in Societate q.d. Maatschappij der Nederl. Letterkunde, gestis et deliberatis” in zijn nagelaten papieren²⁾. Men vindt hieronder o.a. „Kleine aanmerkingen op het voorstel van A. van den Berg en B. van den Bosch in July 1771 gegeven na de groote vergadering. Over de moeilijkheden verbonden aan het uitgeven van een Nederduitsch woordenboek”³⁾. Hij acht hiervoor minstens een eeuw noodig en de uitkomst heeft hem gelijk gegeven; men is er nog mee bezig. Over zoogenaamde nieuwe woorden in het nederlandsch geeft hij dezelfde meening, die wij hem hierna in zijn Observaciones⁴⁾ zullen hooren verkondigen over dergelijke woorden in het grieksch: *Nog van den Vondel, nog Hooft, nog iemand anders heeft een eenig geheel nieuw woord kunnen maken. Wel hebben ze uit ouder boeken of schriften woorden, die reeds door onbruik scheenen afgestorven, door ze te gebruiken en door haar gezag kunnen doen herleven*⁵⁾. Op f. 77 en 78 bevindt zich een „Toets van de Egtheid der Rijm Chronijcke, die, op den naam van Klaas Kolijn uitgegeven is, gelezen 26 Julij 1773”, waarin Valckenaer zich op de bekende gronden tegen de echtheid uitspreekt.

Ook zijn omschrijving der nederlandsche taal is geheel in overeenstemming met zijn, ons reeds bekende, groot-nederlandsche gevoelens. Hij haalt nl. de woorden aan van zijn medelid van den Berg uit diens referaat en onderstreept daarin, wat hem het belangrijkste toeschijnt. Hiermede maakt hij de definitie van v. d. Berg tot de zijne, welke luidt: *woorden, welke in Holland zoowel als in Zee-land, Vriesland, Groningen, Over G.N. Brabant en Vlaanderen hendaags in 't spreken en schrijven gebruikt worden, en ten voren ooit gebruikt zijn, maken de N. taal uit*⁶⁾.

Ten slotte mag niet onvermeld blijven, dat, overal door zijn werken verspreid, aanmerkingen te vinden zijn, waarin het grieksch en het nederlandsch in woordvorming en in overdracht van beteekenis

1) Waarvan hij al in 1767 lid werd, zie Wille, o.c. p. 100, 166 en Bergman, Memoria, p. 93. Valckenaer's diploma van lidmaatschap der Mij. vonden wij in een portefeuille, U.B. Leiden B.P.L. 530, f. 41, dat — vreemd genoeg — gedateerd is van 1778, hoewel het vermeldt, dat hij reeds in 1767 als lid was aangenomen, dus heel kort na de oprichting in 1766.

2) F. 70-101 in den bundel B.P.L. 527.

3) B.P.L. 527, f. 71.

4) Observaciones, p. 280; cfr. verder p. 282, 283.

5) B.P.L. 527, f. 72.

6) Ibidem, f. 90, verso.

vergeleken worden. Zoo teekent hij ergens aan: εὐεστὸν *het welzijn pro geluk* ¹⁾).

C. WETENSCHAPPELIJKE PRINCIPEN

1. Zijn opvatting der philologie

Wezen en doel. Een afzonderlijke definitie der philologie heeft Valckenaer, zoo kort na Hemsterhuis' uitvoerige omschrijving ²⁾, niet gegeven, maar toch kunnen wij besluiten, dat er tusschen beider meening geen verschil heeft bestaan. Zoo zegt Valckenaer aan het slot zijner inaugurale rede te Leiden in 1766 tot de studenten: *Vos tandem, Lectissimi Iuvenes, qui ad hunc bonarum artium mercatum confluxistis, cuiuscunque doctrinae, humanitatis omnes studiosi, multis vos publice cohortari possem ad earum literarum amorem, dum florentes estis aetatibus, iuvenili pectore suscipiendum, quae vobis, in quacunque postea graviore disciplina volueritis elaborare, ornamento sint atque adiumento futurae* (p. 37). Hij denkt dus nog niet aan een zelfstandige positie der philologie, maar wil de humaniora, en vooral het grieksch, bevrijden van de banden der theologie en ze maken tot een noodzakelijke propaedeuse voor alle faculteiten. Dàn zullen de humaniora, zooals hun naam reeds zegt, hun eigenlijk doel kunnen vervullen en medewerken aan de geestesbeschaving en de ontwikkeling van eigen oordeel bij alle studenten, ongeacht het vak, dat zij zullen kiezen.

Deze uitwerking der humaniora schrijft hij toe aan hun ruimen omvang ³⁾ en hun encyclopedisch — zonder nochtans dit woord te gebruiken — karakter, waardoor zij zich onderscheiden van de andere wetenschappen, die hun gebied steeds meer beperken en in afzonderlijke onderdeelen versnipperen. *Harum quippe literarum cultores, sectarum et familiarum, in quas reliquae disciplinae divisae sunt ac disparatae, penitus ignari, dum per latissimos, perenni florum copia viridantes antiquitatis campos divagantur, seseque in uberrimos veterum monumentorum* ⁴⁾ *gurgites diffundunt, quocumque se converte-*

1) Onder de „Belgicae voces et locutiones”, f. 113 in den bundel „Collectanea de Origine linguae graecae”, B.P.L. 349. Op f. 63 vinden wij daar nog: „εἰκειν, wijken, ab ἔργον, werk, ab αἰν, waaijen, kooy, κοιτη; ὄλω, huilen de cane”.

2) Cfr. boven p. 120-128.

3) Inaug. rede van 1741, p. 14: „Qui ... amplissimos hujus Literaturae terminos Critico perlustraverit oculo”.

4) Monumenta moet hier, evenals verder p. 272¹, opgevat worden in den zin van „monumenta literaria”.

rint, affatim reperiunt, in quo integrum animum exercean, et vegetam libere judicandi virtutem 1).

De grieksche letteren zijn zóó uitgebreid, dat er tot heden nog niet veel op dit gebied gepresteerd is en men dus deze studie niet overbodig kan noemen door te verwijzen naar de resultaten van beroemde voorgangers 2). Maar deze uitgebreidheid heeft ook een ruime verspreiding der grieksche studiën tegengehouden, vooral in dezen tijd, die den horizon zijner wetenschappelijke belangstelling gaat vernauwen 3). Ten slotte heeft het grieksch niets zoozeer te vreezen als het verdwijnen der *m e e n i n g s v r i j h e i d*, waardoor het zijn aantrekkingskracht verliezen zal: *Abjecta judicandi libertas, ut ceterarum rerum bonarum, sic Graecae quoque eruditionis neglectum si non peperit, certe fovit, et nisi violenter reprehendatur, porro etiam videtur adauctura* 4).

Het doel van Valckenaer's onderwijs is dan ook niet om geleerden en graeci te vormen: *ut, qui meam se darent in disciplinam, non Graeci magis sermonis, quam veteris memoriae rerum priscaequae sapientiae cognitione quadam imbuerentur ... sed ut antiquitatis monumenta tractantes animum etiam emendarent, atque his in literis exercitati cives patriae quisque suae meliores evaderent* 5). Ook niet om eloquentia aan te leeren, die enkel het vernuft scherpt, maar het gemoed onberoerd laat, *non ut verborum ornamentis Rhetorumque formulis ditati ingenium tantum excolerent* 6). Tot het bereiken van zijn doel lijkt hem Euripides ook geschikter dan Sophocles, omdat de „philosophische” dichter meer in staat is om de jeugd te boeien dan de hoogdravende dramaturg, die met zijn vaste religieuze overtuiging minder aantrekkingskracht heeft voor het critische en sceptische geslacht van die dagen 7).

1) Inaug. rede van 1741, p. 4.

2) Ibidem, p. 14: „is, nihil peractum; is, conjunctam plurimorum diligentiam nova inventuris viam tantum designavisse ac patefecisse, me quidem iudice confitebitur”.

3) Ibidem, p. 12: „eruditionis orbem coarctatum”.

4) Ibidem, p. 16.

5) Cfr. ook B e r g m a n, o.c. p. 23: „ut non doctos tantum, sed etiam bonos et ad quaevis praeclara institutos cives patriae formaret”.

6) Diatribe in Eur. fragm., dedicatio, p. I, II. Voor V a l c k e n a e r's standpunt tegenover de *eloquentia* zie ook boven p. 247 en volg.

7) Phoenissae, praef. p. V: „Euripidis praeterea, praeceptis ad vitam bene informandam referti, simplex ac nativa facilitas cothurno Sophocleo ad ingenium nostratum multo videbatur accommodatior, quos usu quoque didiceram Poëtarum potius,

Een dergelijke opleiding tot goede burgers acht hij een staatsbelang, hetgeen ook reeds de meening was van den Areopaag te Athene: *a iuventutis enim educatione, hoc seculo neglecta per Europam, publicam quoque pendere noverant civitatis salutem atque illud adeo, quo iuvenes flexeris, illuc adultos inclinatuos*¹⁾. Met dit doel van zijn onderwijs is ook zijn methode in overeenstemming: geen parate kennis bijbrengen, doch inzicht openen en opleiden tot zelfwerkzaamheid en vorming van eigen oordeel²⁾. Daarom bestrijdt hij ten sterkste de dwaling, als zouden boeken alleen dit kunnen geven: *Is error periculosus et nimis frequens in antecessum paucis profligandus est eo inprimis, ut ab unoquoque cognoscatur viam hic tantum emuniri, qua quis incedens propria industria atque indefesso labore per latissimos veterum scriptorum campos ad eruditionem possit pervenire*³⁾. De vrucht van de studie der humaniora is volgens hem de feiten te kunnen beoordeelen met een *critisch* geschoold onderscheidingsvermogen en dit wordt door hem zóó hoog aangeslagen, dat hij al bij den aanvang van zijn loopbaan als hoogleeraar zijn studenten heeft aangespoord om zelfs tegenover hun eigen leermeesters een zelfstandige houding te durven aannemen⁴⁾. Dit is de *Regia via* om tot ware eruditie te komen: *nobilem iudicandi virtutem, qua divino beneficio homines praestamus*⁵⁾, *liberam exercete et integram... Hac via Regia, et a Summis Viris calcata*⁶⁾ ... *ad celsam eruditionis arcem progrediamini*⁷⁾.

De Ouden moeten derhalve niet gelezen worden om alleen de taal te leeren, *verum etiam rerum et antiquitatis cognoscendae et illustrandae studio*⁸⁾ en hiermede wordt *Hemsterhuis'* definitie in het kort samengevat⁹⁾. Ook heeft Valckenaer de noodige aandacht geschonken aan de inscripties, niet om er speciaal studie van te maken

quam aliorum scriptorum, suavitate delenimentisque capi atque ad amorem humanitatis honestatisque concitari".

1) Or. de publicis Atheniensium moribus, p. 17. Voor verdere belangstelling voor opvoeding in deze eeuw cfr. verder p. 347¹.

2) Zie boven p. 215, aanm. 1 en 2.

3) Praef. voor zijn antiquiteitencollege, p. 1, aangehaald boven p. 214. Cfr. Virgilius illustr. p. 162: „Atque ita semitam aperui, facile dilatandam”.

4) Inaug. rede van 1741, p. 40: „a recta cernendi virtute parati Praeceptorum sedete vosmetipsi iudices”. Voor paratus a zie ook boven p. 216⁵.

5) Cfr. boven p. 179³.

6) Vooral door Schultens, zie boven p. 179³ en 204⁴.

7) Deze woorden van Valckenaer zijn uit zijn inaug. rede van 1741, p. 40.

8) Woorden van Bergman, Memoria p. 82.

9) Cfr. boven p. 122 en 126.

— dit zou in strijd geweest zijn met zijn encyclopedische opvatting der oude letteren, — doch als hulpmiddel om dieper in de Oudheid te kunnen doordringen, vooral voor de kennis der grieksche dialecten: *saepius Pythagoreorum Doricae reliquiae, lapidumque veterum inprimis inscriptiones emendari possunt* ¹⁾).

Definitie der critiek. Een waar leerling van Hemsterhuis toont Valckenaer zich eveneens in zijn definitie der critiek: *Criticam voco de re quavis sobrie modesteque, sed libere judicandi vigorem, a summo Numine menti insitum et ingeneratum, jugi exercitatione firmatum et corroboratum* ²⁾). Zijn afwijking van de vroegere, classicistische, vereering der Oudheid komt nergens zoo duidelijk uit als in de critiek, waarin hij zelfs zijn hoogvereerde Grieken niet ontzien heeft ³⁾). Ook hierin is hij een kind der zelfbewuste en „verlichte” achttiende eeuw, die met medelijden op de voorafgaande „donkere” eeuwen neerziet. Zoo constateert hij met zelfvoldoening, dat Flavius Josephus wel de Grieken en Romeinen heeft kunnen bedriegen, doch geen critische vorschers van lateren tijd: *Plura non dicam hac de re, nisi id unum, non nobis ista scripsisse Iosephum, sed Romanis Graecisque, quos talia noverat ad veritatis lancem non exploraturos* ⁴⁾).

Deze onafhankelijke houding tegenover traditie en gezaghebbende uitspraken heeft hem dan ook bij tijdgenooten en het nageslacht den naam bezorgd van hypercritisch te zijn ⁵⁾), doch een aandachtige lezing van zijn werken wettigt dien indruk niet. Zelf heeft hij eens gezegd: *Medicus cunctator secanti saepe praeferendus* ⁶⁾).

Tegenstanders der critiek beschouwden deze als woordenzifterij ⁷⁾ en daarom bepaalt hij zijn eigen standpunt als volgt: *neque enim istam tenuem scientiam Criticen dixerim; quae in literis, in vocibus, in verborum interpunctione occupata, et artissimis spatiis circumsepta, ex ista sua orbita nunquam evagatur* ⁸⁾). Zijn eigen definitie der critiek,

¹⁾ Diatribe in Eur. fragm. p. 285. Cfr. ook Epist. ad Matth. Roeverum, p. LVIII, in de Opuscula I, p. 283, 384, 385.

²⁾ Inaug. rede van 1741, p. 16.

³⁾ Or. de Philippi indole, p. 264: „dum mutuo vires suas atterebant senescendo desipientes Graeci”. Cfr. boven p. 246.

⁴⁾ Diatribe de Aristobulo Judaeo, L.B. 1806, p. 61.

⁵⁾ Cfr. boven p. 246⁴, ⁵.

⁶⁾ Diatribe in Eur. fragm. p. 219.

⁷⁾ Inaug. rede van 1741, p. 18.

⁸⁾ Or. de critica emendatrice, p. 286.

in den zin van Perizonius en Hemsterhuis, dateert reeds uit 1741: *Veri nominis Critica, quae, a rebus levioris momenti progressa, vetustatis monumenta* ¹⁾, *ad certam normam librata, pervagatur, veri nominis Critica, quae in prisci aevi historiis non adeo, quid gestum sit, considerat, sed quibus consiliis res agitatae quem fuerint eventum sortitae; veri nominis Critica, quae non tam animo recondit, quo tempore regna et imperia conciderint; sed quibus legibus, quibus institutis publicae res fundatae creverint, et ad summum culmen pervenerint, quibus vitii decreverint, ac tandem collapsae corruerint: ea Critice non est artificium ostentationi accomodatum, quod otium tantum fallat, quod diem conterat, quod voluptatem pariat* ²⁾; *ea Critice animum format, iudicandi virtutem, si quam natura nobis fuerit largita, firmat ac roborat* ³⁾; *per lubrica opinionum ludibria vacillantes dirigit; et sola, scientiarum late Regina, Critice veri et falsi usque permanebit disceptatrix et iudex* ⁴⁾.

Omdat slechts weinigen aan dit ideaal van een criticus kunnen beantwoorden, zet hij eenige jaren later nogmaals zijn opvatting hierover uiteen, hetgeen ons opnieuw een inzicht geeft in het wezen en het doel van Valckenaer's philologie: *Primi ordinis Criticos voco illos solos, qui nativo celerrimi ingenii acumine suisque bonis opulenti, integram iudicandi vim, animo divinitus impressam, ac solido nutrimento educatam, indes roborant; qui, Linguarum peritissimi, et in Veterum monumentis assidua exercitatione occupati, iudicis personam nunquam deponunt; qui, quidquid spatiosa complectitur vetustas, quidquid recentioris est memoriae, capaci mente ita comprehendunt, ut nobilior illa cernendi et diiudicandi facultas, a tanta rerum, sed in suas velut cellulas et apothecas dispositarum, copia minime oppressa, suum semper principatum obtineant* ⁵⁾. Over dit onderwerp weidt hij nog verder uit, en wij herkennen duidelijk den leerling van Hemsterhuis, als wij hem den eisch hooren stellen, dat een criticus grondige taalkennis moet bezitten: *Eam cognitionem ut adipiscantur, ut Auctorum mentem investigent, antiquitatis caligine frequenter obscuratam; opus est Linguarum studio, doctrina excellenti, ingenio sagace, calore coniectandi,*

¹⁾ Cfr. boven p. 268⁴.

²⁾ Voor Hemsterhuis' meening hierover cfr. boven p. 125, 126.

³⁾ De gave van critiek is dus aangeboren en niet te leeren; cfr. or. de critica emendatrice, p. 307: „Hi, dum sentiunt, se ab ista dote, quae Criticum perficit, remotos, ac nullo labore, si desit ingenitum illud acumen, istam se posse artem consequi . . .”.

⁴⁾ Inaug. rede van 1741, p. 20.

⁵⁾ Or. de critica emendatrice, p. 287.

*iudicandi virtute, opus est Critica*¹⁾). De divinatorische critiek, waarin hij zelf een meester is geweest, wordt door hem dus genoemd: *calor coniectandi*, een sprekend voorbeeld van de beeldende kracht van Valckenaer's latijn, waardoor hij zoo'n diepen indruk maakte op zijn toehoorders²⁾).

2. Zijn meening over het grieksch

Het grieksch vergeleken met het latijn en hebreuwsch. Het grieksch beschouwde hij als een onmisbaar hulpmiddel om tot een critische beoefening der Oudheid te kunnen komen, maar de studie van deze taal is achteruitgegaan. De oorzaak hiervan is, naast het gebruik van latijnsche vertalingen van grieksche auteurs³⁾ en het ontbreken van den steun der machthebbers⁴⁾, dat men het grieksch van het latijn heeft gescheiden en geleerden van naam, hoewel in het grieksch niet onbedreven, zich tot het latijn bepalen en hiermede het encyclopedisch karakter der humaniora hebben prijsgegeven: *Verum Graecarum Literarum culturae negligendae, homines, quod dolendum est, variarum rerum scientia nobiles et clari fomenta subministrarunt, quotquot latissime patulum eruditionis orbem artis cancellis circumscribentes, quod inter utriusque Linguae studium intercedit, societatis vinculum divellendum ac dissolvendum crediderunt. Fuerunt, et reperiuntur non pauci, qui, Literarum quidem Graecarum non imperiti, sed Latinorum paucitate contenti, dum Graecos scriptores parce contrectavisse, et in Romanorum scriptis Criticam exercuisse solis deprehenduntur, ad magnam nihilominus famae celebritatem perveniunt, Graecas Literas negligendi plurimis sine dubio occasionem praebuerunt*⁵⁾).

Evenals Hemsterhuis is ook Valckenaer van meening, dat het latijn van het grieksch afkomstig is, maar dat er tusschen het grieksch en het hebreuwsch geen verwantschap bestaat. Terecht heeft hij opgemerkt, dat zelfs Bos, die in vele opzichten een beter inzicht had in de verhouding tusschen deze beide

1) Or. de critica emendatr. p. 294.

2) Cfr. boven p. 250, 251.

3) Cfr. boven p. 207.

4) *Animadversiones ad Ammonium*, praef. p. 3: „Dici tamen non potest, quanto hae literae videantur pulciores, si qui Potentes et Nobiles eas commendatione sua non indignas esse existiment”. Cfr. ook de inaug. rede van 1741, p. 34.

5) Inaug. rede van 1741, p. 21.

talen¹⁾, hierin nog geen gevestigde meening heeft gehad: *originem Hebraeorum ludibria fecerunt etiam Bossio*²⁾).

Rijkdom en regelmaat (analogie) van het grieksch. Het grieksch biedt meer mogelijkheden dan het latijn tot het weergeven van wijsgeerige begrippen. Dit komt voort uit het gemak, waarmede de eerste taal *composita* kan vormen: *Iam vero nulla datur lingua (ex iis certe, quae vocantur mortuae) adeo ferax compositorum, quam quidem Graeca. Imo haec est sermonis Graeci dos et virtus eximia ac singularis, ut amabili glutine, et nexu prope admirabili, voces diversas nectat et colliget, adeo ut una voce Graeci ea plerumque exprimere valeant, quae in alias linguas non nisi ambitioso vocabulorum multorum tractu commode verti possunt aut transfundi*³⁾. Een der kenmerkende eigenschappen dus van het grieksch is voor Valckenaer, evenals voor Hemsterhuis, zijn rijkdom, *copia Graecae linguae incredibilis* en hij besluit: *immensam esse sermonis Graeci amplitudinem*⁴⁾. Tegenover dezen rijkdom is het latijn betrekkelijk arm, zoodat: *Omnis Latini sermonis ambitus verba non suppeditavit, uni Platoni rite interpretando accommodata*⁵⁾.

Maar deze rijkdom maakt het grieksch toch niet moeilijk⁶⁾, want een andere eigenschap is: zijn strenge regelmaat. Hierdoor wordt het overzichtelijk en, als men hierop meer acht gaf, *omnium linguarum ipsa sua copia videretur facillima, atque adeo pulchritudinis suae amatores atque admiratores frequentissimos adliceret*⁷⁾. Wij hebben reeds gezien⁸⁾, dat sedert het einde der voorgaande eeuw verzet was gerezen tegen een grammaticale behandeling der taal, die de anomalie naar voren brengt en vaak uitsluitend bestaat uit een dorre opsomming van allerlei uitzonderingen. De zucht om alles in een systeem onder te brengen, die na Descartes merkbaar wordt⁹⁾, speurde meer

1) Zie hiervoor boven p. 52¹, 147 en voor de verhouding van het grieksch tot het latijn cfr. verder p. 284.

2) In een bundel nagelaten papieren van Valckenaer, genaamd: *Collectanea de origine linguae graecae*, B.P.L. 349, f. 19.

3) *Observat. academ.* p. 270.

4) *Ibidem* p. 272, 273.

5) *Inaug. rede van 1741*, p. 26.

6) *Observ. academ.* p. 274: „*imo tanto faciliorem, quanto maioribus divitiis ceteras linguas longissime superat*”.

7) *Ibidem*, p. 256; cfr. ook o.c. p. 274.

8) Cfr. boven p. 48, 70, 114.

9) Over de „*esprit systématique*” en de „*esprit de système*” cfr. Cassirer, o.c. p. 9, 102 en 104. Totdat Diderot zich tegen de opperheerschappij der

naar de overeenkomstige verschijnselen in een taal, naar de analogie dus. Zodoende wordt de analogie bijna synoniem met regelmaat, die de uiting is van een ordenend verstand.

In de achttiende eeuw, waarin deze regelmaat aan de natuur als het ware opgedrongen werd in tuinen met perken, volgens meetkundige figuren aangelegd, en men het landschap afsloot met stijfgeschorenen hagen, werd ook in de taalstudie regelmaat of analogie als een ideaal en als de oorspronkelijke toestand van een taal beschouwd, onregelmatigheden moeten van lateren datum zijn en verbasteringen van den natuurlijken aard ¹⁾). Het is dus geheel in den geest van zijn tijd, als Valckenaer het grieksch vergelijkt met een groot en ruim huis, *in qua omnia sunt ad usum eleganter accommodata; sed cuius domus singula conclavia, secundum normam et regulam a peritissimo architecto fabricata, multiplicia, sed eadem habeant ornamenta* ²⁾).

Ook heeft hij het grieksch vergeleken met een tuin, een taaltuin derhalve, welk beeld wij al vóór hem bij de taalkundigen ontmoeten ³⁾). Maar Valckenaer heeft blijkbaar een echten achttiende-eeuwschen tuin voor oogen gehad, toen hij schreef: *Consideramus linguam Graecam tanquam hortum, simplici ac naturali pulchritudine amoenissimum, grata florum diversissimorum copia cultissimum, et mirificum in modum variegatum; sed cujus horti prae caeteris hortis natura duplicem ob rationem est admirabilis: primum, quod, si spectemus horti amplitudinem et capacitatem arbores ferat numero paucissimas* ⁴⁾, *arbores vero per eosdem ordines directas; arbores, quarum proceritas et late spatiosa ac in longum diffusa ramorum amplitudo* ⁵⁾ *spatium horti totum opacet. Deinde id arboribus hujus horti peculiare est, quod truncus omnium arborum sit simillimus, quod rami in omnibus arboribus numero pares ad eandem lineam videantur educti, quodque in singulis*

„methode“ ging verzetten en Buffon in de inleiding tot zijn *Histoire naturelle* (in 1749) verklaarde, dat men met classificatie alleen er niet kwam.

¹⁾ Dit werd ook voor het nederlandsch aangenomen. Verwer in zijn anoniem verschenen *Linguae Belgicae Idea grammatica etc.*, Amstelaedami 1707, zegt (p. 7): „Nostra Usus divisio id habet pro fundamento, quod et hodie in lingua Belgicâ reliquiae sunt veteris cujusdam analogiae“. Hij veronderstelt dan ook, dat er in het nederlandsch omtrent het jaar 1000 een „Seculum analogum“ bestaan moet hebben, zeker moet deze tijd vóór 1300 geweest zijn. Op p. 34 komt hij weer hierop terug: „Majores nostri, ante annum Chr. 1300 sub seculo analogo, conjugabant ita: Ik heve, du heves, hi hevet, wi heven, gi hevest, si hevent“.

²⁾ *Observ. academ.* p. 274.

³⁾ Cfr. boven p. 108, 140, 141.

⁴⁾ Het kleine aantal primitiva nl.; zie hiervoor verder p. 280.

⁵⁾ De talrijke derivata nl.; cfr. verder p. 280, 281.

*ramis omnium truncorum totidem reperiantur folia*¹⁾, *nullis lineamentis disparia, adeo ut qui unius rami folia, unius trunci ramos, oculo curioso et philosophico consideraverit, ac probe perspexerit, is eadem opera mox noverit, singularum arborum rami quot foliis gravati luxuriantur, quot rami e singulis truncis propullulaverint*²⁾).

3. Zijn opvatting der analogie

De analogie bij Valckenaer, Hemsterhuis en Schultens. Deze voorliefde voor den regelmaat in het grieksch heeft Valckenaer dus van zijn voorgangers geërfd en in dezen zin spreekt hij over de *tota divitis linguae ratio, et natura et analogia*³⁾. Doch hij gaat nog een stap verder dan Hemsterhuis en gebruikt deze analogie als norm en vergelijkingsmiddel om in het grieksch verloren gegane woorden en den oorspronkelijken vorm der stammen te herstellen; tevens zoekt hij hierbij de beteekenissen van stamverwante woorden tot één grondbeteekenis te herleiden. Dit is de methode van Schultens: *Quod autem nos in lingua Graeca desideramus, id in Hebraea, multis voluminibus editis, praestare adgressus est idem vir excellentissimus Albertus Schultensius*⁴⁾.

Ook Schultens ging bij zijn onderzoek naar den oorspronkelijken toestand der hebreeuwsche taal uit van de analogie, *quae tanquam clavis reputari debet in omnibus omnino Linguis, ad adyta earum, profundioresque recessus, reserandum*⁵⁾ en hij vergeleek zijn methode met die der wiskundigen: *Est idem quod Mathematici appellant Sifras resolvere, sive notas, figuras, et positiones Litterarum ignotas, collatione accuratissima*⁶⁾ *ad certum aliquod principium reducere, Clavim vocitant, cujus ope ad occultissima quaeque consiliorum, et machinationum, penetrari queat*⁷⁾, maar evenals Valckenaer⁸⁾ ziet hij ook de be-

1) De, volgens vaste regels afgeleide, derivata magis producta, zie verder p. 281¹.

2) *Observ. academ.* p. 274.

3) o.c. p. 256.

4) o.c. p. 258. Ook p. 259, 267, 282, 283 en 312 zegt Valckenaer, dat hij te werk gaat „Schultensiana methodo” (p. 262) en de verzen uit Horatius, toepasselijk op verloren of in onbruik geraakte woorden, ontleent hij (p. 282) eveneens aan Schultens. Cfr. boven p. 115.

5) Schultens, *De defectibus hodiernis Linguae Hebraeae, Franequerae* 1731, p. 225.

6) De empiristische methode derhalve, die door vergelijking der resultaten tot een analogieconclusie komt.

7) Schultens, *Origines Hebraeae*, Tom. II, Lugd. Bat. 1738, p. 176.

8) Cfr. boven p. 261, 262.

zwaren van zulk een mathematische methode: Arme Homerus, als men deze methode op hem zou toepassen! *Miseram enim vero sortem Homeri! si Mathematicus aliquis sic eum desifrandum sumeret: atque ex hisce suis subtilissimis demonstrationibus novam nobis Linguam Graecam fabricaret*¹⁾.

Op dezelfde wijze als Schultens geeft Valckenaer in zijn „Observationes academicae” aan, hoe de oorsprong der woorden gevonden kan worden: *Illa verba omnia per certas analogiae leges ad suam singula originem, unde remanserunt, reduci possunt* (p. 261) en eenige bladzijden verder: *Observationes, quas huc usque ex interiore linguarum indole, similitudine exemplorum, quam nos analogiam vocamus, subnixi eruimus, ad verba spectant primitiva* (p. 270). Valckenaer blijkt dus nog meer dan Hemsterhuis de empiristische methode te volgen, omdat hij voor zijn taalexperimenten bewijzen zoekt door middel van analogieconclusies, *similitudine exemplorum*. Dit nu is de analogie van 's Gravesande²⁾. Bovendien wijst de toevoeging: *quam nos analogiam vocamus* er op, dat het woord analogie hier in de taalwetenschap gebruikt wordt in een beteekenis, die minder gewoon was, en daarom verklaard diende te worden.

In een andere passage: *e certa similium verborum norma ac plane totius linguae analogia concludere licet* (p. 280), waar de *totius linguae analogia* afzonderlijk en naast de *certa similium verborum norma* genoemd wordt, vinden wij weer de vroeger gebruikelijke beteekenis van dit woord. Maar even later blijkt Valckenaer's opvatting der analogie weer volkomen in de omschrijving: *secundum analogiam linguae, seu certam rerum ad res proportionem ac similitudinem* (p. 286), zoodat hij kan zeggen: *Per analogiam quid intelligamus, nunc ponimus notum esse* (p. 287). Toch heeft hij hierna nog tweemaal de analogie nader bepaald, eerst in de woorden: *ex analogia, sive ex proportione, quam hae formae habent ad similes* en eindelijk als: *per analogiam, seu proportionem linguae ad alia exempla* (p. 301).

Was bij Hemsterhuis de analogie: een in de taal aanwezig zijnde principe, van God afkomstig en de uiting van een ordenend verstand, een nawerking dus van *cartesiaanschen* invloed³⁾, bij Valckenaer daarentegen is de analogie, al wisselt de beteekenis soms

1) Schultens, l.c.

2) Cfr. boven p. 11, 109, 255⁴, 256.

3) K. Jungmann, René Descartes, Leipzig 1908, p. 133: „Die Sprache ist ein System vom menschlichen Geiste willkürlich erzeugter Zeichen für seine Gedanken”. Cfr. ook boven p. 116, 131, 180.

nog, een middel om uit gelijkheid van overeenkomstige voorbeelden tot conclusies te komen: de „evidentia” of „probabilitas” derhalve van het empirisme¹⁾). Een verdere gelijkenis met de proefondervindelijke natuurkunde kunnen wij opmerken in de twee vereischten, die Valckenaer noodig acht voor de reconstructie van verloren woorden: *Primum est. nomina derivata a verbis propagari secundum leges fixas et nunquam variabiles aut ullis exceptionum ludibriis expositas. Secundo requiritur, ut istae leges notae sint et exploratae*²⁾). Want dezelfde gedachte ligt al in de woorden van 's Gravesande: *Sed dum Deus hoc voluit, et illa quae ut talibus ratiociniis vis communicetur necessario requiruntur etiam voluit; id est, fixis et immutatis rerum congeriem adstruxit Legibus*³⁾).

Valckenaer's toepassing der analogie. Valckenaer's meening over de bruikbaarheid der analogie blijkt reeds uit het feit, dat hij — evenals trouwens Hemsterhuis — zijn colleges over de analogie niet heeft willen publiceeren. Als hieraan meer aandacht was geschonken, had veel misverstand voorkomen kunnen worden⁴⁾). Bovendien heeft men betrouwbare getuigenissen over Valckenaer's opvatting in de woorden van Wyttenbach, die ons verhaalt op zijn desbetreffende vraag het volgende antwoord van Valckenaer te hebben ontvangen: *Analogiam, ajebat, in scholis tradi posse, edendo vulgari non posse: etenim esotericum quid eam esse, quod non facile probetur, nisi disciplinae alumnis paulatim ei assuetis eaque imbutis: novis ac recentibus adhibitam ingeniis, praesertim sine voce idonei magistri, nec probari nec placere; igitur se eam conscribendam aliis relinquare, qui praeceptorum subtilitatem et jejunitatem orationis suavitate exemplorumque varietate exhilarent, atque ad sensum captumque exotericorum hominum commendent. Addebat porro, Analogiam, ne in scholis quidem, solam per se, nisi forte paucis et studiosissimis discipulis, tradendam: reliquis minus versatis, sensim ac per interpretationem Auctorum data occasione adhibendam*⁵⁾): itaque perperam facere magistros eos, qui scholas Graecas, Auctoribus interpretandis destinatas, consumant in praeceptis Analogiae; praesertim quum Auctorum intelligentia unicus sit fructus et finis, cujus causa et Graeca lingua et Analogia percipiatur, quam ipsam sine usu ac lectione Auc-

1) Cfr. boven p. 256, 261, 262. 2) Observ. academ. p. 287.

3) Or. de Evidentia van 1724, p. 24; cfr. boven p. 256, 257.

4) Cfr. boven p. 115, 243 en verder p. 289, 320, 328.

5) Cfr. boven p. 243.

*torum constare non posse. Haec Valckenarius*¹⁾). Misschien heeft Wyttenbach bij deze weergave van Valckenaer's woorden zijn eigen opvattingen wat sterk geaccentueerd, maar in hoofdzaak is Valckenaer's meening ongetwijfeld juist overgebracht²⁾).

Dit blijkt nl. uit andere plaatsen. Zoo lezen wij bij Wassenbergh over Valckenaer's analogieeler: *Nihil aequè curavit quam ut Graecae Linguae in universum rationes explicaret, ejusque origines ad analogiae, ab Hemsterhusio primum monstratae, lucem simpliciter ac perspicue traderet. Sane in dandis Analogiae praeceptis unus omnium rectissime versatus est Valckenarius. Noluit ille nimio hac in re uti acumine: eaque caussa est, quare ab iis, quae inveniri ac demonstrari certo posse desperaret, sollicitè abstinuerit*³⁾). Ook Schultens, wiens methode Valckenaer voor een groot deel overnam, had al geleerd, welke waarde men aan de, op analogie berustende, etymologie moet toekennen: *Nunc loquimur de certissimis quoque Etymis; quae semper sunt et manent Etyma; id est, res curiosae magis quam necessariae: quibus pueros praeludere ad solidiora; non juvenes, non viros sese occupare debere, res ipsa et ratio suggerere videntur*⁴⁾).

Doch het beste bewijs, dat Valckenaer zijn analogieeler niet wilde overdrijven, vinden wij in zijn eigen verklaring: *Sed in talibus non quaeritur, quid fieri secundum Linguae potuerit analogiam, sed quid revera factum fuisse, vel priscorum Scriptorum locis, vel auctoritate constet veterum Grammaticorum*⁵⁾). Het taalgebruik gaf dus ten slotte bij hem den doorslag⁶⁾ en op zijn colleges over het Nieuwe Testament, waar hij zijn analogiemethode toepaste, heeft hij dan ook de beteekenis der woorden niet alleen volgens de analogie verklaard, doch ook *ex usu et exemplis scriptorum*⁷⁾).

1) Wyttenbach, Biblioth. Crit. Vol. III, P. II, p. 125.

2) Want het komt geheel overeen met Valckenaer's woorden in zijn Observ. academ. waar hij (p. 287) over de toepassing van zijn analogieeler zegt: „Istis exemplis nova, pedetentim progrediendo, in exercitiis adiungemus domesticis, quae iis, qui quidem altius spirent, possint esse tanquam scintillae, postmodo demum in lucem emicaturae”.

3) Wassenbergh, Selecta ex Scholis Valckenarii (cfr. boven p. 246⁷⁾), praef. p. XII.

4) Schultens, o.c., Tom. II, p. 131.

5) Valckenaer, Theocritus, X Eidyllia, p. 349.

6) Cfr. boven p. 243 en verder p. 281. In zijn Observationes (p. 283) citeert Valckenaer met instemming Quinctilianus I, 6, 3: „Consuetudo certissima loquendi magistra”. Op deze woorden doelt ook Jac. de Rhoer, cfr. verder p. 335².

7) Wyttenbach, Philomathia, Lib. III, p. 284.

4. De origines en etymologie van het grieksch in zijn *Observationes academicae*

Valckenaer's methode van taalonderzoek leeren wij kennen uit zijn, reeds meermalen geciteerd, collegedictaat: „*Observationes academicae, quibus via munitur ad Origines Graecas investigandas, lexicorumque defectus resarciendos*”. Eerst na zijn dood zijn deze in 1790 met van Lennep's „*Praelectiones academicae de analogia Graeca*” uitgegeven door Everhard Scheidius¹⁾, die hieraan nog toevoegde zijn eigen „*Animadversiones ad Io. Dan. a Lennep librum elegantissimum de Analogia Linguae Graecae*”²⁾. Vooral beide laatstgenoemde werken hebben door hun overdrijvingen en fantastische hypothesen het aanzien der analogieleer zeer geschaad en worden meestal, een gevolg van hun gelijktijdig verschijnen, doch zeer ten onrechte, met Valckenaer's *Observationes* in één adem genoemd³⁾.

Verba simplicia (primitiva en derivata). De eerste acht van Valckenaer's *Observationes*, korte opmerkingen van enkele regels, bevatten de volgende theses: de verba simplicia zijn *primitiva* of *derivata*; primitiva nu zijn er maar weinig, doch derivata vele; de primitiva zijn van twee lettergrepen en bestaan uit twee, drie of vier letters, maar van twee letters zijn er slechts vijf, nl. αω, εω, ιω, οω en υω. Derivata zijn van meer dan twee lettergrepen en hebben vier of vijf letters; om de primitiva van derivata te onderscheiden moet men zich kunnen indenken in de „*simplicitas veteris aevi*” of „*simplicitas naturae*”; in dien ouden tijd bezat men immers nog de kunst om door letterverbindingen primitiva te maken (p. 256-261).

Observatio IX is een samenvatting van het voorafgaande en geeft ons voorbeelden van *primitiva*. Bij degenen, die met een α beginnen, is er maar één van twee letters, doch elf van drie letters, waarvan de middelste bestaat uit een der elf medeklinkers. Dit is ook zoo, wanneer zij met een andere letter beginnen, bijv. met ε, δ, π etc. Bovendien vinden wij nog primitiva quadrilittera, maar alleen die, welke met een consonant aanvangen, want, als de eerste letter een klinker is,

¹⁾ Everhard Scheidius (1742-1795), leerling o.a. van v. Lennep, 1765-1793 prof. in de oostersche talen te Harderwijk en 1793-1795 in dezelfde functie te Leiden. Een 2e druk van deze *Observationes* verscheen in 1805.

²⁾ Valckenaer's *Observationes* zijn ook opgenomen in het eerste deel van zijn *Opuscula*, Lipsiae 1808, p. 256-316. Cfr. boven p. 246°.

³⁾ Voor deze werken van v. Lennep en Scheidius zie verder p. 320.

dan zijn het geen primitiva, doch derivata (p. 261-263).

De observationes X tot en met XVI (p. 263-267) bespreken het ontstaan der *derivata*, verdeeld in *derivata simplicissima* en *derivata simplicia magis producta* door middel van de 5 klinkers α, ε, ι, ο en υ. Bij deze laatste groep vindt men vaak contractie door elisie van de vocaal in de eerste syllabe (syncope?). Zoo zijn bijv. van πελω de vijf derivata: πελω, πελεω, πελιω, πελω en πελυω; deze worden dan resp. πλω, πλεω, πλιω, πλω en πλυω (p. 264). Vervolgens zijn van deze derivata simplicia op αω, εω, ιω, οω en υω weer een zeer groot aantal andere derivata afkomstig, vooral van die op -αω. Genoemd worden (p. 265, 266) die op -αζω, -αιω, -αινω, -αλλω, -ανω, -ασκω, -αω en zelfs op -ημι.

De analogie is hierbij echter slechts een hulpmiddel om na te gaan, hoe het vroeger geweest kan zijn; in de practijk hebben wij ons naar het taalgebruik te richten. Zoo verklaart Valckenaer ons, hoe het komt, dat verba op -αω en -εω het meest voorkomen, terwijl vormen met de drie andere klinkers veel zeldzamer zijn: *Usus autem, penes quem in omnibus linguis loquendi est regula, voluit, ut verba derivata in ω, οω, υω, inter Graecos, in sermone quotidiano minus fuerint frequentata* (p. 266)¹⁾.

Ook is het opvallend, dat tot dusver door Valckenaer alleen verba besproken en als voorbeeld gegeven zijn²⁾. Hij erkent dit zelf: *Quae huc usque consideravimus, verba sunt tantum a verbis deducta* (p. 270). Eerst in observ. XX (p. 270) deelt hij mede, dat er ook zeer veel verba derivata voorkomen, die afgeleid zijn van nomina, ja zelfs van partikels.

Composita. In de twee volgende opmerkingen (XXI en XXII) zal over de composita gesproken worden, want geen taal is hieraan zoo rijk als het grieksch. De meest voorkomende wijze van samenstelling is met voorzetsels. Hiervan zijn er achttien, welke alle met een verbum verbonden kunnen worden, *nisi quarum copiam indoles et significandi*

¹⁾ De volgende Observationes XVII t.e.m. XX (p. 267-270) handelen over het aantal der primitiva en derivata en hoe van deze verder afgeleide woorden nóg eens derivata gevormd kunnen worden.

²⁾ Dat Valckenaer vooral *verba* als stamwoorden beschouwt, zou via Schultens verklaard kunnen worden door invloed van het hebreewsch, waar de verbaalstammen, meestal van drie letters (medeklinkers), als grondslag voor woordafleiding genomen worden. Doch reeds Lambert ten Kate hield het werkwoord voor het oudste der rededeelen, cfr. te Winkel, Inleiding, p. 85. Zie ook verder p. 324.

virtus, verbi propria respueret. Hierbij blijkt echter weer Valckenaer's critische zin, want nadat hij gezegd heeft, dat de *verba simplicia . . . per primaevam linguae indolem, cum singulis praepositionibus potuerunt conjungi*, laat hij kort daarna er op volgen: *Sed, ut credam, ex. gr. omnia verba cum octodecim praepositionibus composita, apud Graecos antiquissimos, primaevo tempore, fuisse in usu, non facile inducor* (p. 272). Na dit uitdrukkelijk te hebben vastgesteld is hij dan ook volkomen gerechtigd om ons in het werkwoord βαλλω een voorbeeld te geven van een geval, waarin een verbum niet alleen met alle achttien voorzetsels samengesteld wordt, maar bovendien nog dertig andere composita oplevert door samenstelling met twee praeposities. Want al deze composita van βαλλω komen bij de oude schrijvers of in de lexica werkelijk voor en berusten dus niet op fantasie, hetgeen bij de beoordeeling van Valckenaer's analogiesysteem wel eens over het hoofd gezien wordt ¹⁾.

Verdwenen en nieuw ingevoerde woorden. Observatio XXIV kan als een inleiding beschouwd worden tot het tweede gedeelte van dit dictaat, dat over het herstellen van verloren woorden handelt, vooral als middel voor de verklaring der beteekenissen. Deze inleiding vermeldt, wat de lexicographen voor woordverklaring gedaan hebben, de drievoudige methode, welke hierbij gevolgd is, den Thesaurus van Henricus Stephanus, zijn gebreken en zijn verdiensten.

Bij deze bespreking komt Valckenaer van zelf in observ. XXV (p. 280) tot het vraagstuk: hoe moeten wij het verstaan, als men zegt, dat door groote schrijvers in een taal nieuwe woorden ingevoerd zijn? Volgens Valckenaer moet dit niet letterlijk opgevat worden, want *per linguarum indolem non posse fieri, ut verba primitiva penitus nova in linguam semel inter homines receptam introducantur* ²⁾. Dit geldt ook voor de levende talen: *Opinio est inter homines receptissima, linguas viventes, ut vocantur, novis vocabulis a scriptoribus linguae peritissimis augeri posse et ditari. . . Poëtis tamen nunquam licuit, neque etiam nunc licet, verba usurpare priorum nemini audita, adeoque plane nova. At Poëtis aliisque scriptoribus licet verba vetera, quae olim usitata ex usu recesserunt, reprehendere, et instaurare, ac*

¹⁾ Hierna volgt (Observ. XXIII, p. 274) de ons reeds bekende vergelijkingen van het grieksch met een groot huis, waarin vele kamers, en met een tuin, waarin weinig boomen, doch met breede kruinen van een gelijk aantal takken, waaraan een gelijk aantal blaren. Cfr. boven p. 275.

²⁾ Dezelfde meening heeft Jac. de Rhœer, cfr. verder p. 334⁴.

*sua auctoritate efficere, ut sermoni vulgi quotidiano restituantur. Vere tamen loquendo, universa ista verba vetera sunt, quae vulgus hominum nova nuncupat*¹⁾. En deze observatio eindigt met de conclusie: *Primitiva vero, ut dixi, penitus nova in linguam introduci non possunt* (p. 283)²⁾.

In XXVI wijst Valckenaer er op, hoeveel grieksche woorden verloren gegaan zijn, omdat misschien nog geen honderdste deel der oude schrijvers tot ons is gekomen. Hiermede begeeft hij zich geheel in Schultens' voetspoor³⁾, die dit voor het hebreeuwsch had aangetoond, waarvan behalve het Oude Testament zoo goed als niets bewaard is. Zou dus hierom het hebreeuwsch als de armste taal moeten beschouwd worden?

Reconstructie van verdwenen woorden

Kunnen deze verdwenen, bij de oude schrijvers niet meer voorkomende, primitiva door reconstructie weer voor den dag komen en is het zeker, dat zij in dien vorm eertijds gebruikt werden? Valckenaer antwoordt hierop in observ. XXVII (p. 285) bevestigend, doch mathematische zekerheid kan hij hierbij niet garandeeren (p. 286)⁴⁾. In zijn enthousiaste bewondering voor het grieksch hoopt hij op deze wijze de volmaaktheid dezer taal nog beter te kunnen aantonen: *iucunda illa spes animum subeat, linguam hanc fore aliquando omnibus numeris absolutissimam et linguarum caeterarum, quae eruditae vocantur, latissime reginam* (p. 286).

a. door overeenkomst in vorm. De eerste manier om verloren verba primitiva en derivata simplicia te herstellen, welke hij thans in observ. XXVIII (p. 287) gaat aanduiden, is door middel van de afgeleide nomina. Van deze wil hij alleen de zoogen. derivata proxima en de derivata van de drie personen enkelvoud van het praeteritum passivum behandelen. Van de derivata proxima zijn er drie soorten:

1. die op -ων, de zoogen. forma participialis; deze zijn zeer talrijk bijv. ἄκων, spies, ἕκων, vrijwillig, γέρων, grijsaard enz. Hieruit wil Valckenaer besluiten, dat vroeger in het grieksch bestaan zullen

¹⁾ Voor Valckenaer's meening over zoogen. nieuwe woorden in het nederlandsch zie boven p. 267.

²⁾ Met derivata is het echter eenigszins anders gesteld, Observationes, p. 280-282.

³⁾ Maar ook bij Hemsterhuis vinden wij deze gedachte al uitgedrukt, zie boven p. 135. ⁴⁾ Cfr. boven p. 261, 262.

hebben, of zij in de lexica voorkomen of niet, doet er niet toe: de werkwoorden ἄκω, ἔκω, γέρω enz.

2. die op -ος, ontstaan door verandering van ω in ος, zooals νέος, δέος, μένος. Op dezelfde wijze als onder 1. wordt nu aangenomen, dat er vroeger grieksche werkwoorden νέω, δέω en μένω zijn geweest. Hierbij maakt Valckenaer een opmerking, die ons leert, hoe hij zich de verhouding van het latijn en het grieksch voorstelde ¹⁾: *Terminationem ος apud Latinos in us mutari, is non mirabitur, qui noverit, Aeolas nomina in ος enunciavisse per υς, et linguam Latinam, si excipiamus pauca verba Sabina et externa vocabula, nihil aliud esse quam Aeolico-Graecam.*

3. dit zijn de dissyllaba nomina adiectiva op πος, ρα, ρον met als voorbeeld o.a. ἄγρος van ἄγω en ἄδρος van ἄδω (p. 288, 289).

In observ. XXIX (p. 293) krijgen wij het volgende voorbeeld. Van ἄρω zouden, zooals hij te voren al heeft aangetoond ²⁾, afgeleid kunnen worden de werkwoorden ἀράω, ἀρέω, ἀρίω, ἀρώω en ἄρωω. Nu worden slechts drie hiervan nl. ἀράω, ἀρώω en ἄρωω in de lexica gevonden. Hoe kunnen wij nu zeker te weten komen, dat ook ἀρέω en ἀρίω bestaan zullen hebben? Hier volgt het antwoord: *Dicat forte quispiam, ex analogia totius linguae* ³⁾. *Recte: sed id nunc non sufficit, atque adeo firmiori tibicine est stabiliendum. Addimus ergo, non tantum ex analogia, sive ex proportione, quam hae formae habent ad similes, sed et ex derivatis quae supersunt* (p. 293). Het moet dus duidelijk blijken uit afgeleide woorden, dat zij *werkelijk bestaan* hebben en geen enkel-gedachte reconstructie zijn. Zoo vinden wij in de lexica ἀρέσκω, wat volgens observ. XIX (p. 269) van het futurum ἀρέσω afkomstig is. Zoodoende kunnen wij tot het bestaan van het werkwoord ἀρέω besluiten, hetgeen ook door het woord ἀρετή be-
wezen wordt. Op gelijke wijze moet ἀριθμός van ἡρισμαι afgeleid zijn ⁴⁾, want de σ wordt vóór μ vaak θ en dit perfectum kan alleen van ἀρίω komen. Het primitivum ἄρω, waarvan deze vijf derivata een product zijn, komt in de lexica voor. Maar als dit nu eens niet het geval was? *Quodsi nunc verbum ἄρω in libris nostris non amplius esset superstes, an eo minus dubitarem, olim fuisse, dum lingua vigeret, tritum? Minime gentium* (p. 294). Een combinatie van beide methoden is derhalve het beste; soms zal de eene, dan weer de andere de voorkeur verdienen.

1) Cfr. boven p. 274. 2) In Observatio XI, cfr. boven p. 281.

3) Zooals Valckenaer in de voorafgaande observatio gezegd had.

4) Volgens Observatio XXVIII (p. 289).

b. door verwantschap in beteekenis. Nog een middel om verwantschap tusschen woorden vast te stellen en zoo tot één grondvorm of primitivum te komen is de overeenkomst in beteekenis, welke uit één oerbeteekenis haar oorsprong moet ontleenen. Zoo staan in den Thesaurus van Stephanus de vijf verba ἀλάω, ἀλέω, ἀλλω, ἀλόω, ἀλύω. Dat deze alle van één stamwoord ἄλω moeten komen, ook al bestaat dit niet meer, besluiten wij niet alleen uit den verwanten vorm, doch ook uit de verwantschap van beteekenis: *Si non facies nativa vocum satis ostenderet, sorores esse: finitima et vere germana significatum proximitas, quam natura singulis impressit, ne Lexicographis quidem incognita, satis, ut opinor, debuisse declarare, ex uno utero, ex una matrice fuisse prognatas* (p. 294).

Maar met deze overeenkomst in beteekenis moet men voorzichtig zijn en daarom beantwoordt Valckenaer, alvorens verder te gaan, eerst nog in observ. XXX (p. 295) de opwerping, die hij iemand laat maken: Wat voor nut heeft het om desnoods alle verba primitiva te herstellen, als niet tevens de eerste en oorspronkelijke beteekenis van elk primitivum gevonden kan worden en niet tegelijkertijd tusschen de derivata een band van beteekenissen worden aangetoond, waaruit blijkt, dat die woorden werkelijk verwant zijn? Om dit bezwaar weg te nemen begint Valckenaer met er op te wijzen, dat niet verward mag worden, wat gescheiden moet blijven: *Linguarum studium, prout id nos philosophice consideramus, duabus partibus concluditur, diligenter a se invicem secernendis. Harum partium altera externum corticem linguae, et externam verborum formam spectat, altera penetrat in nucleum, sive in internam indolem verborum, secundum multiplices figuratarum significationum formas variegatam* (p. 296). Het is raadzaam dit uiteen te houden, want de beteekenis is vaak zóó afwijkend geworden, dat men langs dezen weg nooit aan gemeenschappelijken oorsprong zou denken, en daarom is het beter om eerst naar overeenkomst van vorm te zien. Men kan nl. door (vaak slechts schijnbaar) afwijkende beteekenissen van stamverwante woorden licht in de war gebracht worden (p. 297).

Voorbeeld van etymologie. Thans volgt (p. 297-316) het laatste gedeelte der Observations, nl. XXXI-XXXVI, waarin één stamwoord als voorbeeld genomen zal worden met al zijn afleidingen om te laten zien, hoe men met de, in de voorafgaande observations gegeven, regels de verwantschap tusschen al deze woorden kan aantoonen. Ook de verwantschap van beteekenis wordt hierbij in aan-

merking genomen om de bruikbaarheid van dit middel bij de vergelijking van derivata eveneens te bewijzen. Alleen om deze reden wil Valckenaer dan voor één keer de overeenkomst in vorm en in beteekenis tegelijkertijd aanwenden, maar hij herhaalt nog eens de reeds gegeven waarschuwing en wijst er uitdrukkelijk op: nu moet de eerste de beste niet denken, dat hij in staat is om dit na te doen. *Id modo firmum maneat, ut, qui in eodem hoc stadio nobiscum voluerit decurrere, ac proprio Marte deperdita investigare, eam semper, quam dixi, cautelam sollicitè adhibeat* (p. 298).

Als voorbeeld zal dienen ἄκω en zijn vijf derivata ἀκάω, ἀκέω, ἀκίω, ἀκόω, ἀκούω, waarvan noch het stamwoord noch de afgeleide vormen in de lexica voorkomen, alleen ἀκέομαι is bekend. Hierna geeft Valckenaer een lijst van meer dan honderd woorden, zeven en tachtig nomina en vijftien verba, welke alle van ἄκω afkomstig moeten zijn (p. 299, 300). Om dit nu te bewijzen zijn er volgens hem twee dingen noodig: eerst moeten zij krachtens de gewone en vaste taalwetten van elkander afgeleid kunnen worden¹⁾ en vervolgens moet er een band van beteekenissen tusschen deze woorden bestaan (p. 300). Het eerste toont hij aan door ze te verdeelen volgens de ons al bekende²⁾ splitsing in woorden op -ων, op -ος, en op -πος en het tweede laat hij ons zien door aan te geven (p. 301-303), dat al deze woorden, zij het dan ook soms alleen overdrachtelijk, de *notio acuendi* of *virtus acuendi* bezitten. *Iam vero notio acuendi est potestas verbi nostri naturalis, corporea: et haec primaeva, ac propria, notio acuendi consideranda est, tanquam vinculum, cuius medio significationes derivatorum secundariae in universum omnes possint conglutinari, aut certe olim, si qua nobis nunc deficiat, potuerint* (p. 301).

Op dezelfde wijze wordt verder in XXXIII (p. 307-310) het woord ἀκμή en zijn derivata behandeld. Valckenaer's bedoeling hierbij is: *Velim tantum animadverti potestatem vocis propriam et primaevam, qua nihil aliud significatur, quam acumen vel acies. Quodcunque praeterea accesserit notionum, id omne secundarium est et figuratum, atque ab ea, quam dixi, notione productum* (p. 307). Ten slotte volgen nog (p. 310, 311) ἀκάω met zijn product ἀκάζω, ἀκέω met ἀκέομαι en de daarvan afgeleide vormen (p. 311-314), en in de laatste observatio (p. 314-316) ἀκίω, waarvan men niet veel sporen heeft kunnen ontdekken, ἀκόω met ἀκούω en eindelijk ἀκούω, dat in het grieksch in het geheel niet voorkomt, doch waarvan in het latijnsche acuo nog

¹⁾ Zoals deze besproken zijn in observatio XXVIII. Cfr. ook boven p. 278.

²⁾ Zie boven p. 283, 284.

een overblijfsel te vinden is naar analogie van *arguo*, dat in het grieksch *ἀργυω* was. En hiermede eindigen dan de *Observationes*: *Atque ita tandem his observationibus imponitur finis* (p. 316).

De methode der *Observationes academicae*. In zijn „*Observationes academicae*” heeft Valckenaer de analogie van Hemsterhuis d.w.z. de regelmaat, een creatieve eigenschap van den menschelijken geest¹⁾ en een hoofdfactor bij taalvorming, als grondslag genomen²⁾, maar onder invloed van de empiristische geestesstromingen van zijn tijd heeft hij deze analogie omgevormd tot een hulpmiddel bij zijn bewijsvoering, de analogieconclusies³⁾, waarmede hij langs zuiver verstandelijken weg grieksche woorden, die verloren gingen, wil reconstrueeren.

Ook heeft Valckenaer in zijn eerste *observationes*⁴⁾ de stelling verkondigd, dat alle grieksche woorden terug gebracht kunnen worden tot weinige stammen van enkele letters, waarvan men weer met behulp der vijf klinkers de eenvoudigste afleidingen kan vormen. Hemsterhuis was in zijn *lectio publica* nog niet tot de origines van het grieksch gekomen⁵⁾, maar toch neemt men gewoonlijk aan, dat dit systeem van hem afkomstig is. Deze opvatting schijnt bevestigd te worden door een uitlating van zijn leerling Herm. Tollius, die voor de grieksche wortelvormen *τάω, τέω, τλω, τώω, τύω* nederlandsche analogieën meende te vinden in *ta'en, te'en, ti'en, to'en, tu'en*, weldra gevolgd door van Wijn met *pa'en, pe'en, pi'en, po'en, pu'en* voor *πάω, πέω, πλω, πόω, πύω*⁶⁾. Tollius spreekt in zijn artikel over een *onderstelling van den grooten Hemsterhuis, dat de machtige rijkdom en overvloed van de Grieksche tael geboren zij uit de kleinste zaedbeginsels* enz. enz. Deze woorden haalt Tollius aan uit een artikel in de „*Tael- en Dichtkundige Bijdragen*”⁷⁾, maar als wij dit opslaan,

1) Cfr. boven p. 117, 131, 138 en 180.

2) Wille, o.c. p. 101: „Hemsterhuis en Valckenaer gingen daarin ontstellend ver . . . de strengste regelmaat en de eenvoudigste logica lag haar ten grondslag”.

3) Cfr. boven p. 261, 262, 276, 277.

4) Zie boven p. 280.

5) Ten minste in dat deel, dat bewaard is gebleven; cfr. boven p. 130, 140 en 152¹.

6) Wille, o.c. p. 110. Het artikel van Tollius staat in het 1e deel der *Nieuwe Bijdragen tot opbouw der Vaderlandsche Letterkunde*, Leiden 1763, p. 452-472. Mr. Hendrik van Wijn (1740-1831) was de laatst overgeblevene van de stichters der *Mij. der Nederl. Letterkunde*, werkte ook mede aan de *Nieuwe Bijdragen*. Voor Herm. Tollius zie ook boven p. 190.

7) Tweede deel, p. 296^a.

blijkt de slotpassage te zijn weggelaten, nl. *ene onderstelling, die door des grooten Mans wijdberoemden Leerling, den Heer Prof. Valckenaer dagelijks tot hooger graed van duidelijkheid gebracht werdt*. De grieksche voorbeelden van Tollius en van v. Wijn zijn dan ook te vinden in de „Observationes” van Valckenaer (IX), maar in de „lectio publica” van Hemsterhuis zal men ze tevergeefs zoeken.

Hier kan men echter tegenover stellen, dat de nagelaten papieren van Valckenaer zelf¹⁾ weer op Hemsterhuis als den oorsprong schijnen te wijzen, tenminste als de H., die daar staat, beteekent: Hemsterhusiana. Valckenaer teekent daar nl. aan: *H. quae Lugd. Bat. accepi verba bisyllaba eiusdem originis per vocales scavem immutant sic ex. gr. φάω, φέω, φλω, φόω, φύω, omnia sunt eiusdem plane originis* (f. 28). Doch deze woorden kunnen op zijn vroegst in 1746 geschreven zijn²⁾ en het oudst bekende ms. der Observationes, waarin hij zijn theorie ontwikkeld heeft, dateert al van 1743³⁾.

Het meest waarschijnlijk derhalve is, dat Hemsterhuis reeds vroeg in Franeker op de mogelijkheid van dergelijke stamwoorden gewezen heeft, gelijk hij ook in andere dingen niet meer deed dan het aangeven van grondbeginselen⁴⁾, en dat Valckenaer, dit later uitwerkend, verder is gegaan dan Hemsterhuis zelf ooit van plan was. Zoodat Halbertsma wel eens gelijk kon hebben, toen hij na bestudeering van Hemsterhuis' lectio publica zeide: *neutiquam mihi persuadere possum praecepta talia, qualia Valckenarius proposuit, prodiisse ex ingenio Hemsterhusii*⁵⁾.

Deze methode om verloren geraakte woorden te herstellen heeft Valckenaer aan Schultens ontleend⁶⁾. Ook deze was door Hemsterhuis tot zijn taalonderzoekingen gekomen⁷⁾, maar hierbij, zelfs volgens Valckenaer, tē rationalistisch te werk gegaan: *Deinde moni-*

1) B.P.L. 501.

2) Wijn een aantekening eenige folio's verder (f. 33) gedateerd is: Aug. 1746.

3) Van de observationes bestaan verschillende hss. B.P.L. 445 en 449, resp. uit de jaren 1742/43 en 1752 van Valckenaer's hand. No. 507 uit 1742 is van Abraham Valckenaer en 507 B zonder jaartal: manu ignota. Een vluchtige vergelijking leverde, uitgenomen een enkel woord, zooals in den titel „quibus via panditur” en „quibus via emunitur”, geen wezenlijke verschillen op.

4) Zie boven p. 95, 100, 102 en verder p. 348.

5) Cfr. boven p. 130 en p. 141, waaruit wij kunnen opmaken, dat Hemsterhuis zelf van meening is: „Rami uti cum primis radicibus connectantur, saepe nos praeterit”.

6) Cfr. boven p. 205 en 276.

7) Cfr. boven p. 111, 112, 150^a.

tore Hemsterhusio Schultensius in intimos penetravit et altius multo quam fecerant priores, Linguarum recessus; hac etiam in parte vi ingenii paullo nonnunquam altius proventus quam ad Philosophicae veritatis severam regulam duxerat Hemsterhusius ¹⁾).

Valckenaer is dan ook, al heeft hij de methode van Schultens gevolgd en is hij verder gegaan dan Hemsterhuis, niet tot het uiterste vervallen, waar te ver doorgevoerde logica onzin dreigt te worden ²⁾). In zijn „Observationes” vinden wij de werkelijk voorkomende vormen duidelijk onderscheiden van de hypothetische ³⁾), evenals de verwantschap in vorm niet verward wordt met de overeenkomst in beteekenis ⁴⁾). Ook zegt Valckenaer uitdrukkelijk, dat iemand, die hem navolgen wil, voorzichtig moet zijn ⁵⁾).

De methode, die door Valckenaer in zijn „Observationes” gevolgd is, kan verklaard worden uit zijn geestesaanleg: zijn scherp verstand voelde zich blijkbaar tot dergelijke speculaties aangetrokken. Zijn zeer ontwikkelde intuïtie deed hem bij zijn nasporingen meestal het juiste spoor vinden ⁶⁾), terwijl zijn eruditie en nuchtere, critische zin hem voor verdwalen behoedde. Bovendien was Schultens' methode een uitstekend middel om het vernuft te scherpen der jongelingen, die er zich mee bezig hielden, voor volwassenen immers was het niet bestemd ⁷⁾). Ten slotte gaf deze taalmethode een inzicht in de verwantschap en overdracht der beteekenissen, waardoor zij van blijvende waarde geworden is ⁸⁾). Het taalgebruik bleef echter bij Valckenaer den doorslag geven ⁹⁾) en eerst, toen van Lennep en Scheid dit juiste standpunt hadden verlaten, kon Valckenaer's analogieeler niet langer gevolgd worden; toen werd zij gevaarlijk ¹⁰⁾). Maar bij de beoordeeling en veroordeeling van deze methode wordt gewoonlijk vergeten, dat de taalwetenschap der 19e eeuw dezelfde rationalistische werkwijze gevolg heeft om met hulp der inmiddels gevonden klankwetten geheel fictieve talen op te bouwen, bijv. het oer-indogermaansch.

1) B.P.L. 501, f. 13 (f. 11-43 Hemsterhusiana).

2) Zie boven p. 279: „Noluit ille nimio hac in re uti acumine”.

3) Cfr. boven p. 282.

4) Zie boven p. 285.

5) Cfr. boven p. 286.

6) Zie boven p. 247: „caussarum momenta magis sentiebat quam ponderabat”.

7) Cfr. boven p. 279.

8) Cfr. boven p. 71, 72, 285 en volg.

9) Cfr. boven p. 243, 279 en 281.

10) Cfr. boven p. 152, 280 en verder p. 328.

5. Aesthetische waardeering der Grieken

Colleges over litteratuurgeschiedenis. Valckenaer's colleges over de grieksche letterkunde¹⁾ vormen geen onderdeel meer van de grieksche antiquiteiten, zooals bij Hemsterhuis²⁾. Want wij bezitten nog een dictaat hierover uit zijn eerste jaren in Franeker, geschreven door zijn neef Abraham Valckenaer³⁾, en hierin zien wij, dat hij een zelfstandige behandeling van groot belang acht voor onze kennis der grieksche cultuur; het is nl. uit onbekendheid met de grieksche letteren, dat zoo weinigen deze beoefenen en boeken om ze te leeren kennen heeft men niet. In die dagen bestonden immers onze handboeken over litteratuurgeschiedenis nog niet, waarin de richting en de werken der auteurs diepgaand besproken worden. Men was uitsluitend aangewezen op compilatiewerken, die wemelden van namen, titels en data, maar waarin een aesthetische waardeering gewoonlijk ontbrak. Het beste en uitvoerigste werk van dien aard was ongetwijfeld de *Bibliotheca graeca* van Fabricius⁴⁾, terwijl nog tijdens en zelfs nog eenige jaren nà Valckenaer deze richting een laten nabloei beleefde in het *Onomasticon* van Saxe⁵⁾.

Het werk van Fabricius nu acht Valckenaer ondanks zijn voortreffelijke hoedanigheden, minder geschikt, omdat het met zijn veertien groote deelen te uitgebreid was, *quumque praeterea contineat plurima, quae in ipsis studiorum primordiis ignoravisse non sit dedecori; consilium cepi praecipuorum graeciae, quae ad nos pervenerunt, monumentorum exhibere notitiam, quantum fieri poterit, brevissimam*⁶⁾. Doch behalve door deze beknoptheid kenmerkt Valckenaer's behandeling der letterkunde zich ook nog door den nadruk, dien hij, nog meer dan Hemsterhuis al gedaan had⁷⁾, legt op het *persoonlijke en natuurlijke*

¹⁾ Cfr. boven p. 242.

²⁾ Zie boven p. 106.

³⁾ B.P.L. 507, f. 127-178 *Historia Litteraria scriptorum veterum Brevissima, quam publice ad calamum dictavit vir Cl. Ludovicus Casparus Valckenaer Linguae graec. Profess. Public. in Academia Franekerana 1742/3*. B.P.L. 450 bevat dit college, door Valckenaer zelf geschreven.

⁴⁾ J. A. Fabricii *Bibliotheca graeca sive notitia veterum scriptorum graecorum, Hamburgi 1705-1728*, 14 dln. Ed. nova (quarta) cur. C. Chr. Harless, Hamburgi 1790/1809, 12 dln.

⁵⁾ Zie voor dit werk verder p. 367.

⁶⁾ p. 2, 3 = f. 127, 128. De folia 127 en volg. v.h. M.S. hebben nl. ook eigen pagineering.

⁷⁾ Zie boven p. 128, 133.

in den stijl der auteurs, den *geest* dus, waarin de werken geschreven zijn ¹⁾).

Gewoonlijk wordt *Valckenaer*, evenals zijn collega's ²⁾, in zake de aesthetische waardeering van de door hem gedoeerde letteren reeds van te voren zonder onderzoek veroordeeld. Want bij de onderverdeeling van de cultuurgeschiedenis in streng-gescheiden perioden wordt de achttiende eeuw voorgesteld als een tijd van kil rationalisme zonder gevoel voor het schoone in de kunst en bij de letterknechten van die dagen, die zich professoren in het grieksch noemen, moet dit gevoel a fortiori ontbreken. Doch een dergelijke beschouwing laat geen recht wedervaren aan de fijn-genuanceerde overgangen, die steeds tusschen de onderscheiden geestesstromingen aanwezig zijn en reeds, terwijl een bepaalde denkrichting nog het cultuurleven beheerscht, de reactie hiertegen voorbereiden. In het begin der achttiende eeuw zoekt men uit verzet tegen het classicisme niet meer enkel aesthetische bevrediging in de studie der Oudheid, wordt in eloquentia en rhetoriek niet meer het hoogste ideaal gezien, maar dit wil nog niet zeggen, dat deze nieuwe richting alle kunstgenot bij de Ouden wilde uitsluiten of niet in staat was dit te genieten.

Ook *Valckenaer* heeft bij zijn Grieken niet op de eerste plaats naar een schoonen vorm gezocht, dit zou voor hem een terugkeer naar een overwonnen standpunt beteekend hebben. Meer dan de vorm gold voor hem de inhoud om de gaven van geest en gemoed tot ontwikkeling te brengen. Maar het schoone is door hem niet onopgemerkt gebleven en in dit verband moet hier gewezen worden op een persoonlijkheid, die in zijn aesthetische opvattingen veel overeenkomst met *Valckenaer* vertoont, den zoon nl. van onzen *Tiberius*, den filosoof *Frans Hemsterhuis* (1721-1790) ³⁾. Hoewel hij geen academischen leerstoel heeft bekleed, behoort hij door zijn afkomst tot de universitaire kringen, terwijl zijn geesteshouding verraadt, dat hij het ideaal van de *graeci* uit zijn dagen: geen philoloog, maar een hoogstaand mensch te vormen, bijna bereikt heeft.

Frans Hemsterhuis. Zijn eerste vorming, die hij in zijn geboortestad *Franeker* ontving, stond ongetwijfeld onder leiding van zijn vader *Tiberius* ⁴⁾. In 1747 werd hij te *Leiden* als student in de *mathematica*

¹⁾ Cfr. boven p. 132, 153-155.

²⁾ Zoals *Hemsterhuis* bijv., zie boven p. 127.

³⁾ Het laatste en beste werk over hem is *Dr. L. Brummel*, *Frans Hemsterhuis, een filosofenleven*, Haarlem 1925.

⁴⁾ Zie boven p. 100.

ingeschreven en heeft o.a. ook colleges van 's Gravesande gevolgd. Volgens Brummel moet hij tusschen 1749 en 1755 ingenieur geweest zijn in militairen dienst, wat men tegenwoordig genieofficier zou noemen, maar waarschijnlijk heeft hij wegens zijn zwakke gezondheid ontslag genomen (p. 35, 36). Toen hem in 1755 een professoraat in de filosofie te Franeker ontgaan was, hoewel de faculteit hem als no. één op de voordracht had geplaatst, is hij in dit jaar commies bij den Raad van State geworden en bleef dit tot 1780 (p. 38, 44, 183). De laatste tien jaren van zijn leven, waarin zijn gezondheid veel te wenschen overliet, heeft hij ambteloos doorgebracht.

Frans of François Hemsterhuis is in vele opzichten een belangwekkende figuur, die zijn tijd ver vooruit was: *Van de „Humanitätsidee”, waaraan, nadat anderen waren voorgegaan, door de Duitse klassieken de meest treffende uitdrukking gegeven is, was in zekeren zin Hemsterhuis ten onzent de vroege en eenzame profheet* (p. 93). In zijn eigen land zoo goed als onopgemerkt (p. 1, 2, 258, 262), is hij niet zonder invloed gebleven op het irrationalistische denken van de laatste decennia der 18e eeuw en vertoont verwantschap met het toenmalige duitse geestesleven (p. 9, 10, 251). Met den „Sturm und Drang” was hij goed bekend en stond in contact met Hamann, Herder, Jacobi en Goethe, die hem hoogschatte (p. 254)¹⁾. Nog meer heeft hij voor de Romantiek beteekend, vooral voor de Früh-Romantiker, Novalis en de gebroeders Friedrich en August Wilhelm von Schlegel²⁾, bij wie zijn denkbeelden evenwel eenige veranderingen ondergaan hebben. Het dichtst heeft bij Hemsterhuis gestaan Friedrich Hölderlin, die eens als *eine romantische Erscheinung auf antik-klassischer Grundlage* geteekend is.

Want Hemsterhuis was een door en door klassiek gevormde geest. Hij schrijft ergens: *Je suis né Grec* (p. 95). Hij is echter geen philoloog geworden, want: *Hij wenschte de Grieksche cultuur te leeren kennen in haar vollen omvang en schonk zijn aandacht vooral aan haar aesthetische en ethische waarden* (p. 68). Reeds als kind spelend met de antieke munten uit zijn vader's verzameling, legde hij later een

¹⁾ Voor Hamann cfr. verder p. 355¹. Fr. H. Jacobi (1743-1819), is een broer van den op p. 355⁴ genoemde; is door zijn gevoelsphilosophie verwant met den Sturm und Drang en met de Romantiek.

²⁾ Friedrich (1772-1829) en August Wilhelm von Schlegel (1767-1845) zijn de critische leiders, Novalis (1772-1801), de bekende dichter, is de eigenlijke grondvester der Romantiek.

kleine, doch uitgelezen gemencollectie aan en van zijn eigen talent als beeldend kunstenaar getuigen zijn draagpenning van Doggersbank (1781), een medaille door de Oost-Indische Compagnie aan admiraal de Suffren geschonken (p. 25, 69, 74, 75)¹⁾ en een begrafenispenning uit het jaar 1789. Ook het nog bestaande grafmonument van Hamann is door hem ontworpen en zijn eigen, in het fransch geschreven, werken zijn door hem versierd met teekeningen en vignetten van zijn hand (p. 74, 75)²⁾.

Zijn eerste werkje was een „Lettre sur un pierre antique”, dat in 1762 uitkwam, maar van nog meer belang is zijn „Lettre sur la sculpture”, die hij in 1765 voltooide, omdat wij hierin gedachten ontmoeten, die met Winckelmann verwant zijn, terwijl invloed van die zijde uitgesloten is, zooals Brummel heeft aangetoond (p. 77, 78, 98-102). In 1770 verscheen nog zijn „Lettre sur les désirs”.

Met Valckenaer, die een vriend was uit zijn jeugd en hem in 1773 zijn Theocritus opdroeg: „Francisco Hemsterhusio, paternarum laudum heredi”, vertoonen Hemsterhuis' denkbeelden menig punt van overeenkomst. Beiden zagen zij de Verlichting aan zich zelve beginnen te twijfelen; hun tijd was bezig aan de kerk te ontgroeien en dreigde in een oppervlakkige fransche beschaving en filosofie onder te gaan (p. 90). Hiertegen zijn zij in verzet gekomen en hebben op de beteekenis gewezen van het *genie* en het in enthousiasme geschapen kunstwerk. *Dit nieuwe levensgevoel nu kreeg een eigenaardige wending, doordat het zich verbond met de herleeftde studie der klassieken: een verbinding, die, hoewel in sommige opzichten minder gelukkig, toch rijkelijk vrucht gedragen heeft* (p. 91). Kenmerkend hiervoor is Hemsterhuis' schoonheidsdefinitie. *De formulering daarvan doet vermoeden, dat Hemsterhuis het aesthetisch genot als van overwegend verstandelijken aard beschouwt. ... Verstand en gevoel lagen echter bij Hemsterhuis zóó dicht bijeen, dat zijns ondanks het gevoel in zijn aesthetica de belangrijkste rol speelt* (p. 106). Hierin vertoont hij overeenkomst met Valckenaer's aanleg, zooals wij bij de schets van diens persoonlijkheid gezien hebben³⁾.

Niettegenstaande Hemsterhuis zijn eerste werken aan de beeldhouwkunst heeft gewijd en hij zelf een niet onverdienstelijk beeldend kunstenaar geweest is, stelt hij van alle kunsten de dichtkunst

¹⁾ Een afbeelding en beschrijving der medaille voor de Suffren vindt men in Halbertsma's „Letterkundige Naoogst”, II, p. 407.

²⁾ Cfr. boven p. 127.

³⁾ Cfr. boven p. 245-247.

het hoogst. In een zijner laatste werken, den platonischen dialoog „Simon ou des facultés de l'âme" (1780), laat hij Socrates, die gewoonlijk zijn eigen gedachten vertolkt, bij een vergelijking der kunsten zeggen: *L'art d'Homère qui met en action les dieux et les hommes, qui se promène dans les siècles, qui monte à l'Olympe, traverse les mers et descend dans cette nuit qui inspire de l'horreur aux immortels mêmes; cet art a un champ plus vaste, il me semble, pour étaler sa richesse et sa puissance* (p. 246-260). In zijn rijk voorziene bibliotheek waren ook de nederlandsche dichters met talrijke werken vertegenwoordigd, volgens zijn zeggen afkomstig van zijn moeder, *ma mère étant grande amatrice* (p. 67) en ook in zijn oordeel over de nederlandsche letterkunde is hij, gelijk hij in zijn geheele filosofie zich bewust van den heerschenden tijdgeest afwendde, onafhankelijk gebleven van den smaak zijner tijdgenooten, die, zooals van Goens bijv. 1), alles in onze eigen letteren afkeurden en alleen buitenlandsche producten als volwaardig erkenden (p. 67, 68).

Valckenaer's aesthetica. Valckenaer bezat volgens Wyttenbach een natuurlijk gevoel voor schoonheid: *Valckenarius... valebat venustatis sensu* 2), maar van een quasi-philosophische aesthetica, gelijk deze sinds Baumgarten in Duitschland begon op te komen 3), was hij een verklaarde vijand, want hij wilde niet *nimio acumine uti* 4). Ook was Bernsau, zijn collega in Franeker 5), niet de persoon om het Wolffianisme en alles, wat er mede samenhangt, in Nederland populair te maken; zelfs het woord „aesthetica" kon volgens Ruhnkenius in Valckenaer's oogen geen genade vinden, als zijnde minder goed grieksch. Hij had aan Ruhnkenius als Duitscher gevraagd, wat men er eigenlijk mee bedoelde en: *ubi dixissem, Germanorum ineptias risit* 6). Door deze „aesthetica" liet hij zich bij het be-

1) Zie verder p. 354².

2) Vita Ruhnkenii, p. 136. Bergman, o.c. p. 82 neemt, zooals gewoonlijk, deze woorden bijna letterlijk over: „Acerrimo inprimis valebat Valckenarius veri pulcrisque sensu".

3) A. G. Baumgarten (1714-1762), belangrijkste leerling van Wolff, legde de grondslagen voor dit vak en gaf het een naam in zijn werk: *Aesthetica*, 2 dln. 1750-1758, Francofurti ad Viadrum. Saxe, Onomasticon VI p. 519: „novae, si diis placet, disciplinae Rhetoricae auctor videri voluit". Zie ook verder p. 364.

4) Zie voor deze uitdrukking boven p. 279.

5) Heinrich Wilhelm Bernsau (1717-1763) was in 1749 te Franeker benoemd om de filosofie van Wolff in Nederland te vertegenwoordigen. Zijn succes was echter zeer matig, ook zijn latijnsch barbarisme schrikte velen af.

6) In een brief aan Heyne in 1772, meegedeeld door Bergman, o.c. p. 85.

oordeelen van letterkundige werken geen regels voorschrijven en zijn opmerkingen over het schoone in taal en stijl zullen wij niet uitsluitend in zijn litteratuurlessen, maar — en misschien nog meer — in zijn overige werken verspreid vinden.

Valckenaer's smaak uit zich door een voorliefde voor natuurlijke eenvoud en ongekunstelde verhevenheid, wel te onderscheiden van bombastische hoogdravendheid, want de *nativam ἀφελειαν* van Theocritus verkiest hij verre boven *fictis bombis*¹⁾. Beide eigenschappen vindt hij in Homerus vereenigd en daarom neemt hij bij voorkeur *ex Homeri grandisono Poëmate versuum omnia suavissima*²⁾ en geeft hij van den Ilias het twee en twintigste boek uit, *in qua Hectoris denarratur interitus, ac luctus Priami, Hecubae et Andromaches ... vivide depingitur, et diviniore ingenii vis Poëtica*³⁾ *clarissimum in modum elucet* (praef. p. 9). Op zijn litteratuurcolleges behandelde hij daarentegen meer kwesties, die voor den inhoud van een werk van belang kunnen zijn. Zoo zegt hij in hoofdstuk I van het ons bewaarde dictaat⁴⁾ over Homerus, dat deze in den Ilias de ἀνδρῶν σωμῆτος, maar in de Odyssee de ψυχῆς γενναϊότητα heeft willen schetsen. De vier en twintig boeken dezer gedichten worden aangeduid door een letter van het alfabet, doch dit stamt niet van Homerus zelf, want: *Accurata ista diligentia aetatem recentiorem, non rudem aevi Homerici simplicitatem sapit* (p. 8 en 9). Over het ontstaan der homerische Epen blijft Valckenaer's beschouwing binnen het kader der philologie zijner dagen, die nog niet tot een exacte theorie hierover was gekomen: *Ilias proprie non est unum poëma, sed variorum poematum in unum corpus collecta farrago, similiter et Odyssea. Ista poemata separata suis nominibus singula olim insignita, et ab ipso Homero et post ejus mortem a Rhapsodis tanquam totidem cantilenae fuerunt decantatae* (p. 10). Door deze laatste woorden komt in ieder geval vast te staan, dat Valckenaer aan een historischen Homerus geloofde, hetgeen ook niet anders te verwachten was, als wij zien, hoe zijn leerling Wassenbergh, die over het algemeen Valcke-

1) Epist. ad Math. Roev., welke aan den Virgilius illustratus voorafgaat, opgenomen in Valckenaer's Opuscula I p. 325.

2) Callimachi Eleg. fragm. ed. van 1782, Groninger exempl. p. 15.

3) Voor het genie en enthousiasme zie boven p. 293.

4) Het dictaat bestaat uit vijf hoofdstukken: I Poëtae carminis Heroici, II Poëtae Tragici, III Poëtae comici, IV Poëtae Lyrici, V Poëtae Epigrammatographi. Hoewel op het college de geheele letterkunde besproken zou worden, bevat het dictaat dus alleen de dichters, waarschijnlijk is Valckenaer in dat academiejaar niet verder gekomen.

naer's intentie juist weergeeft, over F. A. Wolf's methode zal spreken als een *abusus ingenii*¹⁾. Hoe wij ons echter Homerus' aandeel aan het tot stand komen van één gedicht uit deze verschillende bestanddeelen moeten voorstellen, blijkt verder niet, evenmin als bij Perizonius, aan wiens liederentheorie wij hier onwillekeurig moeten denken²⁾.

Dezen natuurlijke eenvoud heeft hij ook in de bucolici hoog gewaardeerd. In de Adoniazusen trekt hem de *mirabilis ἀφελεια, et imago muliebris ingenii ad vivum expressa*³⁾. Ook lezen wij in zijn dictaat over litteratuurgeschiedenis bij de bucolici korte notities over taal en stijl: *Porro scripsit Theocritus dialecto ionica et dorica recentiori* en over Bion: *dorice plurima conscripsit*. Over diens ἐπιτάφιον Ἀδωνιδος wordt getuigd: *quo carmine nihil legi potest venustius, nihil castigatius, nihil ad animi affectus concitandos magis accommodatum* en ten slotte over Moschus' werken: *stylo molli et delicato conscripta* (p. 23, 24 en 25). Om dezelfde kwaliteiten heeft de stijl van de H. Schrift zijn bewondering, nl.: ἀφελειαν *nativam, narrandi simplicitatem, sublimem dicendi vim*⁴⁾. Hij wil, geheel in den geest der achttiende eeuw, de brieven van Paulus op de eerste plaats litterair beschouwen en wekt op *ad percipiendas Divini Pauli elegantias, qui sacrum pectus (quod quibusdam pudorem incutiat!) fonte Menandro proluere non dubitaverat*⁵⁾.

Natuurlijke eenvoud gaat ten slotte bij Valckenaer nog vóór verhevenheid en daarom heeft hij in zijn latere jaren aan Euripides den voorkeur gegeven boven Sophocles⁶⁾, *tanquam Tragicus ille tamen ad castigatam Sophoclis maiestatem non aequiparandus, ob facilem versus dulcedinem, ob eximia morum praecepta, plerorumque*

1) Cfr. boven p. 75⁴, 247¹ en verder p. 324, 337.

2) G. Finsler, Homer in der Neuzeit, Leipzig, Berlin, 1912, p. 206.

3) Epist. ad Math. Roev. p. XXVII, in Opuscula I, p. 353. Zie ook de opmerkingen over de natuurgetrouwe weergave der babbelende vrouwtjes in zijn Theocritus, Decem Eidyllia p. 330 en volg.

4) Corollarium ad orat. de crit. emend. in de uitgave van zijn redevoeringen, 1784, p. 319, 320. Een ontwerp voor een oratie „de scribendi genere Scriptorum novi Foederis” bevindt zich in zijn Collectanea ad Orationes suas, B.P.L. no. 465, f. 34-55. Cfr. boven p. 241 en verder p. 317, 318, 351.

5) Inaug. rede van 1741, p. 15.

6) Dien hij in zijn college-dictaat (1743), p. 59 nog zeer had geprezen: „neque cum Aeschilo, neque cum Euripide multo minus cum reliquis comparandus propter quandam dulcedinem”.

*studiis multo est accommodatior*¹⁾). Doch hier spreken ook andere overwegingen mede, zooals wij gezien hebben²⁾). Zijn gevoel voor het natuurlijke in de kunst doet hem ook Seneca's Phoenissae veroordeelen en hij vindt op verschillende plaatsen hier een absurde overdrijving, wanneer hij daarbij vergelijkt, wat Euripides van diezelfde stof heeft gemaakt³⁾). Zijn schoonheidsgevoel doet hem in vertalingen van oude redenaars het zinsrythme missen en een latijnschen of franschen Homerus vindt hij zouteloos⁴⁾). Met Porphyrius is het hij ook volkomen eens, dat een dichter uit den dichter zelf verklaard moet worden: *Homerum suorum verborum interpretem esse optimum* ὡς αὐτὸς μὲν ἑαυτὸν τὰ πολλὰ Ὀμηρος ἐξηγεῖται⁵⁾). Met deze meening is hij derhalve van Goens verscheidene jaren vóór geweest⁶⁾).

Hoe diep Valckenaer wist door te dringen niet alleen in den geest van een bepaalden auteur, maar ook in dien van een geheel tijdvak, wordt bewezen door zijn werk over een schrijver uit den alexandrijnschen tijd, Aristobulus Judaeus⁷⁾). Hierin zet hij uiteen, in welken geest Aristobulus gewerkt heeft, en toont hierdoor diens onbetrouwbaarheid aan; maar welk een diepgaande kennis der hellenistische en joodsch-helleensche wereld verraaft dit geschrift op bijna iedere bladzijde! En dat in een tijd, waarin de antieke beschaving voor de meesten eindigde met het klassieke tijdperk. De kern van zijn betoog ligt in § XV: *Quid Aristobulum ad scribendum moverit potissimum* en de inhoud dezer diatribe kan samengevat worden in de woorden: *Sub Philometore jam claro Aristobulo, displicuisse contemptus videtur, quo Professores Alexandrini, Philosophi ceterique, suam gentem Iudaicam aspernabantur; Librum itaque scripsit amico sibi Regi dedicatum, quo monstrare conatus est, nihil illos habere, cur suis adeo gloriarentur Philosophis, Pythagora, Socrate, Platone; vel Poëtis, Orpheo, Lino, Homero, Hesiodo, ceterisque; nam si quid haberent eximium prae ceteris, id ipsos derivasse de fonte sacro, libris sui legislatoris Moysis* (p. 46).

¹⁾ Hippolytus, dedicatio, p. VII. Zie ook Phoenissae, praef. p. V, aangehaald boven p. 269.

²⁾ Cfr. boven p. 228, 229, 231, 269.

³⁾ Phoenissae, p. 191: „Absurde praeter cetera Polynicen ista dicentem facit in Phoen. Seneca”.

⁴⁾ Inaug. rede van 1741, p. 26, 27: „Quid Homero Latino, Gallico, obscurum magis et jejunum? Quid insulsus? Quid putidius?” Zie ook boven p. 207.

⁵⁾ Iiadis liber XXII, achter den Virgilius illustratus, p. 144.

⁶⁾ Cfr. verder p. 350. ⁷⁾ Voor volledigen titel zie boven p. 241.

In zijn uitgave van het twee en twintigste boek van den *Ilias* met de lijkklachten over den gevallen Hector laat Valckenaer hierna onmiddellijk (p. 76-80) volgen den *Ἐπιταφίος Βίωτος* van Moschus en motiveert dit aldus: *Moniti hinc discere poterunt adolescentes, quanta sit differentia inter Ionici vatis primaevam simplicitatem et recentioris Siculi Bucolici luxuriam elegantissimam* (p. 75). In een handboek over stijl leer zou men niet meer kunnen verwachten dan hier gegeven wordt in een wetenschappelijke uitgave van een griekschen auteur en beter dan alle voorgaande bemerkingen bewijst deze passage, welke plaats door Valckenaer bij zijn onderwijs ingeruimd werd voor *aesthetische* waarden, al was dit niet het hoofddoel van zijn lessen. Want dit doet geen docent, voor wien de schoonheid niet een belangrijke factor beteekent bij de vorming zijner leerlingen.

D. SAMENVATTING

Beteekenis van Valckenaer. Onder Valckenaer, die op den door Hemsterhuis aangewezen weg is voortgegaan, hebben de grieksche studiën in Nederland hun *hoogsten bloei* bereikt; het latijn wordt teruggedrongen binnen de grenzen van poësis en eloquentia, en zelfs dit laatste gebied heeft het ten slotte nog aan het nederlandsch moeten afstaan ¹⁾. Valckenaer's voornaamste verdienste ligt niet in zijn tekstcritiek, zooals vaak ten onrechte gedacht wordt, maar zijn philologie omvat de grieksche Oudheid in haar ruimsten omvang: taal, geschiedenis, letterkunde, antiquiteiten. In zijn aesthetische waardeering, niet zoekend naar louter verstandelijk inzicht, doch naar begrijpend meevoelen, was hij zijn tijd vooruit. Ook beantwoordde zijn doelstelling der philologie, evenals bij Hemsterhuis, geheel aan de behoefte van zijn generatie: geen kennis, geen eloquentia zou de vrucht ervan moeten zijn, maar de *humaniora* zullen de menschen *humaniores* maken door het voorbeeld der oude beschaving ²⁾. Deze wordt nochtans niet geïdealiseerd, ook zij had perioden van verval gekend, maar een critische beoordeeling zou echt van onecht weten te onderscheiden en ook door de feilen der Ouden zou men kunnen leeren.

Van den anderen kant is Valckenaer niet moede geworden er op te wijzen, dat de antieke beschaving niet volledig bewaard is in

¹⁾ Cfr. boven p. 190, 199 en volg., 249 en verder p. 341, 342.

²⁾ Valckenaer staat hierin op één lijn met de voorloopers van den *Neu-Humanismus* in Duitschland: Gesner, Ernesti, Heyne.

hetgeen ons, vaak slechts toevallig, is overgeleverd. Daarom tracht hij het verlorene te herstellen, zoowel in de taal (analogie), als in de letterkunde (fragmentenverzamelingen). Hierin is hij, in menig opzicht origineel, nog verder gegaan dan zijn leermeester¹⁾ en heeft aan zijn navolgers het voorbeeld gegeven, hoe men, mits kritisch en methodisch te werk gaande, uit werken van minder waarde nog verborgen schatten kan opgraven²⁾).

Door zijn arbeid is het grieksch meer geworden dan het idioom van het Nieuwe Testament en enkele Kerkvaders; de grieksch-studiën worden van onbetwistbare waarde voor onze kennis der antieke beschaving. En voor de „philosophische” achttiende eeuw, die de cultuur der Ouden van wijsgeerig standpunt wilde overzien, wordt het grieksch zelfs belangrijker dan het latijn, omdat de origines van de wijsbegeerte der Romeinen op de Grieken teruggaan.

Waardeering door tijdgenooten en nageslacht. De bekendheid, die Hemsterhuis en Valckenaer ook in het buitenland genoten, heeft mannen als Ruhnkenius en Wyttenbach aangetrokken om naar de afgelegen universiteit van Leiden te komen en daar het onderwijs in het grieksch te volgen, dat zij in hun eigen land niet konden bekomen³⁾. In Nederland heeft Valckenaer's roem, die door zijn leerlingen gevestigd was, zich bij het nageslacht onverzwakt kunnen handhaven, maar de lofprijzingen krijgen al spoedig iets vaags; Valckenaer wordt nog bewonderd, maar niet meer gelezen. Zoo is het mogelijk geworden, dat men in den waan verkeerde hem nog na te volgen, zooals in de leidsche school van Bake en Cobet bijv., toen men reeds sterk van hem was afgeweken⁴⁾).

De logische voortzetting en uitbreiding van Hemsterhuis' en Valckenaer's ideeën daarentegen moeten wij zoeken in Duitschland, in de na hen opkomende „Altertumswissenschaft”. De grondlegger dezer richting F. A. Wolf, die — het is natuurlijk toevallig, doch niet zonder beteekenis — juist in het sterfjaar van Valckenaer (1785) in Halle begonnen is met zijn colleges over philologische encyclopedie, heeft dit ook blijkbaar zoo aangevoeld. *Wolf liess es sich deshalb sehr angelegen sein, besonders den materialen Nutzen der Philologie gel-*

1) Die hierin overeenkomst vertoont met Richard Bentley.

2) Zie voor Wolf's meening hieromtrent boven p. 240.

3) Zie Wyttenbach, Vita Ruhnkenii, p. 80 en G. L. Mahne, Vita Danielis Wyttenbachii, Gandavi et Lugd. Bat. 1823, p. 79, 80, 87, 90.

4) Zie boven p. 121, 123, 125, 268-271.

tend zu machen: ihr Stoff sei grösstentheils ein historischer; jede Wissenschaft habe ihre philologische Seite, die auf Geschichtliches gegründet sei; Philologie bezwecke demnach allgemeine, nicht auf Ein Fach beschränkte Bildung¹⁾. Wolf heeft over Hemsterhuis en Valckenaer steeds met de grootste waardeering gesproken en verschillende dictaten van beide hoogleeraren waren in zijn bezit. Als hij deze leiders der achttiende-eeuwsche Leidsche school niet in vele opzichten voor zijn voorgangers gehouden had, zou hij in 1796 een benoeming in Leiden niet zoo ernstig in overweging genomen hebben²⁾.

Deze houding tegenover de nederlandsche graeci bleef in de eerste jaren der negentiende eeuw in Duitschland nog onveranderd. In 1808 werden Valckenaer's kleinere werken nog te Leipzig in twee deelen Opuscula gebundeld; ook brievenverzamelingen van nederlandsche philologen vonden nog belangstelling³⁾. Wolf's voornaamste leerling en opvolger Boeckh heeft Valckenaer nog vaak als criticus geprezen en zich in zijn definitie der philologie geheel bij hem en Hemsterhuis aangesloten⁴⁾. Maar hij laat al een licht verwijt hooren, als zou Valckenaer wat te veel zijn aandacht geschonken hebben aan grammaticale kwesties⁵⁾. Dit is echter bij Boeckh's bekende voorliefde voor de epigrafiek en zijn strijd met de meer grammaticale richting van Gottfried Hermann niet te verwonderen. Toch had Wolf zelf ernstig gewaarschuwd tegen een zoogenaamde „Sach-Philologie”, omdat *eben die Sprache des Alterthums selbst die wichtigste und bedeutendste Sache desselben ist, und ohne sie ja überhaupt keine Alterthums-Studien denkbar sind. ... Wolf drang auf nichts ernster, beharrlicher, strenger, als auf tüchtige, gründliche Kenntniss der classischen Sprachen, als die erste und wichtigste Grundlage der Alterthumswissenschaft*⁶⁾.

Na 1830 begint dit te veranderen. Hermann richt in zijn editie der Phoenissae van Euripides scherpe aanvallen op de methode van

1) W. Körte, Wolf's Leben, I, Essen, 1833, p. 179, 186 en II, p. 215.

2) o.c. II, p. 262, 271, 273, 274, 292, en I, p. 313-317. Zie ook S. Reiter. Friedrich August Wolf, Stuttgart, 1935, Brief no. 178, 184, 186, 191, 200, 202-205, 214-216, 230, 234, 436.

3) L. C. Valckenaerii Opuscula Philologica, critica, oratoria, Lipsiae 1808. David. Ruhnkenii, Lud. Casp. Valckenaerii et aliorum ad Ioh. Aug. Ernesti Epistolarum. Lipsiae, 1812.

4) Zie boven p. 126, 127 en 270.

5) Boeckh, Encyclopädie und Methodologie, Leipzig, 1877, p. 175.

6) Körte, o.c. I, p. 198.

Valckenaer¹⁾, maar ook de aanhangers der Altertumswissenschaft nemen een andere houding aan. Leerzaam hiervoor zijn de „Grundlinien zur Encyklopädie der Philologie” van G. Bernhardt, Halle, 1832. Deze leerling van Wolf en Boeckh geeft over Valckenaer zelf geen ongunstig oordeel, erkent zelfs in vele opzichten diens verdiensten, doch zijn beschouwingen over de school van Hemsterhuis zijn onjuist²⁾, omdat hij geen onderscheid maakt. Hemsterhuis en Valckenaer zijn nederlanders en hebben dus de gebreken, die hij aan de nederlandsche philologen meent te kunnen toeschrijven. De oorzaak hiervan is, dat beide groote graeci ook voor hem niet meer dan enkel namen geworden zijn, want anders had hij Bake niet tot hun school gerekend³⁾.

In latere jaren zijn Valckenaer's verdiensten in Duitschland wederom erkend, toen men had ingezien, dat veel in Valckenaer's oeuvre bij den tegenwoordigen stand der wetenschap blijvende waarde bezit. Een der beste Euripideskenners van dezen tijd, dus tot oordeelen volkomen bevoegd, heeft geschreven: *Er übertraf an Wucht der Gelehrsamkeit alle Zeitgenossen*⁴⁾. Ook Valckenaer's verdienste voor Homerus heeft nog in deze eeuw bij Finsler (1912) waardering gevonden: *Von seiner imposanten wissenschaftlichen Tätigkeit zu sprechen, ist überflüssig. Es möge nur erwähnt sein, dass er zuerst eine im modernen Sinn wissenschaftliche Ausgabe eines homerischen Stückes unternahm, des 22. Buches der Ilias, 1747. Auf der Grundlage von Clarke gestaltet er den Text durch Vergleichung der besten Ausgaben und berichtet eine grözere Reihe von Fehlern bei Barnes und andern. Hauptsache ist ihm eine kritische Ausgabe der in einer Leydener Handschrift enthaltenen Scholien, als Probe einer wissenschaftlichen Gesamtausgabe dieser antiken Erklärungen*⁵⁾.

Een zeer algemeen gehouden, engelsche beoordeeling uit deze eeuw levert ons Sandys, die wel niet op eigen kennis steunt: *Greek scholarship was meanwhile ably represented by Lodewyk Kaspar Valckenaer. ... His masterly work on Euripides, begun at Franeker in his edition of the Phoenissae (1755), was continued at Leyden in his Hippolytus, and his Diatribe on the Fragments (1768) ... He was*

1) Cfr. boven p. 220, 229 en 235.

2) Bernhardt, o.c. p. 15, 25, 67, 71, 116, 119, 149, 233, 236, 243.

3) Een excuus voor Bernhardt zou kunnen zijn, dat Bake dit zelf ook dacht.

4) v. Wilamowitz, Euripides, Heracles I, p. 231.

5) Finsler, o.c. p. 412.

*mainly devoted to the study of the Greek poets, but his familiarity with the Latin poets is proved by his preface to the Virgilius illustratus. He was also specially familiar with hellenistic Greek*¹⁾.

Als curiositeit worde hier ten slotte nog geciteerd het artikel in de Enciclopedia Espasa van 1929²⁾, dat veel waardeering, maar ook veel onkunde verraadt: *Luis Caspar Valckenaer, Filologo holandés, n. en Loewarden en 1735 y m. en Leyden en 1785. Fué sucesivamente profesor de literatura griega en Kampen, en Franeker y en Leyden, y por la brillantez y solidez de su enseñanza contribuyo mucha a fomentar estos estudios en Hollanda. . . pero su obra más importante es la Diatriba de Aristobulo, judaeo philosopho alexandrino publicada después de sa muerte por Luzac (1806). Over zijn „Observaciones academicae ad origines graecas” lezen wij eerst: Leyden, 1785; 3a ed. 1801, en daarna nog, dat na zijn dood verschenen: Observaciones academicae (Utrecht, 1790) de gran utilidad, según los eruditos, por el conocimiento analógico y etimológico de la lengua griega.*

1) S a n d y s, History of Classical Scholarship, II, p. 456.

2) Madrid-Bilbao-Barcelona, 1929, Tomo LXVI, p. 459.

HOOFDSTUK II

DE TWEEDE PERIODE DER SCHOLA HEMSTERHUSIANA.

A. LEERLINGEN VAN HEMSTERHUIS EN VALCKENAER

1. Segaar

In zijn geboortestad Leiden heeft Carolus Segaar (geb. 1724) volgens zijn eigen verklaring Hemsterhuis als leermeester gehad¹⁾; ten onrechte meenen sommigen, misleid door zijn vermelding in het Album academicum van Utrecht, dat hij aldaar bij Wesseling gestudeerd zou hebben²⁾. Segaar is, nadat Hemsterhuis en Schultens hem geleerd hadden, dat critiek voor een theoloog zeer nuttig is³⁾, ook na zijn benoeming als predikant in Utrecht (1759), waar hij weldra door zijn welsprekendheid naam verwierf⁴⁾, het grieksch blijven beoefenen als hulpwetenschap bij de verklaring van het Nieuwe Testament. Hierdoor is hij in 1766 bij Curatoren van Utrecht, die al twee jaar zochten naar een opvolger van Wesseling⁵⁾, voor een hoogleeraarszetel in aanmerking gekomen.

Waarschijnlijk om zijn kennis van het grieksch aan te toonen publiceerde hij toen een epistola critica, aan Valckenaer gericht en gedateerd 30 Juni 1766⁶⁾. Hij vergelijkt hierin woorden uit een ety-

1) *Observationes in Isocratem*, p. 105. Zijn studies in Leiden beëindigde hij in 1746, cfr. van der Aa, o.c. deel XVII 2e stuk, p. 595.

2) Hij wordt vermeld in het Album Academicum, p. XXII, maar deze romeinsche cijfers geven de pagina's van de inleiding aan, waar de professoren genoemd worden en niet de studenten. Ook Stegenbeek, *Gesch. Leidsche Hoogeschool I*, p. 289 noemt Segaar onder de oud-alumni van Leiden.

3) *Epistola critica*, p. 3: „Mihi toties, et tam graviter a Maximis Viris, Schultensio et Hemsterhusio, inculcata, ut imis infixi haereant medullis”.

4) v. d. Aa, l.c.

5) Cfr. boven p. 162-178.

6) *Epistola Critica ad Virum Celeberrimum Ludov. Casp. Valckenarium complectens collationem manuscripti etymologici Trajectini cum Ammonio et cum Etymologico Magno quod ad excerpta, quae habet ex dictionario ecclesiastico. Traj. ad Rh. 1766.*

mologisch handschrift in de bibliotheek van Utrecht met Ammonius en het Etymol. Magnum en draagt het daarom op aan Valckenaer, den uitgever van Ammonius (p. 4, 5). Dit werkje weerspiegelt geheel Segaar's opvatting van het grieksch; critiek is voor hem woordcritiek, verder is hij nooit gekomen. Zijn onderricht kan dan ook niet meer geweest zijn dan taalonderwijs voor zijn theologische studenten. Hij meent zich zelfs bij Valckenaer te moeten verontschuldigen, dat hij als theoloog zich met critiek bezig houdt, *illum non decere e fastigio, in quo collocatus est, ad has se minutias demittere* (p. 1) en verwijst naar Valckenaer's eigen rede „de Sacra Novi Foederis Critica”¹⁾.

Reeds een maand na het verschijnen van deze epistola critica werd Segaar benoemd tot Professor linguae Graecae ordinarius en op 25 Sept. d.o.v.²⁾ hield hij zijn inaugurale rede „de egregiis fructibus, qui ex adsidua Auctorum Graecorum lectione ad oraculorum divinorum interpretem redundant”³⁾. Zoo was hij één der drie opvolgers geworden, tusschen wie de vakken van den veelzijdigen Wesseling verdeeld werden, maar den geest van Wesseling of Hemsterhuis heeft hij niet bezeten, al zijn z'n denkbeelden over het grieksch door Hemsterhuis beïnvloed geworden. Zoo wijst hij in zijn inaug. rede op het „acutum ingenium” der Grieken, het „politissimum ingenium” der Atheners en hun voorliefde voor kunsten en wetenschappen (p. 13). Het grieksch is „elegans” en tot zijn „ubertas” hebben de filosofen en de handel bijgedragen (p. 11, 12). Kennis van antiquiteiten is noodig, op vertalingen moet men niet te veel afgaan en het licht der analogie is vereischt om dieper in het grieksch door te dringen (p. 14, 17). Ten slotte worden de dialecten van het grieksch en der oostersche talen besproken; om de verschillen tusschen beide talen op te merken is grondige taalkennis onontbeerlijk, want anders gaat men hebraïzeeren (p. 18, 23)⁴⁾.

Maar Segaar voelde zich, hoewel Hemsterhuis hem aangespoord had om zich geheel aan het grieksch te wijden⁵⁾, boven alles theoloog: *theologus sum, minister Jesu Christi* en de theologie is voor

1) Cfr. boven p. 208 en volg.

2) Dr. G. J. Loncq, Hist. schets der Utrechtsche Hooges., Utrecht, 1886, p. 198.

3) Traj. ad Rh. 1766.

4) Voor Hemsterhuis' gedachten hierover zie boven resp. p. 133, 134, 102 en volg., 125, 136, 131, 147 en volg.

5) Or. inaug. p. 28.

hem: *regina scientiarum* ¹⁾). Hij is dan ook niet als graecus bekend geworden, maar op grond zijner *schriften*, door Ypey gesteld onder de beste bijbeluitleggers van zijn tijd ²⁾). In 1780 kreeg hij nog den titel van professor exegeseos Novi Testamenti, maar is daarna het grieksch niet geheel ontrouw geworden, want nog in 1792 noemt Ruhnkenius hem in een brief aan Schweighäuser: *Graecae Linguae Professore in Academia Trajectina* ³⁾). Een jaar hierna heeft Segaar zelf deze woorden bevestigd door de uitgave van zijn „*Observationes over Isocrates*” ⁴⁾). Het is een werkje in het genre van zijn *epistola critica* en handelt over eenige woorden uit Harpocratio, die bij Isocrates zouden voorkomen; ook wordt Harpocratio benut om eenige plaatsen bij Isocrates te verklaren (p. 81). Hierbij blijkt tevens, dat Segaar voortdurend kennis is blijven nemen van oude en nieuwe grieksche uitgaven, bijv. nog in 1790 een Isocrates, afkomstig van Tib. Hemsterhuis en volgens diens gewoonte *quibusdam notulis instructus*. Eerst na de afsluiting dezer *Observationes* kreeg hij het eerste deel in handen van de londensche en parijsche Isocrates-edities (p. 101) ⁵⁾).

Segaar heeft de negentiende eeuw nog bereikt; hij overleed in 1803 en is opgevolgd door Ph. W. van Heusde. Zoo is in Utrecht een der vroegste leerlingen uit de *schola Hemsterhusiana* onmiddellijk gevolgd door een der uiterste uitloopers van deze richting. Onderwijf was hier tot 1776 van Goens werkzaam geweest, maar na diens aftreden is deze universiteit voor de grieksche studiën van weinig beteekenis meer ⁶⁾).

¹⁾ Ibidem p. 5, 28. Epist. crit. p. 1: „hominem Doctrinae Principis alumnum, gravissimoque munere ecclesiastico occupatum” en p. 3: „Publicus in Ecclesia Doctor est mentis Divinae Interpres”.

²⁾ Loncq, o.c. p. 206.

³⁾ Opuscula II, L.B. 1823, p. 904. Segaar zelf in Epist. crit. p. 3: „quantum munia Sacra concederent, his Musis operatus sum”.

⁴⁾ Specimen observationum criticarum in Isocratem: Acta Literaria Societatis Rheno-Trajectinae, Tom. I, p. 73-105, Lugd. Bat. et Traj. ad Rh. 1793. Eenige woorden hierin met betrekking tot Isocrates behandeld, zijn: περιστάτου, αὐθεντης, κυρείον, ὄσιον, ἀγωνιστῶν, τιμωρείσθαι, οἰκῆσαι en οἰκισαί.

⁵⁾ Dit moeten zijn: de herdruk van Battie's uitgave, London 1749, 2 voll. en de editie van Athanasius Auger, Parijs 1782, 3 voll. Zie hiervoor Drerup, *Isocratis Opera omnia* I, Lipsiae 1907, p. CLXXII en CLXXIV. Ook in den boven vermelden brief van Ruhnkenius lezen wij, dat Segaar een oude Polybiusuitgave gekocht had, afkomstig van Abrah. Gronovius.

⁶⁾ Zie verder p. 330, 344, 353⁴ en 363.

2. Koen

Vormende waarde der grieksche humaniora. Gisbert Koen werd in 1766 te Franeker in Valckenaer's plaats benoemd, toen deze naar Leiden was vertrokken om Hemsterhuis op te volgen¹⁾. Hij was geboren te Breda in 1736 en had de latijnsche school bezocht in Rees (Duitschland, in het gebied van Kleef) tot het aanleeren van de Grieksche, Latijnsche en Duitsche taal, hetgeen in dezen tijd een uitzondering is; waarschijnlijk verbleef hij daar van 1751 tot 1753²⁾. Daarna werd hij in Franeker ingeschreven, aanvankelijk als theoloog, doch spoedig (1755) is hij naar de rechten overgegaan en in 1758 hierin gepromoveerd³⁾. Na zijn promotie ging hij echter nog twee jaar naar Leiden om Tib. Hemsterhuis te hooren.

In 1760 werd hij rector aan de latijnsche school in Harlingen en sprak in zijn intreerede „de literis Graecis et Latinis velut morum et humanitatis magistris non contemnendis“⁴⁾, waarin hij echter beslist den voorkeur geeft aan de grieksche letteren, omdat de Romeinen in kunsten en wetenschappen slechts navolgers van de Grieken zijn geweest. Hemsterhuis' richting begint dus ook al merkbaar te worden op de latijnsche scholen, waar toen het grieksch bijna overal bij het latijn achter gesteld werd⁵⁾. Weliswaar is de geheele Oudheid, volgens spr., geschikt om den geest der jeugd te vormen, doch: *Reliquis autem Populis hac in parte palmam facile eripuerunt, nec dubiam apud alios superesse laudem siverunt Graeci*; derhalve moet aan de Grieken de eerste plaats toegekend worden (p. 10, 11).

¹⁾ Boeles, Friesland's Hooges. II, p. 554. Volgens Mr. Jac. Scheltema, Geschied- en Letterkundig Mengelwerk, Amsterdam 1818, p. 45 was Koen een afstammeling van den bekenden gouv. generaal Jan Pietersz. Koen, den stichter van Batavia; dit is echter onwaarschijnlijk.

²⁾ Herm. Cannegieter, Programma Academicum in obitum Gisberti Koen, Fran. 1767, afgedrukt in Symbolae Literariae, Amstelodami, 1840, IV, p. 75: „Dein aetatis decimo quinto ad doctrinam formandam datus est Ritsio, Resae Cliviorum, scholarum moderatori; istic Graecae et Latinae linguae initia est edoctus, adiecta et Germanici sermonis cura, cuius peritia quoque maxima in Koenio effulsit“.

³⁾ Scheltema, o.c. p. 47 geeft op: 1759.

⁴⁾ Verschenen Harlingae 1761.

⁵⁾ De eerste leerling uit de school van Hemsterhuis, die rector van een latijnsche school werd, was Koen's voorganger in Alkmaar E. W. Higt, die daar in 1749 rector geworden was. Ook rector Greven, cfr. boven p. 80 en volg., besteedde veel aandacht aan het grieksch, doch het latijn bleef voor hem nog de hoofdzaak.

Koen's welsprekendheid¹⁾ is duidelijk verwant met die van zijn leermeester Valckenaer, zooals de volgende zin bewijst: *instabiles maris fluctus nunc, sensim increscentes, spumanti ad litus provolvuntur canitie* (p. 2). Eveneens moeten wij aan Valckenaer denken bij de bemerking, dat de apostel Paulus Menander nagevolgd heeft (p. 14)²⁾. Verder doet Koen zich als leerling der schola Hemsterhusiana kennen, als hij spreekt over *latissimum omnis Antiquitatis ambitum* en boven allen den voorkeur geeft aan Homerus: *bonae frugis plenissimus belli Troiani Scriptor, een leermeester morum et humanitatis* (p. 6, 13).

Het voornaamste doel der humaniora is dan ook de ontwikkeling van hart en gemoed, en het verwerven van *aangename omgangsvormen*, want zij, die deze niet bezitten, verdienen den naam van menschen niet (p. 5). Twee jaren later zal Tydemán in denzelfden geest spreken. Met dezen had Koen trouwens ook verschillende karaktertrekken gemeen; hij was vroolijk en innemend in den omgang en had vele vrienden³⁾.

Koen is niet lang in Harlingen gebleven, want reeds in 1762 volgde hij in Alkmaar Higt op als rector der latijnsche school. De rede, die hij daar hield, „de humanissima animi voluptate, quae ex doctrinae incremento oriatur” is niet in druk verschenen, maar hij schijnt ook hierin er op gewezen te hebben, dat vermeerdering van kennis tevens de gaven van het gemoed moet ontwikkelen.

Oorsprong der talen; analogie. Weer twee jaar hierna vertrok hij in eenzelfde functie naar Gouda. Zijn inaugurale rede aldaar bezitten wij nog⁴⁾; zij behandelt in grooter verband hetzelfde onderwerp als de oratie van 1761, waarbij steeds hetzelfde thema terugkeert: het grieksch staat hooger dan het latijn en is voor iemands ontwikkeling onmisbaar.

In alle talen, aldus spr., komt de menschelijke geest tot uiting, die, bij eenige afwijking in vormen, toch in wezen dezelfde blijft: *Viget omnibus in linguis eadem figuratorum significatio, a rebus plerumque inanimatis deductorum, ratio; viget omnibus in linguis idem color cogi-*

¹⁾ Cannegieter, o.c. p. 77: „promta et expedita loquendi facultate pollens”.

²⁾ Cfr. ook boven p. 247-251 en p. 296.

³⁾ Een dergelijk innemend en sympathiek karakter bezaten ook Bos, van Lennep en Wassenbergh.

⁴⁾ Oratio inauguralis de amabili Graecarum Latinorumque Literarum connubio, Goudae, 1764.

tandi; idem in vocabulis a brutorum animantium, hominum aliove sono fictis, idem in aliis longe plurimis (p. 8, 9). Wij kunnen ons dus eenigszins voorstellen, hoe Koen zich het ontstaan der woorden gedacht heeft.

De taal is een kostbare gave van den Schepper en nà het verstand wel het meest onmisbare, wat wij bezitten: *sermo nimirum velut commune est societatis vinculum . . . rationis interpres* ¹⁾. Hiertoe vormen de schriftteekens een welkom hulpmiddel, die ook niet uitgevonden konden worden *sine Numinis beneficio*, want hierdoor zijn wij in staat gesteld het verkeer te onderhouden niet alleen met de aanwezigen, maar ook met hen, die ver van ons verwijderd zijn, ja zelfs met het nageslacht (p. 11, 12, 13). De letters moeten volgens Koen al vijfhonderd vijftig jaar vóór Homerus door Cadmus uit Phoenicië in Griekenland zijn ingevoerd (p. 13, 14) ²⁾.

De schola Hemsterhusiana heeft wel degelijk waardeering getoond voor de *aesthetische* gevoelens, die letterkundige werken bij ons kunnen opwekken ³⁾. Dit kan nogmaals bewezen worden uit de volgende karakteriseering van den stijl van Herodotus, Thucydides en Xenophon in hun werking op den lezer, *qui sedate placideque fluentis Herodoti oratione pastus sit; qui incitatam Thucydides gravitatem mirari didicerit; qui ipsarum Musarum loquentium vocem, melle dulciorem, in Xenophonte sibi audire visus fuerit* (p. 15).

Het grieksch is zóó onmisbaar, dat wij het zelfs voor een volledige kennis der romeinsche antiquiteiten niet kunnen ontberen; wij zouden een groot deel der levens van groote Romeinen missen, als deze niet in de grieksche letterkunde bewaard waren. Het grieksch heeft grooten invloed uitgeoefend op het latijn: *Irrepere in omne genus Scriptorum Latinorum Graecanicae loquendi formulae complures* (p. 17, 18) en deze gedachte heeft Koen nog verder uitgewerkt in de rede, waarmede hij drie jaar later zijn professoraat in Franeker aanvaard heeft; de titel doet het tenminste vermoeden, want de oratie zelf is niet uitgegeven ⁴⁾. Daar de Romeinen nu in hun letterkunde navolgers

¹⁾ Volgens Luzac in zijn ed. van Valckenaer's Callimachi fragmenta, L.B. 1799, p. 17, 21, heeft de taal, die zoo oud is als de wereld, een sociaal doel, omdat zij geschapen is voor den mensch „ad Societatem nato, quae sine sermone nulla esse potest”.

²⁾ Voor van Lennep's meening hierover zie verder p. 324.

³⁾ Cfr. boven p. 106, 126, 152-155, 290, 291.

⁴⁾ De titel van deze rede is: *Oratio de lingua Latina, ab optimis ejus auctoribus ad Atticam Graecae dialectum imprimis conformata atque expolita*.

der Grieken zijn geweest, *quid optabilius est, quam viam rationemque imitandi ab illis ipsis Magistris discere posse, qui eventu tam felici in ea toti fuerunt?* Bovendien zal deze vergelijking een wetenschappelijk genoegen zijn, omdat hierbij opgemerkt kan worden *ingeniorum in eadem se palaestra exercentium diversitas* (p. 23).

Voor taalstudie is noodig een *prudens quoddam et certis legibus nixum Analogiae rerumque Etymologicarum studium*. Resultaten kunnen hierbij alleen door een gezamenlijke behandeling van het latijn en grieksch bereikt worden, want het latijn is een dochter van het grieksch, doch deze laatste is de *mater pulchrior* (p. 24)¹⁾. De eene taal kan niet zonder de andere, want er zijn in onbruik geraakte woorden, die alleen door vergelijking met de verwante taal, waarin zij nog voorkomen, teruggevonden kunnen worden. Latijn zonder grieksch is niets anders dan een schip zonder roer en een lichaam zonder ziel²⁾.

Koen's opvatting van de studie is die van Valckenaer: *difficilia quae pulchra*, derhalve *nec labori improbo, nec vigiliis parcendum*. Behalve de reeds genoemde redenen, die wij ook bij andere graeci vinden, heeft Koen nog een nieuw motief om het grieksch aan te bevelen, want niet alleen voor zijn ontwikkeling heeft het latijn bijna alles aan het grieksch te danken, maar ook zijn renaissance in de vijftiende eeuw moet aan den invloed van het grieksch worden toegeschreven. Toen na de volksverhuizingen het grieksch naar het Oosten verbannen werd, begon ook het latijn te kwijnen en eerst na den val van Constantinopel, toen het grieksch wederkeerde, *ab illo tempore Latinis literis genuinus nitor denuo restitutus est* (p. 27, 28, 29). Ten slotte richt Koen zich tot zijn leerlingen met de echt-valckenaeriaansche verklaring: *At inertibus pueris et ignavis, qui quantulacunque summi Numinis dona impudenti desidia obterant, apertum bellum indico* (p. 37).

Zijn Gregorius-editie (1766). In Gouda heeft Koen ook zijn uitgave van Gregorius „de Dialectis” voltooid, die in 1766 te Leiden

¹⁾ Koen's woorden zijn een omzetting van de bekende passage uit Horatius, Oden, I, 16: „O matre pulchra filia pulchrior”. Cfr. Koen, o.c. p. 25: „Majori igitur Analogicum studium, in ejusmodi observatione praecipue occupatum (het zoeken nl. naar de oorspr. woorden), utilitate mactabitur ab utriusque sermonis conjunctione”.

²⁾ Koen, o.c. p. 26: „non aliud esse quam navim sine gubernatore; quam corpus sine anima”.

verscheen ¹⁾). Dit eenigste werk, dat wij van hem bezitten, verraadt een meesterhand en laat ons zien, wat wij hadden mogen verwachten, als hem een langer leven beschoren was geweest. Met deze uitgave volgt hij het voetspoor van zijn voorgangers Hemsterhuis (Pollux) en Valckenaer (Ammonius), die eveneens met de editie van een lexicograaf of grammaticus waren begonnen, omdat zij de taalstudie als den grondslag van allen philologischen arbeid beschouwden.

Gregorius, metropoliet van Corinthe, leefde ongeveer 1200 na Chr. ²⁾). Hij is ons voornamelijk bekend door zijn geschrift over de dialecten: *Περὶ τῶν ἰδιωμάτων τῶν διαλέκτων*. Het werkje is echter *nicht durchgearbeitet* ³⁾, doch meer een materiaalverzameling en houdt het midden tusschen een lexicon van dialectische uitdrukkingen en een verzameling van scholiën ⁴⁾. Te oordeelen naar de talrijke handschriften en vroege edities is het blijkbaar veel gebruikt geworden. Koen heeft door zijn uitgave alle voorafgaande edities overbodig gemaakt ⁵⁾, zoodat de huidige Gregoriuslitteratuur met zijn werk begint. De waarde van zijn editie ligt hoofdzakelijk in de uitvoerige voorrede (44 blz.), zijn vergelijking met den grammaticus Leidensis en Meermannianus, benevens de drie volledige indices, die te zamen achttien pagina's beslaan ⁶⁾. De eenige belangrijke uitgave hierna, die van G. H. Schäfer, Lipsiae 1811, neemt zijn voorrede en bijvoegingen dan ook over.

In de praef. wordt het woord Corinthus besproken, dat zoowel adjectief als eigennaam kan zijn. In deze laatste opvatting wordt het ook geschreven: Corytus en Corythus. Evenals Valckenaer verliest ook Koen zich hierbij in een lange uitweiding, waarin nochtans veel wetenswaardigs voorkomt; eerst op p. X keert hij weer tot Gregorius terug: *Sed misso Servii loco, omnique de Corinthis disputatione, in qua diutius forte, quam par erat, haesimus, suus libello de Dialectis auctor adserendus est*. De ware naam van den schrijver moet Gregorius zijn geweest, hetgeen ook uit den codex Meermannianus valt op te maken. Hierna volgt een uitvoerige beschouwing over grammatici, die over dialecten hebben geschreven, en hunne onderlinge verhouding,

¹⁾ Gregorius, *Corinthi Metropolitae, de Dialectis*. E. Codicibus M.S.S. emendavit et notis illustravit Gisbertus Koen, J.Ctus. Lugduni Batavorum, 1766.

²⁾ B. A. Müller in P.W.R.E. Band VII, Sp. 1849.

³⁾ Krumbacher, *Gesch. der Byzantin. Literatur*, 2e dr. München, 1897, p. 588.

⁴⁾ B. A. Müller, *ibidem*.

⁵⁾ B. A. Müller, o.c. Sp. 1850: „mit wertvoller Vorrede“.

⁶⁾ Door Koen vermeld, praef. p. XXVI.

ten einde zodoende de bronnen van Gregorius op te sporen. Koen is het niet altijd eens met de wijze, waarop Gregorius zijn gegevens bewerkt heeft ¹⁾, maar acht het werk toch niet zonder waarde, *quod Veterum Scriptorum locos nonnullos, qui in eo citantur, emendatiores exhibet, quam in vulgatis editionibus circumferuntur* (p. XXXIII).

Het ontstaan van deze editie verhaalt Koen ons als volgt. *Cum studiorum caussa ante aliquot annos in Patria Frisiorum Academia versarer, et cum ceteros Viros eximiae eruditionis laude cumulatatos, tum magnum inprimis Valckenaerium audirem, is, veluti stimulo quodam ad humaniores literas excolendas me incitaret, ad quarum amorem nescio qua vi blanda disciplinae suae alumnos ducit, trahitque vel inuitos, praeter alia quaedam Opuscula inedita, vel cum MSSis collata, hunc etiam de Dialectis libellum, Lugduni Batavorum e Codice Vossiano quantivis pretii a se juvene olim descriptum, mecum communicavit* (p. XXXIV). Verder worden de codices vermeld en de oude edities, die hij heeft kunnen raadplegen, waaronder enkele, die Fabricius in zijn Bibliotheca graeca niet noemt. Ten slotte wordt verklaard, waarom de latijnsche vertaling weggelaten is (p. XXXIX) ²⁾.

Koen's professoraat in Franeker is helaas slechts van zeer korten duur geweest. In Sept. 1766 met zijn colleges begonnen, hield hij zijn inaugurale rede op 18 Maart d.o.v. ³⁾, doch nog geen maand hierna, op 11 April 1767 is hij overleden, eerst 30 jaar oud. Voor zoover uit de schaarsche berichten over zijn ziekte valt op te maken, is waarschijnlijk tuberculose ⁴⁾ de oorzaak van zijn vroegtijdigen dood geweest. Zijn overlijden beteekende een onherstelbaar verlies voor de *schola Hemsterhusiana*, die kort achtereen haar meest belovende jongeren uit het leven zag weggerukt worden ⁵⁾. Indien iemand, dan

1) Koen, o.c. p. XXVIII: „Vellem mihi dicere liceret, universam de Dialectis materiam plenissime a Nostro esse tractatam”.

2) Cfr. p. XL: „Nam qui in Graecis vel mediocriter sunt versati, nullum inde fructum ferent: rursus qui Graeci sermonis plane rudes sunt, eos quidvis potius agere, par est, quam in Grammaticorum placita inquirere”.

3) Voor den titel zie boven p. 308⁴. Wegens zijn overlijden, kort hierna, is deze rede niet uitgegeven.

4) Cannegieter, o.c. p. 82: „Sed brevi post antiqua pulmonum labes corpus infestat”.

5) Nl. Georges d'Arnaud (1711-1740), Ernst Willem Higt (1723-1762), Johannes Pierson (1731-1759). Cfr. ook Valckenaer in zijn praef. bij van Lennep's Phalaridis Epistolae, Groningae, 1777, p. IV: „Sed invidum fatum, quod Literis Graecis mihi que iuvenes Frisios abstulerat egregios, Higtium, Piersonum, Koenium, impendebat etiam Lennepio”.

was Koen de aangewezen man geweest om de traditie van Hemsterhuis en Valckenaer onverzwakt te handhaven¹⁾.

3. Joh. Dan. van Lennep

a. Leven en werken

Student in Franeker en Leiden; zijn editie van Coluthus (1747). Johannes Daniël van Lennep, in 1724 te Leeuwarden geboren, bezocht de latijnsche school aldaar (1732-1742). Vervolgens studeerde hij in Franeker bij Valckenaer en Schrader om deze studiën in 1747 te besluiten met de uitgave van „Coluthus, Raptus Helenae”²⁾. Na een praefatio (XXV blz.) volgt het eerste deel, bestaande uit den tekst van Coluthus met tekstcritische noten (tot p. 103) en een uitvoerigen index verborum. Het tweede deel wordt gevormd door drie Boeken Animadversiones met afzonderlijke paginering; de twee eersten beperken zich vrijwel tot Coluthus, maar het derde: *In quo nonnulla Veterum Scriptorum loca emendantur, aut explicantur*, behandelt plaatsen uit andere schrijvers³⁾. Hierna volgen nog twee indices auctorum, en rerum et verborum (p. 182-197). Het uiterlijk goed verzorgde werkje is, volgens een mededeeling achterin, gedrukt: Typis Jacobi Brouwer, Franekeruae, D. 16 Julii 1747.

In de voorrede lezen wij, dat van Lennep dezen vrij obscuren Byzantijn uit de zesde eeuw na Chr., die een epigoon der epiek als Nonnus navolgde, niet uitgegeven heeft, omdat hij hem aantrekkelijk vond door zijn poëtische kwaliteiten⁴⁾ of *nativa quadam simplicitate*⁵⁾, maar omdat hij deze editie wilde laten dienen als een proeve van bekwaamheid bij het einde zijner studiën. In zijn voorkeur voor verstandelijke speculaties, die hem eigen is geweest, vond van Lennep dit werk *maxime accommodatum, in quo emaculando sese oc-*

¹⁾ Zie ook het oordeel van Valckenaer over Koen in een brief bij Mahne, Epist. mutuae, p. 97.

²⁾ Coluthi Raptus Helenae. Recensuit ad fidem codicum mss. ac variantes lectiones et notas adiecit Joannes Daniel a Lennep. Accedunt eiusdem Animadversionum Libri Tres tum in Coluthum tum in nonnullos alios Auctores. Leovardiae, ex officina Gulielmi Coulon. 1747.

³⁾ Coluthus, praef. p. XXII: „In quo ... exspatiandi maiorem sumsi libertatem”.

⁴⁾ Volgens van Lennep (praef. p. XIX) leefde Coluthus onder keizer Anastasius I (491-518). Weinberger en Kroll in P.W.R.E., Bd. XI (1922) art. Kolluthos, Sp. 1098: „Sprache und Versbau... der nonnischen Schule zuweisen”; Sp. 1099: „Machwerk, sprachliche und sachliche Stümperel”.

⁵⁾ Zie voor deze *nativa* of *primaeva simplicitas* ook boven p. 294 en volg.

cupatum teneat, atque ingenioli vires experiatur adolescentior quis, qui- que primis duntaxat labellis scientias attigerit (p. V). Hemsterhuis nl. had Coluthus aangeduid als een schrijver *corruptissimum simul et mutilum*¹⁾ en nu wil van Lennep aan den hoogvereerden meester, bij wien hij zich in Leiden gaat aanmelden, toonen, dat hij in staat is geweest om dezen bedorven tekst te verbeteren, *cum, antequam Academiae Franequeranae valedicerem, ac Leidam me conferrem, ut, Magnum illum Hemsterhusium, cuius admirator absens fueram, audirem, et studia mea Academica ulterius promoverem, profectuum meorum in Literis humanioribus specimen aliquod edere meditarer, in hoc stadio mihi decurrendum existimavi* (p. VII).

Ook moet hier gedacht worden aan den stimuleerenden invloed van Valckenaer²⁾: *noveram penes Clarissimum Valckenarium collationem quandam Codicis M.S.S. esse nostri Poetae, eamque pro ea, qua apud Illum valerem, gratia facile me impetraturum* (p. VII). Behalve dezen codex Vossianus uit Leiden had hij door bemiddeling van d'Orville en Ruhnkenius lezingen kunnen benutten uit hss. van Florence, Parijs, Milaan en Hamburg, terwijl hij oude edities kon leenen uit de rijke bibliotheek van Valckenaer's vroegeren studievriend Matthias Röver (p. VIII-XVII)³⁾.

Op p. XIX spreekt van Lennep over den auteur zelf, over den naam: Colluthus, Collythus of Coluthus⁴⁾, alsmede over den tijd, waarin deze geleefd moet hebben. Als leerling van Valckenaer gewoon op stilistische eigenschappen der schrijvers te letten, weet hij uit den stijl op te maken, dat het werk niet lang na Nonnus en Tryphiodorus ontstaan moet zijn (p. XX)⁵⁾.

van Lennep's geesteshouding leeren wij kennen uit zijn werkwijze, waarbij hij er naar streefde, *ut . . . hac ratione, si non doctrinae, saltem ingenioli mei periculum publice facerem* (p. XXIII), al zijn deze woorden gedeeltelijk uit de bescheidenheid van den beginneling te verklaren. De mindere beteekenis, die men in dezen tijd aan „geleerd-

¹⁾ Volgens v. Lennep (praef. p. VI) heeft Hemsterhuis dit gezegd in zijn Notae ad Lucianum, Tom. I, p. 252.

²⁾ Zooals bij Koen, cfr. boven p. 311.

³⁾ Voor Mathias Röver of Roever zie boven p. 210².

⁴⁾ Tegenwoordig schrijft men ook Kolluthos, zooals in P.W.R.E. Bd. XI, Sp. 1099: „Lennep in seiner Ausgabe (Leeuwarden 1747 XVIII) (dachte) an zwei verschiedene K.“

⁵⁾ Een andere uiting van waardeering voor letterkundige schoonheid in zijn rectorale rede „de altitudine dictionis sacrae“, p. 7: „pulchritudinis specie, quam, e natura expressam, toties in divinis Homeri carminibus admiramus, excitatus“.

heid" begint toe te kennen, gaat bij hem over in geringschatting, terwijl het „ingeniolum", zooals het hier nog bescheiden genoemd wordt, ten troon wordt verheven. Een hachelijke onderneming, waarin de schola Hemsterhusiana hem niet is gevolgd¹⁾. De *probabilitas*, door 's Gravesande duidelijk aangegeven als de begrenzing van onze kennis, daar men in vele wetenschappen toch niet verder kan komen, is hierbij voor van Lennep geen uiterste grens meer. Hij is er zich niet van bewust geweest: *Perraro autem, nec, nisi ad summum probabilitatis gradum pertingeret, proprias coniecturas, quibus non aliquis Codex M.S.S. adstipularetur, in textum intuli* (p. XXIII), maar hij heeft deze grenzen vaak overschreden, vooral in zijn werken over de analogie.

Terstond na zijn Coluthus-uitgave is van Lennep naar Leiden gegaan, waar hij nog vijf jaren de colleges van Hemsterhuis heeft gevolgd.

Hoogleeraar in Groningen

Inaug. rede over de analogie. In 1752 werd van Lennep professor in de grieksche en latijnsche taal te Groningen, waarbij hij het grieksch overnam van Schroeder, den voorlooper der schola Hemsterhusiana aan deze universiteit²⁾. Zijn inaugurale rede handelt „de Linguarum Analogia"³⁾ en laat ons van Lennep zien als iemand, die door de analogiegedachte als het ware bezeten is en, door eigen scherpzinnigheid vervoerd, niet meer ziet, dat hij zich een waanvoorstelling schept en in strijd komt met het gezond verstand.

Reeds in den aanhef stelt hij de philologie als iets geheel zelfstandigs naast de filosofie⁴⁾, een geluid, dat sterk afwijkt van de klanken, welke gewoonlijk in de achttiende eeuw vernomen worden, waarin nl. de wijsbegeerte aangenomen wordt als de grondslag van alle wetenschappen. De philologie, welk woord men trouwens zelden vinden zal, wordt of hiermede gelijkgesteld of als een onderdeel ervan beschouwd. van Lennep verklaart echter: *Ne tamen existimetis, me, posita Philologi persona, Philosophum huc prodire, quod et a provincia, quam suscepturus sum, et a studiis meis, quae literarum*

1) Cfr. boven p. 279 en 289.

2) Cfr. boven p. 180.

3) De volledige titel van deze rede, welke op 12 Sept. 1752 gehouden werd, is: „Oratio inauguralis de Linguarum Analogia, ex analogicis mentis actionibus probata". Groningae, 1752. Ook afgedrukt in den 2en druk van Scheidius' uitgave: „De Analogia Linguae Graecae", Traj. ad Rh. et L.B. 1805. Cfr. verder p. 320, 321.

4) Hiermede is hij een voorlooper van F. A. Wolf, die zich in 1777 te Göttingen liet inschrijven als studiosus philologiae.

humaniorum cultu maxime sunt versata, est alienum (p. 3). Wel acht hij wijsbegeerte nog noodig voor een literator, vooral op dit oogenblik: *nunc experior, de Constanti Linguarum Analogia simul, simul, unde haec originem ducit, de analogicis in universum mentis nostrae dicturus actionibus* (p. 4). Dit klinkt vrij onschuldig en niet afwijkend van de gangbare opvatting¹⁾, maar anders wordt het, wanneer wij daarna hooren, wat hij onder filosofie verstaat: *Regnat in linguis philosophia, at qualis? non arte quadam acquisita ... sed quam foecunda omnium rerum genitrix natura animis nostris ingeneravit, indocilis analogia* (p. 31). Vervangen wij hier „natuur” door „God”, dan hebben wij ongeveer de definitie van Hemsterhuis²⁾, maar het wordt wel duidelijk, dat de achttiende eeuw op haar einde loopt, als men zoo iets filosofie gaat noemen.

Het taalgebruik, dat bij Valckenaer nog den doorslag gaf en ook bij de Rhoer nog richtinggevend zal zijn³⁾, is bij van Lennep naar de tweede plaats gedaald. *Etenim omnes linguae ita sunt comparatae, ut usus magnam, analogiae ratio maximam ferat utilitatem* (p. 5) en samengevat luidt zijn conclusie: *consuetudo sine analogia nihil, sine consuetudinis habita ratione parum valet analogia* (p. 33)⁴⁾. van Lennep schrijft aan de analogie een alles beheerschenden invloed toe, omdat hij overal in de natuur analogie meent te ontdekken. In al onze handelingen kan zij aangetoond worden en zelfs in de beweging der hemellichamen zijn zóó duidelijk overeenkomsten aanwezig, dat de oude wijsgeeren er *Musicas proportiones* in herkenden. Als dit nu in de geheele natuur der dingen zoo is, zal dit bij de geestesuitingen ook zoo zijn⁵⁾. Daarom is hij er van overtuigd: *Tollamus analogiam de linguis: non dicam equidem, tollere nos solem de mundo; sed tollimus tamen ipsius mentis nostrae naturam: tollimus actionum a Deo animis alte infixas et impressas proprietates* (p. 6).

Na dit alles valt de *definitie*, welke van Lennep ten slotte van de analogie geeft, nog al mede: *Est vocum, quae quamlibet linguam*

1) Zooals ook p. 7: „ne, inquam, miremini, si me non pro unius Graecae aut Latinae, sed omnium omnino Linguarum Analogia disputantem audiat, et instar Protei cuiusdam, nunc Philosophi, nunc Literati formas induentem cernatis”.

2) Cfr. boven p. 116 en volg. en p. 277.

3) Zie verder p. 335.

4) Ibidem p. 33: „ut nimia similitudinum disquisitio, nulla consuetudinis habita ratione, nos in errorem nonnunquam inducit, ita, posthabita analogia, unius consuetudinis ductu nunquam in intimam penetrabimus linguarum cognitionem”.

5) o.c. p. 26: „nulla enim actio corporis est, quae non mentis quasi subiecta imperio, ipsius voluntati, et actionibus absolute respondeat”. Zie ook verder p. 323³.

constituunt, omnium in certas classes distributarum, et significationum ipsis cohaerentium apta inter se et constans similitudo et convenientia (p. 10). Deze analogie verricht haar werking bij de ontwikkeling der primitieve taalvormen, want, als men spreekt van *linguarum auctores*, moet men zich niet voorstellen, alsof deze bij de woordvorming volgens vaste, van te voren uitgedachte, voorschriften te werk zijn gegaan, maar *facultate quadam divinitus accepta, sensim formasse, ac pro varia rerum natura, varia nomina, variasque formas nominum unius naturalis analogiae ductu proportione ut inter se, ita ipsis rebus similes, iis indidisse* (p. 30) ¹⁾.

van Lennep beschouwde zich met trots als: *haud ita pridem Valckenaerii tum etiam Hemsterhusii praeceptis inbutum, et eorum quasi formatum manibus* (p. 40) en als een leerling der schola Hemsterhusiana herkennen wij hem ook in zijn waardeering der grieksche taal, wier ubertas en elegantia ook voor hem de meest kenmerkende eigenschappen zijn: *Testem, inquam, compello, divitem illam, et omnium elegantiarum ac venerum ... limpidissimum fontem, linguam Graecam* (p. 37). Ook Schultens heeft hij zich als voorbeeld gesteld en is in zijn etymologiesysteem, zooals wij verder nog zullen zien ²⁾, beïnvloed door de structuur der hebreuwsche taal, die hij evenwel, volgens zijn eigen woorden, niet voldoende gekend heeft: *ne de Orientalibus dicam, quibuscum minor mihi intercedit consuetudo et familiaritas* (p. 37) ³⁾.

Rectorale rede „de altitudine dictionis sacrae”. De „vrijzinnige” exegese der H. Schrift in de achttiende eeuw heeft ten slotte van het bovennatuurlijk karakter van den Bijbel niet veel overgelaten: de stijl was plat en vulgair, de taal een bedorven en verbasterd grieksch. Maar terwijl men het bovennatuurlijke verwierp en het natuurlijke element in de H. Schrift meer naar voren bracht, begon men ook meer ontvankelijk te worden voor de natuurlijke hoedanigheden, welke er in ontdekt werden, en zoo is de achttiende eeuw met de voorliefde voor de *simplicitas naturae*, welke haar laatste jaren kenmerkt, geïndigd met te bewonderen, wat zij eerst gemeend had te moeten laken.

¹⁾ Hiermede wordt ook duidelijk, wat Valckenaer bedoelde met zijn „conditores linguae”; cfr. boven p. 117 en verder p. 324².

²⁾ Zie verder p. 324.

³⁾ Cfr. ook p. 39 van deze oratie: Hemsterhuis en Schultens „veram et regiam illam viam, analogiam sua collustrarunt luce”. Deze gelijkstelling van *regia via* met *analogia* is een doorwerking van Schultens' en Valckenaer's opvattingen, cfr. boven p. 179; 204⁴ en 270.

Dit kunnen wij constateeren bij hen, die het meest competent waren om over taal en stijl van de H. Schrift te oordeelen, de hoogleeraren in het grieksch. Ook zij gebruiken de termen „oratio hebraïzans, semi-graeca, barbara”, doch lang niet altijd in afkeurenden zin. Want ofschoon zij de distinctie: vulgair-grieksch en christelijk-grieksch nog niet kennen, komen zij in de practijk tot hetzelfde resultaat¹⁾. Reeds de stichter der *schola Hemsterhusiana* heeft zich waardeerd over den stijl der H. Schrift uitgelaten en Valckenaer is hem hierin gevolgd²⁾; geheel in dezen geest is ook de rectorale rede van v. Lennep uit het jaar 1763, waarin hij spreekt over de verhevenheid der dictie van het N. Testament en deze toetst aan de voorschriften, hieromtrent gegeven door P. s. Longinus in zijn werkje Περὶ Ὑψους³⁾.

Volgens van Lennep wordt de stijl van het N.T. verkeerd en onrechtvaardig beoordeeld; men moet het waardeeren, als een schrijver bij de weergave van zijn gedachten de juiste maat houdt en een natuurlijke eenvoud weet te bewaren: *id inprimis huic placere comperias, quod sit modestum, et ad simplicem naturae veritatem effictum* (p. 3). *Hebraismos notent alii, et, si ita placet, barbarismos, soloecismos, et vero etiam plebeii ruditatem sermonis; zoolang het hierbij alleen een kwestie is van meer of minder zuiver grieksch, kunnen dergelijke critici gelijk hebben: probo, atque ipse, in docendo sequor, sin eo consilio sit, ut vitio vertatur scriptoribus, vitupero vehementer* (p. 10), want in de geheele Oudheid is niets te vinden, *quod in permovendis animis sit efficacius et potentius, denique etiam perennius* (p. 13)⁴⁾.

Hierna volgen verschillende aanhalingen uit de H. Schrift als voorbeelden van verheven stijl en verre van deze zeggingswijze af te keu-

¹⁾ Hier moet ook herinnerd worden aan de polemiek, die reeds Salmasius in zijn leidschen tijd (1643) met Daniël Heinsius over het bijbelgrieksch gevoerd heeft, dat hij echter opvatte als hellenistisch grieksch en niet als een afzonderlijk dialect.

²⁾ Cfr. boven p. 92, 153 en 241. Van Valckenaer bestaat nog een ontwerp van een rede „de scribendi genere Scriptorum Novi Foederis”, cfr. boven p. 296⁴⁾.

³⁾ Oratio de altitudine dictionis sacrae Novi Testamenti, ad excelsam Longini disciplinam exacta, publice dicta D. III Septembris 1763. Quum magistratu annuo, in Academia Groningo - Omlandica, abiret. Groningae, 1763. Deze rede is ook afgedrukt in den 2en druk van zijn dictaat: de Analogia etc., uitgegeven door Scheidius. Zie verder p. 322. Over Longinus en diens werk wordt in deze oratie gesproken op p. 6 en 7.

⁴⁾ Voor Valckenaer's meening hierover zie boven p. 241.

ren is hij integendeel van meening, dat op geen betere wijze en meer aangepast aan de tijdsomstandigheden de christelijke leer verklaard had kunnen worden. Hij denkt er ook niet aan om hierbij aanmerking te maken op hebraïsmen of onzuiverheid van het grieksch¹⁾. De Joden toch, tot wie de schrijvers van het N.T. zich op de eerste plaats gericht zullen hebben, waren aan deze taal gewend en kenden dit soort grieksch uit de vertaling der Septuaginta. Inderdaad kan men invloed van het hebreeuwsch opmerken, niet alleen in woordkeus, maar ook in zinsbouw. Zoo volgen de korte zinnen meestal nevensgeschikt op elkaar en missen wij de stijgende en dalende cadans der grieksche en latijnsche perioden (p. 36).

Het hoofdthema van deze oratie, waarin wij van Lennep leeren kennen als een geloovig man en tegenstander van het atheïsme²⁾, wordt besloten met een aanhaling uit Paulus, bedoeld als een voorbeeld van verheven stijl. Maar, gezien de keuze van het citaat, kan men zich hierbij afvragen, of wij hierin niet tevens een geloofsbelijdenis van v. Lennep zelve mogen zien: *O altitudinem immensam sapientiae et cognitionis Dei! quam penitus recondita eius iudicia, quam sunt abstrusa eius instituta! Quis enim domini mentem novit? aut quis ei fuit a consilio? aut quis ei dedit, ut remuneretur? Nam ab eo, per eum, et propter eum, sunt omnia. Ei gloria in sempiternum. Amen* (p. 46).

Hoogleeraar in Franeker

Na vijftien jaar in Groningen werkzaam te zijn geweest werd van Lennep door Curatoren van Franeker voorgedragen als opvolger van Koen en 31 Augustus 1767 als zoodanig benoemd. Deze benoeming was ongetwijfeld een onderscheiding, doch heeft helaas niet kunnen beantwoorden aan de verwachtingen, welke men er van koesterde. Want van Lennep's gezondheid was reeds eenige jaren wankel³⁾ en bijna onmiddellijk na zijn aankomst in Franeker, in ieder

¹⁾ p. 34: „tantum abest, ut hebraismos, aliasve loquendi formas, a consueto Graeci sermonis cursu deflexas, vituperem, aut integritatem linguae Graecae munditiemque desiderem”.

²⁾ Dat hij ook afkeurt in Plato: „ille quasi philosophorum deus” (p. 41). Uit deze benaming spreekt een geringschatting voor deze categorie in het algemeen.

³⁾ Scheidius in zijn ed. van v. Lennep's Etymologicum, 2e druk Tr. ad Rh. 1805, praef. p. LXXXIX sprekend over v. L.'s groningschen tijd: „ipse Lennepius infirmiori valetudine praepeditus” en Valckenaer in zijn praef. van v. Lennep's Phalaridis Epistolae, p. IV: „Corporis κωχεξ(α, morbis chronicis debilitati, nulla corrigi poterat medicina”.

geval nog vóór hij gelegenheid heeft gehad om zijn onderwijs officiëel met een inaugurale rede te openen ¹⁾, verergerde zijn toestand zoozeer, dat hij de collegekamer binnengedragen moest worden. Tot den zomer van het volgend jaar 1768 heeft hij nog gepoogd om zijn onderwijs, hoe dan ook, waar te nemen, maar toen moest hij het opgeven. Een bezoek aan de baden van Aken zou hem genezing brengen, maar het gehoopte herstel bleef uit en van Lennep kwam niet terug. Voorloopig nam zijn collega Schrader enkele grieksche colleges waar, maar in 1770 heeft men van Lennep gepensioneerd, wyl men inzag, dat genezing uitgesloten was. Onderwijl had het onderwijs in het grieksch te Franeker na den dood van Koen bijna vier jaar zoo goed als stilgelegen, toen van Lennep op 6 Februari 1771 in een dorp bij Aken, Borchet of Burtscheid, waar hij half verlamd neerlag ²⁾, in den ouderdom van 46 jaren kwam te overlijden.

b. Posthume werken

De brieven van Phalaris. Toen van Lennep nog in Groningen was, had hij voor een uitgave der brieven van Phalaris drie leidsche hss. vergeleken. Ruhnkenius had hem een afschrift verschaft van een codex uit Engeland, terwijl Hemsterhuis hem een collatie met een Vaticanus bezorgde ³⁾. Bij zijn overlijden was dit werk, dat hij ook nog had voorzien van een latijnsche vertaling en een uitvoerigen commentaar, nog niet gereed; het is voltooid en van een inleiding voorzien door Valckenaer. Hoewel reeds persklaar in 1772/73, is het eerst in 1777 verschenen ⁴⁾. De indices, welke voor den lezer van veel nut zijn, heeft Schroeder, van Lennep's vriend en collega in Groningen, samengesteld.

Valckenaer zal deze uitgave verzorgd hebben uit piëteit voor

¹⁾ Er is ons tenminste zelfs geen titel van een oratie overgeléverd.

²⁾ Valckenaer heeft hem daar in den zomer van 1770 nog bezocht, zie de praef. van Phalaridis Epistolae (volledige titel beneden aanm. 4), p. IV. Blijkens V.'s papieren in B.P.L. 527, f. 112 heeft hij dit waarschijnlijk gecombineerd met een bezoek aan Maastricht, waar hij een broer had wonen. Wij vinden daar nl. een aantekening over de plaats in Maastricht, waar de postwagen naar Aken vertrok.

³⁾ Valckenaer in zijn praefatio bij deze uitgave, p. VI, VII.

⁴⁾ Phalaridis Epistolae. Quas Latinas fecit, et, interpositis Caroli Boyle Notis, commentario illustravit Ioannes Daniel a Lennep. mortuo Lennepio, finem operi imposuit, Praefationem, et adnotationes quasdam praefixit L. C. Valckenaer, Groningae, 1777.

zijn oud-leerling en respect voor diens imponeerenden arbeidszin, want in zijn praefatio geeft hij toe, dat sommigen deze brieven, waarvan Bentley al de onechtheid had aangetoond, te onbeduidend zullen achten om er veel tijd aan te besteden, maar niettemin: *tot tamen egregias in scriptores Graecos emendationes hac secum occasione communicatas laetabuntur* (p. VIII).

Van meer waarde voor de geleerde wereld is het tegelijkertijd verschenen tweede deel met de latijnsche vertaling van eenige engelsche ¹⁾ verhandelingen van Bentley, zooals diens brief aan Wotton en vijf dissertaties over de brieven van Phalaris en soortgelijke verzamelingen uit de Oudheid ²⁾. Deze essays van Bentley uit de jaren 1697-99 ³⁾ hadden het nadeel, dat zij in het engelsch geschreven waren, want hierdoor bleven zij buiten Engeland vrijwel onbekend. *Thus it happened that the most valuable of all critical essays remained long inaccessible except to natives of this country, and the few continental scholars who understood the English language. Nor was it till after nearly eighty years, when a Latin version of the Dissertation made by Lennep, was published along with his edition of Phalaris, that foreigners became possessed of this literary treasure* ⁴⁾.

Zijn collegedictaat „de Analogia”. van Lennep had de analogie op zijn colleges behandeld, maar, evenals Hemsterhuis en Valckenaer, nooit de bedoeling gehad om deze te publiceeren ⁵⁾. Zijn leerling Scheidius meende echter dit *perpetuum fere scholae Hemsterhusianae, de originibus vocabulorum, propriaque eorum significatione, in scriptis publice editis, et aetatem laturis, silentium* ⁶⁾ te moeten verbreken en zoo is de analogieleer door den druk bekend geworden.

In zijn praefatio verhaalt Scheidius ⁷⁾ over deze analogiedic-

¹⁾ o.c. p. III noemt Valckenaer van Lennep: „Anglicae quoque Linguae callentissimus”.

²⁾ Richardi Bentleii Dissertatio de Phalaridis, Themistoclis, Socratis, Euripidis, Aliorumque Epistolis, et de fabulis Aesopi. Nec non eiusdem Responsio qua dissertationem de epistolis Phalaridis vindicat a censura Caroli Boyle. Omnia ex Anglico in Latinum sermonem convertit Ioannes Daniel a Lennep, Groningae. 1777.

³⁾ Cfr. boven p. 7, 19, 68 en 119, 120.

⁴⁾ Monk, Life of Bentley, 2e dr. London, 1833, vol. I, p. 126.

⁵⁾ Cfr. boven p. 115, 128, 278.

⁶⁾ Scheidius, praef. bij van Lennep's Etymologicum, p. X.

⁷⁾ Scheidius, praef. bij zijn uitgave van v. Lennep's college „de Analogia”, 1e druk Traj. ad Rh. 1790, 2e druk Tr. ad Rh. et L.B. 1805. Naar deze editie wordt verder geciteerd.

taten van v. Lennep en Valckenaer, dat zij in handen waren gekomen van studenten: *studia haec, apud Frisios et Groninganos, severe colentium* (p. 2). Zij werden met enthousiasme afgeschreven en geraakten zoo niet alleen naar de nederlandsche universiteiten, maar zelfs naar Duitschland, Frankrijk en Transsylvanië¹⁾. Maar op deze wijze werd de tekst bedorven, er verscheen zelfs een uitgave, zoogenaamd in Londen, met een engelsche voorrede en blijkbaar verzorgd door iemand, die niet voldoende latijn verstond. de Villoison, toen de meest beteekenende philoloog in Frankrijk²⁾, vestigde het eerst de aandacht op deze dictaten in zijn „Animadversiones ad Longi Pastoralia”, Lib. IV, p. 248 (1778) en sprak over van Lennep³⁾, *cujus inedita in Graecae linguae analogiam Dictata, vel pueris in Batavia notissima sunt, sed caeteras gentes, ad quas nunquam pervenerunt, et praesertim Gallos, Hispanos, et Italos omnino latent*⁴⁾. Dit citaat uit van Lennep is kort hierna overgenomen door Burgess⁵⁾ met de opmerking: *ut notiora fiant, cum digna sint*. Deze feiten en de vrees, dat binnenkort in het buitenland een verminkte uitgave dezer dictaten zou verschijnen, hebben Scheidius bewogen om de uitgave zelf ter hand te nemen⁶⁾.

In 1790 liet hij in één deel verschijnen Valckenaer's „Observationes”⁷⁾ en het collegedictaat van v. Lennep „de Analogia Linguae Graecae, sive Rationum analogicarum Linguae Graecae expositio”. Daarachter liet hij volgen zijn eigen „Animadversiones ad Io. Dan. a Lennep librum elegantissimum, de Analogia Linguae Graecae”, waarin hij de theorie van v. Lennep door vergelijking met latijn en

1) Cfr. boven p. 155.

2) J. B. G. d'Ansse de Villoison (1753-1805), na de fransche revolutie prof. in het grieksch aan het Collège de France.

3) Door van Lennep was deze kwestie behandeld in zijn college: de Analogia, ed. van Scheidius, p. 54-56.

4) Deze woorden van de Villoison zijn aangehaald door Scheidius, praef. ad Etymologicum Ling. Graec. p. XII. Zie ook de opdracht aan de Villoison door Scheidius van zijn „de Analogia Linguae Graecae”, p. 2 en 3.

5) Thomas Burgess (1756-1837), anglicaansch bisschop van Salisbury, in den 2en druk van zijn Adnotationes ad R. Dawesii Miscellanea Critica, p. 371-384.

6) Zie voor Scheidius boven p. 280^a. Volgens hem zouden ook Curatoren van Harderwijk, waar hij hoogleeraar was in de oostersche talen, en Valckenaer zelf hem hiertoe hebben aangespoord.

7) Hierboven behandeld p. 280-290. Zij worden hier niet geciteerd naar de uitgave in Valckenaer's Opuscula, zooals boven p. 280 en volg., doch volgens deze editie van Scheidius.

hebreuwsch nog verder en tot in het fictieve uitbouwt¹⁾. Deze animadversiones van Scheidius zijn nog omvangrijker dan de dictaten van Valckenaer en van Lennep samen²⁾. Het werk had veel succes, zoodat in 1805 een tweede druk noodig was³⁾. In dezen herdruk werden ook beide oraties van v. Lennep „de Analogia” en „de altitudine dictionis sacrae” opgenomen⁴⁾, terwijl het geheel den titel kreeg „de Analogia Linguae Graecae”.

Wanneer wij het Prooemium van v. Lennep's Analogia vergelijken met de inleidende bladzijden van Valckenaer's Observationes, zien wij van Lennep als een leerling, die begeesterd door het onderwijs van zijn leermeesters, zich tot taak heeft gesteld hun aanwijzingen letterlijk en tot het einde toe op te volgen. Tot in zijn woordkeus is hij van Valckenaer afhankelijk en begint: *Ab eo tempore, quo ad linguae Graecae studium animum applicui* (p. 1), terwijl Valckenaer zijn Observationes aanvangt: *Ab eo usque tempore, ex quo ... atque adeo, ex quo ad Graecam potissimum litteraturam ... animum meum applicui* (p. 1)⁵⁾. Ook de gedachten van van Lennep bijv. op p. 17 en 18 vindt men bij Valckenaer op p. 2, 3 en 4 met bijna dezelfde woorden terug. Aan het slot van zijn inleiding had Valckenaer gezegd: *Quod autem nos in lingua Graeca desideramus, id in Hebraea, multis voluminibus editis, praestare adgressus est idem vir excellentissimus Albertus Schultensius* (p. 5), wat van Lennep aan het einde van zijn Prooemium in dezen vorm herhaalt: *Quod in lingua Graeca desideramus, in Hebraea praestare adgressus est Albertus Schultens* (p. 18).

Het jaar, waaruit dit college van v. Lennep moet dateeren en waarover wij bij Scheidius niets vinden, kunnen wij uit den tekst opmaken. Wij lezen daar (prooemium, p. 15), dat een nieuwe uitgave van Hesychius voorbereid is door Joannes Alberti: *summo literarum damno ante aliquod tempus, morte extinctus*. Nu is Alberti in 1762 overleden en moet dit college dus kort daarna gegeven zijn. Toen

1) Zie het scherpe oordeel hierover van G. Hermann boven p. 115.

2) Dit zal dus wel de drijfveer geweest zijn om dit dictaat uit te geven.

3) Ook deze 2e druk verscheen in Utrecht bij van Paddenburg, die in het voorbericht zegt: „ita placuit Viris Doctis, caeterisque Graecarum literarum studiosis, ut meliorem habuerit fortunam, quam hodie solent libri Latine scripti”. Dit is zeker vermeldenswaard in den ongunstigen tijd tusschen de jaren 1790 en 1805.

4) Voorbericht van den uitgever: „Denique, ne quidquam deesse videretur, binas subiunximus Lennepii orationes, antehac separatim editas”.

5) De „Observationes” van Valckenaer en „de Analogia” van v. Lennep hebben in Scheidius' uitgave een afzonderlijke pagineering.

was het aan van Lennep blijkbaar nog niet bekend, dat deze editie in 1766 uitgekomen is, want een desbetreffende mededeeling staat tusschen haken en is dus van Scheidius afkomstig. Wij kunnen derhalve veilig dit college stellen tusschen de jaren 1762 en 1766.

De analogie omvat bij Hemsterhuis en Valckenaer zoowel woordvorming als woordbetekenis, maar een scherpe scheiding is door hen nog niet gemaakt, al heeft Valckenaer reeds gevoeld, dat men hier op een gevaarlijk terrein kwam¹⁾. van Lennep's speculatieve geest daarentegen zoekt naar synthese door analyse: eerst beide elementen scheiden en eerst daarna was een goede behandeling mogelijk. De definitie der analogie uit zijn inaugurale rede²⁾ heeft hem dan ook op den duur niet meer kunnen voldoen.

In het eerste hoofdstuk van zijn collegedictaat zegt hij (p. 23): *Observo Analogiam in linguis dici, vocabulorum, quae linguam constituunt, omnium, in certa genera distributorum, et significationum, iis adjunctarum, ac denique phrasium, totiusque constructionis, aptam inter se, et constantem similitudinem atque convenientiam.* De gebruikelijke definitie: *vocum similitudo of comparatio similium* is hem te vaag en te ruim, want deze omvat niet de: *notiones, singulis verborum formis adjunctae, tam propriae, quam metaphoricæ; tum etiam universa orationis construendae ratio.* Zoo komt hij tot een drieledige onderverdeeling der analogie, *quarum prima vocabulorum formandorum leges spectat; secunda in determinandis significationibus versatur, sive docet, quibus modis a propriis et corporeis significationibus³⁾, quae verbis primitivis subjiciuntur, metaphoricæ, per varios derivatorum flexus, et formas, profluxerint; tertia pars, construendae orationis leges, phrasiumque naturam exponit* (p. 24). Het eerste deel der analogie betreft dus het uitwendige eener taal, het tweede het inwendige en het derde zoowel het in- als uitwendige. De beide laatste onderdeelen zijn echter zeer uitgebreid en moeilijk en daarom wil van Lennep zich in dit dictaat bepalen tot het eerste: *admixtis tamen subinde iis etiam observationibus, quae ad reliquas partes viam aperire, eamque reddere possint aliquanto planiorem* (p. 25).

Als wij de zestien capita van dit dictaat overzien, blijkt, dat van

1) Cfr. boven p. 285, 286, 289.

2) Cfr. boven p. 315.

3) Ook in de prolegomena van zijn Etymologicum Linguae Graecae (zie voor dit werk verder p. 325), dat aan dit tweede onderdeel der analogie is gewijd, zegt van Lennep: „notiones verborum propriae sunt corporeae etc.” (p. 7); zie hiervoor boven p. 72³ met het waardeerend oordeel van G. Curtius over deze uitspraak. Cfr. boven p. 315⁶.

Lenne p zich aan zijn opzet gehouden heeft, want hij geeft ons een complete vormleer van het grieksch. Hierin is een ruime plaats voor het werkwoord (tien capita) afgestaan, omdat van Lennep, evenals Valckenaer¹⁾ van meening is: *nomina a verbis, non verba a nominibus esse formata* (p. 39); alle stammen bestaan dus uit werkwoorden: *non nisi verba, eaque simplicissima, pro stirpibus haberi posse* (p. 44). Werkwoorden moeten ouder zijn dan nomina, omdat de handeling, waarnaar de dingen genoemd zijn, eerder geweest moet zijn dan het nomen, dat er zijn ontstaan aan te danken heeft, *nisi quis delabatur illuc, ut linguas integras, qua late patent, nullo artificio humano accedente, uno temporis articulo hominibus Divinitus datas esse, eosque statim calluisse tot myriadas, quot in singulis linguis sunt, vocabulorum*. Een dergelijke „goddelijke” oorsprong zou tegen de rede zijn, want *ea ratione multa vocabula existere jam debuissent, priusquam eorum utilitas inter homines ulla esset*²⁾ en het zouden ijdele klanken geweest moeten zijn zonder nut en derhalve ook zonder beteekenis (p. 40).

Ten slotte willen wij van dit dictaat nog nader bezien cap. II „De literis Alphabeti antiqui”, omdat wij hieruit het standpunt der *schola Hemsterhusiana* tegenover Wolf's Prolegomena en de Homerische kwestie kunnen bepalen³⁾. Volgens van Lennep was het grieksch alfabet al rond 1500 v. Chr. door Cadmus uit het Oosten ingevoerd en bestond oorspronkelijk uit zestien letters (p. 29)⁴⁾. Later zijn het er vier en twintig geworden door toevoeging der zoogenaamde dubbele letters en der lange klinkers. Dit zoogen. jonische alfabet is in Attica eerst na den dood van Euripides ingevoerd *archonte Euclide* en de spiritus asper werd toen geschreven als H, gelijk een oude attische inscriptie bewijst (p. 34). Hoe het ook zij, *id certum est et indubitatum, ignoravisse Homerum literas duplices; et vocales longas*, zoodat het eerste vers van den Ilias dus oorspronkelijk geschreven zal zijn:

ΜΕΝΙΥ ΑΙΙΔΕ ΤΕΑ (of θεα) ΠΕΛΕΙΑΔΕΟ ΑΚΙΛΕΟΣ (p. 32, 33, 34).

De animadversiones van Scheidius achter dit dictaat hebben voor ons weinig waarde. van Lennep had nu en dan het latijn vergeleken, alsof het een dialect van het grieksch was, maar Scheidius behandelt èn grieksch èn latijn èn hebreuwsch op gelijken voet en maakt

1) Zie boven p. 281.

2) Cfr. boven p. 316¹ over „linguarum auctores”.

3) Zie hiervoor boven p. 246 en 296 en verder p. 337.

4) Cfr. ook boven p. 308 en verder p. 337.

van de analogie een stuk speelgoed. Hij noemt ook werken op, die als inleiding in de analogieeler kunnen dienen; het zijn J. C. Scaliger, twee werken van G. J. Vossius, de Ellipses van Bos¹⁾, maar in primis Fr. Sanctii Minerva, seu de causis Linguae Latinae commentarius, cum notis uberrimis, et accuratissimis, Clar. J. Perizonii (p. 225). Hiermede wordt dus bevestigd, dat Hemsterhuis de aanleiding voor zijn analogiegedachte gevonden zal hebben in het onderwijs van Perizonius²⁾ en dat zij oorspronkelijk uit het latijn afkomstig is, want: *etsi linguae Latinae originibus illustrandis comparati proprie sint, multa tamen in se continent, ad Graecae linguae interiores formas cognoscendas* (p. 225, 226). Wij hebben dus een cirkelgang gevolgd: de analogieeler der *schola Hemsterhusiana* keert, aan het einde van haar ontwikkeling gekomen, met Scheidius weer tot het latijn terug.

Etymologicum Linguae Graecae. Het tweede onderdeel van zijn analogieeler, dat *determinandis significationibus versatur*³⁾, had van Lennep behandeld op een privaatschool, waarvan het dictaat waarschijnlijk getiteld was „Observationes ad Stirpes linguae Graecae”, want onder dien naam noemt Scheidius het al in zijn uitgave van „de Analogia”⁴⁾. Ook wordt het daar (p. 227) reeds als te Utrecht in 1789 verschenen opgegeven, maar het is een jaar later als „Etymologicum Linguae Graecae”⁵⁾ uitgekomen „Traiecti ad Rhenum apud G.T. a Paddenburg et Filium. Londini apud Elmsley, Oxonii apud Fletcher et Cooke, Parisiis apud de Bure, Lipsiae apud hered. Weidmann et Reich, Venetiis apud Coletum, Argentorati in officina Aca-

1) Cfr. boven p. 50, 73.

2) Cfr. boven p. 59, 71, 72.

3) Zie boven p. 323.

4) p. 228: „alteram partem, inquam, mirum in modum quantum illustravit, communicatis nobiscum Observationibus ad Stirpes linguae Graecae: in quo instituto secutus est ordinem Alphabeticum thematum Graecorum, quemadmodum in Lexico notissimo Joh. Scapulae habebantur. Non deerimus, spero, summae illi observantiae, qua exoptatissimum suavissimumque praeceptorem nostrum Lennepium, etiam defunctum, prosequimur, si hoc ipsum cel. Lennepii opus, e schedis manuscriptis brevi ediderimus”.

5) Etymologicum Linguae Graecae sive Observationes ad singulas verborum nominumque stirpes secundum ordinem Lexici compilati olim a Ioanne Scapula. Editionem curavit, atque animadversiones cum aliorum, tum suas adjecit Everardus Scheidius cuius praemissa sunt quoque prolegomena de lingua Latina, ope linguae Graecae illustranda, adjectusque est Index Etymologicus praecipuarum vocum Latinarum. Pars prior et posterior. Traiecti ad Rhenum. 1790.

demica. 1790". De twee kloeke deelen, te zamen 1311 bladzijden en typografisch uitstekend verzorgd door de Typographia Tijhoffiana te Harderwijk, hebben blijkbaar veel aftrek gevonden, want in 1808 kwam reeds een tweede druk, nagezien door Nagel.

In uitvoerige Prolegomena (p. I-XC) geeft Scheidius de geschiedenis der analogie in Nederland gedurende deze eeuw en vermeldt hierbij ook de werkzaamheid van ten Kate voor de studie van het nederlandsch ¹⁾. Daarna wijst hij op de waardeering voor de analogieleer in het buitenland met de getuigenissen van de Villoison en Burgess (p. XI, XII) ²⁾. Een groot deel van zijn prolegomena heeft hij aan de analogie in het latijn gewijd, dat hij al eerder een dialect van het grieksch genoemd had ³⁾, doch thans beweert hij: *linguam Latinam non adeo de Graeca ductam esse, quam potius ipsam totam esse Graecam* (p. XXI).

Over het ontstaan van het werk vernemen wij het volgende: *inchoaverat illud opusculum cl. Lennepius, in usum praelectionum domesticarum, anno, ni fallor, 1762* ⁴⁾, *quo anno Aristophanis Plutum elegantissime explicantem optimum virum audivimus: Stirpium vero harum enarrationi non potuimus interesse* (p. LXXXVIII). Doch twee medestudenten hadden het dictaat opgenomen en aan hem afgestaan.

Te recht is dit werk een Etymologicum genoemd, want het is inderdaad een lexicon. De stamwoorden, waarvan de afleiding en oorspronkelijke beteekenis behandeld worden, zijn in alfabetische volgorde gerangschikt, waarbij het lexicon van Scapula ⁵⁾ op den voet gevolgd is, *quum plerorumque in manibus esse solet memoratum istud Scapulae Lexicon, idque prae ceteris juventutis studiis accommodatum videatur; ejus ordinem Alphabeticum thematum secuturus, constitui, eorum veras stirpes paullo altius indagare, unaque, quae sit propria, tum illarum, tum inde propagatarum, vocum vis, quaeve translatarum ratio, breviter ostendere. Hoc enim modo, quae in Lexicis minus recte exposita leguntur, perpendi poterunt aliquanto accuratius*. Alvorens hiertoe over te gaan herhaalt van Lennep nog eens in het kort

¹⁾ p. I (praefatio): „Tiberio Hemsterhusio in Graecis, Alberto Schultenso in Orientalibus, et Lamberto Ten Cate in Belgicis, novam viam ... initio hujus saeculi, praeceuntibus". Cfr. boven p. 112⁵.

²⁾ Zie boven p. 321.

³⁾ p. I: „linguam Graecam, hujusque dialectum (potius, quam diversam inde linguam) Latinam".

⁴⁾ Zie echter verder p. 327².

⁵⁾ Over Scapula, „fur litterarius" zie Valckenaer, *Observationes*, ed. Scheidius p. 30. Cfr. Drerup, *Schulaussprache*, p. 191¹.

de algemeene regels der analogie en verwijst daarbij naar zijn, ons reeds bekend ¹⁾ college „de analogia”: *Quorum ne quis plane nescius sit, pauca quaedam, ex illis, quae ante duos hos annos* ²⁾ *copiosius cum auditoribus meis communicavi, praemittam excerpta* (p. 4).

Valckenaer had eens het woordenboek van Stephanus (Scapula) het beste genoemd, omdat het een der weinige lexica was, dat de woorden naar hun stammen alfabetisch had gerangschikt ³⁾. Maar: *quod verecunde dictum sit*, de groote Stephanus, door zooveel andere zaken in beslag genomen, had met de analogie te weinig rekening gehouden: *veram linguae indolem minime habuit perspectam* (p. 29, 30, 33). Men zou dus een zeer nuttig werk doen door een goed woordenboek samen te stellen, waarin de analogie verwerkt was, en als getrouw leerling heeft van Lennep gedacht dezen wensch te vervullen door zijn „Observationes ad Stirpes linguae Graecae”. Het is echter bij een begin gebleven en bovendien is zijn werk nog overwoerd, quantitatief en kwalitatief, door de aanvullingen van Everard Scheidius, die hier niet afzonderlijk volgen, zooals in de editie der Analogia, maar telkens achter van Lennep's woorden, tusschen haken en gemerkt met zijn initialen E.S., zijn ingelascht. Deze aanmerkingen komen vooral veel voor in het tweede deel, *quae ipse Lennepius, infirmiori valetudine praepeditus, sub finem curriculum Academici, ut fieri solet, imperfectiora relinquere coactus fuerat* (p. LXXXIX). Everard weet alles en alles beter. Bij ἔλω, palus had van Lennep aangeteekend: *Ortum quidem est ab ἔλω: mihi tamen non satis certa videtur ratio significationis*, maar Scheidius gaat door: *Fortasse ea ducta est ab exhalando. Verbum ἔλω haud dubie cognatum fuit alteri ἄλω etc.* (p. 269). Ook bij οὐ, non had van Lennep alleen aangegeven: *Ratio originis incerta*, doch Scheidius geeft hierbij een aanvulling van een geheele pagina, waarin hij o.a. zegt: *Si in obscurissimi etymi vocula aliquid conjectare liceat, dixerim fere, nostrum οὐ negativum ... contractum videri ex "OE, secunda pers. singul. Imperativi verbi ὄω fero et hinc aufero, tollo etc, ut ὄε et contractum οὐ pp. sit fer, tolle, remove! ... Etiam nos Belgae, in*

¹⁾ Zie boven p. 320 en volg.

²⁾ 1762 minus 2 is 1760, hetgeen niet kan volgens boven p. 322. Het „nl fallor” van Scheidius, zie boven p. 326⁴, wijst er al op, dat hij zich niet zeker gevoelde. Op zijn vroegst kan dit Etymologicum dus van 1764 zijn.

³⁾ Ook in de oudere grieksche grammatica's speelde de „thematis investigatio” een groote rol, bijv. Clenardus, Antesignanus (Drerup o.c. p. 84, 86) en Lancelot (Drerup, p. 228 en volg.).

negatione, vulgo dicimus loop heen: quod manifesto in eadem est forma Imperativi (p. 703, 704).

Valckenaer had ook gezegd, dat degene, die dit werk zou willen ondernemen, dit niet zou kunnen volbrengen, *nisi enim is ab aliis rebus liber uni rei totus vacet* (p. 33) en van Lennep heeft zich blijkbaar deze woorden ingescherpt, want hij is een apostel der analogieeler geworden, maar daarbuiten is hij niet gekomen. Zoo heeft hij zich niet uitgelaten over het onderwijs in het nederlandsch, een kwestie, die zijn collega's in die dagen zoo hevig interesseerde. Evenmin merken wij in zijn houding tegenover het vaderland of het staatsbestuur eenige voorliefde voor geschiedenis of invloed der wijsgeerige stroomingen van zijn tijd. Alleen in zijn commentaar op de brieven van Phalaris ontmoeten wij enkele opmerkingen van historischen aard, die echter verdwijnen in de massa van tekstcritiek en taalkunde en ook hebben wij nog zijn rede over den stijl van het N. Testament, waarin hij gevoel blijkt te bezitten voor stilistische schoonheden.

c. Beteekenis en waardeering

van Lennep lijkt ons het type van den vakgeleerde, die zijn terrein heeft beperkt, maar dit ook volkomen beheerscht. In een anderen tijd en in een ander land zou hij misschien hiermede succes gehad hebben, want zijn *analogieeler*, logisch doordacht, is op de hoogte der toenmalige taalwetenschap, waarin de vergelijkende taalstudie zich nog eerst begon te ontwikkelen. Maar in zijn tijd, die het gebied der wetenschap niet wilde beperken, doch de grenzen integendeel zoo ruim mogelijk trok, en bij zijn landgenooten, voor wie elke overdrijving verdacht was¹⁾, kon hij niet populair worden. Hemsterhuis en Valckenaer hadden zij gevolgd, omdat zij wisten, dat deze een zekere maat niet zouden overschrijden, maar van Lennep beschouwden zij als een fantast. Luzac maakte zich al bezorgd, dat de analogieeler der *schola Hemsterhusiana* verlaten werd²⁾ en Wyttenbach waarschuwde er voor, dat men de analogie toch niet op de scholen zou invoeren; de kinderen moesten maar liever gewoon leeren verbuigen en vervoegen³⁾. Het beste is van Lennep ge-

¹⁾ Cfr. boven p. 75².

²⁾ Luzac, ed. van Valckenaer's Callimachi fragm. p. 13.

³⁾ Wyttenbach, *Selecta Principum Historicorum*, Amstelod. 1794, praef. p. XXV (Opuscula I, p. 252); *Bibl. critica* P. IV, p. 123, P. X, p. 123-128; *Philomathia Lib. II*, p. 229 en volg., *Lib. III*, p. 259 en volg.

karacteriseerd door Valckenaer, die vaak ten onrechte in één adem met hem genoemd wordt, want in een brief aan Bernard schrijft hij: *De Lennepi animadvv. benigne et vere iudicas. Multa insunt quae elegantissimus iuvenis olim magni redimeret praetermissa. Sed sic sumus; amamus ingenii nostri filiolas et ne abortus quidem facile abiicimus*¹⁾.

Het meeste succes heeft de analogie nog in het *buitenland* gehad, zooals het debiet van v. Lennep's werken aantoot. Verlaten is zij daar eerst, toen de nieuwe opkomende linguïstische school bewezen had, dat zij wetenschappelijk niet meer houdbaar was. De meest gebruikte grammatica's in Duitschland gedurende de eerste decennia der negentiende eeuw waren de „Griechische Grammatik” van Buttman, die tusschen 1792 en 1841 vele drukken beleefde²⁾ en de „Ausführliche griechische Grammatik” van Matthiae, voor het eerst uitgekomen in 1807 en waarvan nog in 1835 een derde druk verscheen³⁾. *Aber, wie Buttman, so vertrat auch diese Grammatik im allgemeinen noch den Standpunkt der grammatischen Forschung, wie sie namentlich durch die Holländer ausgebildet worden war*⁴⁾. Ja in 1836 en 1846 verschenen nog te Mainz respectievelijk een grieksche en latijnsche spraakkunst, waarin alle grieksche woorden afgeleid werden uit de letter E en alle latijnsche teruggebracht werden tot den wortel He of Hi⁵⁾. Zoo was de negentiende eeuw al half voorbij, voordat de nieuwe taalkundige beginselen, neergelegd in de grieksche grammatica van Curtius⁶⁾, bij het onderwijs begonnen door te dringen.

B. LEERLINGEN VAN WESSELING

1. Jac. de Rhoer

a. Leven en werken

Jac. de Rhoer, van Lennep's opvolger in Groningen, is de oudste

¹⁾ Deze brief is uitgegeven in *Mnemosyne* I, L.B. 1852 p. 342.

²⁾ Ph. K. Buttman (1764-1829). Cfr. Drerup, o.c. p. 757, 758.

³⁾ August Matthiae (1769-1835), verbleef ook in Amsterdam, waar hij met Wyttenbach contact heeft gehad. Cfr. Drerup, o.c. p. 761.

⁴⁾ Drerup, *ibidem*. De aangehaalde woorden zijn van Bursian, p. 642.

⁵⁾ Anton Schmitt, *Organismus der griechischen Sprache*, Mainz, 1836. Anton Schmitt, *Organismus der lateinischen Sprache*, Mainz, 1846.

⁶⁾ De eerste uitgave der „Griechische Schulgrammatik” van Georg Curtius (1820-1885) verscheen in 1852 te Praag en was oorspronkelijk voor de oostenrijksche gymnasia bestemd; cfr. Drerup, *Schulausssprache*, p. 763.

der leerlingen van den veelzijdigen Wesseling¹⁾. Deze moeten ontegenzeggelijk tot de *schola Hemsterhusiana* gerekend worden, al ging hun voorkeur ook blijkbaar naar vaderlandsche geschiedenis, nederlandsche taal, moderne letteren en het recht, waarbij de grieksche studiën op de tweede plaats zijn gekomen. Want deze zijn ook bij de directe leerlingen van Hemsterhuis en Valckenaer langzamerhand van karakter veranderd en dienden in het begin der negentiende eeuw bij van Heusde nog slechts als basis voor zijn historisme. Onder van Heusde, die zich geestelijk verwant gevoelde met den laatsten vertegenwoordiger van Wesseling's richting, Corn. W. de Rhoer, zoon van bovengenoemde²⁾, is de *schola Hemsterhusiana* aan uitputting bezweken, na eerst nog bouwstoffen te hebben geleverd voor het stichten eener nieuwe grieksche school onder Cobet.

Jacobus de Rhoer³⁾ was in 1723 geboren te Angeren in Gelderland en studeerde sinds 1740 te Utrecht in de theologie, waarbij hij voor het grieksch de colleges van Wesseling volgde. Na enkele maanden predikant te zijn geweest in Delden werd hij reeds in 1745 prof. *Historiae, Eloquentiae et Linguae Graecae* aan het *Athenaeum van Deventer*⁴⁾. In zijn inaug. rede aldaar moet hij volgens van Slee⁵⁾ de destijds veel verbreide meening bestreden hebben, die in Plato en de Sibyllijnsche boeken vóór-christelijke bewijzen van den waren godsdienst wilde vinden. Bij zijn onderwijs in het grieksch

1) Zie boven p. 162-178.

2) Ph. W. van Heusde, C. W. de Rhoer gekenschetst bijzonder als geschiedkundige, Utrecht 1821. Cfr. ook Bouman, o.c. II p. 374. Voor van Heusde zie boven p. 69, 305 en verder p. 353 en 363.

3) Volgens Bouman o.c. II, p. 372 is de Rhoer een nederlandsche naam. Misschien heeft men wel eens aan fransche afkomst gedacht, want als zijn geboorteplaats wordt soms opgegeven: Anger, zooals bij Eckstein p. 469. Bij van der Aa, o.c. dl. XVI p. 305, aanm. 1 heet zijn vader Jacobus Rühr en in het „Levensbericht van den Groninger Hoogleeraar Jacobus de Rhoer” in de *Algemeene Konst- en Letter-bode* voor het jaar 1815, 1e Deel p. 53 en 87 lezen wij, dat zijn voorouders uit Duisburg afkomstig zouden zijn.

4) de Rhoer is de eerste hoogleeraar in de oude letteren te Deventer, die de nieuwe critische richting volgt. Zijn opvolgers aldaar Wassenbergh (1767-1770) en Ruardi (1770-1780) kunnen besproken worden bij de universiteiten, waaraan zij na hun Deventer-jaren werkzaam geweest zijn. Terpstra (1780-1803) is als beoefenaar der *ars poetica* meer een leerling van Schrader dan van Valckenaer te noemen, al is invloed van dezen laatste toch bij hem waar te nemen. Cfr. boven p. 17.

5) *Illustre School van Deventer*, p. 130.

heeft hij zich vooral ingesteld op a.s. theologen, want volgens Boeles behandelde hij voornamelijk de tekststudie van het N.T. en gaf colleges „de stilo et lingua sacrae scripturae” en „de lingua vernacula Domini Christi et Apostolorum, huiusque in libris N.T. usu”¹⁾.

Van zijn werken heeft naast zijn „Feriae Daventrienses, seu Miscellaneorum libri II”, Tr. ad Rh. 1758 ook zijn „Otium Daventriense”²⁾ deze strekking, want in het eerste boek (p. 1-253) krijgen wij bijna een volledig overzicht van de godsdienstige gebruiken en den eeredienst der Romeinen; ook inscripties worden hier als bewijs aangehaald³⁾. In het tweede boek behandelt de Rhoer eenige plaatsen uit de H. Schrift en geeft hierbij een uiteenzetting van Paulus' standpunt tegenover het Stoïcisme (p. 276, 286, 290).

Zijn laatste werk in Deventer is een uitgave van Porphyrius, „de abstinentia ab esu animalium”⁴⁾. Bij kardinal Albini in Rome en bij van Swieten in Weenen had hij omtrent codices aldaar geïnformeerd (praef. p. 2), ook de hulp van Reiske vermeldt hij met waardeering⁵⁾, maar als grondslag voor zijn tekst neemt hij een handschrift uit de collectie van Meerman⁶⁾. Voor de opdracht van dezen arbeid en tevens voor zijn *Oratio de adventu principis Wilhelmi in principem Saliorum urbem in 1766, vereerde de Magistraat hem dan ook 100 ducats*⁷⁾. Een en ander doet vermoeden, dat de beweegreden tot deze editie voor een deel gezocht moet worden in het verlangen om bij een invloedrijk Maecenas als Meerman en bij de Overheid in de gunst te komen⁸⁾.

1) Boeles, Groninger hoogleraren, p. 92.

2) Otium Daventriense sive selecta de templis Romanorum et Observationes in loca quaedam sacra ac profana. Daventriae: zonder jaartal, voorrede van 1762.

3) Op p. 83, 93, 143, 145, 148, 205, 231, 235 en meestal genomen uit het corpus van Gruter.

4) Porphyrii de abstinentia ab esu animalium, Traj. ad Rh. 1767. Het is een typografisch zeer goed verzorgde uitgave met een duidelijk grieksch lettertype zonder de in dezen tijd gebruikelijke ligaturen van twee of meer letters. Afzonderlijk wordt achterin vermeld, dat het te Deventer gedrukt is bij Joannes de Lange.

5) de Rhoer heeft aan het aandeel van Reiske in deze uitgave recht laten wedervaren door op het titelblad te vermelden: suas itemque Joannis Jacobi Reiskii Notas adiecit Iacobus de Rhoer; zie ook praef. p. 3.

6) praef. p. 2 verso: „codicem illum in plerisque consentire cum Lipsiensi”.

7) van Slee, o.c. p. 131.

8) Gerard Meerman (1722-1771), rechtsgeleerde en pensionaris van Rotterdam, zeer gefortuneerd; groot liefhebber der letteren, bezitter van een beroemde bibliotheek. Deze is later overgegaan aan van Westreenen (1783-1848) en vormt den grondslag van het Museum Meermanno-Westreenia-

Het Athenaeum van Deventer is vaak een voorschool geweest voor een professoraat aan een hoogeschool; ook de Rhoer werd in 1767 hoogleeraar in de welsprekendheid en de grieksche taal te Groningen als opvolger van v. L e n n e p. In Groningen is hij echter meer en meer historicus geworden, ook rechtshistoricus¹⁾; een graecus met hart en ziel was hij nooit geweest. Een grieksch lexicon, waarvan de titel zeer veel beloofde²⁾, is in den opzet blijven steken en de weinige werken van philologischen aard, die wij van hem bezitten, zullen afzonderlijk besproken worden³⁾.

Als classicus was hij op de eerste plaats latijnsch dichter en redeenaar⁴⁾ en van zijn welsprekendheid geeft o.a. zijn inaug. rede in Groningen eenige voorbeelden, vooral de antithese en het oxymoron heeft hij kwistig gebruikt⁵⁾. Het latijn en nog meer het grieksch was voor hem middel, geen doel en hij vraagt zich af, of in zijn tijd, *ut nunc sunt tempora et circulus eruditionis*⁶⁾, *expediret, ut Literatores, quos vocant, peculiarem classem constituerent, haberentque quod agerent, uti fere renascentibus literis aliquando factum*⁷⁾. De letteren zullen met één persoon niet staan of vallen⁸⁾ en zoo wordt het verklaarbaar, dat hij geen bezwaar maakte om in 1780 zijn leerstoel te verlaten en de geschiedenis over te nemen van zijn overleden collega

num in den Haag. Bij Christ, Griech. Liter. Gesch., 6e druk, II, 2, p. 678 wordt de Porphyry-uitgave van de Rhoer niet genoemd.

1) Boeles, o.c. p. 93, aanm. 1; van der Aa, l.c. p. 307: „Een portefeuille met onderscheidene onuitgegevene opstellen van de Rhoer berust thans in de bibliotheek van de Maatsch, van Ned. letterkunde te Leiden”; door Boeles l.c. nader aangeduid: Catalogus III, 1864, p. 29.

2) v. d. Aa, l.c. p. 305; Lexicon N.T. in quo vocabula in N.T. obvia ad suas origines et primitivas significationes revocantur, Boeles o.c. p. 92; Konst- en Letterbode l.c.: „Volgens het bericht van Prof. Gratama, Regts-Magazijn I, p. 507 ligt dit geheele Lexicon afgewerkt”.

3) Zie verder p. 333 en volg.

4) Zijn lijkrede in 1752 op Willem IV moet 100 pag.'s folio druks beslaan hebben; cfr. v. S l e e o.c. p. 58.

5) Voorbeelden uit zijn inaug. rede: *docta ignorantia* (p. 6), *doode talen*, „*quae per mortem, ut sic loquar, immortalitatem adquisiverunt*” (p. 31), *maxima pars illorum quae scimus, minima est eorum quae ignoramus* (p. 55) en uit zijn or. de fructu etc.: *inimicitias mortales, amicitias sempiternas esse oportere censebat* (p. 37).

6) Een latijnsche vertaling van de ἐγκυκλοπαιδεία of „*variae Eruditionis Orbis*” van Perizonius?

7) *Observationes philologicae*, Theses, p. 20. Voor deze observationes zie verder p. 333.

8) Or. inaug. p. 63: „*cum docto, sed inepto Grammatico, literas secum natas et morituras existimabunt*”.

Offerhaus, terwijl Ruardi hem verving voor het latijn en grieksch¹⁾. Vooral de vroegste nederlandsche geschiedenis had zijn belangstelling, zooals al gebleken was in zijn oratie van 1770²⁾. Hij gaf voortaan colleges „de Batavorum insula, eiusque statu antiquissimo; de Frisia, eiusque statu antiquissimo; de historia Belgii foederati, speciatim Groningae et Omlandiae” en sinds 1791 ook een college over statistiek³⁾. Na zijn benoeming tot lid van het Zeeuwsch genootschap leverde hij als bijdrage in de Acta et Commentarii Societatis Vlissingano-Zeelandicae (Pars V. p. 324-422) een „Disquisitio de Dorestado Batavorum, a Normannis vexato ac direpto” etc.⁴⁾.

In 1804 honorarius geworden, hetgeen gelijk staat met het huidige emeritus, is de Rhoer in 1813 gestorven, 90 jaar oud⁵⁾.

b. Wetenschappelijke beginselen

Deze zijn hoofdzakelijk te vinden in zijn inaug. rede te Groningen „de eruditione humana minus perfecta”⁶⁾, zijn „Observationes Philologicae” uit de jaren 1768, 69 en 70⁷⁾ en in de oratie, waarmede hij in 1770 zijn colleges over Tacitus’ Germania inleidde „de Fructu, qui ex antiquitatis patriae studio in omne doctrinarum genus redit”⁸⁾.

Onzekerheid van het weten. Dit is het hoofdthema van zijn inaug. rede (p. 5). Onzekerheid vinden wij in de theologie, waar veel geloovig aanvaard moet worden (p. 6), ook in de philosophie, *vitae illa dux*, in het recht, in de geneeskunde (p. 10) en in de physica, want het meeste, *quae de iis norunt, probabili*⁹⁾ *coniectura niti* (p. 11). Zelfs de critiek is vaak niet verder gekomen dan tot probabilia en conjectures (p. 28, 34), zoodat hij tot de slotsom komt: *Quantum igi-*

¹⁾ Voor Ruardi zie ook boven p. 330⁴⁾.

²⁾ Zie voor deze oratie verder hieronder en p. 336.

³⁾ Boeles, o.c. p. 92. *Statistiek* beteekent in dezen tijd: leer der staatsinstellingen, cfr. Herm. Tollius, or. de fine Statisticis, L.B. 1809, p. 9 en 10.

⁴⁾ Saxe, Onomasticon, dl. VIII, p. 77.

⁵⁾ v. Slee, o.c. p. 130; Eckstein, p. 469, v. d. Aa, l.c. Kunst- en Letterbode voor het jaar 1815, p. 89.

⁶⁾ Groningae, 1768.

⁷⁾ Verhandelingen en theses door hem geschreven om ze door zijn leerlingen te laten verdedigen. Hieraan is toegevoegd een uitgave van „Hieroclis δσταια” met aantekeningen.

⁸⁾ Zie verder p. 336.

⁹⁾ Hier krijgt de *probabilitas* van het empirisme dus een minder gunstige beteekenis, cfr. boven p. 257.

tur est, quod ignoramus (p. 51). *Ars longa, vita brevis* (p. 56) ¹⁾, maar als de mensch langer leefde, zou hij ondervinden, dat volgende geslachten weer verwerpen, wat thans als zeker aanvaard wordt (p. 57).

Oorsprong der taal. De oorsprong der taal is ons niet bekend, evenmin, of zij van goddelijke origine is, of aan het gebruik haar ontstaan dankt (p. 18). Ook kan niemand ons verklaren, hoe uit de oorspronkelijke ééne taal de overige ontstaan zijn, want uit het hebreuwsch zijn zij niet af te leiden: *si ad prima initia atque intimos recessus attendamus, nihil esse in multis, quod cum Orientalibus conspiret* (p. 19). Hierin toont de Rhoer zich derhalve duidelijk een volgeling van Hemsterhuis ²⁾, hetgeen nog meer uitkomt in zijn woorden over het grieksch, waarvan: *Primas quidem radices duarum, trium, vel quatuor forte literarum, incredibili sollertia eruditi eruerunt, ramos inde prodeuntes ad stirpem pulcerrime reducunt* ³⁾, maar, hoe de menschen aan deze stamwoorden gekomen zijn: *id enucleatius doceri adhuc debemus* (p. 23).

Taalverschillen. De taal is onderhevig aan veranderingen, *non secus atque in silvis folia per annos singulos inmutantur, et prima pereunt, verborum aetas interit* (p. 29) ⁴⁾ en evenals Hemsterhuis ⁵⁾ schrijft ook de Rhoer het ontstaan van deze verschillen

¹⁾ In 1746 had David Gorter te Harderwijk zijn ambt als buitengewoon hoogleraar in de botanie aanvaard met een rede „de dicto Hippocratis δ βίος βραχύς, ή δε τεχνη μακρη”.

²⁾ Zooals ook in zijn *Observ. philologicae*, p. 4, Theses III. Zijn voorganger Schroeder had dit in 1752 eveneens geconstateerd in zijn rede „de confusione Babelica”, p. 37, 38; cfr. boven p. 180.

³⁾ Dit doelt op Valckenaer's theorie in zijn „*Observationes de Originibus linguae Graecae*”, *Observ. IV, V* en *Observ. IX*, zie hiervoor boven p. 280.

⁴⁾ Een samenvatting van de volgende verzen uit Horatius' *ars poetica*:

Ut silvae foliis pronos mutantur in annos,
Prima cadunt: ita verborum vetus interit aetas,
Et juvenum ritu florent modo nata vigentque.

Cfr. Valckenaer, *Observationes* in de uitgave van Scheidius, 2e druk, 1805, p. 35, 36, waar dezelfde verzen aangehaald worden om te bewijzen, dat het zoogenaamd invoeren van nieuwe woorden in een taal niet beteekent invoeren van woorden, die nog nooit gehoord en dus geheel nieuw zijn, doch dat primitiva, die in onbruik geraakt waren, als het ware weer tot een nieuw leven gewekt worden. Cfr. boven p. 282. Valckenaer's methode van etymologiseeren zien wij de Rhoer ook volgen in zijn *Observ. Philolog.* p. 7, 26, 33, 35, 37, 38, 39.

⁵⁾ Zie boven p. 48, 132, 139, 149.

toe aan kolonisatie en handel (p. 38). Hierbij treffen wij de volgende uitlating aan over de uitspraak van het grieksch in Nederland: *Quanta est iactura, et quam irreparabilis, quam in tono et modulo perdendo fecimus. In Graecis a teneris, quod illi dicunt, unguiculis, vocabulorum enuntiationi adsuescimus, quae verae mensurae est contraria* (p. 39).

Analogie. de Rhoer erkent, dat de analogie, die wij reeds bij kinderen, die woorden beginnen te vormen, opmerken, uit de natuur volgt, maar toch kunnen wij in zijn woorden¹⁾ een zachte critiek beluisteren op zijn onmiddellijken voorganger van Lennep, die de analogie tot een alles beheerschenden factor had verheven, want: *omnes difficultates hoc etiam remedio profligari non posse. Natura quippe a consuetudine saepe fuit victa, atque usus tyrannidem exercere coepit.* Het taalgebruik geeft dus den doorslag: *Consuetudo una certissima loquendi magistra, utendumque sermone veluti nummis, quibus publica forma est, ut a Quintiliano dictum memini* (p. 51)²⁾.

Waardeering der letteren. Uit zijn scepticisme over de zekerheid van ons weten volgt van zelf een mindere waardeering der wetenschap in het algemeen en der letteren in het bijzonder. Immers ook onze kennis der oude talen is gebrekkig en bijna geen werk is ongeschonden tot ons gekomen (p. 32). Aan de philologen past derhalve bescheidenheid, *nec dictatoriam auctoritatem in Republica literaria adfectabunt* (p. 63). Met zorg zal men dus alleen datgene moeten uitkiezen, waardoor wij goede burgers en een sieraad van den

¹⁾ „Maximum in his tenebris auxilium praestat Analogia. Scio quid ille dixerit, non per omnia eius rationem dari posse, quia cum primum fingerentur homines, analogia coelo demissa formam loquendi non dedit, sed inventa est postquam illi loquerentur” (p. 51). Deze woorden zijn ontleend aan Quintilianus, zie volgende aanm.

²⁾ Quintilianus I, 6 ed. Radermacher, Leipzig, 1907, p. 41: „sed meminerimus non per omnia duci analogiae posse rationem”. — Ook Valckenaer, o.c. p. 37 zegt: „Si quid video, sensus est: licere nomen, tanquam nummum olim signatum, nonnihil ad analogiam aliorum producere et prolongare, atque adeo quasi novum producere. ... Recte quoque Quintilianus Inst. Orat. L. 1. c. 6 ... consuetudo, inquit, certissima loquendi magistra: utendumque plane sermone, ut nummo, cui publica forma est”. Deze woorden in de ed. van Radermacher op p. 40; cfr. ook deze editie p. 42: „non enim, cum primum fingerentur homines, Analogia demissa caelo formam loquendi dedit, sed inventa est, postquam loquebantur, et notatum in sermone, quid quoque modo caderet. itaque non ratione nititur, sed exemplo, nec lex est loquendi, sed observatio, ut ipsam analogiam nulla res alia fecerit quam consuetudo”. Zie ook boven p. 279° en 315.

staat kunnen worden ¹⁾); geleerdheid alleen is niet voldoende ²⁾). Met van Goens vindt hij de mythologie hiervoor ongeschikt ³⁾), het doel van onze studie moet zijn: *erudire illam partem, qua homines sumus* (p. 5) ⁴⁾).

Nederlandsche taal en geschiedenis. Een eerste vereischte voor een goed staatsburger is kennis van zijn moedertaal en ook hieraan heeft de Rhoer aandacht geschonken (p. 72); de „drie talen” zijn bij hem niet meer grieksch, latijn en hebreuwsch, doch grieksch, latijn en nederlandsch ⁵⁾). Zijn geheele rede van 1770 was gewijd aan de studie antiquitatis patriae, waarbij hij de oudste geschiedenis des vaderlands behandelt ⁶⁾). Hij spreekt over zwerfkeien (p. 16), de bouwers der oudste graven, de Noormannen (p. 17) en verdiept zich in den oorsprong van het oud vaderlandsch recht (p. 26). De stijl van Tacitus, wiens Germania voor hem een hoofdbron vormt, wordt door hem als volgt geteekend: *Nostis omnes stilum ad Stoicorum normam circumcisum, verbis adstrictum, sententiis vero densissimum ... qui suavi brevitate se legentium animis insinuet, quia sententias potius quam verba quis audire se existimat* (p. 40).

Ook de beteekenis van Winckelmann voor onze kennis der antieke kunst is hem niet ontgaan ⁷⁾) en het schijnt voor hem buiten twijfel te zijn, dat Homerus een persoon geweest is, want hij vindt het dwaas om aan te nemen, dat deze dichter blind geweest zou zijn ⁸⁾).

¹⁾ p. 71: „studiose seligenda, quibus cives boni non tantum eruditi, verum homines etiam politi atque elegantes, civitatum ornamenta reddi possimus”.

²⁾ Cfr. verder p. 340⁴.

³⁾ Or. inaug. p. 64: „Nihil itaque ad ineptias et derisum usque esse amandum, quae mater fuerit Hecubae, quod Achilli nomen inter virgines, aut quid Sirenes cantare fuerint solitae, atque alia huius generis”. Voor de meening van v. Goens zie verder p. 354 en 359².

⁴⁾ Cfr. Tydeman, orat. de luxu, p. 3: „Leges ... semper ab interiore vinculo, quod ipsam illam partem, qua homines sumus, adliget, destitutae”. Voor de eerste maal vinden wij deze gedachte bij Valckenaer in zijn inaug. rede van 1741, p. 40, als hij tot zijn studenten zegt: „nobilem iudicandi virtutem, qua divino beneficio homines praestamus, liberam exercete et integram”.

⁵⁾ Or. inaug. p. 72: „Patrem Ennium dixisse legimus, tria se habere corda, quod loqui Graece, Osce ac Latine sciret. Totidem ego habere credam illos, qui Graecum et Latinum patrio sermone copulaverint”. Observ. Philolog. cap. I, II, p. 5: Trilium linguarum studium coniungendum (grieksch, latijn, nederlandsch) en cap. IV.

⁶⁾ Zie boven p. 333.

⁷⁾ Observ. Philolog. van 1769 op p. 45 en 109.

⁸⁾ Ibidem p. 56.

Ouderdom der letterteekens. Een zeer voornaam argument van Wolf in zijn Prolegomena (1795) tegen een persoonlijken Homerus was de stelling, dat de schrijfkunst nog niet bekend was, toen de homerische gedichten ontstaan zijn. Maar Wolf, die slechts zelden zijn voorgangers citeert, heeft hiermede niets anders gedaan dan een samenvatting en afsluiting geven van hetgeen in de tweede helft der achttiende eeuw vrij algemeen aangenomen werd¹⁾. Hoe meer men zich bewust was te leven in „de” eeuw van beschaving en verlichting, des te gereeder kwam men tot de veronderstelling, dat de letters niet anders dan van vrij recenten datum konden zijn. Het is daarom interessant de Rhoer reeds in 1768 te hooren vragen: *Et quid talia quaeramus in spissis illis tenebris, cum literis et scriptione ipsa carent mortales?* (p. 25). Het volgend jaar laat hij een zijner studenten de stelling verdedigen: *Ante Cadmum literarum usum Graecis prorsus fuisse incognitum ... adserere non audemus* en een volgende these: *Multo tamen minus Cadmo esse recentiorem*²⁾.

2. Tydeman

a. Levensloop

Geboren in 1741 te Zwolle ging Meinard Tydeman daar op de latijnsche school en zette 1755/57 zijn studies voort aan het Athenaeum van Deventer bij J. de Rhoer. Vervolgens studeerde hij tot 1762 te Utrecht bij Wesseling³⁾. Door zijn plooibaar karakter en aangename omgangsvormen was Tydeman spoedig het middelpunt van vele clubs en een uitgebreiden vriendenkring, maar het belangrijkste feit uit zijn utrechtsche studentenjaren is wel de oprichting van een genootschap tot beoefening der nederlandsche letteren „Dulces ante omnia Musae”, dat met de leidsche geestverwanten van „Minima crescunt” heeft bijgedragen tot de stichting der Mij. der

¹⁾ Een uitzondering maakt Cesarotti, cfr. Finsler, *Homer in der Neuzeit*, p. 113.

²⁾ *Observ. philolog.* p. 52. Het werk van Robert Wood, *Essay on the original genius of Homer*, waarin betoogd wordt, dat Homerus het schrift nog wel niet gekend zal hebben, verscheen in ditzelfde jaar, doch slechts in een privaten druk voor zijn vrienden, cfr. Finsler o.c. p. 368, 372 en Wille o.c. p. 203². Zie voor de meening der *schola Hemsterhusiana* over dit vraagstuk boven p. 246, 296, 324.

³⁾ Bouman, o.c. II, p. 305; zie ook een brief van Tydeman aan Wesseling, aangehaald bij Wille, o.c. p. 77, aant. 10.

Nederlandsche Letterkunde in 1766¹⁾).

In 1763 werd hij rector der latijnsche school in Leeuwarden en aanvaardde deze functie met een redevoering, welke — een uitzondering in een dergelijk geval — op kosten van de stad gedrukt werd²⁾. Tydeman is niet lang in Leeuwarden gebleven, want na een jaar werd hij al naar Harderwijk beroepen om Struchtmeyer³⁾ op te volgen als prof. in de geschiedenis, welsprekendheid en grieksche taal en ook deze plaats zou hij slechts twee jaar bekleeden: in 1766 immers keerde hij naar Utrecht terug als Wesseling's opvolger in het recht. Hier is hij tot 1790 werkzaam gebleven met een onderbreking van twee jaren (1786-88) gedurende de patriottische woelingen. Daarna was hij vijf jaren griffier der Staten van Overijssel, maar bij den val der oude republiek in 1795 nam hij zijn ontslag. Na eenige jaren in Kampen te hebben gewoond, vestigde hij zich in 1801 te Leiden en was hier eerst werkzaam aan de bibliotheek, vervolgens sinds 1814 als honorair professor in de romeinsche geschiedenis en oudheden. In 1825 is Tydeman te Leiden overleden.

b. Wetenschappelijke beginselen

Doel en omvang der humaniora. Hemsterhuis had in 1720 de voortreffelijkheid van het grieksch aangetoond „ex ingenio Graecorum et moribus” en twintig jaar hierna de studie der humaniora aanbevolen „ad mores emendandos virtutisque cultum”⁴⁾, maar Tydeman

¹⁾ Uit zijn eigen utrechtsche ervaring zullen wel deze woorden tot zijn leerlingen afkomstig zijn: „uti quoque primam illis omnibus, hodie tanto cum fructu per Europam vigentibus, literariis societatibus originem dedit, natis ex privatis prius eruditurum inter se de litteris colloquis” (Leeuwarder schoolrede, p. 33). Cfr. Wille, o.c. p. 83, 88 en 157-164. Wat den naam „Dulces ante omnia Musae” betreft: door bemiddeling van prof. Drerup ontving ik hierover inlichtingen van prof. O. Kluge, Berlijn. Het is een citaat uit Vergil. Georg. II, 475: Me vero primum dulces ante omnia Musae.... etc. Cfr. Thesaurus L.L. V, 1, 2192 sub voce dulcis. Deze woorden zijn door nieuwere latijnsche dichters vaak overgenomen, cfr. G. Ellinger, Geschichte der neulateinischen Literatur Deutschlands, 1929, 1933; zij komen ook in de achttiende eeuw vrij veel voor; Boerhaave, orat. de vita et obitu B. Albini, Lugd. Bat. 1721, p. 31: „dulcium ante omnia Musarum otia reminiscens”; Burmannus secundus, or. inaug. pro criticis, Fran. 1736, p. 43: „dulcibus ante omnia Musis... totum me devovere”.

²⁾ Meinardi Tydeman, ICti Oratio de copulanda litterarum ac morum elegantia, dicta publice in curia, muneris rectoris et Gymnasiarchae scholarum Leovardiensium sollemniter auspicandi causa, Leovardiae, 1763.

³⁾ Voor Struchtmeyer zie boven p. 182.

⁴⁾ Zie boven p. 91, 94 en 125.

heeft vooral één zijde der oude letteren scherper belicht in zijn oratio „de copulanda litterarum ac morum elegantia”, Leovardiae 1763. Want bij zijn geestesaanleg en onder den invloed van zijn „philosophischen” tijd ziet hij in de *humaniora litteras elegantiores* (p. 8), hun doel is: *morum emendatio, pectoris cultus, scientiarum et artium cognitio, vitae philosophia* (p. 24) en aan het slot van zijn rede luidt zijn conclusie: *itaque nulla morum est dulcedo sine litteris*. Rousseau, die naar den natuurstaat en de wilde volksstammen terug wilde, moet zeker geschertst hebben, *quem propterea non operose refutabo* (p. 29) ¹⁾.

Met dit doel staat Tydeman's omschrijving der letteren in nauw verband, want zij bestaan volgens hem uit *Critica, Historia en Poëtica* (p. 9). Aan de critiek wordt niet veel aandacht geschonken, meer geschikt voor zijn doel is de *Historiae praestantia . . . inlustri tanquam in speculo cuiuscumque generis hominum exempla praebentis intuenda* (p. 11). Ook de poëtica, die anders in dezen tijd bij de *humaniora* niet vaak meer genoemd wordt, kan hiertoe meewerken; wie geen aanleg voor poëzie bezit, kan poëtisch gevoel verkrijgen door veel poëzie te lezen, op voorwaarde echter, *nisi naturam novercam habeat* (p. 12).

De *humaniora* brengen dus voort *politiores vivendi mores* (p. 9) *en sic illi, quibuscum tibi res est, tui se commercio beatos existimabunt, ipse vero, quaecumque desideras, nullo negotio inpetrabis. Et quam facile est, quaeso, iucundo vultu, suavi sermone, munda veste, decenti corporis habitu quem adire? Een dergelijke levenshouding doet de menschen zich onderscheiden van brute dieren. Decet igitur unumquemque modestum, comem, urbanum, adfabilem esse, non torvo nec austero vultu cunctos terrere, minime vero minaci, severa, truci voce quemvis obiurgare, et hoc modo grunnienti porco quam homini ratione praedito similiorem esse* (p. 15, 16, 17). Maar zonder geestesontwikkeling wordt dit een leege vormelijkheid, die men bij sommigen aantreft. *Hi sunt isti belli homines* ²⁾ . . . *qui, si nihil aliud curant, nisi ut, bene politi discursantes ac feminis adhaerentes, pretiosum sed sibi molestum tempus interimant, ipsam mihi naturam increpare velle videntur, cur se non faeminas potius, quam mares nasci iusserit* ³⁾ en

¹⁾ Doch later, in 1770, heeft Tydeman te Utrecht drie dissertaties laten verdedigen „De habitu religionis christianae ad vitam civilem”, welke tegen Rousseau zijn gericht. Cfr. Wille, o.c. p. 63.

²⁾ Op. p. 22 worden deze nog eens: „homunciones” en „belluul” genoemd.

³⁾ Zie voor Valckenaer's meening over dit soort jongelui boven p. 213.

plotseling flitst zijn sarcasme naar voren: *Sed quid ego rationem aliquam ab his postulo, de quibus iure dubites, utrum ratione se praeditos esse norint* (p. 21).

Tyde man heeft blijkbaar in deze oratio aan de hogere standen, die zich van de wetenschap als droog en zonder practisch nut afkeeren, willen aantoonen, dat zij op deze wijze den grondslag der beschaving ondermijnen, want dat beschaafde manieren zonder geestesbeschaving *exigui usus esse* (p. 8). Wel hebben vele geleerden, die hij in navolging van Ruhnkenius¹⁾ *lucifugae homines* noemt en *noctuae magis quam homines . . . qui humanitatem aliquam inhumanam sectantur* (p. 24, 26, 27), de letteren impopulair gemaakt, maar hun opvatting acht hij volkomen onjuist: *nullam inter nos quaestionem esse, nisi forsitan de patria aut de coecitate Homeri²⁾, similesve non nullas, utrum prior scripta sit Ilias aut Odyssea, tum, an canes aluerit Cyclops, quo modo scribenda sit haec vel illa Latina vox . . . Sed libere dicam, quae sentio A.A. mallet natus non esse, saltem numquam literas doctus, quam hisce nugis examinando omnem cari temporis iacturam facere* (p. 24).

Humaniora vormen goede burgers. In zijn oratio aditialis „de necessario Historiarum, Eloquentiae, Graecique sermonis in Belgica studio, ad egregium eius civem formandum”, waarmede Tyde man zijn professoraat te Harderwijk in 1765 aanvaardde, heeft hij de hierboven p. 339 genoemde *morum emendatio* en *vitae philosophia* in een zeer bepaalde beteekenis opgevat, terwijl bijv. Valckenaer een jaar later in zijn beschouwingen „de publicis Atheniensium moribus”³⁾ meer algemeen en academisch is gebleven. Tyde man immers verkondigt de meening, dat de oude letteren *eius esse indolis et efficaciae, ut, absque illis bene diligenterque cultis, haec patria nostra, non dicam augeri et amplificari commodis, sed ne subsistere quidem in eo, quo posita cum maxime loco est, firme possit* (p. 5).

Evenals de Rhoer⁴⁾ acht hij een goede opleiding van het jonge geslacht een landsbelang, want de vrijheid, *pretiosissimum mortalium*

¹⁾ Kort te voren, in 1761, had Ruhnkenius zijn geruchtmakende rede „de doctore umbratico” gehouden; cfr. boven p. 26¹⁾, 62, 185 en verder p. 349²⁾. Voor Ruhnkenius zie boven p. 191³⁾.

²⁾ Hiermede gaat Tyde man nog een stap verder dan Jac. de Rhoer, die een zijner studenten een stelling liet verdedigen over dit onderwerp. Zie boven p. 336.

³⁾ Zie boven p. 223.

⁴⁾ Zie boven p. 336¹⁾.

bonum (p. 7) ¹⁾ is in gevaar en het land heeft derhalve goede bestuurders noodig, doch men schijnt te denken: *hanc artem homines regendi jam ab infantia plerisque nostrum ingeneratum esse* (p. 11). Staatskunde moet evenwel geleerd worden en deze kunnen wij putten uit de oude filosofen, die zelf regeerders en veldheeren geweest zijn en geen kamergeleerden, *scholae parietibus . . . barbarorum aliquot verborum terminis fere circumscripti*. De oude historici, die niet geschreven hebben, *ut nuda ponant nomina, facta, praelia, bella, victorias: sed, quantum eius fieri potest, investigent latentes horum omnium causas* (p. 12), geven ons niet enkel geleerdheid, maar lessen in praktische staatskunde. Een goed historicus volgens Tydeman: *non minor philosophus et orator esse debet quam narrator* (p. 13) en de geschiedenis *vere dicitur exemplorum philosophia, vitae magistra* (p. 16), in welke definitie reeds de kiem van het latere historicisme aanwezig is.

Wel heeft Tydeman duidelijk de gebreken van zijn volk ingezien, maar hij ergert zich aan buitenlanders, *qui nobis elegantis ac sollertis ingenii, liberalitatis, et animi alti . . . laudem audacter negent*. Vooral de hegemonie der nederlandsche financiers wordt door hen becristiseerd: *Aiunt, avaritiam nostrae genti propriam esse; nobis hanc indolem, hoc tanquam domesticum adfingunt vitium* (p. 19). Vroeger spraken zij echter anders. *Olim in nobis exteri frugalitatem laudabant ac parsimoniam, eamque non immerito numerabant inter incrementi nostri causas* (p. 22). In 1771 heeft Tydeman zijn rectorale rede in Utrecht „de luxu, civibus et civitatibus obnoxio” geheel aan dit onderwerp gewijd en zegt daar: *Creverunt regiones nostrae frugalitate, continentia, fide, religione* (p. 50), thans is, zoo gaat hij in zijn inaug. rede verder, de jeugd verwijfd door weelde en nietsdoen; de lange vrede zal een gevaar worden voor het volkskarakter: *Ne longa pax eos in tantum emolliat, ut, intrante cum otio segnitia, tandem virtus pariter ac libertas amittatur* en het volksbestaan bedreigd wordt door het verwaarloozen der weerbaarheid, *sed tamen existimandum est, quietem gentium sine armis haberi non posse* (p. 29).

De eloquentia los van het latijn; de moedertaal. In dezen gedachtengang voortgaande komt Tydeman op het nut der welsprekendheid, waarover hij reeds in zijn rede te Leeuwarden gezegd had, dat de oude letteren de eloquentia wel versterken en verder ontwikkelen, maar niet voortbrengen, *pectus enim est quod disertos facit et*

¹⁾ In zijn oratio de luxu (titel zie verder deze pag.) zegt Tydeman, p. 49: „dulcis libertas, quem nemo bonus nisi cum vita perdidit”.

vis mentis ¹⁾). Hiermede had hij dus toegegeven, dat naast het latijn ook een andere taal dezen natuurlijken aanleg tot ontwikkeling kan brengen. Thans gaat hij nog verder en ziet in de welsprekendheid een volksbelang, want in een republiek als deze kan zij van veel invloed zijn: *Opus igitur est, ut Belgice, ut plane, ut ornate, et ad id, quodcumque agatur, apte congruenterque dicamus. Hoc vero ut fieri possit, ipse quidem vernaculus sermo colendus et cum cura discendus est, adhuc certe nimium a plerisque neglectus; ab eius enim expoliendi studio tantum abest, ut aliquam elegantiorum litterarum scientia perniciem metuam, ut potius hoc ipsum ad gentis nostrae gloriam augendam, et acuendum in omni studiorum genere iudicium plurimum conferre arbitrer* (p. 30). Deze woorden van den 24-jarigen professor luiden een nieuw tijdperk in voor het onderwijs in de nederlandsche taal en hebben de poorten der hoogeschool voor de landstaal ontsloten, al zal het nog dertig jaar duren, voor de eerste leerstoel voor het nederlandsch wordt opgericht ²⁾). Want Tydeman heeft het niet bij woorden gelaten, maar ook *college over het nederlandsch gegeven* ³⁾). Geen wonder, dat de vrienden van „Dulces” in Utrecht juichten!

Tydeman is altijd voor het nederlandsch blijven ijveren. Toen in 1804 de agent der nationale opvoeding (minister van onderwijs) pogingen deed om eenheid te brengen in de *spelling*, droeg de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, die over Siegenbeek's Verhandeling advies zou uitbrengen, dit onderzoek op *aan twee, gelijk in andere Wetenschappen, ook bijzonderlijk in het vak der Nederduitsche Taalkunde wijdberoemde mannen, de Hooggeleerde Heeren M. Tydeman en A. Kluit*. Deze oordeelden bij schrijven van 20 April 1804 *zich verplicht, U ten sterksten aan te raden, om voortaan die spelling te volgen, en te gebruiken* ⁴⁾). En toen het volgend jaar een andere, al lang gekoesterde wensch voor het onderwijs in de landstaal: een algemeen gangbare spraakkunst, verwezenlijkt zou worden, schreven

¹⁾ o.c. p. 13.

²⁾ Zie boven p. 190^a en 191. Deze eerste hoogleraar in het nederlandsch was van 1797 tot 1848 Matthijs Siegenbeek.

³⁾ Waarschijnlijk over Verwer's *Linguae Belgicae idea grammatica, poetica, rhetorica*, Amsterdam, 1707. Voor Verwer cfr. boven p. 275¹. Zie ook Wille, p. 98, 99 en 179. Voor de meening van J. de Rhoer over de waarde der moedertaal cfr. boven p. 336.

⁴⁾ Verhandeling over de Nederduitsche spelling, door Matthijs Siegenbeek. Uitgegeven in naam en op last van het Staats-bewind der Bataafsche Republiek, Amsterdam, 1804, voorberigt p. XIV.

Tydem an, Kluit en Siegenbeek op 5 Juli 1805 in hun verslag aan de Mij. over Weiland's Nederduitsche spraakkunst¹⁾: *deze bevat alle de noodige gronden en regelen eener volledige spraakkunst voor onze landgenooten, overeenkomstig met de regelmaat der taal, zoo als dezelve door de beste taalkenners, en bijzonder door den grooten Lambert Hermansz. ten Kate ... opgedolven en aangedrongen is*²⁾.

Ook in de geschiedenis der nederlandsche letterkunde heeft Tydem an een plaats gekregen door zijn betrekkingen met den dichter Bilderdijk, voor wien hij jaren lang een vaderlijke beschermer is geweest³⁾.

Zijn houding tegenover het grieksch. Zijn tweejarig hoogleeraarschap in het grieksch was te kort om van belang te kunnen zijn en zijn eenig philologisch werk, dat uit deze periode stamt, zijn „Theses philologicae miscellae”, Hard. 1765-66. 6 partt., handelden volgens Bouman⁴⁾ over Appianus Alexandrinus, hetgeen in overeenstemming zou zijn met zijn bekende waardeering der oude historici. Het grieksch heeft voor Tydem an vooral waarde, omdat men voor een philosophische vorming hiermede tot de bronnen terug kan gaan, want, wat in de wijsbegeerte der Romeinen belangrijk is, *id omne Graecis de fontibus emanaverit* (p. 32). Ditzelfde geldt voor de theologie, medicijnen en ook voor juristen, omdat men in Nederland voor wat recht en billijk is, niet afhankelijk wil zijn van hetgeen *ex Wolfii magis unius cerebro, quam ex prudentissimis Romanorum Ictorum regulis* afkomstig is (p. 40). Toch is Tydem an, evenmin als de Rhoer⁵⁾, een volbloed graecus te noemen en hij geeft toe, dat voor een magistraat de vaderlandsche geschiedenis van meer nut kan zijn dan het grieksch en dat een staat ook bestaan kan zonder dat alle burgers dweepen met de antieke beschaving (p. 34). Eenzelfde aanpassing aan dezen „eleganten” tijd zien wij in zijn aansporing om de oude talen te leeren *ad gustandam hauriendamque poëtarum suavitatem* (p. 31)⁶⁾ en in zijn verzekering, dat het

¹⁾ Nederduitsche Spraakkunst door P. Weiland, uitgegeven in naam en op last van het Staatsbestuur der Bat. Republiek, Amsterdam, 1805.

²⁾ Weiland, o.c. voorberigt, p. VII.

³⁾ Zie hiervoor: Briefwisseling van Mr. W. Bilderdijk met de Hoogleeraren en Mrs. M. en H. W. Tydem an, 2 dln., Sneek, 1866/67.

⁴⁾ o.c. II, p. 311.

⁵⁾ Cfr. boven p. 332.

⁶⁾ Zie voor Saxe's oordeel over deze „suavitas” verder p. 353³, 364, 367.

grieksch zoo moeilijk niet is: *omnes enim in ea voces tantam habent inter se similitudinem ac certam proportionem, ut, una probe cognita perspectaque, magnum eadem opera numerum aliarum didiceris*¹⁾ en, wijl deze *facillima iucundissimaque per Graecorum vireta spatiandi via* door nederlandsche geleerden ontdekt is, *Belgarum est, videre, ut haec gloria ne sordescat, sed magis ac magis efflorescat* (p. 33).

3. van Goens

a. Leven en werken

Rijklof Michaël van Goens is bijna een kwart eeuw jonger dan Segaar²⁾. Hij werd in 1748 te Utrecht geboren, waar hij in 1761 als vroegrijp kind van twaalf jaar aan de universiteit werd ingeschreven en o.a. bij Wesseling studeerde. Hij besloot zijn academische vorming met een studiejaar in Leiden (1764/65), waar hij in persoonlijk contact gekomen is met Hemsterhuis en Ruhnkenius.

Achttien jaar oud, werd hij in 1766 naast Segaar en Tydeman één der opvolgers van Wesseling als buitengewoon hoogleeraar in de geschiedenis, antiquiteiten, welsprekendheid en grieksche taal, maar wegens zijn onrechtzinnigheid bij de orthodoxe predikanten verdacht en door zijn heftig en hooghartig optreden onmogelijk geworden, nam hij al in 1776 zijn ontslag. Hij werd nu lid der vroedschap van Utrecht³⁾, doch zijn reeds vermelde karaktereigenschappen maakten hem in de politieke woelingen dier dagen, waarin hij aan de zijde van Oranje tegen de patriotten streed en de regeering van Amsterdam aanviel⁴⁾, zóó gehaat, dat zijn eigen partij hem moest loslaten. Hij kreeg den wenk om uit de stedelijke regeering van Utrecht te treden (1783) en verliet drie jaar later, ziek en teleurgesteld, het land om er nooit weer terug te keeren.

1) Cfr. Valckenaer, *Observationes ad origines Graecas investigandas*, Traj. ad Rh. 2e druk, 1805, p. 26 de bekende passage over den *taaltuin*, Tydeman's „vireta”: „Consideramus linguam Graecam tanquam hortum, simplici ac naturali pulchritudine amoenissimum” en over het ex uno disce omnes, maar dan de samenstelling der woorden bedoelend, op p. 27: „Si in uno verbo percipiamus rationem componendi, omnium verborum, quae quidem usurpari potuerint, composita eadem opera habebimus explorata”. Ten slotte p. 41: „secundum analogiam linguae, seu certam rerum ad res proportionem ac similitudinem”.

2) Voor Segaar zie boven p. 303-306.

3) Zie boven p. 258³⁾.

4) Ook Valckenaer heeft zich tegen de politiek van Amsterdam verklaard, zie boven p. 198 en 264.

Nadat hij in Zwitserland herstel van zijn geschokte gezondheid gevonden had, verbleef hij bijna drie jaren (1788-90) in Marburg als gouverneur der jonge graven van Stolberg-Wernigerode. Daarna was hij eenige jaren in Erfurt bij von Dalberg, den lateren keurvorst van Mainz, en woonde ook korten tijd in Dresden. De laatste zeven jaren van zijn leven sleet hij rustig in Wernigerode, waar de graaf van Stolberg hem een verblijfplaats aangeboden had, en is hier in 1810 overleden.

Zijn werken op klassiek gebied, nog vóór zijn professoraat, dus vóór zijn achttiende jaar, verschenen, hebben bij Wille¹⁾ een uitvoerige bespreking gevonden, zoodat hier slechts een korte vermelding noodig is.

Als jongen van 15 jaar liet hij in 1763 zijn „Diatrise de Cepotaphiis” verschijnen en toont hierin aan, dat ook de Ouden over het algemeen hun begraafplaatsen in de open lucht hebben aangelegd, waarmede hij dus deel neemt aan de beweging tegen het begraven in kerken²⁾. Het volgend jaar schreef hij zijn „Epistola critica” aan de Rooy over enkele plaatsen bij *Martialis*³⁾ en verschenen ook zijn „Observationes Miscellaneae”, zijn proefschrift bij het beëindigen zijner studies in Utrecht⁴⁾, waarvan Cap. IV „Observatio Archaeologica: de carminibus Graecorum convivalibus, quae Σκολια dicuntur” (p. 23) en vooral Cap. V „Observatio ad vetustissimum Callistrati carmen: ex Scoliorum genere unum: in laudem Harmodii et Aristogitonis, τυραννοκτονων” (p. 36) voor ons van belang zijn om van

¹⁾ Prof. Dr. J. Wille, *De literator R. M. van Goens en zijn kring*. Dl. I, Zutphen 1937, hoofdst. VI, p. 223-270. Het is te hopen, dat dit werk, dat een schat van gegevens bevat, hoofdzakelijk uit onuitgegeven bronnen geput, spoedig voortgezet kan worden.

²⁾ Abr. Perrenot, gest. 1784, gaf in 1748 een *Dissertatio de sepulturis in urbe et Templis prohibendis* uit en heeft in een nieuwe bewerking van 1775 van Goens' werk benut. In 1779 zag Perrenot zijn streven bekroond door de stichting bij Scheveningen van de eerste open begraafplaats in Nederland „ter Navolging” geheeten, wat hij in een brief van 3 Febr. aan van Goens mededeelt: de Beaufort, *Brieven aan van Goens*, Utrecht 1884, p. 508.

³⁾ Opgenomen in Antonii de Rooy, *Gymnasiarchae Snenani, Conjecturae criticae in Diversorum Poëtarum Spectacula, M. Valerij Martialis Epigrammatum Libros XIV et P. Cornelii Severi Aetnam. Accedit R. M. v. G. Epistola critica de locis quibusdam M. Valerii Martialis*. Traj. ad Rh. 1764.

⁴⁾ *Observationes Miscellaneae philologicae potissimum argumenti... disquisitioni subjicit R. M. van Goens D. F. Trajectinus. Observationum Auctor*. Traj. ad Rh. 1764.

Goens als literator te beoordeelen. Anoniem had hij in ditzelfde jaar in een buitenlandsch tijdschrift¹⁾ geplaatst een „Specimen Observationum Philologicarum in N. Test.“, waarin hij ter verklaring van het Nieuwe Testament den schrijver Artemidorus aanbeveelt, omdat diens taal verwant is met de beschaafde spreektaal, waarin het N. Testament is geschreven.

Zijn philologisch hoofdwerk is de editie van Porphyrius, die in 1766 uitkwam²⁾. De „animadversiones ad Porphyrium“, die achter den tekst volgen (p. 85-122), zijn niets anders dan een uitstalling van zijn belesenheid, maar van veel meer waarde om van Goens te leeren kennen is de „Dissertatio Homerica“, die hierin is opgenomen³⁾.

b. Wetenschappelijke beginselen

Bij van Goens zijn duidelijk twee geestesstroomingen te onderscheiden. Vooreerst kunnen wij hem zien als aanhanger der Verlichting, ook in zijn opvattingen over God en godsdienst. Hij voelt zich „philosoof“ en bij zijn Porphyrius-uitgave is niet tekstcritiek⁴⁾ het hoofddoel geweest, maar *ut inquiram, qua mente ad explicationem Nymphaei Homericum Philosophus accesserit*⁵⁾. In dezelfde richting wijzen zijn plannen voor een uitgave van Empedocles, omdat deze vóór-socratische filosoof hem bijzonder interesseerde⁶⁾. Ten

1) Biblioth. Brem. Nova Class. V fasc. II.

2) Porphyrius de Antro Nympharum. Graece cum Latina L. Holstenii versione. Graeca ad fidem editionum restituit, versionem C. Gesneri, et Animadversiones suas adjecit R.M. van Goens Trajectinus. Praemissa est Dissertatio Homerica ad Porphyrium. Traj. ad Rh. 1765. — Voor de variaae lectiones en de Collectanea is een grieksche letter gebruikt van een strakker type dan men gewoonlijk in de achttiende eeuw vindt. Zij gelijkt al veel op de letter van de tegenwoordige grieksche teksten en zoo is het te verklaren, dat volgens oude drukkersgewoonte achterin de drukker: Typis Gulielmi Joannis Reers 1765 afzonderlijk genoemd wordt.

3) Zie voor deze diss. verder p. 349.

4) P. J. C. de Boer, R. M. van Goens, Amst. 1938 (niet in den handel), p. 43, 54, 63.

5) Diss. Homerica, praef. p. IV.

6) Wille, o.c. p. 246; van Goens ontdekte in de U.B. te Leiden J. J. Scaliger's fragmentenverzameling van Empedocles. S. Karsten, Philosophorum Graecorum veterum reliquiae, Brussel/Amsterdam, 1830-38, 3 voll. zegt hierover (praef. vol. 2): „paucis cognitae. (Memorat Goensius ad Porphyr. de Antr. Nymph. p. 96)“ en (praef. vol. 3): „Exprompta est et mecum communicata a Jac. Geelio“. In deze woorden is echter geen bewijs te vinden voor de mededeeling van B. ten Brink, Levensbesch. van R. M. v. Goens, Utrecht 1869, p. 19, dat Geel het hs. van v. Goens gevonden en aan Karsten ter inzage gegeven heeft.

slotte laat hij in 1768 zijn leerling Duker een „dissertatio de Simonide Poeta et Philosopho” verdedigen ¹⁾, die overal zijn invloed verdraagt.

Inaugurale rede. Deze „oratio de incrementis, quae humaniores literae, Historiae inprimis et Linguae Graecae studium, seculo hoc decimo octavo ceperunt” ²⁾, is dan ook één lofzang op de nooit volprezen achttiende eeuw, die op alle gebied zooveel vooruitgang heeft gebracht: *Ac nescio an posterī, justiores plerumque rerum arbitri, beatum praedicaturi sint hoc seculum, quo tot illustria ingenia eximiis operibus, tot literarum patroni ac Maecenates singulari munificentia, immortalem nominis famam sibi conciliarunt* (p. 4). Verder krijgt Frederik de Grootte de trekken van een „verlicht” despoot: *Dux ipse belli et moderator, Musas tamen et literarum studia, puero sibi iam cara, colere non destitit* (p. 12) ³⁾.

Wat het grieksch aangaat: de analogie, *admirandum illud inventum*, danken wij aan Hemsterhuis en aan hem alleen. *Videlicet noverat vir summus, pro eo quo erat acumine ac sagacitate, non solum verosimile esse sed et experientiam* ⁴⁾ *confirmare, nascente primum lingua, homines quanta fieri poterat brevitate et vocum compendio, quae aliis significare cupiebant, expressisse: primaque adeo linguarum omnium vocabula monosyllaba vel dissyllaba fuisse* (p. 32). Hierbij geeft van Goens, die Hemsterhuis zelf gekend heeft, ons het bewijs voor de hierboven (p. 287) geuite veronderstelling, dat de analogieleer, zooals die bij Valckenaer en vooral bij van Lennep uitgewerkt is, niet van Hemsterhuis stamt; deze heeft alleen de

¹⁾ Dissertatio de Simonide Ceo Poeta et Philosopho quam ... disceptatorio subjicit auctor, Petrus Gerardus Duker Trajectinus. Traj. ad Rh. 1768. Schneidewin, Simonidis Cei carminum Reliquiae, Brunsv. 1835 zou volgens de Proleg. LIII dit werk van Duker voor zijn uitgave benut hebben.

Voor zijn artikelen in de „Nieuwe Bijdragen” (zie verder p. 354) kiest van Goens dan ook als pseudoniem: „Le philosophe sans fard” en in zijn Voorrede voor zijn vertaling van Mendelssohn's Verhandeling over het Verhevene en Naïve in de Fraeje Wetenschappen, Utrecht 3e druk, 1775 zegt hij: „Ik heb over de opvoeding, ik durf bijkans zeggen, alles gelezen, van Plato af tot Dr. William's Essay (Lond. 1774) toe: alle de Emilen, Anti-Emilen, Nieuwe Emilen, Christelijke Emilen enz. enz. ingesloten”.

²⁾ Traj. ad Rh. 1767.

³⁾ Zijn leerling Duker heeft in zijn diss. de Simonide, p. 48 Pisistratus onder eenzelfde gezichtshoek beschouwd. Zie ook boven p. 223, 263.

⁴⁾ De methode dus van het empirisme.

algemeene grondslagen gelegd¹⁾: *sufficit normam ab eo praescriptam fuisse ad quam omnia possint exigi: sufficit ita discipulis ejus inculcatum esse hoc institutum, ut haud vana spes sit eos aliquando origini linguae Graecae clarissimum lumen illaturos. Vivunt cum maxime et literarum fama florent digni tanto magistro discipuli, Valckenarius, Ruhnkenius, Lennepius, accurata linguae Graecae scientia nobiles, a quibus consummationem hujus operis exspectamus* (p. 34, 35)²⁾.

Over de grieksche accenten, die hij overal weglaat, had van Goens reeds in zijn eerste werk „de Cepotaphiis” zijn meening gegeven: *Accentus notasque quantitatis Graecis vocibus non adpinxi: non ut aliquid novi proferrem, nam a Multis hodie illi spernuntur³⁾: sed quia persuasum mihimet habeo, nihil his punctulis usus interesse, contra illis, utut recentibus Grammaticorum inventis, Graecas literas magis onerari quam ornari aut illustrari: quod si accuratius quis deductum illud probatumque desideraverit, satis illi facturum hac in re arbitror elegantem doctumque libellum, cujus auctorem ferunt esse virum admodum Reverendum H. Mally, qui inscribitur: a Dissertation against pronouncing the Greek Language according to Accents. Lond. 1754⁴⁾.*

Voor de geschiedenis is o.a. Hume zijn voorbeeld (p. 13) en de pragmatieke historiographie is zijn ideaal, dat bereikt kan worden, als wij de Grieken en Romeinen navolgen, *qui non contenti nude et simpliciter res gestas enarrasse⁵⁾, veram quae ex historia peti debet utilitatem quaesiverunt, cum ut causas magis eventuum quam ipsa populorum hominumque fata explicarent* (p. 18). Dit is de *unica et verissima historiae tractandae ratio*, die door de achttiende eeuw weer in eere hersteld is. Deze opvatting der geschiedenis, waarin van Goens verwant is aan Montesquieu en aan Voltaire's

¹⁾ Zoals wij die vinden in zijn lectio publica, cfr. boven p. 128 en volg.; zie ook boven p. 101, 102.

²⁾ Valckenaer en van Lennep hebben dit inderdaad gedaan, zoals wij gezien hebben, Ruhnkenius daarentegen niet.

³⁾ Dit is voor Nederland niet waar; van Goens was de eerste hoogleeraar in het grieksch, die de accenten weglief. Het verzet tegen de accenten bleef hier beperkt tot hen, die weinig kennis van het grieksch hadden. Cfr. Drerup, Schul-ausspr. p. 505 en volg.; 570 en volg.; 622 en volg.; 639 en volg.

⁴⁾ de Cepotaphiis, praef. p. II. De naam van den schrijver was echter niet Mally, doch Gally, cfr. Drerup o.c. p. 573. Daar het werk anoniem verschenen was, heeft van Goens mogelijk den naam bij gerucht vernomen en verkeerd verstaan.

⁵⁾ Bijna dezelfde woorden bij Tydeman, zie boven p. 341.

„philosophische” geschiedschrijving ¹⁾), wil *rationinari potius quam narrare, iudicium acuere quam memoriam locupletare, animum et mores corrigere, quam sciendi aviditati satisfacere. Illud compilatoris est et doctoris umbratici* ²⁾), *hoc philosophi, non e libris tantum sapientis verum societatis usu eruditi atque instructi* (p. 22, 23).

Dissertatio Homerica. Maar behalve deze uitingen van den geest van zijn tijd zien wij bij van Goens ook symptomen van een andere geestesgesteldheid: zijn waardeering nl. van het eenvoudige en ongekunstelde in de poëzie ³⁾). Zijn vergelijking van de taal van Artemidorus met die van het N. Testament wees reeds in deze richting en later heeft hij zich nog duidelijker uitgesproken in zijn „dissertatio Homerica” ⁴⁾). *Dat is het moderne, hier kiest Van Goens reeds zijn eigen richting. Geen geijkte litteraire taal, geen „sierstijl”, maar natuur en eenvoud, de levende volkstaal, door smaak gelouterd* ⁵⁾). van Goens voelt niets voor een allegorische of physische verklaring van Homerus, zooals Porphyrius in de Oudheid en een Mme Dacier in lateren tijd, maar toch toont hij zich nog een echten achttiende-eeuwer, als hij van Homerus, voor wiens natuurlijke eenvoud hij zoo'n goed begrip blijkt te hebben ⁶⁾), zegt: *longe minora scire potuerit, quam nostrae aetatis homines* (p. X). Maar even verder verklaart hij zich tegen een uitsluitend verstandelijke opvatting der poëzie: *Illud Lectori persuadere volui: pessime illos de Poeta mereri qui figmenta et fabulas undique ab ejus operibus arcent, nihil relinquentes praeter enarrationem fictae historiae, physicis quibusdam observationibus passim ornatam, quod profecto monstrum est non carmen* (p. XIV) ⁷⁾).

¹⁾ Evenals de jongere de Rhoer, zie boven p. 330².

²⁾ Zinspeling op Ruhnkenius' rede van dien naam, 5 jaar voor de inauguratie van v. Goens uitgesproken; cfr. boven p. 26¹, 62, 185 en 340.

³⁾ Waarvan wij de kiemen bij Hemsterhuis en de verdere ontwikkeling bij Valckenaer gezien hebben, cfr. boven p. 78, 96, 128, 133, 154, 290, 291, 294 en volg.

⁴⁾ Zie boven p. 346. ⁵⁾ Wille, o.c. p. 232.

⁶⁾ Diss. Homerica, cap. I, p. VIII-X. Finsler, Homer in der Neuzeit, 1912, heeft van Goens niet gekend.

⁷⁾ Voorstudies van v. Goens geeft Wille, p. 248 en volg.: „Onder zijn papieren bevinden zich een paar losse blaadjes met korte aantekeningen over zijn studie in den zomer van 1764... Uit dezen zelfden tijd zullen echter ook de enkele niet-gedateerde bladzijden zijn met dergelijke korte notities over de eerste zeven boeken van de Ilias... En telkens in het Fransch aanwijzingen omtrent den inhoud en karakter van afzonderlijke gedeelten: tableau délicieux d'un nid de 8 moineaux;

In cap. II der dissertatio geeft hij dan een eenvoudige en ongekunstelde verklaring van de grot der nimfen, door Homerus beschreven in Odyssee XIII, 96, waarbij hij ἀθανάτων uitlegt en een rake opmerking plaatst over J. C. Scaliger's betweterij betreffende πανφυλλος (p. XXVII)¹⁾, die ons zijn methode om den dichter te verklaren goed laat uitkomen: *ut in Homeri locum me quasi transponens, quid optime et tempori, et loco, et Poetae etiam ipsius menti, congruum videbatur caute dispicerem* (p. XXXIV)²⁾.

Veel heeft van Goens hiervoor te danken aan Lowth en diens werk³⁾ wordt al in zijn *Observationes Misc.* met instemming geciteerd: *Egregie vim Carminis perspexit Robertus Lowth, quo sane viro vix quisquam in Poesi plus vidit, quotquot rem illam antea pertractarunt* (p. 46). Dit „carmen" zijn de scolia op Harmodius en Aristogiton⁴⁾ en van Goens' oordeel over dit „lied" luidt: *nihil cultius elegantiusque fingi potest. Regnat hic simplicitas summa, qualis in Homero spectatur aut Theocrito* (p. 45). Hij is het daarom geheel met Lowth eens: *plus mehercle valuisset unum Ἀρμοδίου μέλος, quam Ciceronis Philippicae omnes* en, lijnrecht in strijd met de leerbare aesthetica der Verlichting, verklaart hij: *omnes, quibus spectatur, veneres enarrare non possim, ut quae sentiantur magis quam explicantur* (p. 46). Ten slotte wijst hij nog op het treffend effect, dat de dichter verkregen heeft door het hoofdthema als in een rondo te laten terugkeeren⁵⁾: *Imo quantam gravi et nervosae orationi vim addat ejusmodi repetitio, nemo est qui ignoret* (p. 49)⁶⁾.

c. Verklaring van zijn geesteshouding

Utrechtsche en leidsche richting? Deze tweeslachtigheid bij van

theorie des causes physiques de l'immortalité des dieux; interessant pour le caractère tant de Hector que de Paris; ... Eens in het Engelsch — over het „Adieu de Hector et d'Andromaque" —: beautiful beyond all description".

¹⁾ o.c. p. XX; Scaliger's woorden in de *Collectanea* p. 70.

²⁾ Waarin echter Valckenaer hem reeds vóór was geweest, cfr. boven p. 297.

³⁾ R. Lowth, *de Sacra Poesi Hebraeorum*, 1753. Cfr. Finsler, o.c. p. 357 en volg.

⁴⁾ Ons bewaard bij Athenaeus, 695, a/b, in de ed. van Kaibel, Lipsiae 1890, III p. 538.

⁵⁾ Zie het artikel van v. Goens in de „Nieuwe Bijdragen" over een analoog onderwerp verder p. 354.

⁶⁾ Het behoeft niet gezegd te worden, dat v. Goens de scollenpoëzie verkeerd begrepen heeft, maar dit doet niets af aan zijn aesthetische opvattingen.

Goens heeft men o.a. willen verklaren uit verschillende invloeden gedurende zijn studie jaren: eerst leerling der zoogen. utrechtse school onder Wesseling, heeft hij daarna onder Hemsterhuis en Ruhnkenius meer de leidsche richting gevolgd. Na zijn terugkeer uit Leiden zou hij zich in zijn inaug. rede anders over de taal der H. Schrift uitgelaten hebben dan te voren in de *Bibl. Bremensis*; ook beschouwt hij archaeologie en epigraphie nu als bijvakken; tekst-critiek en etymologie treden meer op den voorgrond, maar over poëzie en *aesthetica* zwijgt hij geheel¹⁾.

Inderdaad heeft hij in zijn inaug. rede het grieksch der H. Schrift een *dictio hebraïzans* genoemd, doch de samenhang ontnemt aan deze uitdrukking elke kleineerende beteekenis. Want de Apostelen hadden deze zeggingswijze gekozen om hiermede de Joden, die den heidenschen stijl verafschuwden, te kunnen bereiken²⁾; dit soort grieksch kenden zij immers al uit de vertaling der Septuaginta. Het klinkt dus eerder als een verdediging dan als een aanklacht.

Ook in zijn houding tegenover de epigraphie kunnen wij na zijn leidsche jaren niet veel verandering ontdekken. In zijn inaug. rede noemt hij de archaeologie en de epigraphie nog *subsidia, quibus linguae ipsius pomaeria proferuntur*, vooral voor de kennis der orthographie en der dialecten (p. 25)³⁾, en nog twee jaar hierna behandelt zijn leerling Duker in een „Diss. de Simonide” de opschriften der atheensche munten om Simonides' uitvinding van eenige griekse letters te onderzoeken (p. 89). Wel had v. Goens zich vroeger in zijn *Observ. Miscell.* wat sterker over de epigraphie uitgesproken, *delicias meas*, en hen gelukkig geprezen, *qui haec studia non tanquam πρᾶργον tractant* (p. 55), maar dit was als inleiding tot een caput: „*Inscriptio antiqua ex ipso marmore emendatur*”. De opmerking van ten Brink: *In de epigraphiek is hij geheel Saxe*⁴⁾ kan dan ook niets anders beteekenen dan dat hij zijn onderricht in dit vak bij Saxe gehad heeft, want een bepaalde richting in de epigraphie vertegenwoordigde Saxe niet⁵⁾.

Wat de tekstcritiek en etymologie betreft: er is niets vreemds in

1) Wille, o.c. p. 204, 269, 270.

2) Dit is trouwens ook al de meening geweest van Hemsterhuis, Valckenaer en van Lennep, cfr. boven p. 153, 154, 208-210, 241, 317, 318.

3) Op p. 7 worden de *monumenta Herculaniensia* genoemd als bewijs voor den vooruitgang der litt. hum. in de 18e eeuw.

4) o.c. p. 13.

5) Voor Saxe zie verder p. 363.

gelegen, dat hij als optredend professor in de hum. litt., die zijn studenten ook de ars critica zal hebben te onderwijzen, gesproken heeft over de grootmeesters in deze kunst: *Gloriatur patria nostra praeclaris veterum scriptorum restitutoribus et tanquam archiatri Hemsterhusio, Wesselingio...* (p. 26), maar hij ziet hierbij blijkbaar geen tegenstelling tusschen Hemsterhuis en Wesseling, die hij in één adem noemt. Trouwens al in zijn Porphyriusuitgave, dus nà zijn terugkomst uit Leiden, had hij geschreven: *In his res magis quam verba mihi explicanda sumsi* (p. XXX) en in 1768 haalt zijn leerling Duker met instemming een citaat uit Reinesius aan: *De loquendi modis, alios quidem approbando, alios culpando, monere Grammaticorum et Criticorum est, magis quam philosophorum aut historicorum* (p. 7). Als professor Linguae Graecae heeft van Goens zijn studenten ook gewezen op het groote nut der analogie van Hemsterhuis, welk systeem hij dan in het kort uiteenzet¹⁾, maar noch met tekstcritiek noch met etymologie heeft hij zich later veel bezig gehouden, want niet de taal had op de eerste plaats zijn belangstelling²⁾.

Waarom van Goens in zijn inreerede niet gesproken heeft over het wezen der poëzie en de *aesthetica*, heeft zijn zwager van Alphen, die later zelf een „Theorie der Schoone Kunsten en Wetenschappen” heeft uitgegeven (1778), reeds vermoed, toen hij kort vóór deze inauguratie schreef: *ik vrees, dat het te generaal zal zijn en daartoe is zo veel kennis niet noodig en zooveel ik er van weet kan men die dingen, die tot het fijne en nauwkeurige der Poëzye behooren zo onder geen systema brengen*³⁾. Dit was weliswaar in Leiden ook de opinie van Ruhnkenius: *in Veterum scriptis quid pulcre dictum sit, sua quemque natura, nisi stupidus sit, sentire nec admonitione opus habere*⁴⁾, gelijk wij ook van Valckenaer weten, dat deze lachte om „aesthetica”⁵⁾, maar dit was door van Goens reeds in zijn *Observ. Miscell.*, dus nog vóór zijn vertrek naar Leiden, verkondigd (p. 46)⁶⁾.

Er zijn bij van Goens geen invloeden van een *utrechtsche* en

1) Zie boven p. 347, 348.

2) Cfr. boven p. 346⁴ en verder p. 353. van Goens in zijn voorrede voor Volkmann's Reisboek (cfr. verder p. 354), dl. VI, p. XCI: „Hier komt men dagelijks mij vragen: maar, Mijnheer, mag ik weten van welk nut is het Grieksch in de Rechten? — Niets, zoo den rechtsgeleerden *Homerus* onverschillig is”.

3) Wille, o.c. p. 263.

4) *Vita Ruhnkenii* p. 268.

5) Zie boven p. 294.

6) Cfr. boven p. 350.

leidsche richting in de philologie te ontdekken, omdat er geen afzonderlijke utrechtische richting bestaan heeft. Want de belangstelling voor vaderlandsche geschiedenis en oudheden, voor nederlandsche taal enz. is niet het monopolie geweest van utrechtische alumni. Dit wordt o.a. bewezen door het voorbeeld van den „Leidenaar” Herm. Tollius, die nog meer dan zijn collega Tydeman voor het *nederlandsch* een plaats heeft ingeruimd in zijn onderwijs, lang voordat het officieel een academisch leervak was geworden¹⁾. Niet alleen in Utrecht, maar ook aan andere universiteiten wordt het grieksch al spoedig niet meer om zich zelf bestudeerd, maar om een „philosophischen” grondslag te leggen voor wat men noemde een „eruditio elegans”, doch waarbij op den duur de nadruk meer op elegans dan op eruditio gelegd werd²⁾; in dit opzicht had Saxe werkelijk gelijk³⁾. Ten slotte is de *schola Hemsterhusiana* onder Wyttenbach definitief deze „philosophische” richting ingeslagen en onder van Heusde opgelost in een waterig historicisme⁴⁾.

van Goens als literator. Zoo is hij terecht gekarakteriseerd⁵⁾, maar hij heeft zich als zoodanig nog niet ontpopt in zijn studietijd te Utrecht, waar hij nog niet mee heeft kunnen doen in het genootschap „Dulces ante omnia Musae”, omdat hij te jong was, zooals Wille juist opmerkt⁶⁾. Bovendien had men in „Dulces” onder leiding van Tydeman meer belangstelling voor het onderwijs in de nederlandsche taal, stijlleer en synonymiek, voor eloquentia dus, waarbij alleen de voertaal veranderde. In Leiden echter had hij terstond contact met gelijkgestemde studenten, die in „Minima crescunt” hun streven hoopen te verwezenlijken. Ook werd hij, toen in 1766 „Minima” werd omgezet in de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, door den stichter dier Mij., van Lelyveld, geraadpleegd voor het opstellen der wetten of statuten⁷⁾.

van Goens meende door *aesthetisch-litteraire bijdragen te leveren, meer nog dan door eigenlijk philologische werken, voor zijn natie*

¹⁾ Voor Herm. Tollius zie boven p. 190⁴ en 287. Een geestverwant in sommige opzichten met v. Goens is ook de „Leidenaar” Frans Hemsterhuis, cfr. boven p. 291 en volg.

²⁾ Cfr. boven p. 336¹.

³⁾ Zie boven p. 343⁶ en verder p. 364, 367.

⁴⁾ Zie boven p. 305 en 330.

⁵⁾ Door Wille in den titel van zijn werk, cfr. boven p. 345¹. van Goens heeft zich ook zelf z66 genoemd, zie verder p. 354.

⁶⁾ o.c. p. 120. ⁷⁾ Wille, o.c. p. 164, 165.

*dadelijk nuttig te kunnen zijn*¹⁾ en dit wordt bevestigd door de onderwerpen, die hij behandelde in de „Nieuwe Bijdragen tot opbouw der Vaderlandsche Letterkunde”, het orgaan van „Minima” en later der Mij.²⁾ Hij koos hiervoor het pseudoniem „Le philosophe sans fard”, *opdat men deze of gene aenmerking niet gispen zou, die wat buiten den kring der cognitiën van een Literator gaen mochten* (p. 229 en volg.). In deze artikels vinden wij nog een aanmerking over den tekst van *Hom erus*, die belangrijk is voor zijn standpunt als classicus: *Maer of hun eerste voorganger (Aristarchus) zich niet wat veel heeft aengematigd en of wij geen beter Ilias zouden hebben, als wij de uitgaef van Pisistratus hadden, zal ik niet bepalen* (p. 267). Vervolgens verklaart hij zich in zijn „Uitweiding over het Gebruik der Oude Fabelhistorie in de dichtstukken der hedendaegschen” (p. 269-308) een beslist tegenstander van het te vroeg aanleeren der mythologie en van een overdadig gebruik van mythologische namen in de dichtkunst. Ten slotte vinden wij op p. 631-666 een hoofdstuk over de woordherhaling, waarin hij zich opnieuw een smaakvol kunstcriticus toont³⁾.

Zijn *aesthetische* beginselen heeft hij uitvoerig uiteengezet in de voorrede van zijn vertaling van *Mendelssohn's „Ueber das Erhabene und Naive”*⁴⁾, die uitgegroeid is tot een geschiedenis van den letterkundigen smaak en verder heeft hij zich nog als vlot stylist leeren kennen in de twee geestige Inleidingen, die hij geschreven heeft bij een bewerking van *Volkmann's Reisboek door Italië*⁵⁾.

Zijn beteekenis. De oorzaak van het conflict tusschen de twee geestesrichtingen in het leven van v. Goens liggen dus niet in Utrecht of Leiden, maar worden ons duidelijk, als wij hem nagaan

1) ten Brink, o.c. p. 29.

2) Volgens van Goens en zijn geestverwanten der Mij. (wier doel tot uiting komt in den volledige titel der Nieuwe Bijdragen) verkeerde de nederl. letterkunde in een staat van verval. Moonen (cfr. boven p. 191) had geschreven, dat Vondel tot nu toe de onnavolgbare vorst der dichters gebleven was en v. Goens antwoordt hierop in Nieuwe Bijdragen II, p. 570: „Ongelukkig voor ons, dat de Deventer predikant zoo een goed ziener geweest is, dat zijne voorzegging tot op onze dagen toe hare vervulling in kracht blijft behouden: hoewel wij na mate van de beschaafdheid dezer eeuw, Vondel reeds ver hadden behoren te overtreffen”.

3) Cfr. boven p. 350^b en verder p. 359².

4) De eerste druk, Utrecht 1769, verscheen anoniem; de 2e druk is van 1774 en de 3e van 1775.

5) Utrecht, 1773/74 in 6 dln. Het 1e en 6e deel hebben een voorrede van v. Goens.

in de laatste decennia van zijn leven, toen hij in het buitenland verbleef. Want toen was hij vrij van elke verplichting, welke ambt of omgeving kunnen opleggen, en kon zijn eigen leven leiden.

Nu zien wij hem in Zwitserland eng bevriend met Lavater¹⁾ en in Marburg verkeert hij veel met Jung-Stilling, die hem in zijn autobiographie beschreven heeft als „Raschmann“²⁾. Als wij hier nog bijvoegen, dat hij al vroeg bekend was met Gleim³⁾ en met Jacobi⁴⁾ in een drukke briefwisseling stond, terwijl hij ook betrekkingen onderhield met Riedel⁵⁾, dan hebben wij het geestelijk milieu geschetst, waartoe hij krachtens zijn aanleg behoorde en zich thuis gevoelde.

van Goens kunnen wij een slachtoffer noemen van zijn tijd. Opgegroeid en gevormd, toen een nuchtere verstandelijkheid het gevoel dreigde te verstikken, in een omgeving, misschien nog wel kerksch, maar niet werkelijk godsdienstig meer, draagt hij het stempel van zijn tijd. Maar zijn karakter heeft niet, gelijk de meesten van zijn tijdgenooten, de beginselen der Verlichting tot een levenskunst kunnen vormen, welke aan de oppervlakte bleef, hij heeft de uiterste consequenties getrokken en zijn geloof is verbleekt tot een vage religieusiteit. Doch zijn gevoel bleef zich verzetten, vandaar het conflict met zich zelf en met zijn omgeving. Verwantschap heeft hij gevonden bij de geesten, die in Duitschland de reactie hebben ingezet, zoowel op godsdienstig gebied als in de poëzie, en den tijd van „Sturm und Drang“ hebben voorbereid⁶⁾.

¹⁾ J. K. Lavater (1741-1801) propageerde tegenover het rationalisme der Verlichting een mystiek-sentimenteele religieusiteit. Stond in briefwisseling met Hamann, die hem hoogschatte. J. G. Hamann (1730-1788) bestreed de Aufklärung, beïnvloedde Herder en de Sturm und Drangperiode.

²⁾ J. H. Jung's (genannt Stilling) Lebensgeschichte, Leipzig, Reclam p. 412, 415, 416, 418, 427, 432. J. H. Jung-Stilling (1740-1817), schrijver van de pietistische richting in haar overgang naar den Sturm und Drang; was eenigen tijd hoogleeraar in de economie in Marburg.

³⁾ J. W. L. Gleim (1719-1803), „vader Gleim“, hoofd van den Haller anacreontischen dichterkring, wiens week-sentimenteele verzen in zijn tijd hoog gewaardeerd werden.

⁴⁾ J. G. Jacobi (1740-1814), anacreontische dichter uit den Halberstadschen kring, vriend van Gleim en Goethe, prof. der literatuur in Freiburg i.Br.

⁵⁾ F. J. Riedel (1742-1785) schreef een Theorie der Schönen Künste und Wissenschaften (1767), waarbij hij zich meer aan de engelsche aesthetica aansluit; is eenigszins oppervlakkig.

⁶⁾ Dit was reeds geschreven, toen het werk van de Boer over van Goens verscheen (cfr. boven p. 346⁴⁾, die (p. 40 en volg.) eveneens wijst op v. Goens' verwantschap met den *duitschen* geest.

Zóó zouden wij van Goens willen zien! Hij is een „Stürmer und Dränger” geweest, een van de weinigen in zijn land, zijn tijd ver vooruit en daarom niet begrepen. *Niets kan volmaekt zijn, maer ik verbeelde mij echter, dat ik gelukkiger zou geweest zijn, was ik een groote eeuw later geboren*¹⁾. Hij was een der eersten, die zijn landgenooten bekend maakte met hetgeen in Duitschland leefde en woelde; zeer waarschijnlijk heeft hij ook zijn zwager van Alphen Riedel's Theorie aanbevolen en de *omwenteling, die van Alphen met zijne „Theorie” heeft bewerkt, is zóó belangrijk geweest, dat wij met die „Theorie” in de geschiedenis onzer letteren gerust een nieuw tijdvak mogen aanvangen*²⁾.

C. BUITEN DE SCHOLA HEMSTERHUSIANA

1. Burmannus secundus

a. Vorming, levensloop en werken

Petrus Burmannus junior of secundus, zooals hij zich sinds 1754 uit piëteit jegens zijn gelijknamigen oom noemde, werd in 1714 te Amsterdam geboren³⁾. Hij is dus nog een jaar ouder dan Valckenaer en van rechtstreekschen invloed der opkomende *schola Hemsterhusiana* kan nog geen sprake zijn, al heeft hij ook in

¹⁾ Nieuwe Bijdragen II, p. 459.

²⁾ Dr. J. te Winkel, De Ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde, Haarlem, 1918, 4e dl., 1e stuk, p. 16.

³⁾ Hier volgt een overzicht der familieverhouding van de voornaamste leden van het geslacht Burman, dat in vier generaties meer dan 100 jaar lang hoogleeraren leverde aan verschillende nederlandsche universiteiten. Behalve bij den stamvader zijn de jaartallen die van hun professoraat.

Peter Burman (1577-1630), afkomstig uit Keulen

Frans (1661-1679), theol. prof. Utrecht

Petrus (1696-1740) prof. klass. lett. Utrecht en Leiden		Frans (1715-1719) prof. theol. Utrecht
Petrus secundus (1735-1777) prof. klass. lett. Franeker en Amsterdam	Johannes (1755-1777) prof. botanie Amsterdam	Frans (1743-1788) prof. theol. Utrecht
Nicolaas Laurens (1777-1793) prof. botanie Amsterdam		

Utrecht, waar hij rechten studeerde, eenigen tijd in de letteren bij Duker colleges gevolgd¹⁾; bovendien is na den vroegtijdigen dood van zijn vader²⁾ zijn opleiding onder toezicht gekomen van zijn oom, den alles overheerschenden leidschen hoogleeraar³⁾, die zijn voogd was geworden.

Bij Duker eenigszins met Perizonius' denkbeelden⁴⁾ vertrouwd geworden, en in connectie gekomen met Hemsterhuis, terwijl hij in intieme vriendschap verbonden was met d'Orville⁵⁾, is hij niettemin overtuigd geworden van de noodzakelijkheid van een critische behandeling der oude schrijvers en het is een nieuw bewijs van de vèr reikende kracht der achttiende-eeuwsche grieksche school, dat deze uitgesproken rhetorische figuur, voor wien latijn en eloquentie synoniem waren, en die ten slotte een Burman was, toch geen getrouwe copie is geworden van zijn hoogvereerden oom, van wien hij nochtans de liefde voor de latijnsche poëzie, waarvoor hij een onmiskenbaren aanleg bezat, heeft geërfd, zoodat hij hierin school heeft gemaakt.

In 1734 tot doctor in de beide rechten gepromoveerd, werd hij een jaar hierna te Franeker de opvolger van Wesseling⁶⁾ als professor eloquentiae. Friesland heeft hem echter het gemis van Holland niet kunnen vergoeden⁷⁾ en reeds in 1742 bezette hij d'Orville's leerstoel in Amsterdam⁸⁾. Zijn aspiraties gingen echter nog verder en de benoeming van Saxe te Utrecht in 1755 en van Ruhnkenius te Leiden in 1761 ondervond hij als een miskennis van zijn

1) Voor Duker zie boven p. 157 en volg.

2) In 1719, zie nevenstaande geslachtstabel.

3) Voor dezen Burman zie boven p. 27 en 192.

4) Zie ook verder p. 360.

5) Zie boven p. 184.

6) Zie boven p. 164.

7) In zijn inaug. rede te Franeker, p. 46 spreekt Burman de hoop uit, dat hij in Friesland een nieuw vaderland zal vinden. Opvallend is, dat hij in de peroratie (p. 45) belooft om zijn ambt naar behooren te vervullen „Batava fide ac simplicitate”. Batavus = hollandsch en wordt door de Friezen zelf, zooals heel vaak door Valckenaer (zie aldaar) in tegenstelling gebruikt met Frisiacus. Hollanders en Friezen samen zijn Belgi, Nederlanders. „Belgicus leo” is de Nederlandsche leeuw (Valckenaer, or. de prisca etc. p. 203). De rustige Hemsterhuis, hoewel zelf een Fries, houdt zich buiten dit provinciaal chauvinisme en had eenige jaren te voren (1720) bij zijn optreden in Franeker dezelfde belofte gegeven met de woorden: „non Graecam, sed Romanam, sed Belgicam fidem Vobis obstringo...” (o.c. p. 75). Cfr. boven p. 200³⁾.

8) Zie boven p. 186.

verdiensten, hetgeen bij zijn weinig inschikkelijk karakter hem in zijn laatste jaren een bron van ergenis werd. In 1777 nam hij zijn ontslag in Amsterdam en is een jaar hierna op zijn landgoed Sandhorst overleden.

Eerzucht heeft deze echte spruit der roerige Burman-dynastie verleid om ook in de *politiek* een rol te spelen. In zijn inaug. rede te Franeker heeft hij den frieschen stadhouder nog overstelpt met eindelooze lofprijzingen ¹⁾, maar later, waarschijnlijk door zijn huwelijk met een dochter uit het amsterdamsche regentengeslacht Six, zien wij hem bij de anti-stadhouderlijken, waar hij zich als leider opwerpt. Hij had een oude ridderhofstede bij Wassenaar, Sandhorst geheeten, aangekocht en hier vereenigde hij gelijkgezinde vrienden ²⁾, waardoor Sandhorst een patriottisch centrum werd en de naam Sandhorstianen de aanduiding voor een (aristocratische) fractie der patriotten, want, gelijk velen zijner ambtgenooten, kon Burman zijn afkeer voor de *temeraria plebs* maar moeilijk verbergen ³⁾. Maar toen hij door zijn sandhorster kring in moeilijkheden dreigde te geraken met de Oranje-regeering, poogde hij aan de verantwoordelijkheid te ontkomen door alles voor te stellen als een litterair tijdverdrijf. Verdere bijdragen tot de kennis van zijn karakter heeft Burman ons geleverd door zijn, eveneens „litteraire” twisten met eenige collega's, vooral met Saxe ⁴⁾.

Over zijn werken is het strenge oordeel geveld, dat hij *als geleerde betrekkelijk weinig gepresteerd (heeft); hij is een leerling uit de school van zijn oom, drijft vooral op diens naam, maar heeft op wetenschappelijk gebied geen werk van blijvende waarde verricht, tenzij wat door zijn oom voorbereid was* ⁵⁾. Zijn werken bestaan inderdaad in het uitgeven of voltooien der nagelaten geschriften van zijn oom en van anderen. Dit zijn o.a. een ed. van Vergilius (Amsterdam, 1746) en van Claudianus (Amst. 1760), door den ouderen Burman voorbereid, de *Adversaria* van Nic. Heinsius (Harlingen, 1741) uit de nagelaten papieren van zijn oom en de *Sicula* van d'Orville (Amst. 1764) ⁶⁾. Zijn eenige grieksche werk is ook niet geheel van hem zelf,

¹⁾ p. 38-42.

²⁾ Cfr. boven p. 237¹ en 265³.

³⁾ Valckenaer, or. de Philippi indole, p. 262. Zie ook boven p. 213⁴: „Plebem placare poteris” etc. en p. 263. Cfr. Tydemann, Leeuwarder schoolrede, p. 30: „soli rudi plebeculae gratum”.

⁴⁾ Zie hiervoor verder p. 361, 362.

⁵⁾ Nieuw Ned. Biogr. Woordenb. IV, kol. 362.

⁶⁾ Voor de *Sicula* van d'Orville zie boven p. 185.

het is een uitgave van Aristophanes (L.B. 1760) cum notis Steph. Bergleri en deze noten zijn het belangrijkste deel van deze editie¹⁾. Zijn inaug. rede te Amsterdam „de Enthusiasmo poetico” (1742) is een oratie in latijnsche verzen en heeft dus alleen litteraire waarde. De indruk echter van deze waarlijk bezielende hexameters, gedicht in een onberispelijk latijn, waarbij men soms vergeet, dat zij door een niet-Romein zijn geschreven, nog verhoogd door een meesleepende voordracht, moet nochtans overweldigend zijn geweest. Zijn oratie „Brederodius” (Amsterdam, 1766) is van politieke strekking en het hierin verwerkte overladen mythologische apparaat kon van Goens niet meer genieten: voor dergelijke litteratuur begon men zijn schouders op te halen²⁾.

Ook zijn kennis van het Grieksch schijnt niet bijzonder veel te hebben beteekend; zijn colleges in dit vak waren meer artistiek dan zakelijk³⁾ en een zijner opvolgers in Amsterdam geeft toe: in *Burmanni scholis Graecae linguae negligentior institutio erat*⁴⁾.

b. Beoordeeling

Het is niet gemakkelijk zich een helder denkbeeld te vormen van de wetenschappelijke beginselen bij deze veelzijdig begaafde, maar niet diepgaande persoonlijkheid, aangenomen althans, dat hij zelf een scherp omljnde voorstelling hiervan gehad heeft. Wij kunnen hiervoor putten uit zijn inaug. rede te Franeker „pro criticis”⁵⁾ en gelijk het onderwerp al doet vermoeden, beschouwt hij de critiek als de *Praecipua Grammaticae pars* (p. 14). De groote nederlandsche philologen

¹⁾ Christ-Schmid, Griech. Lit. Gesch., 6e Ausg. I, 1912, p. 439: „St. Berglers Ausg. mit vorzüglichem Kommentar, besorgt von P. Burmann d. J., 2 voll., Leiden 1760”. Kaibel in Pauly Wiss. R.E. Bd. II Sp. 993: „Für die Erklärung ist, abgesehen von zahlreichen Einzelbeiträgen, wenig geschehen, verhältnismässig viel von Steph. Bergler (ed. cur. P. Burmanno, Lugd. Bat. 1760)”. Stephan Bergler was geboren omstreeks 1680 in Kronstadt, leidde een avontuurlijk leven, verbleef in Leipzig, Amsterdam en Boekarest. De laatste berichten over hem zijn uit Constantinopel; sterfjaar onbekend, waarschijnlijk 1740.

²⁾ van Goens in een brief aan van Wijn in 1767, aangehaald door Wille, o.c. p. 183: „Pour les divinités qui lui paraissent toujours, sa poésie le dement. Les dieux n'inspirent pas de tels galimatias”. Cfr. boven p. 354.

³⁾ N. Ned. Biogr. Woordenb. IV, kol. 359.

⁴⁾ Davidis Iacobi van Lennep, Oratio in altera Illustris Amstelodamensium Aethnaei Saecularia, p. 65 in Gedenkboek van het 200 j. bestaan der Doorluchtige school te Amsterdam door Mr. J. van Lennep, Amsterdam, 1832.

⁵⁾ Petri Burmanni Fr. fil. Fr. Nep. oratio inaug. pro criticis, Franeker, 1736.

noemt hij alle critici, hetgeen ons doet twifelen aan zijn inzicht, en speciaal vermeldt hij met grooten lof Perizonius¹⁾. Hij is verder een der eersten na Perizonius, die van meening is, dat ook de tekst der H. Schrift verbeterd kan worden door een gepaste mate van critiek, welke *prudentialia terminos non excedat* (p. 27)²⁾.

Het verrast ons eenigszins in deze rede al gedachten aan te treffen over het wezen en omvang der philologie, al zijn zij nog ver verwijderd van de wel-overwogen definitie, welke Hemsterhuis eenige jaren later geven zal³⁾. Burman begint met een onnauwkeurigheid door te spreken over de *Doctrinarum scientia, sive Polymathia* der Ouden. Hij bedoelt klaarblijkelijk hiermede de philologie⁴⁾, omdat hij vervolgt: *Apud veteres . . . non tam angusto ac brevi includebantur gyro, quam quidem posteriori et hodierna aetate per inertiam coerceri solet* (p. 11), hetgeen een nawerking kan zijn van het onderwijs van Duker, die zelf een leerling van Perizonius was⁵⁾. Een duidelijk begrip echter is bij Burman nog niet aanwezig, al is hij er niet ver meer van verwijderd, als hij voortgaande bij zijn verdediging der critiek op het voorbeeld wijst van vele groote mannen, die deze kunst: *ut omnium scientiarum solidum fundamentum, et quasi Encyclopaediam*⁶⁾ *aestimaverint* (p. 26).

Kort samengevat zien wij dus in het standpunt van Burman tegenover de oude letteren reeds de latere opvattingen der achttiende eeuw in den kiem aanwezig zonder dat deze bij hem tot ontwikkeling gekomen zijn. Dit werd hem onmogelijk gemaakt door de verouderde denkbeelden, die hij, naar het voorbeeld van zijn oom, gehad heeft over de taak van zijn vak; hij zag dit nog als een propaedeuse, welke *redundantes ad graviores scientias fructus* bezit (p. 9). Daarom wijst hij in zijn peroratie de studenten dan ook op de mogelijkheid, *ut praevia hac humanioris disciplinae exercitatione praeparati, dotes ac vires*

1) Ibidem, p. 25: „quibus ut aetate ita et meritis aequalis, suo jure adnumerandus est, hujus quondam Academiae eximium decus, Jacobus Perizonius”.

2) Cfr. boven 64, 65 en 76.

3) In zijn rect. rede nl. te Franeker (1739) en zijn or. inaug. te Leiden (1741).

4) Saxe, rect. rede van 1761 „in Septem artium liberalium Magistros”, wil een onderscheid gemaakt zien tusschen artes en disciplinae (p. 34), hoewel door latijnsche schrijvers de woorden ars, doctrina, scientia en disciplina dooreen gebruikt worden. Daarom wijst hij er op, dat reeds volgens Vossius de grammatica geen scientia is (p. 35). Cfr. verder p. 363 en 365³⁾.

5) Cfr. boven p. 157, 159.

6) Een onduidelijke weergave van Perizonius' encyclopaedia, cfr. boven p. 63.

ingenii deinde in gravioribus scientiis ac doctrinis latius explicare ... possitis (p. 49).

Eenige jaren later zal Hemsterhuis, ofschoon in de vorige eeuw geboren en gevormd, verder gaan en de achttiende-eeuwsche zienswijze van de taak der philologie helpen vestigen, als hij in 1740 te Leiden spreekt over zijn vak: *de Literarum Humaniorum studiis ad mores emendandos virtutisque cultum conferendis*. Ook Valckenaer, Burman's tijdgenoot, blijkt Hemsterhuis' aanwijzing volkomen begrepen en in praktijk te hebben gebracht, als hij in 1766 inaugureert met een oratie „de Publicis Atheniensium moribus”¹⁾. Voor Burmannus secundus is dit door karakter en opleiding een onbereikbaar ideaal gebleven, doch de mogelijkheid heeft hem toch voor oogen gestaan, toen hij zijn rede besloot met de woorden: *Illae enim litterae, quas profitendas in me suscepi, cum ab humanitate nomen habeant, efficere etiam tentabo, ut vitae meae magistrae sint, ac studia in mores abeant* (p. 48). Maar na hem heeft de achttiende eeuw steeds dringender dit als eisch gesteld aan de humaniora en alleen met dit doel zich aan deze studie gewijd.

2. Saxe

a. Geesteshouding

In tegenstelling met Burmannus secundus, die door Duker²⁾ nog eenig contact heeft gehad met de ideeën der *schola Hemsterhusiana*, is Saxe, die eerst in 1746³⁾, toen hij de dertig derhalve al gepasseerd was, uit Duitschland is gekomen, nooit vertrouwd geraakt met de geestesrichting, die in zijn tijd de wetenschappelijke kringen in Nederland beheerschte, en tot het einde van zijn leven is hij in dit isolement blijven volharden.

Christophor Saxe was geboren in 1714 te Eppendorf (Saksen), volgde de scholen van Chemnitz en Meissen, en studeerde sinds 1735 in Leipzig bij Ernesti. Geheel in Duitschland gevormd, is hij in mentaliteit immer een vreemdeling gebleven; hij begreep zijn collega's niet en dit verklaart veel van de moeilijkheden, die hij heeft gehad. Bij niets komt dit duidelijker uit dan in zijn onverkwikkelijken strijd met Burmannus secundus⁴⁾.

¹⁾ Zie voor deze oraties van Hemsterhuis en Valckenaer boven p. 94, 125 en volg., 154, 222, 268 en volg., en 298.

²⁾ Zie boven p. 357.

³⁾ Volgens zijn eigen mededeeling in zijn *Onomasticon*, dl. VIII p. 28.

⁴⁾ Cfr. boven p. 358.

De aanleiding hiertoe was een uitlating van Saxe over een overleden collega, dat deze „probabiliter” de theologie gedoceed had. De lijkredenaar, Franciscus Burman, een broer van Burmannus secundus¹⁾, verzekerde daarop in zijn rede eenige malen, dat de overledene „nunquam probabiliter sed semper certissime” de waarheid van Gods woord had geleerd²⁾. Hiertegen beweest Saxe uit vele plaatsen van oude schrijvers (ook Cicero), *dasz „probabiliter” so viel in gutem Latein sey, als „more approbando, laudabiliter, cum approbatione”*³⁾. Deze verklaring wordt vaak als een uitvlucht beschouwd, maar wij gelooven, dat Saxe het werkelijk zoo bedoeld heeft⁴⁾. Het is eerder een bewijs voor zijn volslagen onbekendheid met de geesteshouding zijner nederlandsche collega's, want anders had hij niet de illusie gehad hen met een dergelijke motiveering te kunnen overtuigen. Aan de nederlandsche universiteiten stond *probabilitas* sinds 's Gravesande gelijk met *evidentia moralis*⁵⁾ en ook bij van Musschenbroek heeft dit woord den zin van waarschijnlijkheid⁶⁾. In de natuur moet het meest waarschijnlijke als zekerheid worden aanvaard⁷⁾ en bij den grooten invloed der natuurwetenschappen op het geestesleven is dit gevoel van onzekerheid⁸⁾ geleidelijk geworden een twijfel aan eigen kennis⁹⁾. Het is derhalve duidelijk, dat het woord „probabilitas” voor nederlandsche geleerden een andere gevoelswaarde moest hebben dan Saxe er aan wilde geven.

Saxe werd in 1755 hoogleeraar in de antiquiteiten en litt. hum. te

1) Zie de geslachtstafel, boven p. 356.

2) Sepp, o.c. II, p. 26.

3) Johann Beckmann's dagboek van zijne reis door Nederland in 1762, uitgegeven door G. W. Kernkamp, Utrecht, 1912, p. 423² en 424.

4) Want ook de Zwitser Wyttenbach, die eveneens in Duitschland (Marburg) zijn eerste opleiding had ontvangen, spreekt in zijn *vita Ruhnkenii*, p. 264 over: „nec prosae orationis probabiliter scribendae facultatem”. Hij gebruikt „probabiliter” dus in denzelfden zin als Saxe.

5) 's Gravesande, or. de evidentia, p. 31.

6) Brunet, o.c. p. 89.

7) 's Gravesande, or. de philosophia nunquam vituperata, p. 9; zie ook boven p. 256.

8) Die wij reeds vinden bij van Musschenbroek, or. de certa Methodo, p. 23: „Ast aequus qui cupit esse rerum arbiter, non tamen scientiae plus honoris et certitudinis adscribet, quam meretur” en p. 35: „Motum scilicet: cognitum omnibus, verius dicam, ignoratum ab unoquoque”. Ook Hemsterhuis (cfr. boven p. 124) spreekt van: „firma a probabilibus... distinguere”.

9) Zie hiervoor bij de Rhoer, boven p. 332⁵, 333, 334.

Utrecht, nadat hij reeds in 1753 op aanbeveling der Gouvernante tot extraordinarius in deze vakken aldaar was aangesteld. In 1765 werd hij ook bibliothecaris en in 1780, toen Segaar naar de theologische faculteit overging ¹⁾, professor historiarum et hum. litt. Tot op hoogen leeftijd is hij werkzaam gebleven en in 1803 moest van Heusde hem als het ware als assistent worden opgedrongen. Eerst in 1806, toen Saxe in den ouderdom van 92 jaar was overleden, werd van Heusde ook hoogleeraar in het latijn en de romeinsche antiquiteiten ²⁾.

Een eigenlijk grieksch werk heeft Saxe nooit gegeven, daar zijn voorkeur naar de romeinsche antiquiteiten uitging ³⁾, ook archaeologie, voornamelijk de epigraphie had zijn belangstelling, maar hiermede is zijn plaats in de wetenschappelijke wereld van die dagen niet voldoende aangeduid ⁴⁾. Want er zijn uitlatingen van hem bekend over het wezen en de taak der oude letteren ⁵⁾, die lijnrecht ingaan tegen de toen geldende opvattingen.

b. Enge begrenzing der humaniora

Hierover heeft Saxe gesproken in zijn eerste rectorale rede van 1761 „in Septem artium liberalium Magistros”, in het voorwoord der tweede uitgave van zijn „Onomasticon” in 1775 ⁶⁾ en in zijn tweede rectorale rede van 1776 „de veteris et medii aevi historia in academiis potissimum discenda docendaque” ⁷⁾.

In zijn eerste oratie zegt hij er niet onbekend mede te zijn, dat het gebied der humaniora zeer uitgebreid is en zelfs de mathematica en philosophie hieronder gerekend moeten worden *ex eruditae saltem antiquitatis arbitrio* (p. 12), maar men moet niet opnieuw willen invoeren, *quae communis hominum sive persuasio, sive error revulsa*

¹⁾ Cfr. boven p. 305.

²⁾ A. J. Lakke, Ph. W. van Heusde, Leiden, 1908, p. 25, 26. Zie ook boven p. 305.

³⁾ Wille, o.c. p. 75.

⁴⁾ Zoals bijv. in het Nieuw Ned. Biogr. Woordenb. VIII kol. 1282.

⁵⁾ Zie hiervoor hieronder, onder b.

⁶⁾ Zie over dit werk verder p. 367. De volgende citaten uit deze praef. worden verder zonder nadere vermelding aangegeven met de pagineering in romeinsche cijfers.

⁷⁾ Daar van Goens eerst 13 Mei zijn ontslag nam, kan deze de rectoraats-overdracht (25 Maart) nog hebben bijgewoond; zeker zal Tydeman aanwezig geweest zijn. Waar niet uitdrukkelijk anders wordt vermeld, zijn de volgende citaten uit deze tweede rect. rede genomen.

esse iussit, en in geen geval behoeft men te vreezen, *ne studiorum humanitatis terminos nimium amplificare studuerim* (p. 13).

Tegenover een „philosophische” opvatting der oude letteren staat Saxe absoluut afwijzend, zooals wij in zijn tweede oratie zien. De filosofie is daar voor hem wel *illa vitae magistra, quae non modo nos efficere debet sapientiores, sed etiam meliores* (p. 46), maar bij hem treedt zij niet, zooals ten slotte bij zijn collega's, in de plaats van de wetenschap om zich van haar naam meester te maken en dan een eigen doel na te streven¹⁾. Bij Saxe blijft zij van de wetenschap onderscheiden en de wetenschap heeft niet haar, doch zij heeft de wetenschap noodig, zij kan niet *inculta, et ab historiae, inprimis vetustae, dono atque munere deserta esse* (p. 46).

De diepste grond van zijn afkeer tegen den geest van zijn tijd is de vrees, dat deze zal leiden tot oppervlakkigheid en geleerdhoenerij²⁾, zooals die verbreid worden door Aesthetica³⁾, Lexica Realia en encyclopedieën: *Encyclopaediis universa rerum caligo discussa est, veritas diluxit, doctrinarum adyta patent, omnia videmus et scimus, (saltem simulamus et profiteremur scire) quae viri antea doctissimi suspensio tractarunt animo* (p. 63). Men kan niet ontkennen, dat hij in den grond gelijk heeft gehad en dat de „philosophische” achttiende eeuw ten slotte geëindigd is met de zekerheid en de waarde van haar eigen weten te ontkennen en hiervoor wat oppervlakkig, populariseerend filosofieeren in de plaats heeft gesteld. Hiertoe hebben naast de encyclopedieën ook de fransche werken, *Francicis elegantiss nutriti* zegt Saxe⁴⁾, bijgedragen.

Doch Saxe heeft, misleid door den gehaten naam encyclopedie, welke voor hem een obsessie schijnt te zijn geworden, twee dingen verward, als hij over de philologie sprekend zegt, *quam olim Πολυμαθειαν*⁵⁾, *nunc splendidiori sonantiorique vocabulo Εγκυκλοπαιδειαν vocant* (p. XIII), want de Encyclopédie, waartegen hij met recht te velde trekt, is iets anders dan wat Perizonius bedoelde met

1) Zie ook bij de Rhoer boven p. 333 en Tydeman boven p. 341.

2) Saxe is het eens met hen, „qui non iniuria timent ne ... magnae rursus Theologiae, Iurisprudentiae, aliorumque scientiae generum doctrinae in ... barbariel tenebras recasurae sint” (p. 87).

3) De naam is afkomstig van A. G. Baumgarten, zie ook boven p. 294³⁾.

4) praef. p. XLII; cfr. rect. rede, p. 69: „sed delicatis et mollibus, qui graeci et latini sermonis ignorantia hebescunt ... qui porro temporis et otii fallendi causa nonnihil elegantiorum, ut aiunt, literarum per caput salire iubent”.

5) De *accenten*, die ook wel eens ontbreken (zie volgend grieksche woord), zijn overgenomen, zooals zij in den tekst zijn aangegeven.

zijn aansporing om zich het geheele complex van wetenschap eigen te maken, *quem Graeci ἐγκυκλοπαιδειαν vocabant*, en wat ook Hemsterhuis wilde, toen hij in zijn definitie der philologie zonder dit woord te noemen ongeveer hetzelfde voorstelde¹⁾.

Zelfs de eloquentia wil Saxe scheiden van deze philologie, die geen encyclopedie, maar historia en grammatica genoemd moet worden, want zij streven een verschillend doel na. De eloquentia zoekt immers het beste uit ter navolging, maar de historia, grammatica of critica zoekt alles op, wat goed en nuttig is (p. XIII). In Saxe's definitie der eloquentia²⁾ schuilt tevens een argument tegen de zich openbarende strooming om niet meer het latijn alleen als het middel tot de eloquentia te beschouwen, maar ook de *landstaal* volwaardig er naast te stellen. Een afzonderlijke studie der moedertaal wordt door hem onnoodig geacht, omdat *linguae vulgaris et sermonis usum, si hodiernam batave scribentium elegantiam excipias, non multum dispares notionum formas subiisse* (p. 89). Van taalstudie bij de oude talen schijnt hij evenmin een voorstander te zijn geweest; dit is voor hem een *verborum et locutionum scientia* (p. 50), ja de litterae of grammatica in het algemeen zijn voor hem geen scientia, maar artes³⁾ en dit te meer, omdat de oude schrijvers toch niet enkel *verborum et phrasium supellectilem* bevatten (p. XLI).

Ook over de geschiedenis, die hij nochtans tot de philologie rekent, heeft hij zijn eigen opvattingen, want hij voelt niets voor een critiek op de overlevering der oudste Romeinsche geschiedenis, zooals die door Perizonius en diens volgelingen is uitgeoefend, omdat deze het aanzien der Oudheid schaadt: *Occurritur autem primum telis ab incerti suspicione repetitis* (p. 65), en bovendien wordt deze onzekerheid toch niet alleen in de oude geschiedenis gevonden⁴⁾. Men

¹⁾ Zie boven p. 63 en 126, 155.

²⁾ In zijn tweede rect. rede, p. 51: „Non enim est eloquens, qui fari et disserere didicit, sed qui rei, quae inciderit, causam prudenter, distincte, copiose et ornate explicat, ad eius varietatem orationis formas accommodat, tenuia subtiliter, mediocria temperate, magna graviter dicere, hominumque praeterea voluntates eo, quo velit, impellere et, unde velit, deducere potest”. Daarentegen is grammaticus volgens hem synoniem met criticus en philoloog. Saxe's definitie komt veel overeen met die van Francius, cfr. boven p. 39 en 42 (bij de uitspr. van het grieksch).

³⁾ In zijn eerste rect. rede, p. 34. Voor de benamingen zie boven p. 360⁴⁾.

⁴⁾ Dit is ook de ondergrond van zijn strijd met Louis de Beaufort, schrijver der „Dissertation sur l'incertitude des cinq premiers siècles de l'histoire Romaine”, Utr. 1738; de Beaufort's verweer: „Remarques sur la critique d'un certain Allemand” (Saxe verbleef toen nog in Duitschland) werd in den 2en druk, Utr. 1752 bijgevoegd.

moet Saxe toegeven, dat men hierbij niet altijd objectief te werk is gegaan en vaak in ultra-critiek is vervallen¹⁾: *Dialecticos suo nos acumine frustra compungere, qui, quod dubium est, latius, quam per moderationis fines licet, porrigunt, quod vero nemini dubium esse potest, id perperam dissimulant, et incertum relinquunt* (p. 67).

Eveneens verklaart hij zich tegen de nieuwlichterij om de studie der oude geschiedenis aan de universiteit te willen vervangen door vaderlandsche geschiedenis²⁾, aesthetica³⁾, statistica of hoe al deze vakken ook genoemd mogen worden, die iemand beloven een staatsman te maken in nog minder tijd dan men noodig heeft om asperges gaar te koken (p. 63). Het nut der vaderlandsche geschiedenis wil hij niet ontkennen, maar zij kan buiten de Academie blijven en een ieder kan er voor zich zelf zooveel aan doen als hij lust heeft (p. 85). De vaderlandsche geschiedenis is immers sinds de vrijwording van Spanje niet veel meer dan tweehonderd jaar oud⁴⁾ en heeft dus de *magistri interpretationem* niet zoo noodig als de geschiedenis der Oudheid (p. 88); over een copulatie met de academische vakken valt ten slotte te praten, maar de oude historie moet no. één blijven (p. 90).

c. Persoonlijkheid en beteekenis

Ongelukkigigerwijze bezat Saxe noch als mensch⁵⁾, noch als ge-

1) Vandaar het geringe succes, dat Perizonius aanvankelijk had (cfr. boven p. 168, 169), hoewel deze zelf reeds voor hyper-critiek of pyrrhonisme gewaarschuwd had, cfr. boven p. 67.

2) „hodiernus patriae historiae favor” (p. 84), zie echter ook verder aanm. 4.

3) Ook in Duitschland ondervond de filosofische aesthetica bestrijding. In 1769 schrijft Riedel uit Erfurt aan van Goens: „Je parle en general du Genie de notre siecle qui s'est incontestablement rangé du cote de nos Aestheticiens, qui se piquent de savoir tout et qui ne sachent absolument rien. Baumgarten lui même, l'oracle de ces gens la, étoit réduit à se pourvoir d'un bon Gesner pour y trouver les vers d'Horace et de Virgile, dont il avoit besoin en travaillant à son livre Aesthetica”: Brieven aan v. Goens, p. 371, aangehaald boven p. 345².

4) Het verzet van Saxe gaat vooral tegen de *nieuwere* vad. geschiedenis; tegen de vaderl. geschied. der Middeleeuwen heeft hij geen bezwaar, zooals blijkt uit zijn Monogrammata historiae batavae, Tr. ad Rh. 1784, voorrede p. 2 verso. Dit is een compendium voor zijn geschiedeniscolleges, waarin ook de middeleeuwsche geschiedenis der Nederlanden voorkomt.

5) Boot, o.c. p. 56 over Wesseling: „Cum Saxio, qui ab anno 1753 in facultate literaria eius collega fuit, potius sortis necessitudine quam amicitia iunctus fuisse videtur”. Wille, p. 74: „op aanbeveling van het hof hoogleeraar gemaakt: wat hem niet belette bij de felle patriotten-regeering van 1786 en 1787 in een goed blaadje te komen, en voor zich en zijn zoon voordeelen te verwerven, terwijl mannen

leerde eigenschappen om zijn principen, waarin, behalve het gesignaleerde misverstand, ook veel goeds te vinden is, ingang te doen vinden. Neemt men bijv. zijn „Scholia Literario-critica” op den Thesaurus van Muratori¹⁾, dan blijken deze te bestaan in peuterige opmerkingen over het niet voldoende benutten van vroegere uitgaven en over onvolledig citeeren (p. 1-14). Hij verraadt hierbij een buitengewone belezenheid en eruditie, doch slechts een enkele maal geeft hij een eigen meening, gegrond op eigen onderzoek (p. 23, 24).

Hetzelfde is waar te nemen in zijn werk over litteratuurgeschiedenis, het Onomasticon, dat enkel een compilatie is van biographische en bibliographische gegevens²⁾: *Cum enim Literatura sive Historia Literaria maximam partem sit ingeniorum cuiuscunque ordinis et aevi principium, librorumque memorabilium probabilis*³⁾ *scientia, huius sane finitionis ratione et natura cogitur, non omnia minute nos consecrari oportere, sed solos uniuscuiusque aetatis fontes* (p. XII). Hij weet, dat er zullen zijn, *qui Critice, bonarum artium domina, ad fastum et dictatorios spiritus abusi totum hoc scribendi genus leve, nec satis dignum grammatici persona esse iudicabunt, uni verbo qui suo studio delectati istud valde ignominioso compilationis vocabulo notandum putabunt* (p. XLI), maar deze afkeuring schrijft hij weer toe aan den geest des tijds, die alleen *suavitas* zoekt (p. XLII). Zoo is zijn „Onomasticon Literarium sive Nomenclator historico-criticus”⁴⁾ zijn eenige werk van blijvende waarde geworden, dat bij litterair-historische studiën nog wordt geraadpleegd om het geweldige feitenmateriaal, dat er in verzameld is.

Samenvattend kunnen wij dus zeggen, dat voor Saxe de philologie „Πολυμαθεία” beteekende, hoogstens „ἐγκυκλία μαθημάτων”, zooals Clemens Alex. ze noemt (p. XIII). Zijn opvatting is der-

als Tydeman en Hennert het veld moesten ruimen. Ook met de volgende regeeringen is hij op den besten voet, nog tot die van Lodewijk toe”.

¹⁾ In de Acta Literaria societatis Rheno-Trajectinae, Lugd. Bat. en Tr. ad Rh. 1793, p. 1-72.

²⁾ In de praef. p. XXXII acht hij compilatie soms noodzakelijk; teekenend is, dat hij daar ook met instemming de heruitgave der Bibliotheca Latina van Fabricius door Ernesti in 1773 vermeld. Overigens heeft hij zelf zijn Onomasticon het beste getypeerd door het te noemen „Scriptorum Prosopographia, Fasti sive Annales” (p. XLII).

³⁾ Dus weer in de gunstige, door Saxe aangenomen, beteekenis, cfr. boven p. 362.

⁴⁾ Eerste druk Tr. ad Rh. 1759, 2e druk Tr. ad Rh. 1775-1790 in 7 dln., waaraan hij in 1803 nog een 8e deel toevoegde.

halve die van den *polyhistor* Fabricius, wiens traditie hij in de achttiende eeuw heeft willen voortzetten. Als een *grammaticus novercae fortunae*, om zijn eigen woorden te gebruiken (p. 98), heeft hij, eenzaam en in tegenstelling met zijn geheele omgeving, hiervoor in Nederland een hopeloozen strijd gevoerd, wyl hij een verloren zaak voorstond. Hij is de eenige, die geheel buiten de *schola Hemsterhusiana* is gebleven, in een tijd, toen haar invloed onder *Ruhnkenius* ook bij het latijn merkbaar begon te worden. Er ligt iets tragisch in deze figuur, die afstoot door zijn vaak onsympathieke strijdwijze¹⁾, doch aantrekt door den moed, waarmede hij tegen den tijdgeest in durfde gaan.

Hiermede moeten wij onze geschiedenis der *schola Hemsterhusiana* voorloopig beëindigen. Haar verdere ontwikkeling in de laatste decennia der achttiende eeuw, met name haar invloed op de vernieuwing der latijnsche studiën en haar houding tegenover de eerste verschijnselen der *prae-romantiek* en de ontluikende waardeering der *Middeleeuwen*, bieden nog menig interessant aspect, maar haar twee eerste perioden, opleving en bloei, die wij met de twee eerste jaargetijden kunnen vergelijken, hebben reeds voldoende bewezen, dat de grieksche studiën in Nederland gedurende de achttiende eeuw in nauw verband staan met de geestesstromingen van die dagen en een belangrijk onderdeel vormen van de nederlandsche cultuur.

1) Hoewel hij toch ook edelmoedig kon zijn, zooals bij de vermelding van zijn vroegeren vijand *Burmannus secundus* in zijn *Onomasticon*, dl. VI, p. 535, welke hij besluit met de woorden: „*Molliter quiescant Burmanni Manes, ipsisque iam condono, uti velim mihi, multis prius injuriis lacessito, vicissim condonetur, quicquid inter nos ambo tum satis aspere et immoderate actum fuit*”.

SAMENVATTING

De belangstelling der zeventiende eeuw voor de Oudheid was bijna uitsluitend op het Latijn gericht en het doel van deze latijnsche studiën komt tot uitdrukking in den titel der latijnsche hoogleraren, die toen gewoonlijk „professor eloquentiae” genoemd werden. Deze *eloquentia*, omschreven als een „ars bene dicendi et scribendi”, is nog een erfdeel van het Humanisme, dat in de Ouden, en vooral in de Romeinen, onovertreffbare voorbeelden van stijl bewonderde. In de achttiende eeuw zien wij in Nederland het Grieksch herleven, doch volgens een nieuwe philologische methode en met een andere waardeering der Oudheid. Het is kenmerkend voor deze nieuwe richting, dat het woord *eloquentia* allengs verdrongen wordt door den naam *studia humaniora*.

Voorteekenen van deze veranderingen bemerken wij al in de zeventiende eeuw. Men begint, eerst in de exacte en daarna ook in de geesteswetenschappen, groote waarde te hechten aan de methode. Een uiting van deze mentaliteit is de „Discours de la méthode” van Descartes. Verder openbaart zich, gesteund door het zelfbewustzijn dezer eeuw met haar vele ontdekkingen in de natuurwetenschappen, een geest van critiek. Vooral het aanzien der Grieken werd ondermijnd door aanvallen op twee hunner grootste figuren, Aristoteles en Homerus. Tegen het einde der zeventiende eeuw hebben de classici deze critiek ontwapend door haar gedeeltelijk over te nemen. De Engelschen Wotton (1694) en Bentley (1697) worden gewoonlijk als eersten genoemd, maar men vergeet hierbij, dat deze critiek al in 1685, het geboortejaar van Hemsterhuis, in Nederland tot uiting is gekomen in de „Animadversiones historicae” van Perizonius. Deze meer objectieve waardeering heeft het prestige der Oudheid geenszins geschaad. Voor de „philosophische” achttiende eeuw, die in alles naar de *causae primae* zocht, is zij geen beletsel geweest om in de antieke cultuur naar de grondslagen van onze beschaving te speuren en deze ten slotte te vinden bij de leermeesters der Romeinen, de Grieken.

Bij den aanvang der achttiende eeuw waren aan de meeste nederlandsche universiteiten *geen afzonderlijke leerstoelen voor het grieksch*, dat gewoonlijk met het latijn verbonden was. Niettemin was de toestand hier gunstiger dan in het buitenland, waar aan vele hoogeschoolen het grieksch in het geheel niet meer op de series voorkwam. In Utrecht werd het gedoceerd door Graevius, die op de eerste plaats latinist was, maar in wiens kring belangstelling bestond voor de grieksche spraakkunst van Weller-Daum. Met deze grammatica heeft de *analogie*, waarmede de mathematisch-denkende zeventiende eeuw de taalverschijnselen als uitingen van verstandelijke regelmaat wilde verklaren, in het grieksche onderwijs haar intrede gedaan.

In Groningen werden de grieksche colleges gegeven door den hebraicus Gousset, die nog zonder eenige critiek het hebreeuwsch de taal van God noemde, waaraan niet geraakt mocht worden. Zijn opvolger Rossal, ofschoon minder dogmatisch in zijn taalkunde, zag het grieksch nog in hoofdzaak als een hulpvak voor theologische studenten. In Harderwijk behoorde het tot de vakken van den medicus van Almeloveen, een zeventiende-eeuwschen polyhistor, terwijl in Amsterdam Francius nog alle kenteekenen vertoonde van een professor eloquentiae.

Het gunstigst was de toestand in Franeker, de eenige nederlandsche universiteit, welke altijd „drietelig” is geweest met een afzonderlijke leerstoel voor *latijn, grieksch en hebreeuwsch*. Hier was de oude belangstelling nog niet gestorven en de *herleving van het grieksch is dan ook van deze friesche hoogeschool uitgegaan*. De titularis voor het grieksch was hier Blancardus, de laatste uit de school van Salmasius, wiens talenten hij echter niet heeft bezeten. Van meer betekenis is zijn opvolger Bos, die echter jong kwam te overlijden. Bos' compendium van de grieksche antiquiteiten is de geheele achttiende eeuw in gebruik geweest en van zijn belangstelling voor de grieksche syntaxis getuigt zijn werk over de Ellipsis. Ook heeft hij reeds een verklaring gegeven over de veranderingen in de taal, maar hij richtte zich hoofdzakelijk naar de theologische studenten en zocht den oorsprong van het grieksch nog altijd in het hebreeuwsch.

Zelfs in Leiden, dat voor de oude talen steeds twee hoogleraren had, waren de grieksche studiën sterk achteruit gegaan. Want deze professoren waren volgens hun leeropdracht niet verplicht om het grieksch te onderwijzen en diensgevolge is het een bijvak van den hebraicus geworden of overgelaten aan een lector. In dezen geest is omstreeks 1700 hier Jac. Gronovius werkzaam, zijn collega

Perizonius daarentegen bewondert Cicero niet zoozeer om zijn eloquentia, als om zijn *eruditie*. De Oudheid wordt door hem critisch gezien en de philologie, veel meer omvattend dan taalkunde of stijl leer, krijgt een *encyclopedisch* karakter. Ten onrechte heeft men Perizonius uitsluitend als historicus beschouwd, want ook in zijn taalkunde, hoewel deze nog het merk draagt der zeventiende eeuw, is hij een voorlooper der nieuwe richting. Analogiewerking constateert hij niet alleen bij woordvorming, maar ook bij de beteekenis der woorden, hetgeen wij bij Hemsterhuis zullen terugvinden. Ook is het zijn meening, dat de oude letteren filosofisch bestudeerd moeten worden; deze beginnen bij hem reeds litterae humaniores te worden.

Zóó was de toestand bij het optreden van Tiberius Hemsterhuis. Deze heeft op de latijnsche school zijn grieksch geleerd uit de grammatica van Weller, waardoor hij al vroeg met de analogiegedachte vertrouwd is geworden. Zijn streng-logische methode dankt hij aan de *wiskunde*, waarin hij aan de universiteit van Groningen in Bernouilli een uitstekenden leermeester heeft gehad. Van zijn overige professoren, beide *cartesianen*, heeft Braun, zijn hoogleeraar in het hebreeuwsch, hem op het nut van taalvergelijking gewezen; Gousset zal hem niet veel hebben meegegeven. In zijn tweede studieperiode te Leiden heeft hij van Perizonius diens critische waardeering en encyclopedische opvatting der Oudheid overgenomen; de antieke cultuur, aldus wijsgeerig beschouwd, blijkt vormende waarde te bezitten. Zijn *analogie*, een principium infixum, dus van cartesiaanschen oorsprong, is onder invloed van het toen juist opkomende *empirisme*, evenals bij 's Gravesande, een onmisbaar hulpmiddel geworden voor zijn „wetenschap”. Zelfs zijn terminologie heeft Hemsterhuis aan de empirische vakken ontleend; taalonderzoek bijv. is voor hem anatomie van het corpus linguae.

Zijn eerste professoraat in Amsterdam moet nog als een leertijd beschouwd worden, waarin zijn vorming als graecus is voltooid. Hier ontving hij ook den bekenden brief van Bentley, die op hem zoo'n machtigen invloed gehad zou hebben, hetgeen echter niet waarschijnlijk is. Bovendien kan Hemsterhuis volkomen en ongedwongen verklaard worden uit het geestesleven van zijn tijd. In zijn tweede hoogleeraarschap vond hij te Franeker in een kring van geestverwanten een zeer gunstige atmosfeer voor zijn denkbeelden. Hier is zijn school ontstaan. Een eerste teeken van zijn beginnenden invloed is de bekeering van zijn collega Wesseling. Gedurende zijn laatste periode

in Leiden werd hij algemeen als de leider erkend.

Hemsterhuis heeft betrekkelijk weinig gepubliceerd. Zijn succes is voornamelijk toe te schrijven aan zijn *persoonlijkheid*, zijn *onderwijs*, dat er op gericht was om inzicht en zelfwerkzaamheid te kweken en zijn *methode*, welke in drie punten samengevat kan worden. Voor eerst een strenge *progreduendi ratio*, waardoor het mogelijk werd een waarlijk encyclopedische kennis der grieksche Oudheid te verwerven. Hij dacht hierbij niet aan *eloquentia*, want op zijn studieplan kwamen zelfs scholiën en antieke *lexica* voor en deze kunnen moeilijk als voorbeelden van stijl gelden. Maar zij leverden hem, mits kritisch benut, het benodigde materiaal om dieper in de antieke cultuur door te dringen. Verder zijn *annotandi consuetudo*, dus lezen met de pen in de hand. Modern is ten slotte zijn aansporing om zich te specialiseeren door van bepaalde onderwerpen bijzondere studie te maken.

Bij de beoordeeling van zijn, op de analogie berustend, etymologisch systeem heeft men Hemsterhuis onrecht gedaan door hem aansprakelijk te stellen voor overdrijvingen van over-ijverige leerlingen. Zelf heeft hij hierover niets gepubliceerd, maar men had er meer van kunnen weten, als men meer aandacht had geschonken aan zijn collegedictaat over dit onderwerp, dat door Halbertsma bijna honderd jaar geleden is uitgegeven. Een analyse van dit dictaat of *lectio publica* geeft een inzicht in Hemsterhuis' analogieleer, welke vergeleken met de hulpeloze wijze van etymologiseeren vóór zijn tijd, een belangrijke vooruitgang beteekent. Hemsterhuis is nl. de eerste geweest, die de etymologie van de grieksche taal in haar geheel en *methodisch* in een systeem tracht samen te brengen, terwijl zijn voorgangers slechts incidenteel een woord verklaarden. Zijn stelsel is in zijn eigenlijke etymologie of *analogia formae* natuurlijk verouderd, maar zijn verklaring van den overgang van letterlijke naar overdrachtelijke beteekenis door middel van *analogia significationis* is van blijvende waarde. Nog in 1862 vermeldt Georg Curtius met waardeering, wat hij hierover bij van Lennep had gevonden, maar wij weten nu, dat van Lennep dit ontleend heeft aan Hemsterhuis, die op zijn beurt op Perizonius teruggaat.

In de universiteitsbibliotheek van Leiden zijn ook nog andere colleges van Hemsterhuis in ms. aanwezig, zooals bijv. een dictaat over grieksche antiquiteiten. Wij publiceerden hiervan de inleiding, waarin het doel en de waarde van dit vak aangegeven wordt. Uit dit collegedictaat blijkt tevens, dat Hemsterhuis ook reeds *grieksche litteratuur-geschiedenis* doceerde, zij het dan ook als onderdeel der antiquiteiten.

Hierbij heeft hij wel degelijk aandacht geschonken aan de aesthetische waarden der letterkundige werken, zooals trouwens verwacht kon worden van iemand, die den stijl gedefiniëerd heeft als de uitdrukking van het *ingenium van den schrijver*. Daarom heeft hij ook reeds den *stijl van den apostel Paulus* kunnen waardeeren om zijn *natuurlijkheid* en *verhevenheid* en, evenals stijl de uiting is van het *ingenium* van een enkeling, zoo is de taal het uitdrukkingsmiddel van het *ingenium* van een geheel volk. Iedere taal moet derhalve een *eigen karakter* of *genius* bezitten. Aldus kwam Hemsterhuis tot de slotsom, dat *grieksch en hebreuwsch niet verwant* konden zijn, omdat beide talen een verschillenden *genius* vertoonen. Hiermede heeft hij het grieksch definitief bevrijd van de voogdij van het hebreuwsch en het tot een zelfstandige taal verheven, waaruit het latijn afkomstig zou zijn.

Tot heden heeft men gemeend de philologische werkzaamheid van Hemsterhuis en zijn school gelijk te kunnen stellen met *tekstcritiek*. Doch een nauwkeurige lezing van zijn — verkeerd gedateerde en hierdoor onjuist geïnterpreteerde — rectorale rede van 1739 en van zijn, onmiddellijk hierbij aansluitende inaugurale rede van 1740 geeft een geheel ander beeld. *Hemsterhuis' definitie der philologie* blijkt integendeel zeer ruim te zijn en gelijkt al veel op de omschrijving, welke Boeckh in de negentiende eeuw gegeven heeft van de „Altertumswissenschaft“, die een logische voortzetting en uitbreiding is der schola Hemsterhusiana. De vruchten van de studie der humaniora zijn volgens Hemsterhuis geen eloquentia, maar vorming van eigen oordeel en ontwikkeling van het denkvermogen, in één woord: geestesbeschaving.

De invloed der schola Hemsterhusiana is het eerst merkbaar geworden in Utrecht, waar in 1716 een afzonderlijke leerstoel voor het grieksch was opgericht. Deze werd ingenomen door Duker, den uitgever van Thucydides, die als leerling van Perizonius een *geestverwant* van Hemsterhuis was. Zijn opvolger Wesseling, hoewel oorspronkelijk anders georiënteerd, is geheel *onder Hemsterhuis' invloed* gekomen. Van zijn werken zijn de edities van Diodorus en Herodotus het meest bekend, maar zuiver philologisch staat zijn *dissertatio Herodotea* hooger en verdient een plaats in de Herodotuslitteratuur, waar zij bijna geheel verzwegen wordt. Wesseling kan niet, omdat hij zich veel met geschiedenis en realia bezig gehouden heeft, als de stichter van een eigen school worden beschouwd, want Hemsterhuis'

opvatting der philologie is ruim genoeg om een dergelijke specialisatie toe te laten, die hij trouwens zelf bij zijn leerlingen heeft aanbevolen. Verschillende rechtstreeksche leerlingen van Hemsterhuis hebben dan ook hetzelfde gedaan als Wesseling.

Aan de alma mater van Hemsterhuis in Groningen is zijn richting eerst later vertegenwoordigd geworden; hier is Schroeder de wegbereider geweest voor van Lennep. In Harderwijk was de talentvolle Rungius weliswaar een leerling van Perizonius, maar hij bepaalde zich tot de geschiedenis en het latijn. Zijn opvolger Sieben daarentegen was een beschermeling van Burman, die in de eerste helft der achttiende eeuw de oude richting der eloquentia vertegenwoordigde. De hierna volgende hoogleeraar aan deze universiteit, Struchtmeyer, kan evenmin tot de schola Hemsterhusiana gerekend worden. Onderwijl was al in 1730 de herstelde leerstoel voor het grieksch in Amsterdam ingenomen door d'Orville, die zijn eerste onderricht in het grieksch van Hemsterhuis had ontvangen. Hij is deze grieksche studiën trouw gebleven, maar de geest der eloquentia is bij hem nog niet geheel verdwenen. Hij was latijnsch dichter en liet zijn modern opgevat tijdschrift, de *Miscellaneae Observationes*, nog in het latijn verschijnen. In Franeker ten slotte, de geboorteplaats der schola Hemsterhusiana, zijn na Hemsterhuis diens leerlingen tot 1826 onafgebroken vertegenwoordigd geweest en in Leiden tot 1816, toen Wytttenbach emeritus werd.

Op de nieuwe lente, die de grieksche studiën onder Hemsterhuis beleefd hebben, volgt een bloeiende zomertijd onder diens leerling L. C. Valckenaer, die, in de achttiende eeuw gevormd, geheel een kind van zijn tijd blijkt te zijn. Directe cartesiaansche invloed is bij hem niet meer aanwezig, want in zijn geboortejaar 1715 had Boerhaave reeds in zijn rede „over de zekerheid van het weten in de natuurwetenschappen” een „manuel de la méthode expérimentale” gegeven en kort hierna zijn 's Gravesande te Leiden en van Musschenbroek te Utrecht als hoogleeraar opgetreden. Als Valckenaer in 1731 als student in Franeker aankomt, vindt hij aan deze universiteit, waar kort te voren het empirisme ook was doorgedrongen, voor de natuurphilosophie een leerling van Boerhaave en 's Gravesande.

Deze empiristen hebben met nadruk gewezen op de analogie als het voornaamste middel om langs inductieven weg zekerheid te gewinnen. Boerhaave had al stilzwijgend zijn geheele methode hierop

gebaseerd, maar 's Gravesande verklaart in 1724 uitdrukkelijk, dat men slechts door analogieconclusies tot „weten” kan komen, doch meer dan een probabilitas of evidentia kan men niet bereiken en van Musschenbroek heeft eveneens zijn „wetenschap” uit analoge verschijnselen afgeleid. Ook Valckenaer's wetenschappelijke methode is zuiver empiristisch. Zijn taalkunde is ontleedkunde, waarbij hij de fijnste vezels door middel van de analogie bloot wil leggen. Deze is in wezen dezelfde als bij Hemsterhuis, doch meer empiristisch getint, waardoor zij een ander accent krijgt. Valckenaer heeft op den grondslag van Hemsterhuis verder gebouwd en getracht door analoge voorbeelden verloren woorden te herstellen. Hij vertoont hierin overeenkomst met zijn leermeester in het hebreeuwsch A. Schultens, den hernieuwer van de studie der oostersche talen in Nederland, die hierbij door Hemsterhuis beïnvloed is. Valckenaer heeft echter bepaalde grenzen nooit overschreden, wijl hij de bekende nederlandsche eigenschap bezat, welke het gezond verstand hooger stelt dan de logica, wanneer deze, te ver doorgevoerd, onzin dreigt te worden. Hij wilde, evenals Jacob Geel, zijn eigen verstand niet omver denken. Bovendien beschouwde Valckenaer zijn analogieleer als bijzaak en in zijn taalkunde heeft ten slotte het *taalgebruik* steeds den doorslag gegeven. Daarom achtte hij, evenals Hemsterhuis, het niet de moeite waard om hierover iets te publiceeren en zijn collegedictaat, de „Observationes academicae”, zijn eerst in 1790 na zijn dood in druk verschenen. Hierin vinden wij zijn beschouwingen over de woordbeteekenissen, die ook nu nog waarde hebben. De *eigenlijke* beteekenis der woorden is volgens hem altijd *concreet* en wordt bij de *figuurlijke* beteekenis in het *abstracte* overgebracht.

Het empirisme heeft door haar typische opvatting der filosofie bijgedragen tot de vorming van die achttiende-eeuwsche geesteshouding, welke wij de *Verlichting* noemen. Deze is niet uit Frankrijk tot ons gekomen, maar heeft haar ontstaan voor een groot deel aan de nederlandsche physici te danken. Voor 's Gravesande bestond de wijsbegeerte niet uit theoretische bespiegelingen, maar uit practische levenswijsheid, welke den mensch zijn plicht leert kennen als lid der samenleving. *Iedere wijze van beoefening eener wetenschap, welke tot dit doel leidt, is volgens hem studie der filosofie.* Zoодоende krijgt deze „philosophie” bij hem een sterk sociaal karakter. Door den invloed der nederlandsche proefondervindelijke natuurkunde zijn deze beginselen in Frankrijk verspreid en nog bij de Encyclopedisten waar te nemen. Dit is door den Franschman Brunet aangetoond. Frankrijk

heeft slechts „ouvrages de seconde main” geleverd, welke, doch eerst nà 1748, de ideeën van bovenvermelde physici weergeven in den materialistischen vorm, die voor de fransche Verlichting karakteristiek is.

Door dit sociaal karakter van haar filosofie heeft de Verlichting groote belangstelling voor *politieke vraagstukken* en Valckenaer heeft hiervan blijk gegeven in zijn herdenkingsrede over het, politiek zoo belangrijke, jaar, 1748. Als voorstander van een sterk eenhoofdig gezag heeft hij bij deze gelegenheid het herstel van het stadhouder-schap met blijdschap begroet, maar, als Willem V niet de verwachte sterke man blijkt te zijn, wordt hij *patriot* en lid van den Sandhorster-kring. Zijn oraties, die hij in Leiden heeft uitgesproken als professor in de vaderlandsche geschiedenis, zijn op een wenk van het stadhouder-lijk hof niet gedrukt, hetgeen begrijpelijk is, als men den inhoud kent.

Zijn ideaal van een vorst was de *verlichte despoot* en voorbeelden hiervan ontdekte hij in de Oudheid bij Pisistratus van Athene en Philippus van Macedonië. Hij had ook een voorliefde voor den tragicus *Euripides*, omdat deze de dichter der grieksche Verlichting is geweest en een „philosoof”, bij wien hij verwante ideeën vond. Zijn staatkundige belangstelling wordt gedragen door liefde tot zijn volk, het nederlandsche volk, waartoe hij ook de bewoners van Brabant en Vlaanderen rekende, buiten de grenzen dus van de republiek der Zeven Provinciën. Hij wijst hierbij op de noodlottige gevolgen der godsdiensttwisten (tolerantie-gedachte!), die den Zwijger belet hebben zijn ideaal: de vrijmaking van alle nederlandsche gewesten, te verwezenlijken. De *bourgondische* gedachte blijkt dus in de achttiende eeuw niet geheel dood te zijn, of moeten wij Valckenaer hier zien als een voorlooper van de *groot-nederlandsche* historici? Ook de studie der *nederlandsche taal* volgde hij met belangstelling en hij is een actiever lid van de pas opgerichte Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde geweest dan sommigen beweren.

Om Valckenaer's werken juist te waardeeren moeten zij gezien worden als *handboeken voor zijn studenten*; de schijnbaar overladen commentaar krijgt dan een ander aspect. Zijn werkmethode is die van Hemsterhuis en van zijn annotandi consuetudo getuigen de talrijke deelen van zijn schriftelijke nalatenschap. Zijn invloed moet verklaard worden uit zijn persoonlijke gaven en onafhankelijken, sprankelenden geest, die zich soms kon uiten in snijdende ironie, zooals in zijn geruchtmakende rectorale rede van 1745 over tekstcritiek in het Nieuwe Testament. Wie zulk een oratie kan houden, is van succes bij zijn studenten verzekerd.

Ware welsprekendheid kan volgens Valckenaer slechts uit een natuurlijke aanleg voortkomen en zijn eigen welsprekendheid was een bewijs van le style c'est l'homme. Van de schoolsche eloquentia was hij daarom een tegenstander en in de handen van politici zag hij deze zelfs als een gevaar voor den staat. Dit verklaart zijn afkeer van Demosthenes. Ook kon hij de voertaal der eloquentia, het latijn minder waardeeren; tegenover den rijkdom van het grieksch vond hij het betrekkelijk arm. Zijn eigen latijn was wel zeer plastisch, maar ook zeer on-klassiek.

Uit het ms. van zijn collegedictaat over de grieksche antiquiteiten hebben wij de Prolegomena opgenomen ten einde deze met de inleiding van Hemsterhuis te kunnen vergelijken. Over het *wezen en doel der philologie* blijkt Valckenaer dezelfde opvattingen te hebben als Hemsterhuis. Zijn critische geest zag in, dat de overlevering niet volledig was; veel uit de Oudheid ging verloren. Daarom wilde hij het verlorene weervinden, in de taal door het reconstrueeren van verloren woorden (analogie) en in de letterkunde door het reconstrueeren van oorspronkelijke werken (fragmentenverzamelingen). Hierin is Valckenaer op zijn best, want hij was geen zuiver verstandelijk type, zooals Hemsterhuis, en bij al zijn schitterende geestesgaven, heeft toch altijd zijn gevoel sterk meegesproken. Zijn intuïtie maakte hem tot een meester in de *divinatorische critiek*. Zijn beste werk is zijn verhandeling over de fragmenten van Euripides. Een dergelijke verzameling van Callimachus was in 1782 gereed, maar om niet geheel verklaarde redenen, is deze uitgave, die voor een deel reeds gedrukt was, ingetrokken en de oplage vernietigd. Eerst in 1799 is door zijn opvolger Luzac deze Callimachus uitgegeven. *Een overgebleven exemplaar van de oorspronkelijk editie bleek echter in de universiteitsbibliotheek te Groningen aanwezig*, waardoor het mogelijk werd de geschiedenis van deze uitgave op te helderen.

Daar de studie der Oudheid voor Valckenaer studie der antieke cultuur beteekende, heeft hij veel aandacht besteed aan de *litteratuur-geschiedenis*. Zijn collegedictaat hierover leert ons, dat hij deze als een afzonderlijk vak doceerde en niet meer als een onderdeel der antiquiteiten. Hij geeft in dit college geen compilatie van biografische en bibliografische bijzonderheden, maar legt den nadruk op het *persoonlijke en natuurlijke* in den stijl en tracht in den geest der werken door te dringen. *Reeds vóór van Goens heeft hij den dichter uit den dichter willen verklaren*. Zijn voorliefde gaat uit naar natuurlijke eenvoud, die hij in de herderspoëzie bewonderde (Theocritus) en

ongekunstelde verhevenheid, zooals de sublieme joodsche zeggingskracht, die hij in den *stijl der H. Schrift* waardeerde. De *taal der H. Schrift*, door sommigen geringschattend een dictio semigraeca genoemd, heeft hij verdedigd door er op te wijzen, dat hiermede de Apostelen in zoo'n korten tijd zooveel duizenden bekeerd hebben. De aethetica heeft Valckenaer echter niet als een zelfstandige wetenschap willen erkennen, zooals dit in Duitschland sinds Baumgarten het geval was. Hiervoor lag zijn verstand te dicht bij zijn gevoel en in dit opzicht vertoont hij overeenkomst met den zoon van zijn leermeester, zijn vriend en tijdgenoot Frans Hemsterhuis, filosoof, verzamelaar van antieke gemmen en beeldend kunstenaar met een sterk ontwikkeld gevoel voor de aesthetische waarden der grieksche cultuur.

Na den dood van Wesseling (1764) en Hemsterhuis (1766) werden hun plaatsen door hun leerlingen bezet. Hiermede neemt *de tweede periode der schola Hemsterhusiana* een aanvang, die men het hellenistisch tijdperk der grieksche studiën zou kunnen noemen. De herleeft studie der grieksche cultuur begint thans over een uitgestrekt gebied bevruchtend te werken, maar ten koste van zich zelf. De meeste hoogleraren in het grieksch hebben in dezen tijd hun ambt voor een anderen werkring verwisseld, maar hun grieksche vorming heeft ook op hun nieuwe functie haar stempel gedrukt.

In Utrecht werd Wesseling opgevolgd door Segaar, die het grieksch opvatte als taalstudie voor a.s. predikanten en zelf ten slotte naar de theologische faculteit is overgegaan. Toch is het grieksch bij hem niet meer de dienende dochter van het hebreuwsch, zooals bij Gousset en Rossal.

In Franeker is na Valckenaer Koen opgetreden, die veel beloofde, maar reeds na een jaar door den dood werd weggenomen. Deze is de eerste geweest, die, toen hij nog rector eener latijnsche school was, *het grieksch beslist boven het latijn durfde stellen*. Latijn zonder grieksch is voor hem een lichaam zonder ziel. Toen het grieksch bij de volksverhuizingen verdween, was ook het latijn in verval geraakt, maar toen het bij de Renaissance terugkeerde, was terstond ook het latijn weer tot bloei gekomen. In Koen's doelstelling der humaniora kunnen wij een kleine nuanceering waarnemen, nl. het aanleeren van aangename omgangsvormen, waardoor wij er aan herinnerd worden, dat wij ons in de tweede helft der achttiende eeuw bevinden.

De plaats van Koen werd in Franeker ingenomen door J o h. D a n.

van Lennep, evenals Hemsterhuis en Valckenaer van friesche afkomst. In tegenstelling met zijn collega's is deze een vakgeleerde met beperkte belangstelling. *Hij is de apostel der analogie geworden*. Reeds bij zijn optreden in Groningen, waar hij in 1752 Schroeder was opgevolgd, heeft hij zijn oratie geheel aan dit onderwerp gewijd. Overal ziet hij analogie, die voor hem de filosofie der taal is; het taalgebruik komt pas op de tweede plaats. Zijn collegedictaten over de analogie zijn in 1790 door Scheidius uitgegeven. De analogie is hier gesplitst in drie onderdeelen: 1. woordvorming, 2. woordbeteekenissen en 3. constructie en zinsbouw. In het eerste college, dat voor alle studenten bestemd was, heeft hij alleen het eerste onderdeel behandeld; het tweede deel vormt den inhoud van een privaatscollege, dat uitgegeven is als: *Etymologicum Linguae Graecae*. In zijn analogieleer vertoont van Lennep zich aan ons als een enthousiaste leerling van Valckenaer, wiens woorden en aanwijzingen hij letterlijk overneemt en opvolgt. Valckenaer had gezegd, dat het lexicon van Scapula het beste was, omdat het de stammen alfabetisch opgeeft; er was echter te weinig rekening gehouden met de analogie. Het zou zeer nuttig zijn volgens deze methode van Scapula een woordenboek samen te stellen, waarin de analogie was verwerkt. Deze opdracht heeft van Lennep blijkbaar willen vervullen, want hij heeft zijn woordafleidingen alfabetisch gerangschikt, zoodat het inderdaad een lexicon genoemd kan worden.

Deze uitgaven van Scheidius hebben de analogie der schola Hemsterhusiana haar kwaden naam bezorgd, want van Lennep is het slachtoffer geworden van zijn eigen vernuft en heeft de *probabilitas* overschreden, welke de nederlandsche empiristen als uiterste grens voor hun „wetenschap” hadden gesteld. De aanmerkingen, die Scheidius er bij gevoegd heeft, gaan nog verder en willen zelfs verklaren, wat van Lennep nog onbeslist had gelaten. In Nederland is het succes van deze editie slechts matig geweest, want voor zijn nuchtere landgenooten ging van Lennep te ver en reeds Valckenaer heeft als zijn oordeel te kennen gegeven, dat van Lennep te veel aan zijn geestesproducten gehecht was. Bij den herdruk van het *Etymologicum* in 1808 heeft de uitgever Nagel al critiek laten hooren. In het buitenland heeft deze methode meer opgang gemaakt en in Duitschland hebben in het begin der negentiende eeuw de meeste spraakkunsten zich nog op de zoogen. hollandsche methode gebaseerd. Eerst in 1852 is de nieuwere taalkunde aan het woord gekomen in de grieksche *grammatica* van Curtius.

van Lennep heeft zich bijna uitsluitend tot de analogie beperkt. Een uitzondering is zijn rectorale rede van 1763, welke een lofzang is op de verhevenheid van den *stijl der H. Schrift*. Mogen anderen deze taal een oratio hebraizans, semigraeca of barbara noemen, hij vindt, dat, in de Oudheid niets zoo indrukwekkend is geweest als deze taal, die, zich in woordkeus en zinsbouw geheel aan de Joden aanpassend, bij uitstek geschikt was om hun harten te treffen.

Na van Lennep is in Groningen een leerling van Wesseling, J a c. de Rhoer, hoogleeraar in het grieksch geworden. Bij hem openbaart zich de Verlichting in haar tweede stadium: *de periode der sceptisis*. Hij twijfelt aan de waarde van het weten, want *probabilitas* staat voor hem gelijk met onzekerheid. Ook de oude talen kennen wij slechts gebrekkig en het is zelfs de vraag, of de letteren wel een afzonderlijk vak genoemd kunnen worden. In zake de analogie is hij dan ook veel gematigder dan zijn voorganger. Van de Oudheid acht hij alleen van belang, wat ons kan leeren goede staatsburgers te worden en een vereischte hiervoor is, dat men zijn *moedertaal* beheerscht. Een goed burger moet volgens hem „drietelig” zijn, waarmede hij bedoelt: kennis van *grieksch, latijn en nederlandsch*. In dezelfde richting wijst zijn voorliefde voor de *vaderlandsche geschiedenis* in haar vroeg-middeleeuwsche periode, die hem er toe gebracht heeft om bij de eerstvolgende vacature in Groningen zijn leeropdracht voor het grieksch te verwisselen met een professoraat in de geschiedenis.

De juridische vakken van den universeelen Wesseling werden in 1766 overgenomen door zijn leerling Tyde man, op dat oogenblik prof. in het grieksch te Harderwijk als opvolger van Struchtmeyer. Evenals bij Koen en de Rhoer staan Maatschappij en Staat bij hem vooraan; het doel der humaniora, door hem *litterae elegantes* genoemd, is innemende omgangsvormen te kweeken en goede burgers, hetgeen een staatsbelang is. Tydeman was reeds als student een der oprichters geweest van het studentengenootschap: *Dulces ante omnia Musae*, dat ten doel had *de studie der nederlandsche taal en letterkunde* te bevorderen, en als hoogleeraar heeft hij er krachtig toe bijgedragen om de universiteit voor het nederlandsch te ontsluiten. Als leerling der schola Hemsterhusiana was hij de meening toegedaan, dat de *eloquentia uit den geestesaanleg voortkomt en niet uit het latijn*, hoogstens kan zij door het latijn versterkt worden. De consequentie echter, dat de *eloquentia* dus ook door een andere taal tot uiting gebracht kan worden en dat hiervoor de landstaal het meest geschikt is, was nog

door niemand uitgesproken, ook door de Rhoer niet. Tydeman heeft in zijn inaugurale rede betoogd, dat eloquentia, vooral in een republiek als de Nederlanden, een staatsbelang is en hij dringt er op aan de moedertaal goed te leeren gebruiken ten einde zich deze eloquentia eigen te maken.

Hiermede wordt de eloquentia dus los gemaakt van het latijn, waarmede zij eeuwen lang verbonden was geweest. Het latijn zal zich voortaan op een ander doel moeten bezinnen om zijn nut aan te toonen. Tydeman heeft het niet bij woorden gelaten, maar uit eigen beweging college gegeven over het nederlandsch. Onderwijl is de vraag om academisch onderwijs voor het nederlandsch steeds luider geworden en in 1797 is eindelijk *de eerste leerstoel voor de moedertaal* in Leiden en bijna gelijktijdig in Franeker gesticht. In 1804 maakte Tydeman deel uit der commissie van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, die advies uitgebracht heeft over het *spellingsontwerp* van Siegenbeek en in 1805 over de *Nederduitsche Spraakkunst* van Weiland. Dat het werk van Siegenbeek en Weiland nu verouderd is, wettigt in geen deele een denigreerend oordeel. Toen zij verschenen stonden zij op het wetenschappelijk peil van hun tijd en voorzagen in een dringende behoefte. In het laatst van zijn leven is Tydeman nog de vaderlijke beschermer geweest van den nederlandschen dichter Bilderdijk.

Ook van Goens, in 1766 buitengewoon hoogleeraar in het grieksch te Utrecht, was een leerling van Wesseling. Bovendien studeerde hij eenigen tijd in Leiden, waar hij lid werd van het genootschap „Minima crescunt”, dat eenzelfde doel nastreefde als „Dulces” in Utrecht; ook was hij in 1766 nauw betrokken bij de samensmelting van beide genootschappen tot de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. Hij was een tegenstander van de leerbare aethetica der duitsche Aufklärung en verzette zich tegen een louter verstandelijke opvatting der poëzie. In zijn litteraire critiek nam hij het *eenvoudige en ongekunstelde* als maatstaf, zooals hij in zijn „dissertatio Homerica” Homerus wilde verklaren door zich in plaats van Homerus te denken. *van Goens blijft hiermede geheel in de lijn van zijn collega's in het grieksch, waarvan sommigen hem zelfs vóór zijn geweest.* Hij moet derhalve niet op zich zelf beschouwd worden, maar past geheel in de ontwikkeling der schola Hemsterhusiana, die voortdurend, met Hemsterhuis te beginnen, op het natuurlijke en ongekunstelde in den stijl gewezen heeft en de schoolsche eloquentia van het latijn heeft bestreden.

Hetgeen echter van Goens van zijn tijdgenooten onderscheidt, is

zijn radicalisme. Door zijn heftig karakter, dat geen compromis verdroeg, is hij in conflict gekomen met zijn omgeving, ofschoon daar gevoel voor den natuurlijken eenvoud en liefde voor eigen taal en letteren reeds langzaam groeiende was. Ook was hij meer literator dan zijn medestanders, die meer aan taalstudie dachten. Maar zijn waardeering gold eenzijdig de buitenlandsche letteren, voor letterkundige voortbrengselen van eigen bodem had hij niets dan critiek. Hij deed dit wellicht met de bedoeling om zijn landgenooten tot grooter krachtsinspanning te prikkelen, doch deze zagen hierin, wel niet geheel ten onrechte, voor een groot deel snobisme en beschouwden hem meer als een afbreker dan een opbouwer. Zoo is de invloed van v. Goens, die ontegenzeggelijk geniaal van aanleg, doch grillig en onbeheerst was, niet groot geweest. Sedert 1776 is hij trouwens ook voor de wetenschap verloren en door de politiek in beslag genomen. Alleen indirect heeft hij misschien op de ontwikkeling der nederlandsche letterkunde ingewerkt, als zijn zwager van Alphen nl. op zijn aanraden Riedel's *Theorie der Schönen Künste und Wissenschaften* bestudeerd en daarvan later een nederlandsche bewerking het licht heeft laten zien.

Aan bijna alle nederlandsche universiteiten was de *schola Hemsterhusiana* dus de draagster van *nieuwe ideeën*. Haar invloed is zelfs nog grooter geweest dan hier aangeduid kan worden, aangezien wij ons moesten beperken tot diegenen, die de grieksche studiën *ex cathedra* beoefend hebben. De grieksche colleges werden echter ook door studenten van andere faculteiten voor hun propedeuse bezocht en zovinden wij, om er slechts twee te noemen, onder de leerlingen van Hemsterhuis, Valckenaer en Wesseling ook de juristen *Bondam* en *Kluit*, die zich voor de geschiedenis van het *oud-vaderlandsch recht* groote verdiensten verworven hebben.

Deze invloed is zelfs merkbaar bij een lid der Burman-dynastie, nl. den opvolger van d'Orville in Amsterdam, *Burmannus secundus*. Deze heeft van zijn studies bij Duker niet veel belangstelling voor het grieksch overgehouden, want hij was een echte Burman, die als latijnsch dichter wilde schitteren en als zoodanig ongetwijfeld talent bezat. Hij hield zelfs een inaugurale rede in verzen, maar deze handelde de *Enthousiasmo poëtico*, waaruit blijkt, dat ook de *latijnsche eloquentie oog begint te krijgen voor den natuurlijken aanleg*. Overigens heeft Burman zich bepaald tot het uitgeven van werken, die door anderen waren nagelaten of voorbereid. Ook zijn eenige grieksche uitgave van beteekenis, een editie van Aristophanes, was eigenlijk het

werk van Bergler. Welke zijn opvatting is geweest van den omvang en het doel der studie van de Oudheid, staat niet vast. Eens heeft hij, sprekend over de humaniora, die hij van humanitas afleidde, de hoop geuit, dat iets van deze humanitas in zijn levenshouding tot uitdrukking zou komen, maar hiervan is, althans in zijn politiek leven als „Baron van Sandhorst”, weinig te bespeuren.

Er kan over getwist worden, of Saxe, sedert 1755 prof. in de antiquiteiten en litt. hum. te Utrecht, wel tot de hoogleraren in het grieksch gerekend kan worden. Hij heeft hier echter een plaats gevonden om de beteekenis van Hemsterhuis' school in het geestesleven der achttiende eeuw door een tegenstelling nog beter te laten uitkomen. Saxe, in Duitschland geboren en gevormd, was een vreemdeling door afkomst en geesteshouding. *Hij stond volkomen buiten de empiristische mentaliteit van zijn nederlandsche collega's* en dit blijkt uit niets duidelijker dan uit zijn bekenden strijd met Burmannus secundus. Deze polemiek ging oorspronkelijk over het woord „probabiliter”, dat Saxe in den zin van „laudabiliter” gebruikt had. Nu kan dit van latijnsch standpunt goed verdedigd worden, maar in het nederlandsche empirisme had *probabilitas* sinds 's Gravesande een beteekenis gekregen, die het een Nederlander onmogelijk maakte om „probabiliter” als „laudabiliter” op te vatten.

Ook stond Saxe geheel vreemd tegenover de „philosophische” beoefening eener wetenschap, zooals deze door 's Gravesande was aanbevolen. *De taak en de omvang der philologie is bij Saxe zeer eng begrensd* en de encyclopedische opvatting der schola Hemsterhusiana heeft hij niet begrepen, wijl hij deze verwarde met de methode der encyclopedische lexica, zooals het bekende werk der fransche encyclopedisten, die volgens hem tot oppervlakkigheid en geleerddoenerij leiden. Zoo was hij bijna overal tegen, tegen studie der moedertaal, tegen critiek op de overlevering der Oudheid en tegen onderwijs in de vaderlandsche geschiedenis uit vrees, dat deze de oude geschiedenis zou verdringen. Ook spotte hij met een wetenschap, die in een minimum van tijd goede staatsburgers en staatslieden wilde „gaar koken”. In zijn eigen werk verraadt hij groote belesenheid en veel eruditie, doch weinig critisch, zelfstandig oordeel. Zijn *Onomasticon*, nog bruikbaar om het geweldige materiaal, is een compilatiewerk, dat echter lang niet het peil bereikt van de Bibliotheca van Fabricius. *Hij heeft blijkbaar de traditie van dezen zeventiende-eeuwschen polyhistor willen voortzetten, een hopeloos beginnen in de Nederlanden, waar de geesteswetenschappen beheerscht werden door de beginselen der schola Hemsterhusiana.*

SUMMARIVM

Saeculo decimo septimo studia Antiquitatis fere tota in linguam latinam conversa erant, saeculo autem duodevicesimo studia graeca in Neerlandia renasci videmus, cuius rei praesagia iam saeculo decimo septimo animadvertere possumus, quo tempore criticismus apparebat, adactus huius saeculi multarum in scientiis naturalibus rerum inventarum conscientia. Graecorum praesertim fama diminuta est, cum duo praestantissimi ex eis viri, Aristoteles et Homerus, carpebantur. Exeunte saeculo decimo septimo litterarum classicarum studiosi huic censurae arma ademerunt, cum eam ipsam magna ex parte adhererent, quorum primi vulgo Angli Wottonius (1694) et Bentleius (1697) commemorantur. Plerosque autem fugit eam censuram iam anno 1685, quo Hemsterhusius natus est, in Neerlandia adhibitam esse in Perizonii Animadversionibus historicis.

Initio saeculi duodevicesimi in plerisque academiis neerlandicis cathedrae graecitati soli dicatae non erant, quae cum lingua latina coniungi solebat. Nihilominus in his regionibus conditio melior erat quam in exteris, ubi in multis academiis linguae graecae iam nulla mentio in serie lectionum fiebat. Traiecti ad Rhenum Graevius docebat, qui in primis litteris latinis operam dabat, cuius autem alumni grammaticae graecae Welleriano-Daumianae favebant. Hac grammatica analogia, ex qua saeculum decimum septimum mathematice cogitando linguae phaenomena, ut rationalis ordinis indicia explicare volebat, in linguae graecae institutionem incessit.

Groningae lectiones graecae habebantur a Gussetio, professore linguae hebraicae, qui adhuc sine ulla haesitatione linguam hebraeam Dei linguam vocabat, quam attingi nefas esset. Rossalius, qui ei successit, etsi in linguae investigationibus immutabilibus placitis iam minus adhaerebat, tamen adhuc linguam graecam pro theologiae studiosorum adminiculo praecipue habebat. Harderovici in disciplinis erat Almeloveenii medici, Polyhistoris eius generis, quod saeculum decimum septimum creberrime tulit, Amstelodami autem Fran-

c i u s nihil fere nisi eloquentiam docebat.

Optima erat conditio Franequerae in unica „trium linguarum” academia neerlandica, quae separatis cathedris linguis latinae et graecae et hebraeae dicatis erat instructa. Hic antiquum studium nondum extinctum erat, quam ob rem litterae graecae renascentes ab hac Academia frisiaca initium duxerunt. Professio graeca hic data erat *Blancardo*, ultimo scholae *Salmasii* discipulo, qui tamen eius praeclaro ingenio carebat. Maioris momenti erat successor eius *Bosius*, qui tamen nondum matura aetate mortuus est.

Etiam Lugduni Batavorum studia graeca magnopere in deterius abierant. Hic enim professores professione non coacti erant linguam graecam docere, quam ob rem parergon facta est professoris hebraici vel Lectori relicta. In hunc modum circiter anno millesimo septingentesimo hic *Jacobus Gronovius* docendi munere fungebatur, cuius autem collega *Perizonius* eruditionem Ciceronis magis quam eloquentiam admirabatur. Antiquitas critica ratione ab eo tractabatur et studia humaniora multo plura amplectentia quam linguae vel orationis notitiam variae eruditionis speciem assumebant. Iniuria *Perizonius* historicus tantum habitus est, nam etiam investigationibus linguae, quae indicia praeaeantis saeculi prae se ferunt, novae methodi praecursor erat eo, quod analogiae effectus non modo in vocabulorum formatione, sed etiam in significationibus statuebat. Id quod etiam apud *Hemsterhusium* inveniemus. Idem arbitratus est litteras antiquas philosophica ratione tractandas esse, quae apud eum iam litterae humaniores vocari incipiunt.

Haec erat conditio, cum *Tib. Hemsterhusius* prodiit. Is in schola latina linguam graecam didicit e grammatica *Welleriana*, qua iam puer imbutus est analogice cogitandi ratione. Accurate cogitandi methodum debet scientiis mathematicis, quorum in academia *Groningana* *Bernouillium* praeceptorem egregium habuit. Ex reliquis professoribus, quorum uterque cartesianus, *Braunius*, a quo lingua hebraea eruditus est, ei utilitatem linguarum comparisonis indicavit; *Gussetium* ei multum profuisse non putaverim. In sequentibus studiis Lugduni Batavorum *Perizonius* ei aestimationem criticam et universalem tractationem Antiquitatis tradidit; in eruditione antiqua, si philosophico oculo spectatur, origines humanitatis positae esse apparet. Analogia eius, principium infixum, a cartesianismo igitur ducta est. Haec apud eum impulsu tum primum orientis empirismi, sicut apud *'s Gravesande*, necessarium humanae eruditionis instrumentum

facta est. Etiam appellandi rationem Hemsterhusius a disciplinis, quae experimentis nituntur, mutuatus est; ita linguae investigatio eius idem est atque corporis resectio.

Amstelodamense munus eius academicum, quod primum fuit, adhuc tirocinium censendum est, quo graecam eruditionem perfecit. Bentleii illas litteras ibi quoque accepit, quibus eum magnopere impulsus esse fama est, quod autem verisimile esse non credo. Praeterea Hemsterhusii opiniones perfecte et prorsus naturaliter explicari possunt ex animi cultura, quae iis temporibus vigeat. In secundo munere, quo Franequerae fungebatur, inter similis opinionis homines invenit fertile cogitationibus solum. Hic schola eius orta est. Primum nascentis eius auctoritatis indicium erat Wesselingii collegae animi conversio. Postremo Lugduni Batavorum ab universis dux et magister agnoscebatur.

Hemsterhusius, si cum ceteris comparatur, pauca in lucem edidit. Fama eius et auctoritas praecipue tribui potest indoli et lectionibus eo intentis, ut criticam perspicacitatem excitarent discipulosque adducerent, ut suis ingeniis freti se studiis dederent, methodo denique, quae tribus partibus continetur. Quarum prima est severa progrediendi ratio, quae verae ac variae antiquitatis graecae eruditionis adipiscendae facultatem praebet. Eam autem eloquentiae similem esse negabat; inter auctores enim quos legendos curabat, etiam scholiastae et antiqui lexicographi sunt, quos bonae orationis exempla haberi posse haud facile affirmaverim. Sed, dummodo cum iudicio ac discrimine usurparentur, materiem ei praebent, qua in Antiquorum animos altius penetraret. Sequitur consuetudo annotandi i.e. ita legendi, ut calamus nunquam e manu legentis deponatur. Nostrorum denique temporum moribus comparari potest id quod discipulos adhortabatur, ut singulis studiorum partibus se applicarent.

Nonnulli Hemsterhusianam rationem etymologicam, quae analogia nititur, iudicantes iniuria magistro vitio dederunt, quod discipuli doctrinae eius nimis adhaerentes modum tenere non potuerunt. Ipse de iis rebus nihil edidit, sed plura nobis de iis scire licuisset, si magis animum intendissemus in dictata praelectionum, quibus ea materia tractatur, quae Halbertsma ab hinc fere centum annos evulgavit. Quorum dictatorum i.e. lectionis publicae expositio nobis Hemsterhusianam analogiam explicat, quae cum priorum temporum imbecilla etymologica ratione comparata linguarum investigationem magnopere adiuvat. Hemsterhusius enim primus fuit, qui etymologiam graecae linguae universam certa methodo in fixum disciplinae ordinem redigere conatus

est decessoribus carptim singula vocabula explicantibus. Doctrina eius in ipsa etymologia vel analogia formae sine dubio obsolevit, sed ratio, qua explicavit quomodo vocabula a propria ad translata sententiam per analogiam significationis transirent, maximi momenti semper habebitur. Immo anno 1862 G. Curtius magna cum laude mentionem facit earum opinionum, quas de iis rebus apud Lennepium invenerat, quas autem Lennepium ex Hemsterhusii operibus extraxisse scimus, cuius sententiae invicem a Perizonii investigationibus derivantur.

In bibliotheca universitatis Lugdunensis etiam alia Hemsterhusii dictata manuscripta inveniuntur, in quibus dictata, quae Graecorum antiquitates tractant. Nos eorum praefationem edidimus, qua finis et utilitas eius disciplinae demonstratur. E quibus dictatis etiam apparet Hemsterhusium iam litterarum graecarum historiam ut antiquitatum quidem partem docuisse. Constat eum in tractandis operibus auctorum in pulchritudinem animum intendisse, quod videlicet expectandum erat in homine, qui oratione scriptorum ingenia exprimi putabat. Ea de causa iam Pauli Apostoli sinceritatem et sublimitatem styli laudare poterat, quia, ut orationem singulorum hominum ingenia demonstrare, ita linguam universi populi indolem reddere arbitrabatur. Unamquamque igitur linguam proprium ingenium habere putabat, qua ex re Hemsterhusius collegit linguas graecam et hebraicam nequaquam inter se cognatas esse, cum diversa ingenia exhiberent. Ita linguam graecam in perpetuum e linguae hebraicae tutela emancipavit atque ei linguae liberae et sui iuris dignitatem tribuit, e qua autem linguam latinam ortam esse coniecit.

Permuli viri docti usque in hunc diem putaverunt labores philologicos Hemsterhusii scholaeque eius textuum emendationi dicatas fuisse. Si autem orationem eius rectoralem, quam anno 1739 habuit, quae tamen suo tempori non assignata perperam explicari solet, et orationem inauguralem anni 1740, quae artissime cum ea coniuncta est, diligenter perlegimus, longe aliud nobis obiicitur spectaculum. Immo definitionem philologiae Hemsterhusianam latissimam esse apparet et iam ei definitioni simillimam, qua saeculo undevicesimo Boeckhii „Altertumswissenschaft“ quid esset, exposuit, quam scholae Hemsterhusianae perfectionem et amplificationem esse patet. Studia humaniora enim, si Hemsterhusio credimus, non eloquentiae, sed liberi iudicii et cogitandi facultatis augmentum gignunt vel ut uno verbo dicamus: veram animi culturam.

Scholae Hemsterhusianae effectus primum Traiecti ad Rhenum apparuerunt, ubi 1716 separata graecitatis cathedra instituta erat. Eam *Dukerus* obtinebat, Thucydidis editor, qui Perizonii discipulus erat atque Hemsterhusii doctrinae sectator. Qui ei successit *Wesselingius*, etsi initio diversae erat opinionis, postea Hemsterhusii auctoritati prorsus subditus est. Ex eius operibus Diodori atque Herodoti editiones notissimae sunt, philologicae vero praestantiae mensuram adhibentibus dissertatio Herodotea multo melior apparet, et inter scripta Herodotea in quibus fere nusquam nominatur, memoratu dignissima. *Wesselingius* autem, qui historiae atque antiquitatis investigationibus magnam operam impenderit, propriae scholae conditor haberi nequit; Hemsterhusii enim philologia satis ampla erat, ut talem singularum rerum inquisitionem admitteret, quam etiam discipulis suis commendavit. Complures nempe ipsius Hemsterhusii discipuli idem fecerunt atque *Wesselingius*.

Apud Hemsterhusii almam matrem Groninganam methodus eius postea demum sectatores habuit, postquam ibi *Schroederus Lennepio* viam paravit. *Harderovici Rungius* vir praestantissimi ingenii discipulus quidem Perizonii fuit, sed praeter historiam ac latinitatem nihil tractavit. Contra *Siebenii*, qui ei successit, patronus fuit *Burmännus*, qui veteris eloquentiae methodo adhaerebat. Neque *Struchtmeyer* qui post eum in hac academia docuit, inter scholae Hemsterhusianae alumnos numerari potest. Interim iam anno 1730 Amstelodami graecae linguae cathedra restituta obtinebatur a *Dorvillio*, cui prima graecitatis elementa ab Hemsterhusio tradita erant. Is studiis graecis semper fidem servavit, quamquam pristinus eloquentiae amor in eo non prorsus exstinctus est. Carmina enim latina componebat et Acta, quae *Miscellanae Observationes* vocabantur, quamvis temporibus accommodata, etiam tum latino sermone edebat. *Franequerae* denique, in scholae Hemsterhusianae incunabulis, post Hemsterhusium discipuli non intermittentes usque ad annum 1826 graecis studiis praefuerunt, id quod *Lugduni Batavorum* usque ad 1816 animadvertimus, cum *Wytttenbachius* rude donatus est.

Ver novum, quod graecis studiis Hemsterhusius attulit, industria *Valckenaerii* discipuli eius florentissima aetas secuta est. Quem saeculo duodevicesimo institutum sui temporis notitionibus perquam imbutum esse apparet; cartesianismi enim praeceptis animus eius infectus non est, nam anno 1715, quo natus est, *Boerhavius* iam in

oratione „de comparando ‘Certo in physicis’ dederat quendam „manuel de la méthode expérimentale” et brevi post ‘s Gravesande Lugduni Batavorum et van Musschenbroek Traiecti ad Rhenum docendi munera susceperunt. Valckenaerius autem anno 1731 Franequeram studiorum causa cum venisset, in ea academia, in quam paulo ante empirismus invaserat, naturalis philosophiae professorem Boerhavi et ‘s Gravesandii discipulum invenit.

Li empiristae etiam atque etiam ostenderunt analogiam praecipuum esse instrumentum, quo inducendi ratione ad certam scientiam pervenire liceret. Iam Boerhavius, qui ipso vocabulo non uteretur, analogiam toti methodo suae fundamentum substraverat, sed ‘s Gravesande anno 1724 expressis verbis affirmavit analogicis tantum argumentationibus ad veram rerum notitiam perveniri posse, quae tamen probabilitatem vel evidentiam non excederet. van Musschenbroek item e similibus rerum eventibus scientiam sibi comparabat neque aliter Valckenaerii quoque investigandi ratio prorsus empirismo nititur, cuius linguae scientia anatomia est, qua analogica ratione tenuissimas fibrillas linguae exponere cupit. Quae reapse eadem est atque illa, quam in Hemsterhusio invenimus, sed empirismo magis infecta, quo forma eius variatur. Valckenaerius enim Hemsterhusii fundamentis usus similium verborum comparatione vocabula quae perierant restituere conatus est. Qua in re comparari potest cum A. Schultensio magistro, a quo linguam hebraeam didicit, cuius opera linguarum orientalium studia in Neerlandia refloruerunt. Valckenaerius autem nunquam modum excessit, cum praeditus esset notissima Batavorum illa virtute, qua sanum iudicium logicae anteponunt, si periculum est ne longius provecta in ineptias incidat. Suum enim iudicium, sicut et Jacobus Geelius, ipse cogitando subvertere nōlebat. Praeterea Valckenaerius analogiae doctrinam in levioribus rebus semper habuit, cum in linguae investigationibus usum semper maximi momenti aestimaret. Quam ob rem sicut Hemsterhusius operae pretium non putabat quidquam de iis rebus evulgare quapropter scholarum dictata „Observationes academicae” post mortem eius demum anno 1790 prelo expressa sunt. In iis nonnulla de vocabulorum significationibus invenimus, quae etiam nunc magni aestimantur. Vocabulorum enim proprias sententias semper corporeas esse dicit, quae significatione translata in abductam a sensibus sententiam transeant.

Empirismus propria philosophiae notione multum valuit ad eum mentium habitum excitandum, quem Illuminationem vocare solemus. Ea non e Gallia ad nos pervenit, sed magna ex parte e physicorum

neerlandicorum laboribus orta esse videtur. 's Gravesande enim arbitrabatur philosophiam nequaquam constare e metaphysicis speculationibus, sed putabat eam sapientiam esse vitae, quae homines doceret, quomodo in societate humana inter se prodesse possent. *Unamquamque enim animi applicationem ad distinctas quasdam disciplinas, dummodo hoc spectaret*, philosophiae studium esse iudicabat. Ita haec philosophia cum humanae societatis commodis artissime coniuncta erat. Neerlandica vero experimentalis physicae doctrina effecit, ut ea principia per Galliam diffunderentur ita, ut etiam apud encyclopedistas percipi possent, quod Brunetus Franco-gallus demonstravit. Galliam enim nihil nisi „*ouvrages de seconde main*” protulisse, quae tamen post annum demum 1748 doctrinas expriment physicom illorum ea forma materialistica, quae Illuminationi franco-gallicae propria est.

Illuminationis philosophia cum in humanam societatem magnopere animum intendat, reipublicae necessitates magna cum diligentia observantur. Quod demonstravit Valckenaerius in oratione, quam habuit de anno 1748, tam gravi reipublicae, qua unius principis potentiae favens restitutionem principatus laetus salutavit. At, cum appareret Gulielmum V non esse virum strenuum, quem exspectaret, ad adversarios transiit et sodalicio Sandhorstiano se adiunxit. Orationes, quas professor historiae patriae Lugduni Batavorum habuit, principalis curiae nutu prelo mandatae non sunt, quod mirandum non esse videtur scientibus, quid continerint.

Perfectissimum principem dominatorem philosophicum putabat, cuius generis exempla apud antiquos Pisistratum Atheniensem et Philippum Macedonem se invenisse arbitrabatur. Euripidem quoque tragicum magnopere diligebat, quod is graecae Illuminationis poeta fuisset idemque philosophus, apud quem suis opinionibus cognatam mentem inveniebat. Reipublicae studium populi amorem ostendit, neerlandici nempe populi, cuius numero etiam Brabantiae et Flandriae incolas adgregabat, etsi Septem Provinciarum finibus non continebantur. De rebus divinis rixarum effectus perniciosos esse demonstravit, qui Gulielmum Taciturnum prohibuerunt quominus id, quod semper appetebat, omnium provinciarum Belgicarum liberationem perficeret. Neerlandicae etiam linguae studia magno cum favore observabat, quam ob rem in neerlandicarum litterarum societate nuper instituta magis assiduus fuit quam nonnulli eum fuisse perhibent.

Valckenaerii opera debita fruuntur aestimatione, si ea reputamus textus esse studiosorum usui destinatos, quo etiam annotationes paulo ampliores aliam speciem assumunt. Rationem legendi eandem habuit

atque Hemsterhusius et annotandi consuetudinem permulti codices testantur, quos manu scriptos nobis reliquit. Eius auctoritas explicanda est propriis Valckenaerii facultatibus et liberi ingenii scintillantibus facetiis, quae interdum acerbis cavillationibus se monstrabant, ut in famosa illa oratione rectorali, quam anno 1745 de Novi Testamenti textibus corrigendis habuit. Qui talem orationem componere potest, ei studiosorum favor certissime contingit.

Valckenaerii opinione vera eloquentia e naturali tantum quadam facultate oriri potuit, sicut et ipsius eloquentia adagium „le style c'est l'homme" manifestissime confirmabat. Scholasticam autem eloquentiam oderat eamque in hominibus factiosis civitati periculosam esse putabat. Quam ob rem Demosthenem quoque aversabatur. Ideo etiam eloquentiae linguam, sermonem latinum, minus amabat, quem cum graeca opulentia comparatum egestatis arguebat. Sermo latinus, quo ipse utebatur, valde expressus quidem erat, sed ab ea lingua, quam classicam nominamus, magnopere diversus.

Ex eius dictatis manu scriptis antiquitates graecas tractantibus prolegomena in librum nostrum intulimus, ut ea cum praefatione Hemsterhusii comparare possemus. De philologiae natura et finibus Valckenaerium eandem opinionem habuisse apparet atque Hemsterhusium. Ut perspicaci erat ingenio, tradita minime lacunis carere intelligebat, cum ex Antiquitate permulta periissent. Quare amissa reperire studebat, in lingua verba quae perierant analogia restituere conatus, in litteris autem ipsa scriptorum antiquorum opera fragmentis colligendis restituens. Quibus in rebus Valckenaerii ingenium maxime excellebat, cum non ratione sola uteretur sicut Hemsterhusius faciebat, sed, quamvis praeclaro esset ingenio, animi affectibus semper impellere; id, quod eum divinatoriae criticae peritissimum reddidit. Optimum igitur opus eius est diatribe de Euripidis fragmentis. Similis Callimachi fragmentorum collectio anno 1782 parata erat, ea autem editio iam partim typis expressa incertis de causis retracta et destructa est. Anno demum 1799 a Luzacio successore eius haec Callimachi editio in lucem prodita est. *Unum autem prioris exemplar in universitatis Groninganae bibliotheca conservatum esse apparebat*, quo eius editionis casus explicari potuerunt.

Cum Antiquitatis studium Valckenaerio idem esset atque antiquae humanitatis investigatio, litterarum historiae maximam diligentiam impendit. E dictatis eius discimus Valckenaerium eam iam non ut partem antiquitatum, sed separatam tractavisse in praelectionibus non documenta biographica et bibliographica cumulantem, sed auditorum animos

convertentem ad proprium et naturale sermonis ingenium et in scriptorum mentem penetrare conantem, ita, ut iam ante Goensium poëtam e poëta explicaret. Maxime autem naturalem quandam simplicitatem diligebat, quam in carminibus bucolicis Theocriti admirabatur, et ingenuam sublimitatem, cuius in hebraea sacrarum Scripturarum lingua praestantissimum videbat exemplum. Sacrae enim Scripturae orationem, quam nonnulli ut semigraecam contemnebant, defendit demonstrando, quot hominum milia Apostoli brevi tempore ea lingua usi ad fidem christianam convertissent. Aestheticam vero separatam scientiam habere noluit, cum in Germania iam tum permulti Baumgartium secuti id facerent. Nam animi affectus cum ratione arte coniunctae erant, quo similis erat magistri filio, Francisco Hemsterhusio philosopho, amico atque aequali, qui gemmas antiquas colligebat et arti graphicae se dederat magno graecae pulchritudinis amore imbutus.

Post mortem vero Wesselingii (1764) et Hemsterhusii (1766) discipuli in eorum locum subierunt. A qua re scholae Hemsterhusianae secunda aetas exordium sumit, quam hellenicum graecorum studiorum aevum appellare possumus. Humanitatis graecae studia renata tum latissimam vim habere incipiebant, sed magno cum suo ipsorum detrimento. Plerique enim graecitatis professores eo tempore professiones aliis officiis mutaverunt, sed graeca eorum eruditione etiam nova munera imbuta erant.

Traiecti ad Rhenum Wesselingius successorem habuit Segarium, qui linguam graecam pro theologiae studiosorum exercitatione habebat et ipse postremo ad theologiam facultatem transiit. Tamen apud eum graeca lingua iam non ut apud Gussetium et Rossalium hebraeae filia ancilla erat.

Franequerae post Valckenaerium Koenius prodiit, vir maximae spei, sed iam post unum annum morte absumptus. Is primus fuit, qui cum etiam scholae latinae rector esset haud ambigue linguam graecam latinae antepone ausus est. Linguam enim latinam sine graeca corpus esse sine anima dicebat. Nam cum in populorum migrationibus lingua graeca periisset, etiam latinam pessum datam esse affirmabat; eam autem, cum litterarum renatarum tempore graecitas denuo apparuisset, extemplo refluuisse. Quo finem studiorum humaniorum quodammodo mutatum esse animadvertimus, cum Koenius putaret ex iis urbanam morum elegantiam oriri, quae res nos admonet eum saeculi duodevicesimi secunda parte vixisse.

Koenio Franequerae successit Joh. Dan. a Lennep qui ut Hemsterhusius et Valckenaerius e Frisia oriundus erat. Aliter ac collegae is unam tantum partem studiorum profitebatur et rebus, quae ad eam non pertinebant, permodicam operam impendere solebat. Analogiae enim praeco factus est. Iam cum Groningae munus susciperet, ubi anno 1752 Schroedero successerat, orationem suam totam ei materiae dedicavit. Ubique analogiam ante oculos habebat, quam veram linguae philosophiam esse arbitrabatur; usum autem linguae secundum tantum locum obtinere putabat. Dictata eius de analogia anno 1790 a Scheidio edita sunt, ubi analogia in tres partes divisa est; primo vocabulorum formationes tractantur, deinde eorum significationes, postremo sententiarum constructiones. In prima praelectione, quae omnibus studiosis destinata erat, primam tantum partem tractavit; pars autem secunda argumentum est scholarum privatarum, quae Etymologicum Linguae Graecae nominantur. In analogia Lennepius Valckenaerii discipulum studiosissimum se esse monstrat, cuius verba et consilia stricte recipit atque exsequitur. Valckenaerius enim dixerat Scapulae lexicon praestare, quod vocabulorum radices ordine alphabetico proponeret; analogiae autem rationem aequo minorem ab eo habitam esse. Ideo utilissimum fore vocabularium secundum Scapulae methodum conscriptum, in quo analogia adhibita esset. Quod mandatum Lennepium exsequi voluisse apparet, nam vocabulorum derivationes ordine alphabetico composuit ita, ut liber re vera lexicon vocari possit.

Hae autem Scheidii editiones analogiae scholae Hemsterhusianae malam famam attulerunt, nam Lennepius suo ipse ingenio pessum datus est probabilitatis modum excedens, quem empiristae neerlandici ultimum scientiae suae terminum posuerant. Animadversiones, quas Scheidius addidit, etiam longius procedunt ea quoque, quae Lennepius in medio reliquerat, explicare conantes. Ceterum in Neerlandia eius editionis auctoritas modica fuit, nam cives censorio ut erant ingenio Lennepium longius progressum esse arbitrati sunt, sicut iam Valckenaerius Lennepium ingenii sui filiolorum nimis amantem fuisse iudicavit. Quare in altera Etymologici editione, quae anno 1808 in lucem prodiit, Nagelius editor nonnullis rebus fidem non habuit. In regionibus autem exteris haec methodus maiore gratia fruebatur: in Germania ineunte saeculo undevicesimo plurimae artes grammaticae methodum, quae neerlandica vocabatur, fundamentum sumpserunt, dum anno demum 1852 in Curtii grammatica graeca nova linguae investigandae ratio apparuit.

Lennepius fere nihil nisi analogiam tractavit. Excipienda autem est oratio rectoralis anno 1763 habita, quae sacrae Scripturae sublimitatis encomium est. Licet ea lingua aliis oratio hebraïzans, semigraeca vel barbara sit, Lennepius negat in tota Antiquitate quidquam tanta maiestate praeditum fuisse, quanta hic sermo, qui verborum electione et sententiarum compositione Iudaeorum ingenio mire accommodatus, quam maxime ad commovendos eorum animos aptus fuisset.

Post Lennepium Jac. de Rhoer, Wesselingii discipulus, Groningae graecae linguae professor factus est. In eo Illuminatio secundam formam: scepticam faciem demonstrat, cum de scientiae auctoritate dubitaret; probabilitatem enim idem esse atque dubium. Etiam veteres linguas nobis imperfecte notas esse et litteras separatam disciplinam vocari nequaquam constare. Ideo in tractanda analogia multo prudentior fuit quam praedecessor eius. Eas tantum Antiquitatis res magni aestimabat, quae homines adducere possent, ut boni cives fierent, quam ob rem eos patriae linguae peritos esse necessarium arbitrabatur. Bonum civem „trilinguem” esse oportere, id est linguis graeca, latina, neerlandica eruditum. Eodem pertinebat eius patriae historiae praesertim ineuntis medii Aevi studium, quod eum adduxit, ut in proxima vacatione, quae Groningae extiterat, graecum munus historico commutaret.

Iuris disciplinae a Wesselingio, viro universis doctrinis erudito, anno 1766 a Tydemann discipulo eius assumptae sunt, qui tunc Harderovici linguae graecae professor erat, ubi Struchtmeyero successerat. Sicut Koenius et de Rhoer societatem humanam et rempublicam primum locum tenere putabat; itaque litteras humaniores, quas elegantes vocabat, eo spectare, ut urbanos mores, cives quoque bonos efficerent, id enim civitatis magni interesse. Iam studiosus Tydeman inter societatis „Dulces ante omnia Musae” conditores fuit, quae litterarum neerlandicarum studium excitabat, et professor magnam operam dedit, ut academias linguae neerlandicae aperiret.

Scholae Hemsterhusianae discipulus eloquentiam ex animi indole, non e lingua latina provenire iudicabat, tantum e sermone latino ei vires accedere posse. Quod autem sequebatur eloquentiam ex alia etiam lingua manare posse et ad id patrium sermonem maxime idoneum esse, nemo id temporis iam pronuntiaverat; ne de Rhoer quidem id fecerat. In oratione inaugurali Tydeman affirmavit eloquentiam praesertim in libera republica, qualis neerlandica erat, civitati necessariam esse et discipulos adhortatus est, ut linguam vernaculam bene disce-

rent, quo illam eloquentiam adipisci possent.

Hoc igitur modo eloquentia a lingua latina, cui per multa saecula coniuncta erat, separata est, ut latinitas postea alium finem quaerere deberet, quo utilitatem demonstraret. Tydeman autem verbis non contentus sua sponte scholas de lingua neerlandica habuit. Interim semper instantius postulabatur, ut lingua neerlandica in academicarum disciplinarum ordinem introduceretur, dum anno demum 1797 prima patriae linguae cathedra Lugduni Batavorum condita est et altera eodem fere tempore Franquerae. Anno 1804 Tydeman unus fuit e concilio societatis neerlandicarum litterarum, quod sententiam promulgavit de orthographico proposito siegenbeekiano, anno 1805 item de Weilandii grammatica neerlandica. Quod Siegenbeekii et Weilandii labores nunc obsoleverunt severius de iis iudicium nequaquam iustum est. Cum in lucem editi sunt, sui temporis aestimatione digni erant et magno desiderio satis faciebant. Extrema aetate Tydeman etiam Bilderdijkium, clarum illum Batavorum poëtam, paterna protectione sustentavit.

Goensius quoque anno 1766 in academia traiectina professor extraordinarius linguae graecae factus Wesselingii discipulus fuit. Praeterea aliquamdiu academiae Lugdunensis alumnus ibi societati „Minima crescunt” se adiunxit, quae societas idem, quod Traiecti ad Rhenum „Dulces”, appetebat; anno autem 1766 duarum earum societatum coniunctionem, ex qua societas litterarum neerlandicarum orta est, consiliis adiuvit. Adversabatur germanicae Illuminationis aestheticae, quae disci poterat et poësin mera ratione percipi posse negabat. In critica litteraria naturalem simplicitatem adhibebat, ita ut ipse in dissertatione Homerica Homerum explicare volebat se quasi in Homeri locum transponendo. Qua re Goensius nequaquam recessit ab opinionibus ceterorum professorum, qui eo tempore linguam graecam docebant ex parte quidem Goensium praecedentes. Is non igitur separatim spectandus, sed cum scholae Hemsterhusianae opinionibus arte coniungendus est, quae semper inde ab ipso Hemsterhusio in naturalem ac simplicem stylum intenta fuit et scholasticae latinitatis eloquentiae adversata est.

Quod autem Goensium ab eius temporis hominibus maxime distinguit est animi eius temeritas. Asperum eius ingenium nullius litis componendae patiens rixis eum involvebat cum iis viris, quibuscum ei usus erat, quamquam et in iis naturalis simplicitatis voluntas et propriae linguae ac litterarum amor paulatim crescebant. Litterarum quoque elegantiam magis diligebat quam idem aspirantes viri, qui linguarum

investigationibus magis studebant. Quare exterarum nationum litteris tantum favebat, id quod litterarum patriae solum protulerat acerrime carpens. Quo id fortasse agebat, ut cives suos ad maiorem virium intentionem stimularret, sed ii — nec prorsus iniuria — id magna ex parte pro vanitate habebant, qua magis destrueret quam aedificaret. Ita Goensii auctoritas, quamquam sine dubio maximi erat ingenii, magna non fuit, praesertim cum varius esset neque sibi imperare posset. Imma inde ab anno 1776 scientiae usui esse desiit totus ad reipublicae regimen conversus, ita ut litterarum neerlandicarum progressibus nunc per alios tantum consuleret, cum e.g. Alphenium levirum excitavit, ut librum Riedelii „Theorie der Schönen Künste und Wissenschaften” legeret, quem is postea lingua neerlandica retrac-tavit.

Omnibus fere neerlandicis academiis igitur schola Hemsterhusiana novam cogitandi rationem attulit. Cuius auctoritas etiam maior fuit quam hoc loco demonstrari potest, cum de iis tantum agere potuerimus, qui studia graeca ex cathedra professi sunt. Praelectiones autem linguae graecae etiam a ceterarum facultatum studiosis audiebantur praeparationis causa, inter quos duos tantum nominamus; nam inter Hemsterhusii, Valckenaerii et Wesselingii discipulos etiam Bondamium et Kluitium iurisconsultos invenimus, qui de veteris patrii iuris historia optime meriti sunt.

Similis auctoritas apparet etiam in homine e gente Burmanniana orto, qui Amstelodami Dorvillio successit, Burmanno secundo, qui quidem e studiis Dukero magistro factis non magnum graecitatis amorem retinuit, sed, vere Burmannus, carminibus latinis clarescere voluit, quorum facultas sine dubio ei non deerat. Ita orationem quoque inauguralem versibus compositam habuit, sub titulo „de Enthousiasmo poëtico”, qua re etiam latinam eloquentiam tum coepisse naturale respicere ingenium elucet. Ceterum Burmannus nihil nisi opera edidit ab aliis relicta vel parata, quod vel ad unicam eius editiones graecam spectat, nempe Aristophanis, quae alicuius certe momenti re vera Bergleri opus censenda est. Qualis eius opinio de Antiquitatis studiorum terminis et fine fuerit non constat. Cum aliquando de studiis humanioribus loqueretur, quae cum voce humanitatis cormectebat, se sperare dixit aliquam partem eius humanitatis in mores suos transi-turam esse, cuius tamen rei in publica quidem „Baronis a Sandhorst” vita haud multa indicia invenire possumus.

Dubitari potest, num Saxius, qui inde ab anno 1755 Traiecti ad

Rhenum antiquitates et litteras humaniores profitebatur, in numero linguae graecae professorum haberi possit. Hoc loco mentio eius facta est, ut, quanta auctoritate schola Hemsterhusiana saeculo duodevicesimo in animorum cultura fuerit, etiam exemplo contrario melius demonstraretur. Saxius enim, in Germania natus atque eruditus, peregrinus erat et origine et mente, ab empiristica collegarum neerlandicorum mente prorsus alienus; idque clarissime apparet in notissima illa similitudine, quam cum Burmanno secundo habuit a vocabulo „probabiliter“ initium capiente, quo Saxius significatione vocis „laudabiliter“ usus erat. Is autem usus optime quidem defendi poterat, ut bonae latinitati proprius, sed in empirismo neerlandico „probabilitas“ post 's Gravesande talem sumpserat significationem, ut neerlandici probabiliter pro laudabiliter accipere nullo modo possent.

Philosophicum quoque scientiae studium, quod 's Gravesande commendaverat, Saxio perquam insuetum erat. Fines etiam et termini philologiae apud Saxium artissime definiti erant neque scholae Hemsterhusianae encyclopedicam notationem intelligebat, cum eam confunderet cum lexicorum encyclopedicorum ratione, ut inveniebatur in opere illo encyclopedistarum franco-gallicorum, quam ad levitatem et vanam eruditionis speciem ducere existimabat. Ita omnibus fere rebus adversabatur: linguae patriae studio, criticae Antiquitatis censurae, historiae patriae institutioni; timebat enim, ne ea historiam antiquam extruderet. Illudebat etiam scientiae, quae brevissimo tempore bonos cives bonosque reipublicae rectores „concoquere“ vellet. Ex ipsius operibus apparet eum multos libros legisse magnaue eruditione instructum fuisse, sed parum perspicaci ac libero iudicio praeditum. Onomasticon eius, quo propter ingentem materiarum copiam etiam nunc uti licet, indigestus rerum cumulus est et Fabricii Bibliotheca multo deterius. Videtur sane Polyhistoris illius, qui saeculo decimo septimo vixit, laborem traditum continuare voluisse, quod autem propositum omni spe destitutum erat in Neerlandia, ubi tunc temporis scholae Hemsterhusianae principiis mentis disciplinae regebantur.

NAMENREGISTER

- Aarschot (hertog van)* 266.
Abresch 187.
Aelianus 50, 61, 65, 101.
Aelius Aristides 136.
Aeolus 151.
Aeschylus 94, 106, 296.
Alberti, J. 91, 203, 322.
Albani, kardinaal 331.
Alciphron 94.
Alembert, d' 259.
Almeloveen, van 33, 35 tot 38, 181, 370.
Alphen, Hieronymus van 352, 356, 382.
Alting 57.
Alexander de Groote 135, 221.
Amama 7.
Amesius 7.
Ammonius 100, 205, 304.
Amphion 227.
Anacreon 94, 106.
Anaxagoras 225, 226.
Andala 87, 203, 255.
Andreae, T. 5.
Anthologia Graeca 187.
Antiope 227, 228.
Apollonius Rhodius 91, 94, 100, 101, 106, 182.
Appianus 94, 343.
Aratus 94, 143.
Aristarchus 354.
Aristobulus, Jud. 241, 297.
Aristogiton 220, 345, 350.
Aristophanes 64, 89, 106, 182, 231, 242, 359, 382.
Aristoteles 105, 116, 215, 369.
Arnaud, George d' 94, 97, 311.
Artemidorus 346.
Augustinus 209.
Avenarius 52, 147.
Aylva, Hobbo van 201.

Bacon, Francis 8, 119.
Bake 121, 123, 125, 299, 301.
Ban, Fr. du 5.
Barlaeus, Casp. 38.

Basnage 187.
Baumgarten, A. G. 294, 364, 378.
Baux, Caspar 197, 198.
Bayle, Pierre 21, 67, 187.
Beaufort, Louis de 67, 365.
Bekker, Balth. 21.
Bentley, Rich. 1, 8, 19, 27, 35, 50, 64, 68, 84, 120, 156, 185, 211, 240, 299, 320, 369, 371.
Bergson 252.
Bernard, J. S. 91, 100.
Bernhardy 301.
Bernouilli 29, 82, 107, 253, 370.
Bilderdijk 381.
Bion Smyrn. 106, 202, 233, 243, 244, 296.
Blancardus 3, 43 tot 45, 46, 75, 159, 163, 214, 370.
Bochart 47, 149, 163.
Boeckh 64, 121, 126, 127, 247, 300, 373.
Boerhaave 10, 11, 34, 109, 193, 203, 251, 252, 253, 255, 256, 259, 260, 338, 374.
Bois, G. du 203, 254.
Bonaparte, Lucien 128.
Bondam 382.
Borger, Elias Annes 46.
Bos 45 tot 55, 64, 71, 73, 75, 80, 87, 102, 113, 114, 147, 159, 163, 181, 184, 202, 214, 216, 217, 218, 273, 307, 325, 370.
Bosscha, Herman 46, 184.
Boyle 19, 320.
Brabant 266.
Braun 5, 28, 29, 82, 108, 111, 113, 371.
Brederode 359.
Broekhuizen 91.
Bruining, Abrah. 80.
Brunet 10, 11, 253, 255, 256, 259, 375.
Budaeus 1, 75, 207.
Buffon 275.
Burgess, Thom. 128.
Burman, Frans I 5.
Burman, Frans II 362.

- Burman, Petrus* 20, 21, 27, 86, 88, 91, 112, 158, 181, 187, 188, 190, 192, 193, 207, 251.
Burmannus, P. Secundus 181, 185, 186, 191, 230, 249, 356, 361, 368, 382, 383.
Buttmann 72.
Bynckershoek, van 87, 88, 158.
- Cartesius* 3, 4 tot 8, 28, 70, 110 (zie ook Descartes)
Caryophilus, Blasius 171.
Casaubonus 36, 105, 147, 215.
Cassirer 252, 257, 259.
Catharina II 263.
Catullus 239, 240.
Cadmus 149, 308, 324, 337.
Callimachus 19, 91, 94, 106, 217, 243, 377.
Camerarius 161.
Cannegieter, Hendrik 187, 193.
Cange, du 90.
Caninius 113.
Cellarius, Chr. 66.
Cesarotti 258, 337.
Chariton 187.
Chrysippus 225.
Chrysostomus, Joannes 240.
Cicero 19, 62, 63, 76, 231, 371.
Clarke 50.
Claudianus 358.
Clemens Alexandrinus 146, 226.
Clenardus 108, 327.
Clerc, le 10, 33, 43, 50, 187.
Cobet 15, 121, 125, 166, 220, 235, 299, 330.
Coccejus 2, 6, 29, 41, 44, 49, 57.
Coehoorn, Menno van 201.
Coelius, Aurelianus 36.
Coluthus 312.
Condillac 259.
Cremer, Bern. Seb. 182, 183.
Curtius, Georg 71, 72, 73, 323, 329, 372, 379.
- Dacier, Mme* 349.
Dagobert 167.
Daum, Chr. 19, 21, 23, 26, 30, 54, 55, 58, 59, 71, 76, 80, 81, 108, 113, 370.
Demosthenes 30, 40, 42, 136, 224, 237, 239, 249, 377.
Descartes 20, 25, 44, 102, 119, 188, 252, 274, 369 (zie ook Cartesius).
- Desmarets* 4, 119.
Deucalion 151.
Deusing 5.
Diderot 259, 274.
Dictys 61, 66.
Diodorus 171 tot 173, 175, 373.
Diogenes van Apollonia 227.
Dio Chrysostomus 136, 182.
Dorus 151.
Duker, Karl Andreas 60, 62, 141, 157 tot 162, 187, 357, 360, 361, 373.
Duker, Petrus Gerardus 347, 351.
Drakenborch 161, 162.
Drusius 7.
- Effen, Justus van* 4, 189.
Egmont, v. 266.
Elsnerus 217.
Empedocles 346.
Empereur L' 113, 217.
Ennius 336.
Epaminondas 222.
Epicharmus 227.
Epicurus 126.
Erasmus 1, 74, 111, 208.
Ernesti 91, 98, 238, 239, 247, 298, 361, 367.
Etymologicum Magnum 99.
Euripides 94, 106, 205, 218, 220, 224, 242, 244, 263, 264, 296, 324, 376.
Eustathius 230, 233.
- Fabricius, J. A.* 21, 105, 290, 311, 367, 368, 383.
Facciolati, J. 77.
Fahrenheit 254.
Feith, E. 217, 218.
Florus 161.
Fontenelle 119.
Forcellini, E. 77.
Francius 3, 4, 9, 30, 31, 39 tot 42, 60, 249, 365, 370.
Frans I 207.
Frederik II 109, 263, 347.
- Gaisford* 119, 175, 176.
Gallitzin, prinses 107.
Garcin, J. 199.
Geel, J. 15, 75, 82, 91, 94, 121, 220, 229, 346, 375.
Gesner 98, 298.
Geulincx, Arn. 5.
Gleim 355.

- Goens, van 154, 177, 241, 258, 294, 297,
 305, 336, 344 tot 356, 359, 363, 366,
 381.
 Goethe 127, 227, 292.
 Gousset 27, 33, 82, 202, 370, 371, 378.
 Graaff, de 265.
 Graevius 2, 18 tot 27, 50, 58, 60, 61,
 64, 70, 71, 81, 82, 83, 84, 113, 161,
 217, 370, 371.
 Grau, de 5, 61.
 Gravesande, 's 11, 109, 114, 154, 190,
 193, 203, 243, 251, 252, 253, 254,
 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262,
 264, 277, 278, 314, 362, 371, 374,
 375, 383.
 Gregorius Corinthius 100, 309.
 Gregorius van Nazianze 239.
 Gretser 108.
 Greven, Joh. 80, 84, 111, 306.
 Greven, Wilh. 80.
 Grimm 72, 148.
 Groot, Hugo de 218, 239.
 Gronovius, Jac. 7, 55, 60, 68, 86, 174,
 181, 192, 370.
 Gronovius, Joh. Fr. 2, 7, 20, 39, 64, 163.
 Grovestins, Sirtema van 213.
 Gruterus 20, 21.
 Gulichius 5.

 Halbertsma, Justus Hiddes 45, 46, 102,
 117, 128, 129, 130, 131, 146, 147,
 152, 236, 237, 288, 372.
 Halbertsma, Tjalling 236.
 Hamann 292, 293.
 Harmodius 220, 345, 350.
 Harpocratio 45, 56, 91.
 Harvey 77.
 Haverkamp, S. 172, 192, 193.
 Heereboord 5.
 Heidanus 6.
 Heineccius 87.
 Heinsius, Dan. 2, 42, 44, 55, 64, 75, 158,
 206, 317, 358.
 Helvetius 259.
 Hemsterhuis, Frans (neef) 78.
 Hemsterhuis, Frans (vader) 77.
 Hemsterhuis, Frans (zoon) 107, 127, 254,
 291, 353, 378.
 Hemsterhuis, Johannes 77.
 Hemsterhuis, Sibold 77.
 Hemsterhuis, Tib. 1, 11, 16, 29, 31, 34,
 39, 43, 45, 47, 52, 54, 55, 61, 64, 71,
 72, 74, 76, 77 tot 156, 157, 159, 160,
 162, 164, 165, 168, 172, 173, 176,
 178, 179, 180, 181, 184, 187, 188,
 190, 192, 193, 197, 200, 202, 203,
 204, 205, 207, 221, 222, 224, 240,
 241, 245, 246, 247, 248, 251, 255,
 262, 265, 272, 273, 276, 277, 283,
 288, 299, 300, 303, 304, 305, 306,
 310, 313, 315, 319, 320, 323, 325,
 328, 330, 334, 344, 347, 349, 351,
 357, 361, 365, 369, 371, 372, 378.
 Hemsterhuis, Tib. filius 94, 107.
 Henninius 22, 35, 36, 54, 59, 70, 81, 88,
 113, 132, 137.
 Hephæstion 94.
 Herder 127, 292, 355.
 Heringa 100.
 Hermann, Gottfried 72, 73, 110, 115,
 117, 121, 220, 229, 235, 243, 300,
 322.
 Herodotus 51, 56, 68, 94, 95, 134, 173,
 175, 204, 221, 242, 308, 373.
 Herwerden, van 46.
 Hesiodus 18, 106, 225, 297.
 Hesychius 86, 91, 94, 96, 99, 143, 144,
 204, 230.
 Heurnius 5.
 Heusde, Ph. W. van 69, 198, 305, 330,
 353, 363.
 Heyne 298.
 Higt 307, 311.
 Hippocrates 11, 36, 100, 334.
 Hobbes 8.
 Holbach 259.
 Hölderlin, Fr. 292.
 Holwarda 44.
 Homerus 31, 99, 106, 143, 182, 204, 205,
 210, 211, 242, 277, 294, 295, 297,
 300, 307, 308, 336, 337, 340, 349,
 350, 352, 354, 369, 381.
 Hooft 267.
 Hoogstraten, van 184.
 Hoorne 266.
 Horatius 85, 250³, 309, 334.
 Huber, Ulr. 160.
 Hude 175.
 Hudson 161.
 Huizinga 75.
 Hume 257, 265, 348.
 Huydecoper, Balth. 188.
 Huyghens, Chr. 9, 55.

 Jacobi, Fr. H. 107, 292.
 Jacobi, J. G. 355.

- Jacobs* 128.
Janus 147.
Japix, Gijsb. 45, 128, 190.
Josephus, Flavius 192, 271.
Josias 204.
Junius, Franc. 45, 110.
Jung-Stilling 355.
Juvenalis 89.
- Kant* 69.
Kate, Lamb. ten 110, 112, 114, 116, 148, 281, 326, 343.
Ketel, Rich. 38.
Kluit, Adr. 342, 343, 382.
Koen 46, 88, 100, 306, 318, 378.
Kolijn 267.
Kooten, Th. van 184.
Küster 50, 207.
- Lametrie* 259, 260.
Lancelot 108, 141, 327.
Lavater 355.
Leeuwenhoek, Ant. van 9, 254, 255.
Lederlin 83, 88.
Leibnitz 116, 119, 253.
Lelyveld, van 353.
Lenep, D. J. v. 42, 359.
Lenep, J. D. v. 46, 72, 88, 98, 114, 115, 117, 152, 154, 180, 241, 243, 280, 289, 307, 311, 312 tot 329, 332, 335, 347, 348, 351, 372, 379.
Lessing 127.
Linnaeus 34, 146, 153.
Lipperhey 254.
Lipsius 55.
Livius 161.
Lobeck 71.
Locke, John 9, 116, 156, 251.
Longinus 229, 241, 317.
Lowth 178, 350.
Lucianus 18, 86, 88, 91, 136.
Lucretius 225.
Luzac, Elie 198.
Luzac, Etienne 197, 198, 237.
Luzac, Jean 197.
Luzac, Johan 197, 198, 234, 235, 237, 238, 239, 240, 241, 245, 258, 328.
Luzac, L. C. 236, 237.
- Mabillon* 68.
Madvig 171.
Major 21, 26, 36, 54.
Manetho 56, 68.
- Mansveldius, Regnerus* 5.
Maresius 56, 57.
Martialis 345.
Maupertuis 259.
Medici, Lorenzo de 207.
Meelführer, R. M. 37.
Meerman 331.
Meineke 235.
Mela, Pomponius 161.
Melanchthon 1.
Melchioris 202.
Menander 106, 205, 296, 307.
Mencke 160.
Mendelssohn, Mozes 347, 354.
Mensinga 29, 30.
Mersenne 25.
Meursius 42, 105, 215, 216.
Middeleeuwen 66, 101, 336, 339, 367^b, 368.
Moeris 100.
Molière 200, 207.
Mommsen, Th. 67.
Montaigne 199.
Montesquieu 199, 348.
Montfaucon, de 68.
Moonen 191, 354.
Morhof 21, 36, 61.
Moschus 106, 211, 233, 243, 244, 296, 298.
Mozes 241.
Muratori 186, 367.
Musgrave 91, 229.
Musschenbroek, van 109, 193, 243, 251, 252, 253, 256, 257, 262, 362, 374, 375.
Muys 87, 255.
- Nans* 74.
Newton 8, 109, 120, 141, 251, 252, 255, 257, 259.
Niebuhr 60, 67, 166, 172.
Nieuwentydt 253.
Nodell, J. A. 184.
Noodt 193.
Noormannen 333, 336.
Nonnus 95, 312, 313.
Novalis 292.
Nuber, J. C. 3, 46.
- Ommeren, K. van* 184.
Oosterdijk Schacht 254.
Orpheus 31, 106, 231, 297.
Orsinus, F. 210.

- Orville, d'* 39, 43, 86, 88, 90, 161, 171, 184 tot 186, 204, 249, 313, 357, 374.
Oudendorp 162, 191.
Oudhof 81, 82.
Ovidius 239.
- Pasor* 7.
Passionei, kardinaal 175.
Pauli, Adr. 58.
Paulus 92, 153, 154, 209, 221, 296, 307, 318, 331, 373.
Peerlkamp, Hofman 60.
Pelagen 151.
Perrenot 345.
Perizonius, Antonius 56, 57, 58.
Perizonius, Chr. 58⁸.
Perizonius, Jacobus 7, 21, 26, 31, 38, 45, 47, 49, 50, 52, 56 tot 76, 82, 87, 96, 108, 120, 141, 148, 157, 160, 161, 162, 163, 165, 166, 168, 169, 172, 181, 192, 272, 296, 325, 332, 357, 360, 364, 365, 366, 369, 371, 372, 373.
Perrault, Ch. 4, 119, 136.
Pfeiffer 105, 216, 217, 218.
Phalaris 319.
Philippus van Macedonië 135, 221, 222, 263, 376.
Philoctetes 228.
Pierson 46, 100, 311.
Pindarus 106, 250.
Pisistratus 223, 263, 347, 376.
Plato 32, 95, 100, 115, 145, 241, 249, 297, 318.
Plutarchus 40, 233.
Pollux 83, 88, 91, 96, 99, 310.
Poppo 162.
Porphyrius 297, 331, 346, 349.
Porson 219.
Portus, Aemilius 161.
Posselius 81.
Potter 105, 217, 218.
Propertius 91, 239.
Pythagoras 143, 241, 297.
Pythagorei 271.
- Quinctilianus* 279, 335.
Quirini, kardinaal 175.
- Radboud* 167.
Rataller, George 201, 219, 224.
Regius 5, 20, 77.
Reinesius 20.
- Reiske* 174, 177, 185, 219.
Reitz, J. F. 89, 187.
Reitz, W. C. 187.
Rekenaeere, de 74.
Reland, Adr. 10, 43, 202.
Renerius 5, 18.
Rhenferd 82.
Rhesus 228.
Rhoer, C. W. de 198, 258, 330.
Rhoer, J. de 141, 199, 243, 279, 282, 315, 329 tot 337, 340, 343, 349, 380.
Riedel 355, 366, 382.
Roëll, H. A. 158, 160.
Roever, M. 210, 313.
Rossal 29 tot 33, 178, 370, 378.
Rous, Fr. 105, 217.
Rousseau 339.
Ruardi 46, 266, 330, 333.
Rücker 155, 180.
Ruhnkenius 26, 83, 84, 86, 90, 91, 95, 97, 100, 112, 116, 121, 128, 164, 176, 185, 191, 192, 197, 237, 238, 246, 294, 299, 305, 313, 319, 340, 344, 348, 349, 351, 368.
Rungius 60, 87, 88, 181.
Ruyter, Mich. Adrsz. de 213.
Ryckius 3, 10, 59, 60.
- Salmasius* 2, 44, 55, 75, 113, 142, 163, 317.
Sanctius 23, 49, 59, 61, 70, 73.
Sandhorst 237, 265, 358, 376, 383.
Santen, L. van 91, 191, 240.
Sappho 90.
Saxe 21, 39, 40, 90, 124, 157, 158, 222, 249, 290, 343, 351, 353, 357, 358, 360, 361 tot 368, 383.
Scaliger, Joseph. 18, 42, 55, 74, 75, 142, 172, 346.
Scaliger, Julius Caesar 23, 49, 73, 113, 325, 350.
Scapula, Joh. 325, 326, 327, 379.
Schaefer 51, 234.
Scheidius 72, 112, 114, 115, 128, 152, 155, 184, 280, 289, 314, 318, 320, 321, 322, 324, 325, 326, 327, 379.
Schlegel, Aug. Wilh. von 292.
Schlegel, Fr. von 292.
Schmidt, Erasmus 32, 50.
Schoettgenius 50, 51.
Schooten, Frans van 55.
Schotanus 5.
Schrader 197, 312, 319, 330.

- Schrevelius* 96.
Schroeder, Nicolaus Wilh. 156, 178, 314, 319, 374, 379.
Schücking, Levin 34.
Schultingh 193.
Schultens, Alb. 28, 87, 88, 111, 112, 113, 115, 147, 148, 150, 164, 178, 179, 202, 205, 276, 279, 281, 282, 288, 303, 316, 326, 375.
Schuyf 5.
Schweighäuser 175, 176.
Scioppius 74.
Segaar 303 tot 306, 344, 363, 378.
Seneca 221, 297.
Shakespeare 188.
Sibranda, Joh. 45, 46, 159.
Sieben 181, 182, 183, 187, 374.
Siegenbeek 190, 342, 343, 381.
Silentarius 95.
Simson, Edw. 170.
Simonides 347, 351.
Slohouwer 184.
Sluiter 46.
Snellius 55.
Socrates 32, 115, 241, 294, 297.
Sophocles 106, 211, 219, 220, 229, 230, 296.
Spanhemius, Ezechiël 217.
Spiegel, Hendr. Laurensz. 186, 188.
Spinoza 254.
Starck, Kasp. Heinr. 37.
Stein 175.
Stephani 36.
Stephanus Byz. 56, 96.
Stephanus, H. 108, 161, 171, 175, 208, 282, 285, 327.
Stobaeus 227.
Stolberg-Wernigerode 345.
Strabo 36.
Streng, Johanna van der 214.
Streng, Maria E. van der 265.
Struchtmeyer 88, 182, 184, 338, 374, 380.
Statius 239.
Stijl, Simon 191.
Suidas 56, 86, 96, 99, 143.
Surenhuys 42, 83, 86, 184.
Swammerdam, Jan. 9, 254.
Swieten, van 331.

Tacitus 333, 336.
Teller 26.
Temple, Sir W. 119.
Terpstra 46, 330.

Theocritus 101, 106, 143, 186, 211, 232, 233, 243, 244, 295, 296, 350, 377.
Theseus 231.
Thomas Magister 45, 46, 91, 100.
Thomasius 189.
Thucydides 30, 31, 95, 161, 169, 242, 308, 373.
Tiara, Petrejus 200.
Til, van 163.
Timaeus 100.
Tollius, Herm. 74, 100, 152, 190, 249, 258, 287, 353.
Tryphiodorus 313.
Tydemans, Meinard 179, 190, 198, 220, 222, 249, 258, 307, 336, 337 tot 343, 344, 348, 353, 363, 380.

Uchtmans, Allard 46.
Ursinus 211.

Valkenaer, Abrah. 288, 290.
Valkenaer, Isaac 197.
Valkenaer, Jan Warner 197, 198, 236.
Valkenaer, Johan 214, 237.
Valkenaer, Lodewijk Caspar 16, 24, 25, 31, 40, 46, 66, 75, 86, 88, 91, 92, 98, 100, 112, 114, 115, 117, 121, 130, 135, 136, 137, 141, 152, 154, 156, 165, 169, 176, 181, 187, 190, 192, 193, 197 tot 302, 304, 306, 309, 310, 311, 312, 315, 316, 317, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 326, 328, 330, 335, 336, 339, 340, 344, 348, 349, 356, 357, 361, 374, 379.
Valla 73.
Venema 87, 88, 202, 204, 255.
Verwer 275, 342.
Verwey, Joan. 22, 25, 81, 113, 114, 183.
Villoison, de 128, 321, 326.
Virgilius 210, 211, 244, 251⁴, 358.
Vitriarius 193.
Vitringa, Campegius 5, 87, 92, 163.
Vlaanderen 266.
Vlaming 91.
Voetius, Gisbert 5, 18.
Volder, Burchard de 6, 10, 87, 254, 255.
Voltaire 109, 259, 348.
Vondel, Joost van den 267.
Vossius, Is. 6, 22, 36, 108, 211, 325.
Vossius, Joh. Gerh. 2, 38, 70, 74, 81, 113, 141, 147, 229, 360.
Vriemoet 201, 202, 203.
Vulcanius, Bonaventura 42, 44, 74.

- Wassenbergh* 46, 53, 75, 79, 128, 190, 241, 246, 279, 295, 307, 330.
Weil 227.
Weiland 343, 381.
Weller 26, 49, 53, 54, 70, 80, 81, 82, 108, 370, 371.
Wesseling 87, 88, 130, 157, 162 tot 178, 181, 187, 190, 203, 220, 231, 241, 248, 257, 303, 304, 330, 337, 344, 351, 357, 367, 370, 373, 378.
Wieling 87, 88, 94, 177.
Wilamowitz, von 227, 235, 247.
Wilde, de 82.
Wilde, Cornelia Maria de 87, 127.
Willem III, prins 34.
Willem IV, prins 264.
Willem V, prins 17, 212, 264, 265, 376.
Winckelmann 127, 178, 293, 336.
Windelband 252.
Wit, Joh. de 265.
Wolff, Chr. 294, 343.
Wolf, F. A. 178, 210, 240, 246, 296, 299, 300, 314, 324, 337.
Wolle, Chr. 50.
Wood, Rob. 337.
Wopkens 187.
Wotton 7, 119, 156, 320, 369.
Wubbena 5, 44.
Wijn, van 287, 359.
Wytttenbach 53, 69, 79, 91, 95, 96, 97, 98, 99, 121, 205, 243, 245, 247, 248, 249, 250, 251, 253, 278, 294, 299, 328, 363, 374.
Xenophon Ephesius 90, 242.
Xenophon 94, 95, 308.
Xythus 151.
Youssouppoff (prins) 234, 243, 263.
Zethus 227.
Zwijger, Willem de 266, 376.

ALPHABETISCH REGISTER OP DEN INHOUD

Aesthetica, 126, 128, 154, 294, 354, 364, 366^a.

Analogie, 11, 12, 49^a, 53, 70, 72, 82, 84, 113-115, 128, 131, 255, 261, 274, 276, 307, 320-325, 335, 347.

Antiquiteiten :

latijnsche, 3, 7, 308 ; grieksche, 44, 53-55, 102, 153, 214.

Aristotelische wijsbegeerte (zie onder filosofie).

Athenaeum :

Amsterdam, 16, 38, 43, 86, 184-193 ; Deventer, 17, 38-43.

Beteekenis der woorden, 24^a, 51, 52, 71, 144, 285, 327^a.

Bronnenstudie, 12.

Bijbelexegese, 6, 305, 316 (zie ook onder nieuw-testamenteisch grieksch en philologia sacra).

Cartesianisme (zie onder filosofie).

Classicisme, 190.

Critiek :

criticisme, 6-8, 61, 124, 152, 167, 270, 271 ; divinatoire critiek, 247 ; historische critiek, 67 ; hypercritiek, 68 ; hoogere critiek, 65, 299 ; tekstcritiek, 64, 166, 208, 241.

Cultuur :

fransche, 189, 191, 199, 258, 260 ; grieksche (waardeering der), 31, 40, 42, 46, 47, 118-120, 155, 290, 306, 343.

Deductie (zie onder wiskundige methode).

Edict van Nantes, 15.

Ellips, 49^a, 50, 73.

Eloquentia, 2, 3, 6, 11, 26, 224 ; oordeel van Cartesius, 3 ; Francius, 39 ; Hemsterhuis, 29, 78 ; Perizonius, 62 ; Saxe, 365 ; Tydeman, 341 ; Valckenaer, 247-251.

Empirisme (zie onder filosofie).

empiristische methode, 109, 260.

Etymologie, 51, 72, 142-147, 220, 230, 280, 326.

Evidentia, 9, 253, 256.

Friesland :

friesche chauvinisme, 179^a, 200, 212, 357^a ; friesche universiteit, 16, 43-45 ; Friesland en het grieksch, 45, 200.

Geschiedenis, 66, 123, 181, 343, 348, 365 (zie ook onder critiek en bronnenstudie).

Geneeskunde en het grieksch, 11, 25, 35, 44.

CORRIGENDA

- p. 390 9e regel v.o. staat evulgare quapropter lees : evulgare, quapropter.
- p. 396 13e regel v.b. staat obsoleverunt severius lees : obsoleverunt, severius.
10e en 9e regel v.o. staat coniungendus lees : coniungendus.
- p. 397 8e regel v.b. staat Imma lees : Immo.
9e regel v.o. staat editiones lees : editionem.
5e regel v.o. staat cormectebat lees : connectebat.

Boerhaave, 10, 11, 34, 109, 193, 203, 251, 252, 253, 256, 259, 260, 338, 374;
Hippocrates, 11, 36, 100, 334; uitgaven van grieksche medici, 36.

Grieksch:

accenten, 22, 23, 53-55, 348; alphabet, 308, 324, 337; antiquiteiten (zie aldaar);
dialecten, 149-152, 160, 179, 211; digamma, 211; christelijk grieksch, 33; eigen-
schappen van het grieksch, 40, 76, 133-140, 160, 274, 304; hebreuwsch (grieksch
en), 42, 52, 76, 142, 147-149, 180, 273; invloed van het grieksch, 189; latijn
(verwantschap met), 48, 273, 309; litteratuurgeschiedenis, 106, 128, 153, 242,
290; nieuw-testamentisch grieksch, 1, 28, 32, 153, 209, 241, 242, 317, 331, 346,
351; oorsprong van het grieksch, 140, 280, 334; uitspraak, 22-25, 26, 32, 33,
42, 54, 59, 335; waardeering (zie onder cultuur).

Harderwijksche promoties, 34, 44.

Hebreuwsch (zie onder grieksch).

Hugenoten, 15, 29, 197.

Illustre school:

in (Burg)Steinfurt, 162; in Middelburg, 16, 163^b.

Inductie (zie onder analogie en empiristische methode).

Kant (zie onder filosofie).

Latijn:

afstamming uit het grieksch, 48, 273, 309; eloquentia en latijn, 2, 6, 29, 39, 62,
78, 188, 247-250, 341; invloed, 188; latijnsche school en het grieksch, 306;
latijnsche school in Groningen, 27, 29, 79; spelling, 129.

Lexica (antieke), 96, 99, 205, 309, 312.

Litteratuurgeschiedenis (zie onder grieksch).

Natuurwetenschappen, 3, 4, 153.

Nederland (Groot-), 266.

Nederlandsche spraakkunst, 191, 275^a, 342, 343, 354.

Nederlandsche taal, 190^a, 191, 266, 294, 336, 342, 353.

Nieuw-testamentisch grieksch (zie onder grieksch).

Oorsprong der taal (zie onder taalwetenschap).

Oudheid:

aanvallen, 3, 4, 7, 35, 119; critiek op de overlevering, 7, 68, 167; critische waar-
deering, 7, 118, 119; houding der 17e eeuw, 6; van Hemsterhuis, 118-120; van
Perizonius, 68; van Valckenaer, 223, 246, 271, 283, 298.

Papyri, 173, 174, 227.

Philologie:

verschillende opvattingen der philologie, 120; aesthetische opvatting, 126, 154;
critische philologie, 68; philologia sacra, 6, 7, 29, 41, 110; definitie der philo-
logie, 63; definitie van Hemsterhuis, 121-128; opvatting van Burmannus secun-
dus, 360; Cobet, 121, 125; Duker, 159, 166; Perizonius, 63; de Rhoer, 332;
Saxe, 365; Tydeman, 338; Valckenaer, 268; zelfstandig vak, 314.

Philosophie, 69, 333 :

aristotelisch-scholastieke wijsbegeerte, 6, 44; cartesianisme, 4-8, 107, 251; empirisme, 8-12, 41, 65, 86, 203, 251-260; kantiaansche filosofie, 73; filosofie en philologie, 123, 314.

Polyhistorische wetenschap, 21, 36, 61.

Probabilitas, 124, 261, 314, 362 (zie ook onder empirisme).

Rechtsstudie en het grieksch, 155, 180⁵, 182.

Rechtsstudie en het latijn, 158³.

Regentenzonen als student, 213.

Scholiën, 89, 211, 219.

Spelling :

in het latijn, 129; in het nederlandsch, 342.

Stijl, 96, 298, 313 :

invloeden op stijlvorming, 39, 78, 133, 154, 293 (zie ook onder vrijheid); natuurlijke eenvoud, 128, 295, 316, 349; stijlfiguren, 231.

Taalwetenschap (zie ook onder ellips, etymologie en beteekenis der woorden):

composita, 281; oorsprong der taal, 73, 115-117, 307, 334; filosofische taalwetenschap, 108; semasiologie, 72; stamwoorden, 280; taalgebruik, 25, 116, 277, 289, 315; taaltuin, 141, 275; taalvergelijking, 51, 108, 110, 111, 148; voorzetsels, 282.

Theologie, 4, 208, 209, 304.

Tijdschriften, 187.

Universiteiten :

Bremen, 2, 6³; Cambridge, 1; Duisburg, 20; Franeker, 5, 16, 43-55, 87, 192; Frankfort a. d. Oder, 87⁶; Groningen, 4, 16, 27-33, 178-181; Halle, 7³, 87⁶; Harderwijk, 16, 33-38, 44, 181-184; Kiel, 21, 26, 36; Leiden, 5, 16, 55-76, 192; Nijmegen, 34; Padua, 77²; Salamanca, 73; Soroe, 216³; Utrecht, 5, 16, 18-27, 157-178.

Verlichting, 262.

Verlichte despoten, 221, 263.

Vertalingen, 136, 200, 207, 211, 297.

Vrede van Aken, 212; Munster, 212; Utrecht, 15.

Vrijheid :

invloed op stijlvorming, 79; vrijheidszin der Grieken, 78, 79, 135, 139.

Wiskunde :

invloed, 3, 107, 262, 276; methode, 9, 251, 261.

Zekerheid van het weten, 3, 7, 8, 9, 10, 11, 252, 255, 257, 262, 333.

Zintuigelijke waarneming, 8 (zie ook onder empirisme).

